

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

АСАРЛАР
БЕШ ЖИЛДЛИК
УЧИНЧИ ЖИЛД
ЎТМИШДАН ЭРТАҚЛАР
Қиссалар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

Редколлегия:

ЎЛМАС УМАРБЕКОВ (раҳбар), САИД АҲМАД, ЭРКИН
АЪЗАМОВ, НИЗОМ КОМИЛОВ, ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ,
ҚИБРИЕ ҚАҲҲОРОВА, МАТЕҚУБ ҚУШЖОНОВ

Нашрга тайёрловчи

ҚИБРИЕ ҚАҲҲОРОВА

Қаҳҳор, Абдулла.

Асарлар: 5 жилдлик. 3-жилд. Ўтмишдан эртаклар:
Қиссалар. [Редколл.: У. Умарбеков, С. Аҳмад, Э. Аъза-
мов ва бошқ.; Нашрга тайёрловчи Қ. Қаҳҳорова].— Т.:
Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.—368 б.

Мазкур жилдга адабнинг турли мавзудаги қиссалари жамланди.
«Синчалак» қиссасида 50-йилларнинг ўрталарида ўзбек кишлоғида юз
берган жиддий ўзгаришлар, колхозчилар онги ва ҳаётида қарор топган ян-
гича қарашлар ёрқин бўёқларда акс эттирилади.

Муаллифнинг «Олтин юлдуз», «Ўтмишдан эртаклар», «Муҳаббат» қис-
салари ҳам ушбу жилддан ўрин олган.

Каххар А. Собрание сочинений в пяти томах.. Т. 3.
Сказка о былом: Повести.

Ўз2

К $\frac{4702570200-20}{М 352(04)-88}$ 3-88

ISBN 5-635-00008-8

ОЛТИН ЮЛДУЗ

I

Шукурбой аканинг ўгли Аҳмаджон уруш бошланган кунлари ҳамрайони бўлган бир талай, колхозчи ёшлар қатори аскарликка ариза берганида «дарров милтиқ оламану урушга кетавераман» деб ўйлаган эди. Ҳарбий комиссариатдагилар: «Йўқ, Аҳмаджон, ҳозир одам керак эмас» дейишди. У қайтиб ўзининг «Пахтачилик» колхозда кетмонини чопиб юра турди, лекин ўзини улугъ походда бирон англашилмовчилик орқасида бўлинмасидан кейинда қолган жангчидай сезар эди.

Қиш ўтди. Зўр ташвишлар, умидлар кўклами келди. Ҳар йили Май байрамида ясан-тусан қилиб, гажак қўйиб, грузовойда Бешариққа тушадиган Шоварди қизлари байрам кунларини ҳам эркаклар билан баб-баравар кетмон уриб далада ўтказишди.

Шундай қилиб ёз ҳам ўтди. Ниҳоят Аҳмаджон аскарий хизматга чақирилди.

Аҳмаджон, модомики одам керак бўлиб чақирилганидан кейин, урушга бетўхтов юборилишини кутар эди. Оёғи остида ўралишиб юрган ўғилчаси Муҳаммаджоннинг пешонасидан ўпди; хотини, қариндошлари, ёр-дўстлари билан хайрлашар экан, худди ҳозир урушга кириб кетаётгандай «ё чангим чиқади, ё донгим чиқади!» деди.

Бироқ у тушган поезд ғарбга эмас, шарққа қараб кетди. Аҳмаджон бунга чандон эътибор қилмади, чунки бирор жойдан кийим-бош, милтиқ олиш керак эди. Вагонда Аҳмаджонга ўхшаган йигитлардан яна бирмунча бор эди. Булар бир шаҳарга тушиб, эртасига кийим-бош олишди. Учинчи куни азонда бирдан «тур-тур!» бўлиб қолди. Жуда кўп киши чиқиб майдонга саф тортди. Милтиқ улашилди. Аҳмаджонга нимдошгина милтиқ тегди. У милтиқни олиб ўзини одатдагидан кўра ҳам бардамроқ ва кучлироқ сездди. Командирнинг «Рота, смирно!» деган овози унга ғалаба наърасидай эшитилди.

Рота поездга чиқди. Бу поезд ҳам ғарбга эмас, шарққа қараб кетди. Шундай кунларда мамлакатнинг

бирон бурчагида ҳарбий кийим кийган кишининг фронтдан узоқда юришини тасаввур қила олмаган Аҳмаджон ҳайрон эди.

Уруш ғарбда, рота фронтдан уч-уч ярим минг километр бериди, яна шарққа қараб кетаётибди!

Аҳмаджон ўйлаб ўйига ета олмас эди.

Дераза ёнида, эндигина сабза урган мўйлови тескари қўйилган қошга ўхшаш бир йигит вагоннинг гилдирак қоқиши муқомига аллақандай бир куйни хиргойи қилиб борар эди, Аҳмаджон ундан секин:

— Жўрам, қаёққа кетаётимиз?— деб сўради.

Бу йигит «ҳеч ким ҳам билмайди» дейиш ўрнига афт-бошига номуносиб бир тарзда тўнглик қилиб:

— Командир доклад қилгани йўқ,— деб жавоб берди.

Аҳмаджон таъби тирриқ бўлиб, бошқа ҳеч кимдан гап сўрамади.

Кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида Ўзбекистон темир йўлларида «дуварак» бекатчалар шунча кўпайганки, булардан кўпининг отини йўловчилар эмас, баъзи кондукторлар ҳам билмайди. Буларни анчайин поездлар ҳам назар-писанд қилмай пишқирганича ўтиб кета беради. Поезд бир неча соат йўл юргандан кейин ана шундай бекатчалардан бирига келиб тўхтади. Эрта куз жаласи тоғлиқ жойларга хос ҳафсала билан қуяр, ёмғир суви темир йўлнинг икки томонидан дарё бўлиб оқар эди.

Ротанинг кети вагондан тушмасданоқ, саф бўлиш ҳақида команда берилди. Жала тингунча бирон бошпанга кириб турармиз деган умидда атрофга қараётган жангчилар командани эшитиб ҳанг-манг бўлишди: наинки шу тобда, осмон ҳамма тарновларини бараварига очиб юборган бир пайтда йўлга тушилса!

Вагондан энг кейин тушган ва милтигини тигидан ушлаб, кетмондай елкасига қўйиб шошмасдан келаётган Аҳмаджон:

— Стрoй бўлмасдан шундай кетаверсак бўлмасмикин? — деди.

Командир жаҳл билан бурилиб унга қаради, бир нима демоқчи бўлган эди, унинг милтиқ кўтаришини кўриб кулгиси қистади.

— Бу қандай милтиқ кўтариш? Тугмангизни солинг! Аскар ҳеч қачон, ҳеч қаерда «шундай» кета бермайди... Р-ровняйсь!

Командир ротани бутун қоидага мувофиқ тартиб билан йўлга солди. Жала ҳамон қуяр, рота икки томонда

хира кўланкадай кўринган адирни оралаб, худди сув остида юргандай, зўр қийинчилик билан тахминан шарққа томон борар эди.

Булар шағал тўкилган катта йўлдан бурилиб ён бағирдаги сўқмоққа чиққанда жала яна ҳам шиддатлироқ ёғиб, сўнг бирдан тинди. Рота бир қатор бўлиб сўқмоқдан, баланд ўсган ўт-ўланлар орасида гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай кетмоқда эди. Тоғ шабадаси ҳар пуфлаганда ўт-ўланлар вашиллар, буталар ғувиллаб, сарак-сарак қилар эди. Ҳадемай адирлар орасини қоплаб ётган кул ранг туман тарқалди.

Рота, ҳатто ён бағирда ҳам, тўпикдан сув кечиб бир неча километр йўл босганидан кейин, сойликка тушди. Жилғадан ҳайқириб чиқиб келаётган сой рўпара келди. Сой, унча катта бўлмаса ҳам, ниҳоятда тез оқар, «қулқ-қулқ» этган товушлар сув остида катта-катта тошлар юмалаётганини билдириб турар эди. Командир сойдан кечиб ўтишни буюрди. Бундан бошқа чора ҳам йўқ эди. Ротанинг ярмидан кўпи кечиб ўтди. Қолганлардан бир қисми сойнинг ўртасига етмасдан, бир қисми эса ундан ҳам берироқдан қайтишга мажбур бўлди. Икки киши оқиб кетаёзди. Пишқириб, илондай тўлганиб оқаётган бу сув сув эмас, бир бало эди.

Командир ўтганларга разм солиб турган эди, Аҳмаджонни чақириб мийғида кулди. Аҳмаджон унинг нима демоқчи бўлганини фаҳмлаб, дарҳол қайтиб сойга тушди ва ўртасига келиб, қоққан қозиқдай туриб олди. Сув қаҳр билан унинг биқинига урилиб шовиллар, бошидан ошиб ўтгудай бўлар, лекин тоғдай гавдасини қимирлата олмас эди. У сойдан ўта олмай қайтганларнинг ҳаммасини бирма-бир қўлидан ушлаб ўтказиб қўйди.

Рота яна бир қатор бўлиб йўлда давом этди. Булар шағал тўкилган катта йўлни кесиб ўтиб, адирга томон чиқиб кетаётганда ботаётган қуёшнинг ҳорғин нури рўпарадаги қорли тоғ чўққисини, унинг тепасида уводадай осилиб турган қора булутни бир лаҳза қизарттирди, сўнди. Шу билан узоқдаги тоғ оралиқларидан бошланган қоронғилик аста-секин ҳаммаёққа тарала бошлади.

Рота адир устига чиққанда унинг нариги томонида чаророн бир водий кўринди. Унинг бир чеккасида — адир этагида уч-тўртта оқ уй ва ўртасида бир неча қатор ғарамга ўхшаган қора уйлар кўринди. Ҳаммаёқ жимжит, фақат аллақерда электростанция гупиллар эди. Рота пастга тушгандан кейин, узоқдан ғарамга ўхшаб кўрин-

ган катта-катта уйлар орасида юрган кишилар қораси кўрина бошлади.

Командир ротани ўшандай уйлардан бирининг олдида тўхтатиб, ўзи қаёққадир кетди, анчадан кейин бир киши билан қайтиб ротани ўз майлига қўйди-ю, уйга кириб кетганича зим гойиб бўлди. Жангчилар кийим-бошларини ечиб сиқишар, иснмоқ учун у ёқдан-бу ёққа юришар эди.

Аҳмаджоннинг назарида бу ишлар, бу юришлар, тоғ оралиғига солинган бу уйлар ҳаммаси ортиқча, урушга ҳеч тегишлиги йўқдай кўринар эди. У, эшик ёнига чўнқайиб ўтирди-да милтигининг затворини бир неча мартаба очиб ёпди; сўнгра, ёнида, деворга суяниб турган бир жангчидан:

— Жўрам, ўқни қачон беради? — деб сўради.

Деворга суяниб турган жангчи йўлда — поездда тўнглик қилган йигит эди.

— Ҳа, зағча отармидингиз? — деб яна тўнглик қилди.

Аҳмаджон товушидан билдики ўша йигит экан. Бу сафар гаши келди: «Нима бу, ҳадеб тутун қайтаради, арпасини биров хом ўрибдими?»

— Тўғри гапимга эгри жавоб берасиз-а, ўртоқ, — деди Аҳмаджон, — боя ҳам шундоқ қилган эдингиз... Мунча сассиқ йигит экансиз, ичингизда ит ўлганми!

Аҳмаджон шу гапни айтиб, ўрнидан туриб кетмоқчи бўлган эди, ҳалиги йигит унинг елкасидан босиб, ёнига ўтирди.

— Кечирасиз, ўртоқжон, бемаврид ҳазил қилибман... Қаердансиз?

Аҳмаджон дарров жаҳлидан тушди.

— Бешариқдан. Ўзингиз қаердансиз?

— «Семхоз»дан, эшитганмисиз? Бизнинг совхозни уруғ заводи деса бўлади. Яхши уруғлик чигитлар биздан чиқади.

Бирпас жим қолишгандан кейин Аҳмаджон сўради:

— Нега бунча тажангсиз?.. Ҳа, аввал танишиб қўййлик, отингиз нима?

— Бўтабой... Тажанг эмасман, ўртоқжон, кейин айтиб бераман. Бундан буён биргамиз-ку. Бафуржа ўтириб айтиб бераман. Ҳа, айтгандай, қачон ўқ беради, дедингиз. Ўқ отишимизга ҳали етти қовун пишиғи бор. Бу милтиқлар отилмайди, ўқдони тешиб қўйилган.

Аҳмаджон милтигини пайпаслаб кўрди, унинг ўқдони ҳақиқатан тешик эди.

Бу кунларда немис Сталинград деворларига бош урмоқда, Кавказ тоғлари этагида оч бўридай изғиб юрмоқда эди. Аҳмаджон шундай кунларда, одам керак бўлиб аскарий хизматга чақирилгани ҳолда, фронтдан уч-уч ярим минг километр берида, яна отилмайдиган милтиқ кўтариб ўтирганига гоҳ хит бўлар, гоҳ кулгиси қистар эди. Ичкарида командир бошлиқ бир неча киши милтиқ тозалаётган экан, старшина келиб уларнинг қўлидан ўша отилмайдиган милтиқни ҳам олиб кетди.

Бирпасдан кейин казармага киргани ижозат бўлди. Казарма қоронғи, унинг бир бурчида кичкина чироғ милтиллар эди. Жангчилар кечки овқатга берилган нон билан ёғни еб бўлмасданоқ, ухлаш ҳақида буйруқ бўлди.

II

Рота саҳарда оёққа туриб, казарма эшиги олдига — йўлкага саф тортди. Теварак-атрофдан ғовур, ҳайқирӣқ, команда товушлари эшитилар эди.

Аҳмаджон синчиклаб қараса, эҳе... шунча одам кеча кечаси қаерда экан? Ялангларга, йўлкаларга одам сиғишмас эди.

Бироқ нонуштадан кейин шунча одам кўз очиб юмгунча зим ғойиб бўлиб кетди. Бутун лагерь кеча кечасидагидек бўшашиб қолди. Ҳаял ўтмай, кун чиқиш томондаги адирнинг орқасидан тўп овози эшитилди. Снаряд лагерь устидан илондек пишқириб ўтди, рўпарадаги тоғнинг бағридан қора тутун кўтарилди ва йўталган сингари товуш эшитилди. Ундан кейин қаердадир пулемёт тариллади; якка милтиқ товушлари, «Ура!» садолари келди. Шу яқин ўртада мотор гуриллади. Бирпасдан кейин лагерь устида думига каттакон пуфак боғлаб олган самолёт пайдо бўлди. Қаердадир зенитка гумбирлар эди. Шундай қилиб лагерьда машқ кунни бошланиб кетди.

Аҳмаджон буни кўриб бугун бирон қуролини, ҳеч бўлмаганда, учидан, милтиқни ўрганиш умидида эди. Бироқ тушки овқатгача ҳам рота тайинли бир иш қилмади казарма эшиги олдида ўтирди. Афтидан, буларни машқ қилдиришга, машқини тезроқ расо қилиб фронтга жўнатишга ҳеч ким шошилмас ва шошилишни лозим ҳам кўрмас эди.

Тушки овқатдан сўнг ротага бир соат истироҳат қилгани ижозат берилди. Бу вақтда ҳар бир жангчи истганини қилиши, ҳатто ухлаши ҳам мумкин эди. Аҳмад-

жон кбандирнинг машқ қилдиришга шўшилмаганидан ҳам кўра дам олишга ижозат берганига ҳайрон бўлиб, «мунча ҳам юраги кенг одам экан!» деб қўйди.

Аҳмаджон нима қилишини билмай ҳовлига хат ёзмоқчи бўлди. Бироқ хат ёзгани ўтирганида бирон калима ҳам сўз келмади. Нима деб хат ёзади? Ер-дўстлари, қавм-қариндошлари билан хайрлашган вақтда «урушга кетдим, ё чайгим чиқади, ё донгим чиқади» деган киши урушдан шунча узоқда, яна отилмайдиган милтиқни кўтариб, куни бўйи казарма эшиги олдида ўтирган бўлса, нима дейди? Газеталардан кундалик ахборотни зўр таъшиш билан кузатиб турган кишиларга ҳали ўзи ҳам тушуна олмаган бу ердаги осойишталик тўғрисида нима деб ёзади?

Аҳмаджон ҳозирча хат ёзишдан воз кечди. У, қалам билан қоғозни чўнтагига солиб, ўрнидан турганида Бўтабой келди. Бўтабой қўлидаги узундан-узоқ ёзилган хатдан кўзини олмай, яна ниманидир қўшимча қилмоқчи бўлса керак, ўйлар эди.

— Шунинг ҳаммаси хатми?— деди Аҳмаджон.— Бунча гапни қаердан топиб ёздингиз? Нима ёздингиз?

Бўтабой хатни букар экан, уф тортди.

— Буни кимга топшираман? Ким юборади?.. Хотинимга ёздим. Бир нима эсимдан чиққандай бўлаётибди.

— Шунча гапни ёзиб, яна бир нима эсингиздан чиққан бўлса, хотинингизни жуда ҳам яхши кўрар экансизда!

Бўтабой ялт этиб Аҳмаджонга қаради-да:

— Сизнинг хотинингиз борми?— деб сўради.

— Бор.

— Олганингизга қанча бўлган?

— Анча бўлган. Уч яшар ўғлим бор.

— Менинг хотин олганимга ниҳояти икки ой бўлган эди!

Аҳмаджон қаттиқ кулиб юборди.

— Ундоқ бўлса, сизга жавоб беришса бўлар экан. Шунга тажанг бўлиб юрибман денг!

Бўтабой «йўқ» деди, лекин бу сўзни шундай бўш айтдики, ўзи ҳам хижолат бўлиб, тузатишга уринди:

— Мен қатори йигитлар қорга кўкрагини бериб, ўлим билан олишиб юрса-ю, мен иссиқ кўрпани десам, ҳажикиз бўлар эдим.

— Гап бировнинг ҳажикизлиги, бировнинг ўғил болалигидами? Мен аскарликка ариза берганимда ўлим билан олишиб юрган йигитлар ҳам эсимга келгани йўқ,

ўғил болалигимни кўрсатиш ҳам. Хотинингизни жуда яхши кўрасизми?

Бўтабой «жуда яхши кўраман» деган гап кўнглидагини ифода қила олмагани ва ифода қила оладиган бошқа гап топа олишига кўзи етмагани учун индамади.

— Ҳа, албатта, яхши кўрасиз,— деди Аҳмаджон,— янги уйлангансиз... Лекин, ростини айтсам, сизнинг муҳаббатингиз менинг муҳаббатимга қараганда ҳали анча гўр бўлса керак. Қайсимиз хотинимизни кўпроқ яхши кўрар эканмиз, сизми, менми? Мен ҳам янги уйланган вақтимда хотинимни сиздай яхши кўрар эдим. Сизнинг ҳозирги муҳаббатингиз менинг ўша вақтдаги муҳаббатимга тенг келади. Тўғрими?

— Бўлса бордир.

— Йўқ, худди шундай! Лекин мен хотиним билан анча йилдан бери туриб, ундан кўп яхшиликлар кўрганман. Бу яхшиликларнинг ҳар қайсиси кўнглимдан алоҳида-алоҳида жой олган. Бундан чиқдики, агар сиз хотинингизни бир норма яхши кўрсангиз, мен хотинимни бир ярим, икки норма яхши кўраман. Мен «хотиним» деганимда кўз олдимга жуда кўп нарсалар келади. Бундан ташқари, уйимни кўзимга жаннат қилиб кўрсатадиган яна бир нарса бор: менинг уч яшар ўғилчам бор. Уч яшар бола нима эканини биласизми? Билмайсиз... Кўчадан келганимда тиззанга ўтирса, қўлчаси билан юзингни силаса, чуғурласа... Йўқ, сиз буни билмайсиз!

Аҳмаджон бирпас жим қолди, сўнгра, Бўтабойга эмас, ўзинча гапираётгандай давом этди:

— Наинки, биров мени «ўғил бола экан» десин, деб киши ўз боласидан, хотинидан, тупроғи кўзига тўтиё бўладиган қишлоғидан узоққа кетгани, ўлимга рўпара бўлгани рози бўлса! Уруш — қуён ови эмас. Душмanning юзтасини ўлдирсанг юз биринчиси, мингтасини ўлдирсанг минг биринчиси сени ҳам ўлдириши мумкин. Мен шуни билар эдим, шуни билиб туриб аскарликка ариза берганман... Мени ёшлигимда чумчуқ тепган. Чумчуқнинг уясини бузмоқчи бўлганимда; тепамда чирқираб учиб юрган чумчуқ пайт пойлаб туриб бошимга тепган. Бу бир ибрат. У ёғини ўзингиз билиб ола беринг... Мен совет даврида кўкрагимни кўтариб юришга ўрганиб қолган йигитман. Мен ўз юртимда мусофир итдай думимни қисиб юришни хоҳламайман. Николайнинг замонида шундоқ экан, фашист келса, ундан минг ҳисса баттар бўлади. Агар ўғлимнинг пешонасида кўчадан фашист

Ўтганда икки букилиб туриш бўлса, фашист бу томонга менинг ўлигимни босиб ўтади. Ундан берида ўта олмайди. Ўғил болалик дейсиз. Йўқ, агар гап ўғил болаликни кўрсатиш бўлса, мени уйимдан омбир билан ҳам суғуриб ола олмас эдингиз!

Сафланиш ҳақида команда берилди. Рота яна йўлга саф тортди. Капитан жангчиларни номма-ном чақириб ким қандай қуролни ўрганмоқчи эканини сўради. Навбат Бўтабойга келганда у, ер остидан Аҳмаджонга қаради ва шу билан «сиз қаерда бўлсангиз, мен ҳам ўша ерда бўлай» демоқчи эди. Аҳмаджон буни фаҳмлаб кўз қири билан пулемётчилар тўпини кўрсатди.

Пулемётчилар бошқа казармага кўчирилди.

III

Таълим — машқ кунлари бошланиб кетди.

Бўлинма тонг қоронғисида оёққа босганича кунни бўйи тиним олмас, ҳатто одатда тушки овқатдан кейин бериладиган бир соатлик истироҳат ҳам кўпинча берилмас эди.

Аҳмаджон Бўтабой билан бир казармада бўлса ҳам беш кунгача кўриша олмади. У ҳам, Аҳмаджон сингари, ўз взводи билан тонг қоронғисида чиқиб кетганича уйқу маҳалида қайтади-ю, таппа ташлаганича ухлайди қолади. Олтинчи кунни кечки пайт Аҳмаджон ўз взводи билан казарма ёнидаги тепаликда милтиқ тозалаш билан машғул эди, Бўтабой казарманинг нариги томонидан бир қучоқ кўрак кўтариб ўтди. У, Аҳмаджон шу ерда эканлигини билиб, қараб-қараб борар эди. Аҳмаджон қўлини кўтариб, ўзини танитди ва бош ишораси билан ҳол сўради. Бўтабой оёғи билан ерга бир нима деб ёзди-ю, яна йўлда давом этди. Нима деб ёзганини бориб кўришга фурсат йўқ эди, кечки овқатга кетаётиб қараса, «ўлиб бўлдим» дебди. Машқ билан ўтадиган кунлар ҳақиқатан жуда оғир эди. Аҳмаджон етти ёшда отасидан, ўн ёшида онасидан етим қолган. Ўша вақтдаги турмуш, ўша шароитдаги болаликни назарга олганда, уни «кичик меҳнаткаш» дейиш мумкин эди. Агар «кичик меҳнаткаш» бўлмаганда то ўн олти ёшгача ҳар кимларнинг эшигида юриб, нонини топиб ея олмас эди. Унинг суяги жисмоний меҳнат билан қотди. У меҳнатга бўлган қобилиятини айниқса колхозда кўрсатди. Шу қобилиятни орқасида донгдор звенога бошлиқ, ундан кейин бригадир бўлди. «Юқори ҳосил» значоғи олди. Ана шу Аҳмад-

жон — меҳнатда чиниққан, унча-мунча оғир меҳнатни кўрдим демайдиган шу йигит ҳам толиқар, баъзан отга ўхшаб тикка турган жойида пинакка кетар эди.

Ҳарбий таълим қурол ишлатиш ва ҳарбий расм-таомилни билишдан иборат деб ўйлаган «янги аскар болалар»га, албатта, бу қийинчилик, баъзан ҳарбий билимга алоқасиз кўринган ишлар ортиқча туюлар эди. Бу нарса Аҳмаджоннинг ҳам кўнглидан ўтган пайтлар бўлди. Бироқ ундай эмас эди, Аҳмаджон разм солиб қараса, жангчи қўлига жанговар қурол олишдан бурун ўтда ёнмайдиган, сувда ботмайдиган, ер тагида илон қимирласа биладиган, юлдузни бешоти урадиган бўлиши керак экан. Шунинг учун Аҳмаджон командирнинг ҳар қандай буйруғини, ҳатто, ҳарбий таълимга тегишлиги бўлмаган топшириғини ҳам уруш майдонидаги жанговар вазифа ўрнида кўриб бажарар эди.

Дастлабки кунларда ҳамма ҳам ишнинг бу қадар кўплиги, қистовлиги фронтнинг одамга эҳтиёжидан келиб чиққан; жангчилар зарур бўлган малакани ортириши биланоқ бетўхтов фронтга юборилади деб тахмин қилган эди. Шундай тахминга асос ҳам бор эди, чунки бу вақтларда Қизил Армия душмanning Москвага ҳужумини қайтарган бўлса ҳам, душман кейинчалик яна ташаббусни қўлига олиб, ғарби жануб томондан фронтни ёриб ўтган, Воронеж, Сталинград районларига чиқиб қолган, Москвани ўраб олишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

Бироқ ишлар шунча қистов, шунча кўп фронтда ҳалигидай тахминларга асос бўладиган воқеалар юз берганига қарамай, жангчилар ҳар якшанба кuni ҳар қандай машғулотдан озод қилинар эди. Жангчилар бу кунни ўйин-кулги, вақтичоғлик билан ўтказишар, кечқурун кино тарк бўлмас эди. Дам олиш кунларига қараб айтганда, ҳалигидай тахминларга сира ўрин йўқ эди.

Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди. Бир якшанба кuni Аҳмаджон ошхонага дежур бўлиб уйқудан қолди. Кечқурун ҳамма кинога кетганда бирпас мизғигани казарма ёнидаги майсага чўзилган эди, рўпарадаги адир ён бағирлигидан ашула товуши эшитилди. Аҳмаджон ётган ерида бирпас унга қўшилди-ю, кейин бўлмади — адирга чиқиб борди. Бу ерга ўн чоқли жангчи тўпланган, ҳаммаси бир-биридан хушовоз, хушчақчақ йигитлар эди. Навбат келганда Аҳмаджон ҳам бир жуфт ашула айтиб берди. Кейинчалик маълум бўлдики, булар турли батальондан бўлиб, баъзи бирларининг батальонлари

аллақачонлар машқини расо қилган ва бир неча ойдан бери фронтга жўнаш ҳақида буйруқ кутиб ётар экан.

Бу батальонлардан баъзилари икки ойдан кейин жўнади. Ҳамма бу батальон фронтга кетди деб ўйлаган эди, бироқ Ленинободдан, Каттақўрғондан, Олмаотадан ва бошқа шаҳарлардан хатлар кела бошлади. Қетишда Аҳмаджон билан қучоқлашиб хайрлашган бир йигит хатида: «Қўмондонлик бизни тамом эсидан чиқарди, шекилли, ҳали ҳам занг босиб ётибмиз», деб ёзибди.

IV

Аҳмаджон, бир неча ой таълим кўриб яхши пулемётчи бўлганидан кейин, бир вақтлар аскарликка ариза берган кунларида, «дарров милтиқ оламану урушга кетавераман» деб ўйлагани ёдига тушса, кулар эди.

У яхши пулемётчи бўлиб, синовдан ўтган бу кунларда Қизил Армия бир ярим минг километр масофада фронт бўйлаб ҳужум қилмоқда ва Ленинград атрофида, марказий фронтда, Харьков остоналарида, Азов денгизи, Қора денгиз бўйларида душманга қақшатғич зарбалар бермоқда эди. Москва қамал хавфи остида қолган кунларда ҳам машқи расо батальонлар мамлакат ичкарисида «занг босиб» ётганини эслаганда, ҳозир фронтнинг одамга эҳтиёжи тўғрисида бир нима дейиш қийин эди. Шунинг учун Аҳмаджон батальон ғарбга йўл тутганда ҳам «бирон жойда қолиб кетармиз» деб ўйлади. Бироқ эшелон Оренбургдан ўтди, аллақайси станцияда бир неча соат тўхтаб қолди. Кейин батальоннинг бир қисми жанубга томон йўл олди.

Поезд секинлаб, гоҳ тўхтаб, гоҳ жадаллаб қор босган бепоён саҳродан борар эди, эртасига эрталаб бир соатга яқин тўхтаб қолди. Билган кишиларнинг айтишига қараганда, бу хийлагина катта станция экан. Лекин унинг катта станция эканини фақат йўл кўплигидангина билиш мумкин эди, холос. Биронта иморат йўқ. Станциянинг идораси, почта ва телеграф иккита кўк вагонга жойлашган. Шундай қараганда қор уюмига ўхшаб кўринган беҳисоб тепаликларда қор остидан занглаган тунука ва темир, қора ва сариқ ғишт, бетон парчалари чиқиб турар эди. Уруш тўғрисида тасаввур бошқача бўлган, меҳнат билан бино бўладиган ҳар бир нарсанинг қадрига етадиган Аҳмаджонга бу манзара гоят қаттиқ таъсир қилди. У нима дейишини, юрагида мавж ураётган алам ва ғазаб ҳиссига кимни шерик қилишини бил-

мас эди. У вагонга чиқиб, ҳовлига наридан бери хат ёзди; хат ҳозирги туйғусини ифода қилолмаганини билса ҳам, фикрича, «фашист ғажиб ташлаган жойларни кўрдим, урушга кириб кетдим» дегани ҳамма нарсани англиштири керак эди.

Бироқ «урушга кириб кетдим» деган гапни чакки ёзган экан. Қани уруш? Аҳмаджон шериклари билан урушдан хийла узоқда дам олиб ётган бир қисмга келиб тушганди.

Қисм жуда қулай, иссиқ ертўлаларга жойлашиб олган, бу ердаги ҳаёт фронтдан мингларча километр узоқда, мамлакат ичкарасида бўлган ўша лагерь ҳаётидан ҳам осойиштароқ эди. Бу ерда иш кўп ҳам эмас, қистов ҳам. Ҳар куни маълум соатларда ўқиш бўлади, турли машғулот ўтказилади. Ҳатто бир куни қисмдаги ҳаваскор санъатчилар ташаббуси билан «катта ертўла»да концерт ташкил қилинди. Конферансье — ёшгина бир марий йигити чиқиб, «концертимизнинг биринчи номерида ўзим машқ қилиб бераман, иккинчи номерида хоҳлаган киши хоҳлаган ҳунарини кўрсатиши мумкин» деб ҳаммани кулдирди; сўнгра консерва қутисидан ўзи ясаган мандолинада марийча бир куйни чалиб берди. Концертда рус, украин, белорус, ўзбек, қозоқ, грузин, тожик, марийдан иборат саккиз миллат иштирок этди. Аҳмаджон «Эй пари дилдор»ни, ундан кейин рота комсомол ташкилотчиси Петька Уховнинг илтимосига кўра, у билан бирликда «Галья тўғрисида қўшиқ»ни айтиб берди. «Галья тўғрисида қўшиқ»ни Аҳмаджонга Петька Уховнинг ўзи ўргатган эди.

Аҳмаджон қисмга янги келган куни бу йигит тўғри унинг олдига келди-ю, тўсатдан:

— Қаерликсан?— деб сўради.

Ўзидан кичик бу йигитнинг сенсиргани Аҳмаджонга малол келди.

— Бешариқликман, — деди қовоғини солиб, сўнгра унинг ўзи қаерлик эканини билиш учун эмас, фақат сенсираш учун. — Ўзинг қаерликсан?— деди.

Петька Ухов буни пайқамади шекилли, ўзи тўғрисида батафсил сўзлаб берди. У, сўзни шундай бошлади, шундай сўзладики, Аҳмаджоннинг чеҳраси очилиб, диққат билан қулоқ солди ва русчага хийла хом бўлишига қарамасдан, ҳаммасига тушунди. Петька пензалик колхозчи, аскарликка уруш бошланганда чақирилган, фронтга Аҳмаджондан уч ой чамаси бурунроқ келган ва бир неча жангда қатнашган экан.

Жингалак сариқ сочли, тиниқ қизил юзли, кўк кўз бу йигит шу суҳбатдаёқ Аҳмаджоннинг меҳрини қўзғатди. Унинг ўзи сингари колхозчи бўлганлигими, жанг кўрган ва шунинг учун лозим вақтда дастгирлик қила олишими, ё бўлмаса дабдурустдан ўзини бу қадар яқин тутгани ва меҳр-оқибат кўрсатганими, ҳарқолда нимасидир Аҳмаджонни унга мойил қилди.

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас иккови шунчалик иноқ бўлдики, Аҳмаджон кўпдан бери кўнглида сақлаб, бировдан сўрашга истиҳола қилиб юргани бир масала тўғрисида у билан очиқ гаплашди. Пиёда аскарларнинг жанговар уставида, командирнинг буйруғи — қонун, командир нотўғри буйруқ берса ҳам, жангчи аввал буйруқни бажариб, ундан кейин шикоят қилиши керак дейилган. Аҳмаджон уставнинг мана шу моддасига тушуниб етмас эди. Петька унинг сўзига диққат билан қулоқ солди-да, мийнигида кулди ва жанговар бир эпизодни айтиб берди.

— Узинг биласанки, қисм ҳужум бошлашдан илгари артиллерия душман позициясини қаттиқ тўпга тутати. Бундан мақсад душманни пароканда қилиш, унинг ўт очиш нуқталарини яқсон қилиб, қисмнинг илгарилашига йўл очишдир. Душман қанчалик гангитилса, унинг ўт очиш нуқталари қанча кўп емириб ташланса, ҳужумнинг муваффақияти шунча муқаррар бўлади. Бу — артиллериянинг ишига, артиллериянинг иши эса кузатувчига боғлиқдир. Кузатувчи душман позициясига мумкин қадар яқинроқ бориб, снарядларнинг қаерларга тушаётганини кузатади ва телефон орқали батареяга хабар бериб туради...

Петька бир оз жим қолди, сўнгра давом этди:

— Турсумбетов деган қирғизни полкда ҳамма билар эди. Тегирмонга тушса бутун чиқадиган йигит эди. Шу йигит бир ҳужум вақтида душман позициясига жуда яқин бир ғарамга кириб олиб, батареянинг кўзи бўлиб турган эди. Бу ғарам душман позициясига жуда яқин ва шу билан бирга рўй-рост жойда турганлигидан душман ҳеч гумонсирамас эди. Шунинг учун артиллерия худди рўпарадан отгандай душман окопларини, ўт очиш нуқталарини бирин-кетин тор-мор қилмоқда эди. Ҳаво жангида қаттиқ шикаст еган немис самолёти нима бўлди-ю, шу ғарамдан йигирма-ўттиз метр нарига келиб қўнди... Шунда сен бўлсанг, нима қилар эдинг?

Аҳмаджон ўйлаб ўтирмасдан дарҳол жавоб берди:

— Граната ташлардим! Ёндириб юборар эдим!

Петька ҳузур қилиб кулди.

— Турсумбетовдан ҳам ошиб тушдинг-ку!.. Командирнинг буйруғидан чиқиб-а? Буйруқ нима эди, батареянинг ишини кузатишми?

— Бундай пайтда буйруқ...

— Ҳа, Турсумбетов ҳам шундай деб ўйлаган. Лекин, ҳарқалай, сен айтгандай, граната ташламабди-ю, самолётни ўққа тутибди. Натижада, бу қадар мерганлик билан ураётган батареянинг кўзи — кузатувчиси қаерда эканини билмай хуноб бўлган немис уни пайқайди-ю, бир снаряд билан ғарамнинг кулини кўкка совуради. Батарея кўзсиз қолдими?

Аҳмаджон ўйлашиб қолди.

— Хўш,— деди Петька, — энг яхши ишлаб турган батарея кўзсиз қолдими? Жангда бошқа кузатувчилар ҳам Турсумбетов сингари интизомни бузса нима бўлар эди? Мана шунинг учун ҳар қандай пайтда ҳам буйруқ — буйруқ! Командирнинг буйруғи — қонун! Мамлакатнинг ичкарасида бирон қонуни бузсанг, жазосини ўзинг якка тортасан, бу ерда қонунни бузсанг, жазога бошқаларни ҳам шерик қиласан.

Петька, душман бостириб келаётганда ўт очгани команда бермаган командирни хоин гумон қилиб, ўзича ўт очган ва шу билан бутун бир взводнинг ҳалокатига сабаб бўлган бир пулемётчи тўғрисида ҳам сўзлаб берди.

Шундай қилиб, «урушга кириб кетдим» деб ҳовлига хат ёзган Аҳмаджон яқин икки ойгача ҳатто милтиқ товушини ҳам эшитмади. Қисм мудофаа линиясига боргунига қадар орада ўтган шу икки ой ичида Аҳмаджон уруш илмига, ҳарбий техникага онд кўп нарсалар ўрганди; ҳаммадан ҳам муҳими, қисмдаги жангчилар билан ака-укадай бўлиб қолди.

Қисм мудофаа линиясига боргандан кейин Аҳмаджон ҳовлига хат ёзиб, «илгари ёзган хатларим ҳаммаси бе-кор, уруш бўлаётган жойга энди келдик, лекин ҳали урушдан дарак йўқ», деди.

Аҳмаджон «урушга кириб кетдим» деганича икки ой хат қилмагани учун ҳовлидагилар не-не хаёлларга бо-ришган эди.

V

Полк мудофаа қилиб ётган район устида баъзан душман самолётлари пайдо бўлишини эътиборга олма-

ганда урушдан ҳали ҳам дарак йўқ эди. Бу самолётлар ҳам бомба ташламайди, безгак пашшадай ғинғиллаб бир-икки айланади-ю, кейин тўсатдан қочиб қолади. Жанг кўрган, мерган жангчилар ҳар куни «фашист ови» га чиқишади. Булар душман позициясига мумкин қадар яқинроқ бориб, бирон қулай жойда соатлаб, ғаъзан куни бўйи пойлаб ётишади. Ови бароридан қелган кишининг қилган иши дарҳол оғизма-оғиз бутун қисмга тарқалади. Қўшни бўлинмалардан ҳам тез-тез шундай хабарлар келиб турар, буни жангчилар «Сўнгги ахборот» дейишар эди.

Бир куни Петька Ухов овга Аҳмаджонни ҳам олиб чиқди. Булар талай ергача эмаклаб, талай ергача ер бағирлаб боргандан сўнг бутазорга киришди. Бу ердан душман окоплари, узоқ пастқамликдаги қишлоқнинг оқ уйлари кўриниб турар эди. Булар шу ерда кечгача ётишди, бироқ ов бароридан келмади: биронга фашист кўринмади. Эртасига, индинига ҳам шундай бўлди. Петька ҳар сафар қайтишда хуноб бўлар, сўкинар ва Аҳмаджонни ҳам тажанг гумон қилиб, унга тасалли берар эди. Лекин Аҳмаджон ҳали бу овнинг гаштини татиб кўрмагани учун унчалик тажанг бўлмас эди.

Ниҳоят, тўртинчи куни ов бароридан келди. Булар бориб ётганига ярим соат бўлар-бўлмас тахминан юз эллик метр наридаги якка бута хиёл қимирлади. Петька буни дарров пайқаб, зўр диққат билан кузатди. Бута танҳо ва шу билан бирга дўнгликда, унинг ён-верида жон асари кўринмас эди. Петька дарҳол фаҳмлади: демак шу бута остидан телефон сими ўтган, қаердадир биров ё симга қоқинди, ё уни бир нима қилаётир. Петька бута атрофини диққат билан кўздан кечира бошлади. Ниҳоят, ҳар минути бир кундай туюлган бир соат вақт ўтгач, бутадан йигирма-ўттиз метрча берида қора каска кўринди. Петька Аҳмаджонга уни кўрсатди. Аҳмаджон кўрганда немис ёнбошлаб бир нимани бураётган эди. Аҳмаджон шошмасдан милтиғини ўнглади. Узоқдан думсиз калтакесакка ўхшаб кўринган немисни қоровулга қўндириб, тепкини босди...

Петьканинг мўлжалига кўра, бедом-дарак кетган бу немис кетидан бошқаси келиши керак эди. Бироқ булар кечгача пойлашди ҳамки ҳеч ким кўринмади.

Қайтишди.

Петька бугун бир қадар мамнун, Аҳмаджонни ўзида йўқ хурсанд гумон қилар эди. Ҳақиқатда бу ов Аҳмаджонга Петька гумон қилган даражада фавқулодда кай-

фият бағишламаган, у юзма-юз туриб икки оғиз сўз айтмоқчи бўлган ашаддий душманига ўша сўзини телефон орқали айтгандай бўлди.

Аҳмаджоннинг номи ўша кечасиёқ «сўнгги ахборот» га тушди. Эртасига бошқа ротадаги янги жангчилар келиб уни табрик қилишди. Аҳмаджон буларнинг ҳаммасига «бу ҳисоб эмас» деб жавоб берар эди.

Ўша куни кечки пайт ротага Совет Иттифоқи Қаҳрамони полковник Мехалицин келди. Полковник солдат ва офицерларнинг жангга тайёргарлиги қандай бораётганлигини текширди; жангчиларнинг қуролларини алоҳида эътибор билан кўздан кечирди. Аҳмаджон ярқираб турган пулемётининг ёнида ҳайкалдай қотиб турар эди, полковник унинг пулемётини кўздан кечиргач, кулимсираб:

— Қуролни яхши асрар экансиз,— деди.

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан!

Полковник траншеяга томон бурилганда Аҳмаджон ҳамон ўшандай ғоз туриб:

— Ўртоқ полковник, сиздан бир нарсани сўрагани ижозат берсангиз,— деди.

Полковник бирдан тўхтади-да:

— Сўранг,— деди.

— Сиз Олтин Юлдузни қандай қилиб олгансиз? Шунини айтиб берсангиз.

Полковник, кулимсираб, ён-веридаги кишиларга қаради. Атрофидаги кишилар, хижолат бўлгандай, ерга қарашди. Наридан турган Петька «бу саволнинг нима кераги бор эди» деган мазмунда қовоғини солиб, секин елкасини учирди. Полковник ниҳоят жавоб берди:

— Билмайман,— деди ва Аҳмаджонга яқинроқ келди,— билмайман. Лекин шунини аниқ билмаманки, мен ҳеч қачон қаҳрамон бўлишни ўйлаган эмасман. Қаҳрамон бўлишни орзу қилган киши жангда қаҳрамонлик кўрсатишдан илгарироқ ўлиб қолишдан қўрқади. Шундан қўрқдим — тамом — ўлимдан қўрққан бўлади. Ўлимдан қўрққан киши қаҳрамон бўлолмайди. Тушундингизми?

— Тушундим, ўртоқ полковник.

Полковник билан бўлган бу суҳбат Аҳмаджонда бир ҳис пайдо қилди. Бу ҳис биринчи мартаба кулига милтиқ олиб сафда турганида ва командирнинг «Рота, смирно!» деган овозини эшитганида пайдо бўлган эди.

VI

Кўпдан бери кутилган жанг тонг маҳалида душман артиллерияси бизнинг позицияларимизни ниҳоятда қаттиқ тўпга тутиши билан бошланиб кетди.

Аҳмаджон бир неча мартаба тупроқ остида қолди, бир сафар тупроқ остидан эмаклаб чиқаётганида Петька Уховнинг:

— Аҳмаджон, омонмисан?— деган товушини эшитиб қолди.

Петька бу саволни худди «папиросинг етадими?» ёки «қорнинг очқамадими?» дегандай берди. Шундай пайтда кишининг бу хилда осойишта ва ҳатто хотиржам бўлишини тасаввур қилиш қийин эди. Бунгача «немис бутун кучини шу ерга солди, энг зўр жанг шу ерда бўлаётир» деб ташвишда қолган Аҳмаджонга жанг кўрган Петьканинг бу хилдаги хотиржамлиги оғир пайтда бутун бир полк тўпхонаси билан ёрдамга келгандай таъсир қилди.

Батальон шу куни кечгача душманнинг ўн уч мартаба қилган шиддатли атакасини қайтарди. Душман гоҳ ўнгдан, гоҳ сўлдан келар ва ҳар қаерда дўлдай ёғилган ўққа учрар эди.

Ниҳоят ярим кечага борганда душман тамом ҳолдан тойиб, чекинишга мажбур бўлди. Полк командири, душман нафасини ростлаб олмасдан туриб, қарши ҳужумга ўтиш тўғрисида буйруқ берди.

Лекин кечаси кўринган бутун аломатлар душман нафасини ростлашга, бирон позицияни ишғол қилиб маҳкамроқ ўрнашиб олишга ҳаракат қилаётганини эмас, шитоб билан чекинаётганини кўрсатар эди.

Тонг отди. Тепаликларнинг қор босган оппоқ чўққиси, ўрмондаги дарахтларнинг учи қизарди; узоқ жилгадан кўтарилиб, осмонга таралган қоп-қора тутуннинг бир чеккаси жигарранг тусга кирди. Катта-кичик водийларни қоплаб ётган туман худди кўлга ўхшаб кўринар эди.

Бўлинма кечагина душман батареяси турган тепаликни айланиб ўтди ва жангсиз илгарига қараб юрди. Катта йўл кечаси душман ўт қўйиб кетган қишлоқнинг ёнидан ўтар эди.

Кичикроқ водийнинг ҳар ер-ҳар еридан суюқ тутун кўтарилмоқда — қишлоқ батамом ёниб битган. Бу тутун нимадан чиқаётгани маълум эмас. Ён бағирдаги дарахтзорда фақат битта уй оқаришиб турар, дарахтлар сукут қилиб, «яна нима бўлар экан» деб қулоқ солиб тургандай туюлар эди.

Жангчилардан бири йўл бўйида қийшайиб ётган сим ёғочга тахта қоқиб, кўмир билан ёзиб қўйди:

«Шу ерда Большая Каменька деган қишлоқ бор эди. Уни 1943 йилда фашистлар талаб, ўт қўйиб кетган».

Аҳмаджоннинг кўз олдига ўзининг Шоварди қишлоғи, кўча чангитиб ўйнаб юрган ўғли Муҳаммаджон, кўпинча эшик тагига чиқиб ўтирадиган тўқсон яшар Абдуазиз ота келди. Қуйиб кул бўлган Большая Каменька қишлоғида Муҳаммаджон сингари болалар, Абдуазиз ота сингари чоллар, кампирлар, ўлим тўшагида ётган беморлар, бахтсиз майиблар, янги туғиб ётган хотинлар оз бўлганмикин? Ёғоч уйнинг шифтини, деворларини аланга ялаётган вақтда тутунда димиққан гўдак қандай чирқиради экан? Кейин, албатта, ҳушидан кетгандир, аввал майин сочлари куйгандир, юзи ва талпингав қўлчалари қорайгандир, сўнгра... Одам ёнармикин?

Аҳмаджоннинг эти жунжикиб кетди. Унинг димоғига ширин, ҳаддан ташқари ширин ва ёғлиқ, кўнгилни беҳузур қиладиган ҳид, кабоб ҳиди келди.

Суяқ тутун шабадада елиб турар эди.

Аҳмаджон ёнида бораётган Петькага қаради. Петька ҳам, ҳиддан кўнгли озиб, дам-бадам тупуриб борар эди.

— Петька, одам ёнадими, йўқми?

Петька яна тупурди, оғзини икки елкасига артиб, жавоб берди:

— Буни фашистдан сўраш керак.

— Узини куйдириб кўра қолсак қалай бўлади?

— Закон йўқ.

Аҳмаджоннинг аччиғи келди.

— Фашистга закон бору бизга йўқми?

— Закон йўқ.

— Бизга йўқ бўлса, мен фашистнинг закони билан куйдираман! Куйдираман, тепасида косов билан титиб турмасам аламин босилмайди.

Аҳмаджон жуда қаттиқ сўкинди; бу хилдаги сўкинш умрида биринчи мартаба оғзидан чиққан ва шунинг учун ўзига ҳам эриш туюлган бўлса керак, ён-верига қараб қўйди.

Бўлинма тушга яқин янги мудофаа линиясига чиқди.

VII

Танкларимиз жилғага тўпланиб ҳужумга тайёр бўлиб турар, пиёда аскарларимиз эса душман ташлаб кетган окоплардан чиқиб, ҳамла қилиш учун қулай позицияларни ишғол қилган эди.

Артиллерия душман позициясининг ичкари томонини тўпга тутиб, пиёда аскарларимиз ҳужум бошлаганда, Аҳмаджон ўзининг пулемёти билан уларни сўл томондан ҳимоя қилиши керак эди.

Немисларнинг олтиотар миномёти ҳурмқда. Немис мудофаасининг ўзаги бўлган тепаликда жон асари кўринмайди. Ҳаммаси ернинг қаърига кириб кетган.

Урмон устидан тўқ зангор «Илюшин» самолётларимиз гувиллагачи душман позицияси томонга ўтиб кетди. Аҳмаджон санади. Уттиз икки самолёт саккизтадан бўлиб борар эди.

Артиллерия душман позициясининг ичкари томонини тўпга тутиб, пиёда аскарлар ҳужум бошлаган вақтда кутилмаган ҳодиса рўй берди: Аҳмаджон турган ердан ниҳояти юз метрча нарида, тепаликнинг этагида писиб ётган немис пулемёти пиёда аскарларимизни ёнбошдан ўққа тута бошлади. Сал фурсат қўлдан берилса, бўлинма илгарилайди ва бу пулемёт жангчиларни битталаб теради. Аҳмаджон пулемётини ўша томонга ўнглаб, тепкисини босиши билан белига биров қаттиқ тепгандай бўлди. Тепкини қўйиб юбормай қараса, орқасига боғлаб олган сумкасининг ичидаги нарсалар сочилиб ётибди, тепасида қоғозлар учиб юрибди. Шу пайт шериги Филатовга кўзи тушиб, уни қип-қизил қонга бўялган ҳолда кўрди. Филатовнинг бир қўли қон оқаётган елкасида, иккинчи кўли пулемёт лентасида, боши қуйи солинган эди. Аҳмаджон отишдан тўхтаб:

— Филатов, тирикмисан?!— деб қичқирди.

Унга жавобан:

— Тирикман, отавер!— деди Филатов ва ўзини тетик кўрсатиш, шу билан Аҳмаджоннинг диққатини ўзига тортмаслик учун гавдасини бир оз кўтарди, пулемёт лентасини силкитиб қўйди.

Аҳмаджоннинг орқасига боғлаб олган сумкасига, Филатовнинг елкасига мина парчаси теккан эди.

Аҳмаджон бир сидра ўқ ёғдиргандаёқ немис пулемёти жим бўлиб қолган эди, лекин Аҳмаджон ғазаб билан тепкини босиб, лентадаги қолган ўқни ҳам ўшанга қараб бўшатди-да, сўнгра:

— Қайт, Филатов, бу ердан кет!— деди ва ўзи пулемётини судраганича олға эмаклаб кетди.

Бу орада танкларимиз жилғадан бирин-кетин чиқиб, тепаликнинг ўнг ён бағридан ўрмалай кетди. Булардан баъзи бирлари бир лаҳза секинлади, улардан тушган десант буталар орасига кириб, кўздан йўқолди. Тепалик-

нинг чўққисидан танкка қарши отадиган батарея пала-
партиш ўқ узар эди.

Хужум бошланганига бир неча минут бўлмасданок
танкларимиз душманнинг олдинги окопларидан ўтиб,
танкка қарши отадиган батареяни тўпга тута бошлади.
Блиндажлар, окопларда найзабозлик жанги бошланиб
кетди.

Аҳмаджон, командирнинг буйруғига қаттиқ риоя қи-
либ, жанг майдонини диққат билан кузатар эди. Шу
пайт тепаликнинг чап ён бағрида бир гала немис авто-
матчилари пайдо бўлди. Буларнинг бутазорларга кириб
олиши тепаликка ёпирилиб чиқаётган пиёда аскарлари-
миз учун жуда катта хавф туғдирар эди. Аҳмаджон
буларга қараб уч сидра ўқ ёғдирди. Автоматчиларнинг
ярмидан кўпи ўша ерда қолиб, қолгани изига қайтди.

Танкларимиз тепаликнинг чўққисидан бир тўхтаб,
сўнгра, цепь бўлиб нариги томонга қараб тушиб кетди.

Аҳмаджон бу жангда немис танк ишлатмаётганига
хайрон бўлган эди, бунинг сирини пулемётини судраб
тепаликка чиққанида билди. Тепаликнинг у ёғидаги
қишлоқдан ярим километрча нарида, кунчиқиш томон-
даги сойликни қоплаган тутун ва чанг ичида муттасил
тупроқ кўтарилиб тушар, танклар изғиб юрар эди. Бу-
ёққа мадад учун юборилган немис танкларининг йўлини
бизнинг танкларимиз тўсган, сойликда танклар жанги
бўлмоқда эди. Танклар жангини Аҳмаджон биринчи кў-
риши ва бу жанг нақадар қизиқ бўлса-да, ҳозир томо-
шанинг мавриди эмас эди: бир ёқдан, немис танкларидан
тушган солдатларнинг омон қолганлари қишлоққа томон
келмоқда, иккинчи ёқдан, қишлоқнинг кираверишига
ўрнатилган икки замбарак жангчиларимиз ҳозир-
гина ишғол қилган тепаликни зўр бериб тўпга тутмоқда
эди.

Аҳмаджон қишлоққа томон ўрмалаб кетаётган немис-
ларни «кўнгилдагидан ҳам зиёдароқ» қарши олиш учун
пулемётини снаряддан ҳосил бўлган чуқур бўйига ўрна-
тиб, энг мувофиқ пайтни кутиб турди; немислар бута-
ларни оралаб юз эллик метрча яқин келганда устма-уст
икки сидра ўқ ёғдирди. Бироқ шу онда фалокат рўй бер-
ди. Аҳмаджондан бир неча метргина нарига снаряд
тушди. Портлаш зарбидан Аҳмаджон чуқурга ағдарилиб
тушди ва кўзи тиниб, бир лаҳза кўнгли озди; ўзига кел-
гач, разм солиб қараса, ҳеч қаери майиб бўлмабди, фа-
қат билагидан қон оқар эди. Пулемёт кожухи мажақ-
ланган ҳолда қийшайиб ётар эди.

Шу чоқ қишлоқнинг кунботиш томонидан баланд «ура» овози эшитилди ва қишлоққа мўр-малахдай ёпирилиб келаётган пиёда аскарларимиз кўринди. Аҳмаджоннинг иши ҳали чала, буталар орасига ётиб олган немислардан хотиржам эмас эди. У ирғиб чуқурдан чиқди-да, ўлиб ётган немиснинг автоматини олиб, бутазорга томон эмаклади; немислар ётиб олган ерга қирқ-эллик метр яқин бориб, устма-уст икки граната ташлади ва автоматдан бир неча сидра ўқ узди. «Ура» товушидан эси чиқиб кетган, граната портлаши ва автомат тариллашидан гаранг бўлган ўн уч немис бараварига қўл кўтариб ўрнидан турди...

Қишлоқ бир неча ердан ёнмоқда, кўчаларда милтиқ, пулемёт ва автомат отишмалари давом этмоқда эди.

Аҳмаджон асирларни топшириб ўзи югурганича қишлоққа кириб борди. У ярим хароба бир уйнинг муюлишидан чиқиб, катта кўчага қараган эди, нариёқдан югуриб келаётган ёшгина бир қизил аскарни кўриб қолди. Қизил аскар йўл бўйида ўлиб ётган каттакон қизил сигир устидан ҳатлаб, ёғоч панжара билан ўралган уйнинг олдига келди-да, «Она! Она!» деб қичқирди ва эшикдан киришга ҳам сабри чидамай, панжарадан ошиб тушди, У уйнинг зинасига энди қадам қўйганда похол ғарами остидан чиққан бир кампир.

— Ҳай, болам, немис бор!— деб қичқирди. Шу билан бирга рўпарадаги уйнинг тоmidан «тарр» этган товуш эшитилди. Қизил аскар зинага йиқилди. Кампир додлаганича бориб, ўғлининг ўлиги устига ўзини ташлади.

Аҳмаджон қандай ҳодиса рўй берганини дарҳол фаҳмлаб, орқа ёқдан томга чиқди. Немис автоматчиси ёширт мўрининг панасига ўтиб, катта кўчани кузатиб турмоқда эди. Аҳмаджон томга чиқаётганида немисни дарҳол отиб ташламоқчи бўлган эди, бироқ бақаранг шинель кийган немисни кўрганидан кейин бу ниятидан қайтди; уни олиб тушиб фарёд чекаётган кампирнинг оёғи остида бўғиб ўлдиришга қарор берди. Аҳмаджон бир сакраб немисни бўйнидан сиқиб олди ва шундайича судраб пастга олиб тушди.

— Хўш, итвачча,— деди,— бировни ўз уйига киргани қўймайсанми?

Ҳозир кампирни йиғидан тўхтатиб, немисни унинг кўз олдида бўғиб ўлдириш — ўч олиш мавриди эмас, чунки қишлоқ ёнмоқда, отишма давом этмоқда эди. Аҳ-

маджон унинг қўл-оёғини боғлади-да, икки буклаб зўр билан товуқнинг катагига тиқди.

— Шу ерда тура тур, хумпар, бафуржа гаплашаман!— деди, сўнгра, ҳеч нарсага қарамай полизма-полиз юқорига қараб кетди. Полизларда немисларнинг ўлиги, мажақланган тўплари, пулемётлари ётар эди.

Бу орада отишма тўхтади. Узоқдан ҳар замон тўп овози эшитилар эди.

Аҳмаджон бир ерга борганида бир девори ўпирилиб тушган уйдан йиғи товуши эшитилди. Кириб қараса, синган идиш-товоқлар, мажақланган стол ва курсилар орасидаги похол устида бири беш, иккинчиси саккиз ёшлардаги икки яланғоч бола ётар, иккалови ҳам қонга беланган, чириллаб йиғлар эди.

Аҳмаджон уларга томон бир қадам босган эди, кимнингдир:

— Мина!— деган ва қаттиқ сўкинган товуши эшитилди.

Даҳлиз эшиги ёнида бир қизил аскар турар эди. Қизил аскар Аҳмаджонни яна сўкди ва имо билан «чиқ бу ердан» деб ишора қилди. Аҳмаджон даҳлизга чиқди. Бу ерда ўрта ёшлардаги бир яланғоч хотин қисқа-қисқа нафас олиб ётар эди. У киргач, хотин бошини ўгириб қаради-да, шу қараганича кўзлари хиралашиб, секин юмилди. Немислар ҳалиги икки болани ҳам, бу хотинни ҳам атайин чала ўлик қилиб, миналаштириб кетган эди.

Аҳмаджон кўчага чиқди. Шу пайт унинг кўзлари ҳеч қачон мулойим боқмаган, унинг қўллари ҳеч қачон бировни эркалаб силамаган, унинг юзи ҳеч қачон юмшоқ табассумни билмагандай кўринар, агар ҳозир уни хотинни Хосиятхон кўрса танимас, балки кўрқиб кетар эди. У дам-бадам ўзига ўзи «э, уруш деганнинг закони борми, йўқми!» деб хитоб қилар эди.

Аҳмаджон ўша важоҳат билан кампирнинг уйига қайтиб келди. Кампир ва унинг ўғлининг ўлиги йўқ эди. Аҳмаджон тўғри бориб немисни товуқнинг катагидан тортиб олди. Унинг важоҳатини кўриб ўласи бўлиб қолган немис, раҳми келармикин деган умидда, ўзини касал кўрсатиш учун эчкига ўхшаб тилини чиқариб йўталар эди.

Аҳмаджон уни даст кўтариб похолнинг устига улоқтирди, сўнгра, устига бир қучоқ шох келтириб босди; ёнидан гугуртни олиб, энди чақмоқчи бўлганида:

— Сержант, отставить!— деган товушни эшитди. Аҳмаджон орқасига қараса, капитан турибди.

— Отставить! — деди капитан яна.

Аҳмаджон немисни шохнинг тагидан тортиб олди ва оёқ-қўлини ечиб, турғизиб қўйди. Лекин немис, бўларича бўлиб қолган экан, оёқ узра туролмас эди.

Капитан асирни штабга элтиш ҳақида буйруқ бериб жўнади. Аҳмаджон ўласи бўлиб қолган немисни штабга олиб кетди.

VIII

Полк икки кунлик маршдан кейин бепоён, кун тушмас қалин бир ўрмонга ўрнашганича узоқ вақт қолиб кетди.

Икки кунлик маршда босиб ўтилган ерлар яқин икки йил немис оёғи остида поймол бўлиб қўриққа айланган паст-баланд далалар, пода пайҳон қилиб ўтган гулзор сингари бўлиб қолган катта-кичик ўрмонлар, батамом ёки чала куйган ярим хароба ҳолда ҳувиллаб турган қишлоқлар, қўрғончалар эди. Бу далаларда қачондир одам боласи меҳнат қилганлиги, етилган бугдойнинг олтин бошоқлари мавж уриб турганлиги, шу ўрмонларда қачондир қушлар сайраганлиги, қўшиқ товушлари янграганлиги, шу қишлоқларда, қўрғончаларда одам яшаганлиги, хурсандчилик, тўй-томоша қилганлиги узоқ ўтмиш тўғрисидаги эртақдай туюлар эди. Бу ерлардан уруш оловли этагини судраб ўтган; фақат уруш ўтган эмас, бу ерларда яқин икки йил фашистлар ҳукмронлик қилган.

Аҳмаджон урушнинг дастлабки йилларида «душман куйдирди» деган хабарларни эшитса, «душман бўлгандан кейин ўлдиради, куйдиради-да», деб ўйлар эди. Бироқ душман ўлдирган кишиларни, душман куйдирган қишлоқларни, душман ҳукмронлик қилган жойларни кўрганидан кейин билдики, фашист билан минг йиллардан бери кишиларга маълум бўлган «душман» сўзи бир маънода эмас экан.

У Городишче қишлоғида, кўчада, худди ерга қулоқ солаётгандай тўнқайиб ётган тўрт-беш ёшлардаги бир болани кўрди; яқинроқ бориб қараса, унинг боши қийшайган, чаккасидан уводага ўхшаган бир нарса чиқиб турибди. Фашист, албатта, унинг бошига оғир бир нарса билан урган, бола йиқилган ва жон талвасасида ўрнидан турмоқчи бўлгану шундайинча қолган...

У Красно-Сергеевск қишлоғида бир култепада одам-

ларнинг қорайган панжалари, оёқ ва бош суяклари чиқиб ётганини кўрди...

Наинки фашист фақат душмангина бўлса, наинки унинг бутун қилмиш-қидирмишларини минг йиллардан бери одам боласига маълум бўлган «душман» калимаси ифода қила олса!

Буни ҳар бир жангчи билади. Шунинг учун ҳар бир совет қолдатининг қалбида ана шу фашистга нисбатан буюқ ғазаб, кишининг кўзини қонга тўлдирадиган қаҳр, кишини ташналикдай бетоқат қиладиган интиқом ўти ёнар эди. Бу ўт оғирни енгил, узоқни яқин қилади; пўлатни эритади, ўлимга даҳшат солади. Аҳмаджон кўрган ҳамма жангчининг қалбида мана шундай ўт ёнар эди.

Желабухи қишлоғи учун бўлган жангда душман беш мартаба қарши атака қилиб, ниҳоят хийлагина катта бир гуруҳи қуршовда қоладиган бўлди. Ёш офицер Собконинг пулемётчилари душманни ўрмон томонига кетгани қўймаслиги керак эди. Беш марта қарши атака қилиб, ҳеч иш чиқара олмагандан кейин қутурган, энди қуршовда қолиб жон талвасасига тушган душман ўрмонга кириб кетиш учун қандай уринишини, бунинг натижасида қандай даҳшатлар рўй бериши мумкин эканлигини Собко яхши билар, тасаввур қилар эди. Олтита «Юнкерс» шу даҳшат бошланганидан хабар бериб, тепаликка беҳисоб майда бомба ёғдириб ўтди. Немисларнинг мўлжалига кўра, бу тепаликда бомба тушмаган бирон қарич ҳам ер қолмаслиги керак эди. Ҳақиқатан ҳам жангчилардан бир неча киши нобуд, анча киши ярадор бўлди. Бу жанг қанча вақт давом этганлиги Аҳмаджоннинг эсида йўқ, фақат шуни биладикки, немислар бу тепаликни ҳаддан ташқари қаттиқ ўққа тутди. Унг томондаги пулемёт тўсатдан жим бўлиб қолди. Шу нозик пайтда ҳалок бўлган пулемётчининг ўрнини олиб, бостириб келаётган душманни омонсиз пулемётга тутган Собко қип-қизил қонга бўялган, иягини бомба парчаси олиб кетган эди.

Қисмда ёш жиҳатидан ҳаммадан кичик, бўйи ҳаммадан паст бўлгани учун «дуварак» деб лақаб қўйилган Иван Сомухин уч немисни асир олганлиги Аҳмаджоннинг эсидан сира чиқмайди. Батальон жанг билан станция томон бораётган вақтда «дуварак» мажақланган вагонларни оралаб, бузилган кўприкка қараб кетди. Кўприкка яқин ерда бузилган немис танки ағдарилиб ётар, немис автоматчилари шуни пана қилиб, аскарларимизни ўққа тутмоқда эди. «Дуварак» шундай тўсат-

дан пайдо бўлдики, уч немис автоматчиси унинг қўлидаги икки гранатани кўриб, дарҳол таслим бўлди. «Дуварак» ҳар қайсиси қўтосдай келадиган уч немисни олиб келаётганида кўрган киши кулар эди. Бир соатдан кейин батальон станциядан ўтиб далага чиққан вақтда, тепаликнинг нариги ёғидан шиддат билан чиққан немис танки артиллериямиз ўрнатилган ерга ўқдай отилиб кела бошлади. Капитан бронтешарларга танкни қорага олиш тўғрисида буйруқ берди. Бронтешарлар нишонга олиб энди ўқ узмоқчи бўлган пайтда танк остида биринкетин учта граната портлади. Бир неча секунддан кейин люк очилиб қоп-қора тутун бурқсиди. Немис танкисти тутун ичидан бошини чиқариши биланоқ снайпернинг ўқиға учди. Жангчилардан бир неча киши югуриб борди. Танкдан бир неча қадам берида «дуварак» кўкрагидан қон оққан ҳолда ўлиб ётар эди. У тўпчиларга сим тортгани сойликка тушган экан, шу ерда писиб ёта берса, танк кўрмасдан ўтиб кета берар эди. Лекин танк бу ердан омон ўтса, албатта, тўпни мажақлаб ташлар эди. «Дуварак» танкка шунчалик яқин бориб граната ташлабдики, унинг парчаси ўзига ҳам тегибди.

Полк дам олиб ётган бепоён, кун тушмас қалин ўрмон Аҳмаджоннинг назарига дунё яралгандан бери одам оёқ босмаган жойларга ўхшаб кўринди. Кейин маълум бўлдики, бу ерларга одам оёқ босган, оёқ босгангина эмас, яшаган, нима биландир машғул бўлган, қайғурган, хурсандчилик қилган экан. Каттакон кекса қайин дарахти атрофидан дафъатан пайқаб бўлмайдиган еттита ертўла топилди. Ертўлаларнинг биридан қўлтиқтаёқ, бир неча гильза, яна биридан занглаган консерва қутилари, синиқ патефон пластинкаси, олти дона немис каскаси топилди. Каскаларнинг ҳаммаси ҳам қурум босган эди. Бу ерда партизанлар қароргоҳи бўлганлиги маълум, лекин қурум босган немис каскалари бир муаммо бўлди. Бу муаммони кекса бир жангчи ечиб берди. У, каскалардан бирини ҳидлаб кўрди-ю, бурнини жийирди, «Бунда портлатувчи модда қуритилган» деди. Унинг тахмини тўғри чиқди. Чунки орадан икки ҳафта ўтгач топилган бир хат бу ерда турган партизанлар отряди портлатиш-қўпориш иши билан машғул бўлганлигини кўрсатар эди.

Хат снаряд гильзасига солиниб, ярмигача тупроқ тепага кўмилиб қўйилган. Бу тупроқ тепа уч кишининг қабри бўлиб чиқди.

Хатда шундай дейилган эди:

«Григорий К. (1920—1942). Н. қишлоғидаги бошланғич мактабнинг ўқитувчиси. Комсомол аъзоси. 39 фашистни ўлдирган. Душманнинг ўқ-дори ортилган саккизта автомашинасини яқсон қилган.

Дмитрий М. (1899—1942). Н. районидаги МТСнинг бригада механиги. Душманнинг иккита ёнилғи базасини портлатган. Бир офицерни асир олган.

Владимир Ж. (1917—1942). Н. колхозининг отбоқари. Катта-кичик тўққизта кўприкни портлатган, аскар тушган икки машинани яқсон қилиб, етти немисни асир олган.

Григорий К., Дмитрий М., Владимир Ж. ўртоқлар душманнинг ўқ-дори ортилган эшелонини портлатган вақтда фидокорлик кўрсатиб ҳалок бўлишди. Булар ўз жонларини фидо қилиб мингларча совет кишиларининг жонига оро киришди.

Маълум сабабларга кўра, биз бу қаҳрамонларни дафн қилолмадик, жасадларини шу тупроққа омонат қўйиб кетдик. Уша сабабларга кўра буларнинг номларини, қаерлик эканликларини ҳам тўла айтмадик. Булар юз мингларча халқ қасосчилари армиясининг ботир жангчилари, фашист босқинчиларга бўйин эгмаган Ватаннинг қаҳри, ғазаби эди».

Булар қандай ва қайси шароитда ўз жонларини фидо қилганликлари қабр очилганда маълум бўлди. Уччасини битта плаш-палаткага ўраб кўмишган экан. Бу уч кишининг жасади эканлигини учта бошдангина билиб бўлар эди, холос...

Эртасига соат бирда уч партизанни кўмиш маросими бўлди.

IX

Полк май ойнанинг охирларида яна олдинги линияга чиқди.

Душман Орёлни 1941 йилнинг октябрида босиб олган эди. Унинг мақсади бир неча томондан бараварига ҳужум бошлаб, қўшинларимизнинг асосий кучини Брянск, ундан кейин Орёл ва Тула районларида қуршаб йўқ қилиш, сўнгра Москвага бемалол юриш имкониятига эга бўлиш эди. Шунинг учун немислар бу районни қарийб икки йил давомида тинмай мустаҳкамлаган, одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган истеҳкомга айлантирган эди. Бироқ Қизил Армиянинг қишки ҳужуми бу районда немисларнинг биқинига ўткир ханжар қадаб қўйди. Душман ўз ҳолатини англаб, фронтнинг бу участкасида

Ўз мавқеини тиклашга баҳор бўйи ҳозирлик кўрди. Разведка ва асирларнинг берган маълумотларига кўра, душман Орёл ва Белгород районларига ўн етти танк дивизияси, учта моторлаштирилган ва ўн саккизта пиёда аскар дивизияси тўплаган, бу кунгача ҳеч қайси фронтда кўрилмаган ёки оз кўрилган техникани тахт қилиб қўйган эди. Мана шуларни назарга олганда, бу гун бўлмаса, эртага жуда даҳшатли жанг бошланиши муқаррар эди.

Даҳшатли жанг ўн уч кундан кейин бошланди.

Тонг маҳалида душман артиллерияси бизнинг позицияларимизни ҳаддан ташқари қаттиқ тўпга тутди. Полк мудофаа қилиб ётган район устида душмanning неча юзлаб самолёти қайта-қайта пайдо бўлиб, беҳисоб бомба ёғдирди. Муттасил портлашлар зарбидан Аҳмаджоннинг қулоғи батамом битган, бирон жойга снаряд ёки бомба тушганини тупроқ кўтарилиб тушганидангина билар эди. Ер худди от олиб қочган аравадай кишини ирғитиб-ирғитиб ташлар эди. Уфқдан кўтарилган қуёш чанг ва тун орасидан юпқа булут босган тўлин ойда кўринар эди.

Душман бизнинг позицияларимизни «тамом остин-устин бўлди, бу ерларда жон асари қолган тақдирда ҳам, гаранг бўлиб қолди» деган ишонч билан ёппасига ҳужум бошлади.

Чакалакзордан катта-кичик дарахтларни йиқитиб, мажақлаб чиққан танк қора қуртдай ҳар чоқ заҳар солишга тайёр ҳолда ўрмалаганича Аҳмаджон пулемёти расчётига томон кела бошлади. У бир неча секунддан кейин етиб келади, пулемётни пайқаса мажақлаб ўтиб кетади. Ягона чора уни граната билан қарши олиш эди. Аҳмаджон шериги билан гранаталарни чоғлаб ҳаёт-мамот пайтини кутиб туришди. Танк қирқ-эллик метр яқин келганда Аҳмаджон ўша чакалакзордан чиққан қарийб бир рота немис пиёда аскарини кўриб қолди. Булар ҳаммаси ҳам милтиқ ва автоматларни тайёр тутган ҳолда рўй-рост бостириб келмоқда эди. Аҳмаджон бир қарорга келди. У қандай қарорга келганини айтмасданоқ шериги англади ва пулемётни биргалашиб окопга тортиб туширди... Танк гулдираганича келиб окоп устидан ўтиб кетди. Немис танкисти ўз танкининг гусеничаси совет жангчиларининг қонига бўялганлигига сира шубҳа қилмаган эди.

Аҳмаджон пулемётни танк ўтганда нураб тушган тупроқ остидан бир силташда тортиб олди-да, дарҳол окоп бўйига ўрнатди ва немис пиёда аскарларининг яқинроқ келишини кутди.

Немислар ўқ чиқармасдан жадаллаб келмоқда эди.

Юз-юз йигирма метр масофа қолди.

Аҳмаджон кутар эди.

Саксон-тўқсон метр масофа қолганда Аҳмаджоннинг шериги асабийлашди.

— Э, отсанг-чи! От, ахир!!— деди.

Аҳмаджон пулемётнинг қабзасини маҳкам ушлаган ҳолда шчитнинг тешигидан душманни кузатар, афтидан, шеригининг сўзини эшитмас эди. Шериги иккинчи марта тажанглик қилгандан кейин эшитилар-эшитилмас деди:

— Юрагингни кенг қил, жўрам. Ўлим умидида шу ергача келганидан кейин, бу ёғига ҳам қўйиб бергинки, биронтаси ҳам ноумид қайтмасин. Беҳ-беҳ-беҳ...

Шундай пайтда Аҳмаджоннинг бу қадар совуққонлик қилиши шеригини тиш оғриғидай бетоқат қилар эди.

Ниҳоят немислар олтмиш-етмиш метр яқин келганда Аҳмаджон худди немиснинг томоғидан бўғаётгандай бир ҳаракат билан пулемёт тепкисини босди...

Шундай шиддатли жанг кун бўйи давом этди. Душман кечгача тўққиз марта атака қилди ва ҳар сафар қақшатқич зарбага учрар, ўқ еган тўнғиздай ўзини уёқдан-буёққа урар эди.

Аҳмаджоннинг бўлинмаси қўшни бўлинма билан бирликда кечқурунга бориб душман позициясига хийла кириб борди. Аҳмаджон чакалакзордан ўтиб, пулемётини снаряддан ҳосил бўлган бир чуқур бўйига ўрнатди.

Душман рўпарадан ҳужум қилиб қайта-қайта қаншари ёрила бергандан кейин, найранг ишлатмоқчи бўлди. У, бўлинманинг орқа томонига ўтиб, саросималик туғдириш учун сойликдан бир гуруҳ мотоциклчи юборди. Аҳмаджон мотоциклчиларнинг қорасини кўриб, пулемётини тахт тутгани ҳолда қулай пайтни кутиб турган эди, ўттиз-қирқ метр наридаги буғдойпоя орасида бир немиснинг бошини, ундан кейин елкасини кўриб қолди. Дарҳол пулемётини унга томон ўгириб ўт очди, лекин шуни биллолмай қолди: немис граната ирғитганидан кейин ўқ едими ёки ўқ еганидан кейин ирғитдими? Граната портлади, унинг қаерга тушиб портлаганини ҳам билиб бўлмади.

Аҳмаджон кўзини очди. Унинг назарида, орадан бир неча соат ўтгандай кўринар, лекин жанг ҳануз босилмаган эди. Унинг кўзи, мажақланган пулемёт остида бир оёғи қолиб талпинаётган шеригига тушди. Аҳмаджон уни дарҳол тортиб олиб қараса, ўнг қўли елкасидан

узилган, фақат бир нимага илиниб турибди. Ярадор, ҳуши жойида бўлмаса керак, ўрнидан турмоқчи бўлди. Аҳмаджон уни даст кўтариб югурганича чакалакзорга олеб кирди.

Ярадорни хавфсиз жойга ётқизиб, қайтишда Аҳмаджоннинг кўзи тўнтарилиб ётган бир немис пулемётга тушди. Пулемёт бузилмаган, ҳатто янги лента ўтказилган, нарида ўқ солинадиган иккита металл қути ҳам турибди. Аҳмаджон қутиларни қўлтиғига қистирди, пулемётни судраб, югурганича сойликка томон борди. Сойликда қутилмаган манзарани кўрди: сойликдан кетаётган немис мотоциклчиларини кимдир пулемётга тутар, мотоциклчиларнинг кўпи йиқилган, қолгани мотоциклларини ташлаб, киргани кавак тополмай, ўзини ҳар ёнга урар эди. Тариллаётган пулемётга Аҳмаджон ўлжа пулемётини жўр қилди.

Қисм қоронғи тушгунча душманнинг ҳамма атаксига, ҳамма уринишига барҳам бериб, қоронғи тушгандан кейин шиддатли ҳужум бошлади ва икки тепаликдан ошиб, ҳеч қаерда тўхтамай, қишлоққа кириб борди.

Қишлоқ бир неча жойидан ёнмоқда, қизил ва оқ аланга шуъласидан дам жигарранг, дам кулранг тусга кириб кўтарилаётган тутун, ҳар ёнга учқун сочиб, қишлоқ устига ёйилмоқда эди. Кўчаларда найзобозлик жанги бошланиб кетди. Пулемётлар, автоматлар тинмай тариллар, гранаталар портлар, худди бутун уруш шу қишлоқда бўлаётгандай туюлар эди.

Ярим кечага борганда икки томон аралашиб кетди.

Ёнғин шуъласида қизғиш тус олган чанг ва тутун ичида кўланкадай югуриб кетаётган ким? Эшик ва деразаларни аланга ялаётган кичкина ғишт иморатнинг томида ким дам-бадам автомат отаётибди? Кўчага ким граната ташлади? Ким инграётибди? Буларни дафъатан билиш қийин; ғафлатда қолмаслик, душманга омон бермаслик, ўзимизникиларга зиён етказмаслик учун ғоят ҳушёр бўлиш керак эди.

Жанг ниҳоятда мураккаблашиб кетди.

Аҳмаджон бир чордевордан ўтиб, кичкина майдонга чиққанида рўпарада пулемёт тариллади. Аҳмаджон дарҳол ўзини уйиб қўйилган ғишт орқасига олган эди, буёқ чуқурлик экан, ағдарилиб тушди. Тепада граната портлади. Шу чоқ икки киши ўзини шу чуқурга ташлади. Бири чуқур бўйидан ниманидир зўр бериб тортди, иккинчиси унга бир нима деб чуғурлади-ю, энгашди. Маълум бўлдики, иккови ҳам немис. Аҳмаджон энгашган немис-

нинг калласига белкурак билан битта урди-ю, устидан ирғиб ўтиб, иккинчисини бўғиб олди...

Тонг ёришганда жанг бир оз босилди. Аҳмаджон уйлиб қўйилган ғишларни оралаб чорраҳага чиқди, қараса, тор кўчада тўрт немис автоматчиси олти қизил аскарни олдига солиб келаётибди. Қизил аскарларнинг тўрттаси ярадор бўлса керак, зўрға қадам ташлаб келар эди. Немисларнинг бунчалик бамайлихотир келаётганини кўриб Аҳмаджоннинг юраги орзиқиб кетди: наинки кеча куни бўйи ва кечаси билан бўлган жангнинг якуни шу бўлса! Ҳозир бораётган отишма наинки немислар бизга эмас, биз немисларга кўрсатаётган сўнгги қаршилик бўлса!

Аҳмаджон эҳтиёткорлик билан автоматдан ўқ узиб тўрттала немисни қулатди. Бир лаҳза гангиган қизил аскарлар аҳволни дарров фаҳмлашди. Ҳатто зўрға келаётган ярадорлар ҳам ерда ётган қуроллардан олиб, кийикдай чаққонлик билан кўздан ғойиб бўлишди.

Аҳмаджон югурганича муюлишдан ўтган эди, бирданига уч немисга дуч келиб қолди. Масофа шу қадар яқин эдики, агар автомати ўнгламаган бўлса, олдиндаги икки солдатни ота олмай қолар эди. Солдатлар йиқилгани замон уларнинг кетидаги офицер тўппончасини Аҳмаджонга ўқталди. У ўттиз икки отар тўппончанинг тепкисини босганида, бирин-кетин чиқадиган ўттиз икки ўқнинг камида ярми шу кенг кўкракдан жой олишига сира шубҳаланмаган эди. Бироқ Аҳмаджон нақд ўлим олдида шошиб қолмади. Унинг гангиб қолмаганлиги немиснинг ўзига ўлимни нақд қилиб қўйди. Нақд ўлим олдида немис эсанкиради, шунинг учун фақат иккита ўқ уза олди, холос. Бунинг ҳам бири бекорга кетиб, иккинчиси Аҳмаджоннинг бошини ялаб ўтди. Аҳмаджон немиснинг ўттиз икки отар тўппончасига «ўзбекнинг бир қоқар болғачаси» — мушт билан жавоб қилди. Офицер йиқилди ва ётган ерида қўлини кўтарди.

Бу орада жанг босилди.

Аҳмаджон офицерни олиб кетди.

Офицер маст кишидай гандираклаб борар ва ҳар гандираклаганида бошига худди яна мушт тушаётгандай, писиб, орқада келаётган Аҳмаджонга қараб қўяр эди.

Аҳмаджон автоматини бўйнига осиб олган, салмоқли қадам ташлаб борар ва қора, қалин сочи орасидан сизиб пешонасига тушаётган қонни дам-бадам бармоғи билан сидириб ташлар эди.

Офицернинг қочишга уриниш эҳтимоли унинг хаё-

лига ҳам келмас эди. Бир томондан, шу кетиши бўлса, штабга етиб борса ҳам жон; иккинчи томондан, ҳар бир дарахти дор, ҳар сиқим тупроғи мозор бўлиб қасос олишга ташна бўлган бу юртда немис қаёққа қочиб қутула олади?

Аҳмаджон «Ўладиган ҳўкиз болтадан тоймас» деган фикрдан ҳам узоқ. Энди у «фашистни бедурбин кўради-ган» бўлиб қолган. Фашист деган махлуқ қўлида қурол бўлганда ва бу қуролни бемалол ишлатиш мумкин бўлган шарситдагина ўзи қўрққанидан ҳуриб ўзгани қўрқитмоқчи бўлган лайчадай пўписа қилади: «Халът!» «Рус, таслим бўл!»— дейди, кибру ҳавоси баланд бўлали.

Офицер ҳозир «қўшга қўшсанг ҳам майли, ишқилиб ўлдирма» деб кетаётибди. Ундаги кибру ҳаво «енгилмас» руҳ ўттиз икки отар тўппонча билан бирга шовардилик колхозчи Аҳмаджон Шукуровнинг чўнтагига тушиб кетган эди.

Булар харобалар орасидан ўтиб, пастқамликка тушиб бораётганда рўпарадаги жар ёқасидан:

— Аҳмаджон, жуда панжара гулчинини ушлабсиз-ку,— деган овоз келди.

Офицер дарҳол қўлини кўтариб Аҳмаджонга қаради. Аҳмаджон кулди.

— Ие, сугдан оғзинг куйса, қатиқни ҳам пуфлаб ичар экансан-да! Юравер, қўрқма!— деди.

Офицер қўлини тушириб, Аҳмаджон ишора қилган томонга юрди.

Ҳали жар ёқасидан туриб чақирган жангчи — хушмўйлов йигит тушиб келди. У, Аҳмаджоннинг пешонасидаги қонни кўриб, кимнидир чақирди ва ўзи яқин келди:

— Нима бўлди, Аҳмаджон?

— Мана бу хумпарнинг қилган иши-да! Бошга отади-я, ўлиб қолади ҳам демайди. Ҳеч нима қилмайди...

Аҳмаджон тўхтаб пешонасидаги қонни яна сидириб ташлади. Офицер буларга худди ҳозир жўжа еган итдай кўз қирини ташлаб, секин ерга ўтирди.

Қаердандир пайдо бўлган ёш бир жангчи, ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамай, ҳеч нарсага қарамай, ёнидан бинт чиқариб, Аҳмаджоннинг бошини боғлашга киришди. У бинтнинг учини йиртар экан, офицерга қараб бир нима деди. Офицер унга жавоб берди. Аҳмаджон ялт этиб жангчига қаради ва таниди. Бу полк мудофаада ётган кунларда ертўлада бўлган концертда қизиқчилик қилган, ҳамма «конферансье» деб атаган марий йигит эди.

Ҳамма «конферансье» дегани учун Аҳмаджон унинг оти шундай деб ўйлаган эди.

— Конферансьемисан? Балосан-ку. Қани-қани, гаплаш!

«Конферансье» ўз таъбири билан айтганда, «Марий вилоятининг харитадан микроскоп билан излаганда ҳам топиб бўлмайдиган» бир қишлоғидан; урушга қадар шу қишлоқ Советининг секретари бўлиб хизмат қилар эди.

Бу қишлоқ камоли кичкиналигидан тегишқоқ ўртоқлари қишлоқ олий советининг секретари деб кулишар эди. У немисчани шу лавозимда туриб ўзича ўрганган. Унинг немисча ўрганишидан муроди, албатта, жанг майдонида, чунончи бавариялик бир немис билан бешариқлик ўзбек Аҳмаджон Шукуровга таржимонлик қилиш эмас эди. У бутун умрида биринчи мартаба «тарихий сафар»га чиқиб Йошкаролага борганида кўп китоблар олиб қайтди. Бу китоблар орасида Шекспирнинг ҳам бир асари бор эди. Бу китобни зўр иштиёқ билан ўқиди. Узининг таассуротини ўртоқларига сўзлаб берганида, улардан бири: «Бунақа зўр гаплар немисдан чиқади»,— деди. Шу-шу бўлди-ю немис тилини ўрганишга орзуманд бўлиб ҳаракат қилди. Бироқ бир неча ой меҳнат қилганидан кейин эшитсаки, Шекспир немис эмас, инглиз экан. Бола бечора кўп хафа бўлди. Район марказига борганида, бу қайғусини партия кабинетининг мудирига айтган эди, мудир «Немисларда ҳам Шекспирдек зўр ёзувчилар бор, ўрганабер, куймайсан», деди. У ўқишни давом эттирди.

— Отини сўра-чи,— деди Аҳмаджон.

«Конферансье» отини сўраган эди, офицер «Салоти жаноза»га ўхшаган бир нима деб жавоб берди.

— Шошманг, Аҳмаджон,— деди хушмўйлов йигит,— менинг бу занғарларга бир саволим бор эди. Бу ўртоғим немисча билар экан, ҳозир жуда мавриди келганга ўхшаб қолди. Мумкинми? Буларнинг китобида шундоқ эканки, одамзодни, чунончи пахта десак, немислар биринчи сорту бошқа миллатлар учинчи сорт; кўп халқлар ҳатто сортга ҳам кирмас эмиш. Шу қандоқ бўлди?

«Конферансье» бунини таржима қилгани етарли сўз тополмай, кўпроқ қўл ҳаракати билан бир иложи қилиб тушунтирди. Офицернинг чеҳрасида нечукдир ўзгарिश, ҳаракатида яна кибру ҳаво аломатлари пайдо бўлди. У «зер гут» калимасини бир неча мартаба такрорлаб бир нималар деди. «Конферансье» энсаси қотиб қисқагина таржима қилди:

— Немис жуда яхши эмиш. Биз билмас эмишмиз, тушунмас эмишмиз.

— Ҳа, ҳа,— деди Аҳмаджон,— «зер гут» дегани «жуда яхши» деганими? Хўш, биз нима қилсак, «зер гут» бўлар эканмиз? Қани...

«Конферансье» офицернинг жавобини таржима қилди:

— Немис қўл остида бўлса, бошқа миллатлар ҳам яхши бўлар эмиш. Немиснинг бошқа ҳамма хислатларини шундан билиш мумкин, дейди.

— Яхши бўлар эмиш?! Бунинг бошқа ҳамма хислатларини мана шу гапидан билса бўлади!

Аҳмаджон бу гапни шундай важоҳат билан айтдики, таржимон «айтганини айтдим» дегандай ишора қилиб офицерни кўрсатди. Офицер писиб, иккала қўли билан бошини ушлади, яна аянч қиёфага кирди.

Аҳмаджон ўрнидан турди ва ҳануз тутамоқда бўлган қишлоқни кўрсатди.

— Ана «зер гут!»— деди,— мен сенинг ҳамма хислатларингни мана шундан биламан!

Хушмўйлов йигит қулочкаш қилиб офицернинг калласига солмоқчи эди, Аҳмаджон қўлини тутди.

— Тегма! Зақон йўқ.

Офицер Аҳмаджон ишора қилган томонга юрди. У энди гандиракламас, лекин бошига мушт тушувидан хавотир тортиб, дам-бадам орқасига қараб борар эди.

Не-не умидлар билан немисча ўрганган марий йигити унинг кетидан хийла ергача қараб турди-да, сўнг жаҳл билан «тфу!» деб милтигини қўлига олди.

Офицер сўроқ вақтида: «Мени асир олган киши қаерлик ва қандай тоифадан?..» деб сўрабди.— Штабдагилар «Ўзбекистонлик, оддий колхозчилар тоифасидан» деб жавоб беришибди. Бу гап бутун полкка довруқ бўлди.

Х

Қисмларимиз шундай шиддатли зарбалар берар, шундай қисиб борар эдики, душман йўлларни бузгани, кўприкларни портлатгани улгуролмас, кўп жойларда яроғ-аслаҳасини ташлаб қочар эди.

Ҳар қадамда цементлаб ёки ёғоч ва тупроқдан ишланган ва ҳозир ўпирилган гўрдай бўлиб ётган дот, дзот, каламушнинг уясига ўхшаган окоп, траншея, танкка қарши қазилган чуқур, бир неча қатор тортилган ти-

канли сим... Тепаликларнинг этагида оғир тўплар, узун қувурлари осмонга кўтарилган зениткалар туради: йўл бўйида ағдарилган автомобиллар, мажақланган танклар, тракторлар, аравалар ётади. Немис бу ерларни қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган тилсимотга айлантириш учун нима лозим бўлса ҳаммасини қилган, ҳеч нарсани аямаган. Лекин қисмларимиз шуларнинг ҳаммасини ўпириб, йиқиб, мажақлаб олға борар эди.

Қисм бир неча километр йўлни жанг билан босиб ўтиб, кечга яқин Золоторевка қишлоғининг кираверишида тўхтаб қолди. Қишлоқнинг кираверишидаги уйлар бузилган, ёнган ва ҳануз ёнмоқда эди. Немислар нардан-бери қазилган окопларга ўрнашиб, вайроналарга кириб олиб, қаттиқ қаршилик кўрсатди. Жанг кун ботгунча давом этди.

Қисм қоронғи тушгунча душманни олдинги окоплардан суриб чиқарди. Атака бошланадиган вақтда немислар бузилган иморатнинг подвалига ўрнашиб, йўлни, тепалик ва тепалик оралиқларини пулемётдан ўққа тута бошлади. Ўқ визиллар, ерни чангитар, бош кўтаришнинг сира иложи йўқ эди. Капитан Аҳмаджонга ҳар қандай қилиб бўлса ҳам немис пулемётларини бартараф қилишни буюрди. Капитан буни қандай ишонч билан буюрган бўлса, Аҳмаджон шундай ишонч билан эмаклаб кетди. Йўл фақат битта — куйиб тушган ва ҳануз тутамоқда бўлган уйлар оша бориш керак эди. Ўт ва тутун ичидан одам ўтиб келиши немисларнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Аҳмаджон подвалнинг ёнига бориб, икки тешикка иккита граната ташлади. Икки подвал емирилиб, немис пулемётчилари унинг харобаси остида қолиб кетди. Шундан кейин қисм атака бошлади.

Золоторевка қишлоғига Аҳмаджон ва унинг бўлини ҳаммадан бурун кириб борди.

Қишлоқ ярим кечагача бўлган кўча жанглиридан сўнг душмандан батамом тозаланди.

Эрталаб қишлоқ аҳолиси, баҳор қуёшининг дастлабки илиқ нуридан жонланган жониворлар сингари, ўрмалаб кўчага чиқа бошлади. Булар ўлимдан қолган, Германияга ҳайдаб олиб кетилмаган, лекин икки йил бўйи минг балога дучор бўлиб, минг мартаба ўлимга рози бўлган кишилар. Бўйни ингичка, худди гўлаҳдан чиққан каби болалар, кўзлари жовдираб, жангчилар орасидан кимнидир қидиришади. Абгор бўлиб қолган чоллар, кампирлар рўпара келган жангчининг бўйнига осилиб йиғла-

шади. Бутун қишлоқ ҳам тўйхона, ҳам ўлик чиққан ҳовлига ўхшар эди.

Бир кампир Аҳмаджонни икки шериги билан уйига олиб кирди. Даҳлизда бир чол ётар, унинг тирик эканлигини фақат одатдан ташқари равшан кўзларидангина билиб бўлар эди.

Кампир азиз меҳмонларни ўтқизганидан кейин, чолни суяб олиб кирди. Унинг ўнг қўли ва ўнг оёғи ярим шол эди. Чол кампирнинг ёрдами билан сандиқнинг устига ўтирар экан, жангчиларга бир-бир қараб:

— Ленани кўрмадиларингми? Евгенияни кўрмадиларингми?— деб сўради.

Жангчилар тушунолмай ҳайрон бўлишди.

Кампир сувда пиширилган картошкани келтириб ўртага қўйгач, зоҳиран етмиш ёшларда кўринган, ҳақиқатда эса ниҳояти қирқ еттига кирган Матвей Андреевич Степановнинг бошига тушган кулфатларни сўзлаб берди.

— Унинг ўғли — ўн тўрт яшар Андрюша қаердандир бешта ўқ топиб олган экану, шу ўқ билан немис солдатининг қўлига тушибди. Матвей Андреевичнинг бутун кўргиликлари шундан бошланди. Немислар Андрюшани қамаб, ўша куни кечаси Матвей Андреевични ҳам олиб кетишибди. Икки кундан кейин менинг уйимга бир немис офицери икки қути консерва, нон, қанд кўтариб келди: рус тилини хийла яхши билар экан, уёқдан-буёқдан гапириб ўтирди-ю, тўсатдан:

— Матвей Андреевични танийсизми?— деб сўради.

— Ҳа, танийман, дедим. Қўшни бўлгандан кейин танимайман деб бўладими?

— Уғлингиз қаерда?— деди.

Юрагим «шув» этди. Ичимда Матвей Андреевични қаргадим:

— Уғлим йўқ, ўлган, урушдан илгари ўлган,— дедим.

Офицер кулди.

— Ёлғон гапирманг, биз ҳаммасини биламиз, Матвей Андреевич ҳаммасини айтиб берди. Уғлингиз ўлган эмас.

— Ўлмаган бўлса қаерда экан? Матвей нима деди?

— Биз ўғлингизни Қизил Армияга ўз ихтиёри билан кетмаган, мажбур қилинган деб фараз қилишимиз мумкин. Лекин бу ўзингизга боғлиқ. Шуни исбот қилишингиз керак. Исбот қилиш учун ҳеч қандай ҳужжат,

гувоҳ ёки бошқа нарса талаб қилмаймиз. Таниган, билган кишиларингиздан яна кимлар мажбуран олиб кетилганини айтиб берсангиз кифоя. Сиз жабр кўргансиз, биз жабр кўрган кишининг гапига ишонамиз.

Билдимки, бу гап Андреевичдан чиққан эмас, чунки ўғлим Қизил Армияда эмас, партизанлар отрядида эканини жуда яхши биларди. Шундан кейин дадил бўлиб:

— Уғлим ўлган, агар Андреевич шундоқ деган бўлса ёлғон айтибди, юзлаштиринглар!— дедим.

Офицер кетгани ўрнидан туриб:

— Сиз берадиган маълумотга муҳтож эмасмиз, биз берган катта имкониятдан фойдаланишни хоҳламасангиз, ўзингиз биласиз,— деди.

Эшикка чиққанда яна писанда қилди:

— Яна ўйлаб кўринг,— деди.

Эртасига бир солдат келиб мени комендатурага олиб борди. У ерда мени бошқа бир офицер сўроқ қилди. Мен яна ўша жавобни бериб, Андреевич билан юзлаштиришни талаб қилган эдим, офицер ит бўлиб кетди. Аввал хўп пўписа қилди, кейин кўкрагимга бир тепди. Эсим оғиб қолган экан, бир вақт кўзимни очиб қарасам, тепамда учтаси турибди. Яна сўроқ қилди, яна урди. Ахир бўлмагандан кейин «отамиз», деди. Мен кўрқитаётгандир десам, иккитаси чиндан судраб чиқиб автомобилга солди. Одам ўлишини аниқ билганидан кейин кўрқмай кўяр экан. Кўча қоронғи, майда қор ёғар эди. Автомобиль шу ўзимизнинг кўчадан ўтди. Назаримда, ҳамма уйларнинг деразасидан яқинлари Қизил Армияда, партизан отрядларида бўлган таниш-билишлар, ёр-дўстлар, қавм-қариндошлар худди тин олмай, кўзлари жовдираган ҳолда менга қараб тургандай, «айтдингми?» деяётгандай бўлар эди. Автомобиль бир жойда тўхтади. Одам товуши эшитилди, оппоқ қорда елиб юрган қора шарпалар кўринди. Мени автомобилдан тушириб, олдинга олиб ўтишди. Рўпарамда қорайиб турган нарсани чуқур гумон қилдим, тақдирга тан бердим. Шу пайт қулогимга биров:

— Айт, кампир, ҳаммасини айтиб бераман дегин, мен сени сўраб оламан,— деди пичирлаб.

Бунинг ким эканлигини билмадим, ўша уйимга борган офицер деб гумон қилдим. Бирдан автомобилнинг чироғи ёқилди. Фақат шуни биламан: рўпарамда қорайиб турган нарса чуқур эмас, узала тушиб ётган уч кишининг ўлиги экан. Ҳали совумаган қон буғланиб турар эди. У ёғини билмайман. Ҳушимга келиб қарасам

комендатурада ётибман. Тепамда уйимга борган ўша офицер турибди. У бир пиёла сув бериб:

— Мен сизни сўраб олдим, бундан кейин инсофга келасиз, деб ишонтирдим,— деди.

Эрталаб мени қўйиб юборишди. Андрюша нима бўлганлиги маълум эмас, Матвей Андреевични бир ҳафтадан кейин икки солдат ҳушсиз ҳолда келтириб, уйга ташлаб кетибди. У бир ярим ойга яқин тилсиз, жағсиз ётиб, оқибат шундай бўлиб қолди; ўнг қўли билан ўнг оёғи ярим шол, эси жойида эмас.

— Матвей Андреевич, буларга қўлингни кўрсат,— деди кампир.

Матвей Андреевич ўнг қўлини чап қўли билан олиб стол устига қўйди ва нордон нарса егандай афти буришиб, бир кўзи қисилди. Унинг икки бармоғи янчилган эди.

Немис уни қандай азоб-уқубатларга дучор қилган эдики, бу аҳволга тушибди — маълум эмас. Буни ўздан сўраб билиб бўлмас экан. Афтидан, шу бармоқлари янчилганигина эсида қолибди, холос.

У ҳали ҳушсиз ётган вақтида икки солдат келиб хотини Евгения билан қизи Ленани аравага босиб олиб кетибди. Шундан бери булардан ҳам дарак йўқ экан. Матвей Андреевич ётган ерида баъзан хотини ёки қизининг отини айтиб чақирар, уйга ким келса албатта иковини сўрар экан.

Шундай қилиб Матвей Андреевич кимсасиз, ғариб бўлиб қолгандан кейин кампир ўз уйига олиб кирибди, яқин бир ярим йилдан бери парвариш қилар экан.

Аҳмаджон кампирнинг сўзига қулоқ солар экан, ўрмондаги уч партизаннинг қабри кўз олдидан кетмас эди. Бирон хаёлга борди, шекилли:

— Ўғлингизнинг оти нима?— деб сўради.

Кампир ифтихор билан бошпни кўтариб:

— Сергей Алексеевич Муштаков!— деди. Сўнгра ялт этиб Аҳмаджонга қаради.— Қаерликсан, ўғлим?

— Ўзбекистонликман, ўзбекман.

Кампир ўзбекни бошқачароқ тасаввур қилар эканми, ҳайрон бўлиб қолди-да, кўзи жиққа ёшга тўлди. Аҳмаджон нима дейишини билмай:

— Ҳа, онажон, ўзбекни эшитмаганмисиз?— деди.

Кампир ўзини босиб олгандан сўнг, жавоб берди:

— Эшитганман, биламан. Самарқанд, Тошкент, Катта Фарғона канали...— деди ва Аҳмаджон билан бошқатдан кўришди.

Бу орада Матвей Андреевич даҳлизга чиқиб кетган эди. Кўча эшигидан унинг «Ле-на!» деган товуши эшитилди. Кампир югурганича чиқиб кетди. Унинг кетидан меҳмонлар ҳам чиқишди. Матвей Андреевич остонага узала тушиб ётар, кўчадан олиб ўтилаётган асир немис солдатларга қараб «Лена!» деб қичқирар эди.

Аҳмаджон уни кўтариб уйга олиб кирди. Матвей Андреевич бир нарсдан қўрққандай ҳаммага ёлворган назар билан қарар эди.

Кампир меҳмонларни анча ергача кузатиб қўйди.

XI

Икки кун давом этган даҳшатли жанг натижасида қўшинларимиз аҳоли яшайдиган юздан ортиқ пунктни ишғол қилди, шу билан немисларнинг суянган тоғи бўлмиш Орёл райони истеҳкомларига бир неча жойдан катта-катта рахналар солди. Душман ёнбошга келган, энди уни бошдан ошириб, ерга уриш керак эди.

Ўрмон четидаги сойликка ўрнашган команда пунктида кечаси бўлинма командирларининг кенгаши бўлиб ўтди. Бўлинма командирларига йўл-йўриқлар кўрсатилди, буйруқлар берилди.

Уфқ қизарган маҳалда ҳамма бўлинмаларда қисқа-қисқа митинглар ўтказилди. Митинглар тамом бўлмасдан, блиндажлар ва пана жойларда суҳбатлар давом этаётган вақтда ўт очиш позицияларидаги тўплардан ғилоф олинди, снаряд яшиклари очилди. Танклар тахт қолда команда кутиб турди.

Соат роса беш бўлганда гўё бутун ер-кўк остин-устин бўлиб кетди. Фронтнинг унча ҳам катта бўлмаган бир участкасига тўпланган мингларча замбаракнинг гумбуллашидан ҳайбатли бир гувиллаш ҳосил бўлдики, бунда алоҳида тўпнинг овози буткул эшитилмас эди. Ҳаво тўлқини зарбидан дарахтлар эгилар, шохлари синиб тушарди... Аҳмаджон ўзича: «Бу тўпчилардан ҳеч нарса ортмайди, бизга ҳеч нарса қолмайди, шекилли»,— деб қўйди.

Немис истеҳкомларининг устини қоплаган чапг ва тутунми ёки муттасил совурилаётган тупроқми — билиб бўлмас эди.

Пиёда аскарларимиз ҳужумга ўтди. Тўп овозлари аста-секин босила бошлади. Лекин жанг энди авж олган, чунки душман позицияларига бостириб кирган пиёда

аскарларимиз ҳар бир метр ер учун жон олиб, жон бермоқда эди.

Катта йўлдан икки юз метр наридаги тепаликда ўр-нашган немис миномёт батареяси сойликни бошдан-оёқ милага тутмоқда, шу билан батальоннинг олға юришига катта монелик қилмоқда эди. Бу батареяни бартараф қилиш вазифаси Аҳмаджон бўлинмасининг зиммасига тушди.

Бутун батальоннинг кўзи буғдойпоя орасидан шитоб билан эмаклаб кетаётган бўлинмада эди.

Тепаликка бир неча томондан баравар ҳужум қилин-ди. Немис миномётчилари бу ҳужумни даф қилиш би-лан овора бўлиб қолганда взводлар катта йўлдан ўта бошлади.

Батальон кунни бўйи мана шу хилда жанг қилиб, кечқурун Орёл кўчаларига бостириб кирди.

Шиддатли кўча жангларидан кейин шаҳар душман-дан батамом тозаланди ва уч юз саксонинчи ўқчи ди-визия полкларидан бирининг байроқдори озарбайжонлик Ожаров Орёл устига Қизил байроқ тикди.

Узоқ вақт немис асоратида азоб-уқубат чеккан Орёл аҳолиси кўчага чиқди. Йўлкаларни босиб қолган харо-балар устида болалар ирғишлаб юрар эди.

Қаерда бирон танк ёки автомобиль тўхтаса, дарров халойиқ ўраб олади, суҳбат бошланади. Ҳар бир оила ҳеч бўлмаса бирон жангчини меҳмон қилгиси келади.

Марказий кўчалардан бирида радиоустановка пайдо бўлди. Бир неча минутдан кейин бу кўчага одам сиғиш-май қолди.

Шу ерда Аҳмаджон бузилган бир иморатнинг зина-сида пилоткаси билан ўзини елпиб ўтирган Бўтабойни кўриб қолди. У қорайган, тўлишган, кўкрагида «Жанго-вар хизматлари учун» медали.

— Айёмлари муборак!— деди Аҳмаджон.

Бўтабой Аҳмаджонни кўриб қарийб ўзини йўқотаёз-ди; югурганича келиб бўйнига осилди. Сўнгра иккови бориб зинага ўтирди.

— Хўш, жўрам Фарҳод,— деди Аҳмаджон,— Ширин-гингиздан хат келиб турибдими? Хўп соғингандирсиз?

— Хат келиб турибди, Аҳмаджон ака. Соғинишга... хат ёзишга қўл тегмаётибди. Кўрмайсизми... Бугун бе-шинчи августми? Роса бир ойдан бери хат ёза олганим йўқ. Тўртинчи июлда «Ҳаво айниб турибди, каттароқ бўрон бўладиганга ўхшайди» деб хат ёзган эдим. Ушан-дан бери хат бормаганига «ўлди» деб ўтирибдими ҳали...

Аҳмаджон кулиб деди:

— Хат ёзинг. Тагин аза очиб юбормасин. Ширинни-
гиз сочини ёзиб «вой тўрам»лаб юрса-я!.. Бир ой хат
қилмаган бўлсангиз, кўнглига ҳар гап келади. Бу уруш-
ни ўз кўзи билан кўрмаган одам «қўли тегмагандир» де-
ган гапни ҳеч ўйламайди.

— Тўғри, Аҳмаджон ака, бу урушни кўрмаган одам...
йўқ, фашистларни, фашистлар қилган ишларни кўрма-
ган одам десангиз тўғри келади. Ростини айтайми?
Уруш бошланган йили газетада бир немис офицери олти
яшар бир қиз болани отиб ташлаганлиги тўғрисидаги
мақолани ўқиб ишонмаган эдим.

— Энди-чи,— деди Аҳмаджон кулимсираб,— энди
ишонасизми?

— Эндими, энди ўша мухбирни кўрсам, бурнини ерга
ишқайман. У мухбир фашистни мақтаган экан! Наинки
фашист қадам босган жойда олти яшар боланинг отили-
ши газетага ёзгани арзийдиган катта ҳодиса бўлса!

Бирпас жим қолишди. Икковининг ҳам кўз олдидан
зўр ёнғинлар, беҳисоб ўлик, шаҳар ва қишлоқларнинг
харобаси ўтар эди.

Анчадан кейин Бўтабой Аҳмаджоннинг кўкрагидаги
«Қизил Юлдуз» орденини, худди капалакни ушлаган-
дай, эҳтиёт билан ушлаб кўрди.

— Бу хамирнинг учидан патирдир-а, Аҳмаджон ака,
ҳали сизга катта мукофотлар чиқар?

— Қанақа катта мукофот? Нимага?

— Қилган ишларингизни эшитганмиз. Довругингиз
бутун дунёга кетган.

— Нима иш қилибман?

— Бутун бошлиқ бир қишлоқ — Золоторевка сизнинг
номингизга қўйилади-ю, тагин ҳеч иш қилмаганингизми
бу! Золоторевкага ҳаммадан илгари кирибсиз-ку.

— Командирнинг буйруғини бажардим.

— Немисни жуда яқин келтириб пулемётга тутгани-
нгизда қанча бор эди?

— Тиригини санаганим йўқ. Улигини санашган экан,
олтмиш еттита чиқибди.

— Битта самолётни ҳам уриб туширибсиз?

— Ҳа. Шеригим ланжлик қилмаганда иккитасини
уриб туширар эдим. Мудофаада ётган эдик. Тепамизда
немис самолёти айланиб қолди. Пулемётни ўнглаб отай
десам, шеригим «Отма, бизни кўриб қолса, бомба таш-
лайди» деб қўлимни ушлади. «Э, инсон,— дедим,— уруш-
гани келганмисан, кавакда ётгани келганмисан!» Само-

лёт кетиб қолди. Жуда алам қилди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин бошқасини уриб туширдим.

Аҳмаджон ўрнидан турди.

— Хатлашиб турайлик, Бўтабой. Энди, Берлинда кўришгунча хайр. Тезроқ урушни тамом қилиб қайтмасак бўлмайди, кетмонни чолларнинг қўлига бериб келганмиз.

Аҳмаджон оломон орасига кириб кетди.

XII

Полк Брянск ўрмонларигача бўлган қарийб юз эллик километр масофани жангсиз босиб ўтди. Бу ўрмонда туриб, қалтис зарба еган, лекин ҳали янчиб ташланмаган душманга қарши янги ҳужумга тайёрлик кўриш керак эди.

Бир куни Аҳмаджонни полковник чақиртирди. Аҳмаджон рўпара бўлганда полковник кулимсираб:

— Утиринг, сержант, нима учун чақирганимизни биласизми?— деди.

— Билмайман, ўртоқ полковник.

— Устингиздан арз қилишди... Немислар сиздан но-рози.

Полковник ўрнидан туриб, унга яқин келди.

Полковник бу гапни кулиб айтган бўлса ҳам, Аҳмаджон бир вақтлар асир немисни куйдирмоқчи бўлгани ва уни капитан қутқазгани ёдига тушиб, изоҳ бера бошлади.

— Ўртоқ полковник, мен у вақтда юрагимдаги ғазаб ўтини қаерга сочишни билмас эканман. У вақтда бизни осгани арқон кўтариб келган немисни кўрибману унга арқон эшиб бераётган бутун Германияни унутибман.

Полковник унинг елкасига қўлини ташлаб кўзига тикилди.

— Ҳарҳолда немис офицери сиздан қаттиқ шикоят қилди.

— Қайси бири, ўртоқ полковник?

— Тўппонча отиб бошингизни ярадор қилган офицер... Сиз унинг бошига бир мушт туширибсиз.

Аҳмаджон полковникнинг тегишаётганини билганидан сўнг, кулиб жавоб берди:

— Ҳа, бир мушт урдим, ўртоқ полковник, икки муштни кўтара олмас эди. Чаласига биз қарздор. Расчётни Берлинда қиламиз.

— Офицер сизнинг ким ва қаерлик эканингизга кўп қизиқди. Лагерга жўнаш олдида лейтенантдан: «Уша одамни яна бир кўрсам»,— деб илтимос қилибди. У вақтда кўзи тиниб кўрмаган экан-да. Лейтенант: «Сен бир мартаба кўргансан, энди кўрмаганлар кўрсин», деб жавоб берибди.

Полковник бирпас жим қолгандан кейин:

— Икковимиз биринчи мартаба қаерда учрашганимиз эсингизда борми?— деб сўради.

Бу нарса Аҳмаджоннинг хотирида бор эди, дарров жавоб берди:

— Қишда, мудофаада ётган вақтимизда, ўртоқ полковник.

— Ушанда менга нима деб савол берганингиз ҳам эсингизда борми?

— Бор, «Сиз Олтин Юлдузни қандай қилиб олгансиз, шунга айтиб берсангиз», деган эдим.

— Мен нима деб жавоб берган эдим?

— Билмайман, деган эдингиз. Яна шунга айтдингизки...

Шу пайт адъютант кириб, полковникка бир қоғоз узатди. Полковник қоғозни кўздан кечирар экан:

— Хўш, хўш?— деди.

— Яна шунга айтган эдингизки, қаҳрамон бўлишни ҳеч қачон ўйламаган экансиз...

Полковник қўлидаги қоғозни силкиб Аҳмаджонга узатди. Аҳмаджон қоғозга кўз югуртирмасдан бурун полковник ўрнидан турди-да, қулочини ёзиб:

— Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан табрик қиламан!— деди ва ўрнидан туришга улгура олмаган Аҳмаджонни қучоқлади.

Аҳмаджон бутун умрида биринчи мартаба шундай саросималикка тушган эди. У дарҳол ўзини ўнглаб:

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан!— деди.

Ўзининг товуши ўзига узоқдан эшитилгандай туюлди.

— Хўш, сержант,— деди полковник,— энди жавоб бериш сизнинг навбатингиз, Олтин Юлдузни сиз қандай қилиб олдингиз?

Аҳмаджон нима дейишини билмас эди.

Сентябрнинг бошларида полк ғарбга томон йўл олди.

СИНЧАЛАК

(қисса)

I

Кечки пайт. Район партия комитетининг секретари ўртоқ Тоҳиржон Носиров чанг босган «Виллис»-дан тушиб, ёши элликдан ошиб қолганига қарамай, райком биносининг зинасидан чопқиллаб чиқиб кетаётган эди, бирдан тўхтади; зинанинг бир чеккасига бориб, коверкот макинтошнинг этагини, брезент этигини қоқди: похол шляпасини бошидан олиб, рўмолчаси билан пешана ва бўйнини наридан-бери артди-да, энди салмоқли қадам ташлаб чиқиб кетди.

Тоҳиржон Носиров район партия комитетининг секретарлигига яқинда сайланган бўлиб, ҳозир район билан танишиб юрган эди.

Носиров қабулхонада ҳурмат юзасидан ўрнидан турган ёрдамчиси—йигирма икки ёшлардаги баланд бўйли, хушқомат, жуда нозик қизга салом бериб, кабинетига кириб кетди. Қиз бир даста газета-журнал, битта қизил папкани олиб, унинг кетидан кирди, бу нарсаларни секретарнинг столига қўйди-да, бориб деразаларни очиб юборди. Дим кабинетга боғчадан муздай ҳаво; ҳандалакними, босволди қовунними эсга соладиган ялпиз ҳиди кирди; чумчуқларнинг чуғурлаши, дераза остида оқаётган ариқчанинг шовиллаши эшитилди. Носиров қизил папкадаги қоғозлардан бир-иккитасини кўздан кечирди, кейин кўзойнагини пешанасига суриб графиндан стаканга қияқиллатиб яхна чой қуяр экан, қизга айрим диққат билан разм солди. Қиз буни пайқади-да, чиқиб кетиш ~~... жам, чиқмаслигини ҳам~~ билмай, эшик олдида туриб ~~қолди:~~

— Менга гаплангиз бор шекилли...

Ҳм! ~~АХВОЛ И ИВМИ? САРМАХОН?~~

— Ҳўп...

Саида чиқиб кетмоқчи эди, Носиров тўхтатди.

— Майли, ҳозир айта қолай... Утиринг!

Саида, арзон чит бўлса ҳам яхши тикилган кўйлагининг орқа этагини гижим қилмасликка тиришиб, эҳтиёт билан курсига ўтирди, йўл-йўл бахмал жилеткасининг биқин чўнтагидан ярми чиқиб турган кичкинагина блокнотини олиб столга қўйди, ингичка қаламининг кетини иягига ниқтаб, Носировга савол назари билан қаради. Носиров бир стакан заъфарондай яхна чойни нафас олмай шимирди, стаканни тақ этиб столга қўйди-да, қипқизил, силлиқ, деразанинг акси кўриниб турган ялтироқ бошини силар экан, кулимсираб:

— Кўчадан кетаётган автомобиль бировни босса ёки туртибми, йиқитибми озор берса, нима бўлади? — деди.

Саида чўчиб тушди.

— Нима бўлди, машинангиз бировни урдими?

— Йў... йўқ, менинг машинам ҳеч кимга озор бергани йўқ... Хўш, нима бўлади?

Саида нима дейишини билмай:

— Милиция тўхтатади...— деди.

— Борди-ю, машинани тўхтатадиган, шофёрни жавобгарликка тортадиган милиционернинг ўзини қасддан уриб, йиқитиб ўтса-чи, унда нима бўлади?

Саида кулди.

— Унисини билмадим... Қанақа шофёр экан у довжурак?

— Арслонбек Қаландаров!

Саида у одамдан ҳар нима кутиш мумкин деган маънода жилмайиб бош чайқади.

Арслонбек Қаландаров — «Бўстон» колхозининг раиси, машҳур раислардан бўлиб, ўтган ҳафта колхоздан районга машина ҳайдаб кетаётганида йўлини тўсган милиционер билан жанжаллашган, уни уриб, йиқитиб ўтган эди.

Воқеа бундоқ бўлган эди.

Янги сотиб олинган беш тонналик юк машинаси майдонни бир айланиб, правление олдига кўндаланг бўлганда, Қаландаров жуда хурсанд бўлиб кетди; ҳали губор қўнмаган ям-яшил машинани айланиб кўздан кечирди, капотини очтириб, моторини кўрди; сўнг рулга ўтириб, стартёрни босди. Мотор бир пишқириб равон гуриллай кетди. Қаландаров машинани олдинга, орқага юргизди. майдонни бир айланди, кўприкдан ўтиб, катта йўлга чиққанида, шофёрни чақириб ёнига ўтқизди-да районга томон йўл олди. Унинг мўлжали беш-олти кил'

метр юриб қайтиш эди, бироқ янги машина, тўғри ва рагон асфальт йўл ҳавасини келтирди-ю, район марказига тушиб чиқишга қарор берди. Қаландаров йўл бўйидаги тиниқ яшил дарахтлар, барра ўтлардан кўзи қувониб, кишининг вужудини яйратадиган май ҳавосидан маст бўлиб, хиргойи қилиб жетаётган эди, йўл бўйида турган милиционер қўлидаги ола таёқ билан йўлнинг четини кўрсатди. Қаландаров милиционер кўрсатган жойга келиб тўхтади. Маълум бўлишича, йўлнинг баҳорги ёгингарчиликдан чўккан, бузилган кичик бир участкаси ремонт қилинаётган бўлиб, район томонга ўтадиган бўш юк машиналари бу ерга ярим километр келадиган карьердан шағал олиб, ўша участкага тўкиб ўтиши қерак экан. Қаландаров бир оз сабр қилса, ёнида ўтирган шофёр милиционерга машина янги эканини, оғир юк ортиб бўлмаслигини айтиб, ортиқча сўзга ўрин ҳам қолмас эди. Қаландаров бирдан тутақди, шофёрни оғиз очгани қўймай, шовқин солди.

Милиционернинг аччиғи келди, права сўради.

Қаландаров унинг сўзига кулоқ солмай, машинани юргизди. Милиционер зинага чиқиб рулга тармашди.

Қаландаров унинг шапкасини олиб улоқтириб юборди.

Милиционер шапкасини олиб, унинг йўлини тўсмоқчи бўлди. Қаландаров газ берди-да, машинанинг қаноти билан уни уриб, йиқитиб ўтди.

Милиционер дарров ўрнидан турди ва унинг кетидан лунжини шишириб, ҳуштак чалганича қола берди.

— Қаландаров шу куни кечқурун автоинспекцияга кирибди, — деди Носиров кулиб. — Ўша милиционерни топиб узр сўрабди. Милиционер начальнигига рапорт берган экан. Қаландаров тоза ялинибди: «Жон ука, начальникка рўпара қилиб эркак қаддимни букма, қанча штраф олсанг, ол», деб чўнтагини тутибди. Автоинспекциянинг начальниги хотин киши экан...

Саида пиқиллаб кулиб юборди.

— Сояда ўсган раислардан, — деди кулги ёшини артиб.

«Сояда ўсган» деган ибора район партия конференциясидан чиққан: кўп вакиллар музокарада райком бюросининг фаолиятини танқид қилиб, колхозларда партиявий-сиёсий ишлар ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги, сиёсий-тарбиявий ишлар хўжалик ишлари соясида қолиб кетганлиги, бирмунча колхозларда раҳбар кадрлар сояда ўсаётганлиги тўғрисида гапиришган эди.

Носиров сталининг тортмасидан блокнотини олиб тез-тез варақлар экан:

— Тўғри! Билар экансиз! — деди. — Мен «Бўстон» колхозни билан бир оз машғул бўлдим, тайинли бир хулосага келмаган бўлсам ҳам, кўнгилда бир хиралик пайдо бўлди. Қаландаров сояда ўсганлигидан ташқари, эрқароқ ранс кўринади.

— Жуда тўғри пайқабсиз, — деди Саида. — Районнинг илгариги раҳбарлари, айниқса, райком секретари ўртоқ Қодиров Қаландаровни ҳаддан ташқари эркалатиб юборган эди. Унинг милицияга бўйсунмаганлиги ҳам шунинг оқибати. Бироқ кейинчалик ўйлаб кўрган бўлса керак: бу тантиқлигини районнинг ҳозирги раҳбарлари кечирадими-йўқми? Шунинг учун милиционердан узр сўрагани борган, штраф ол, деб чўнтагини тутган. Лекин «Хотин киши олдида эркак қаддимни букма» дегани меннинг учун ҳам янгилик!

Қаландаров, ҳақиқатан, Носиров пайқаганича ва Саида айтганича хийла эрка раислардан эди.

Бу одам қирқ учинчи йилгача шу райондаги «Ўзбекистон» помли бардамгина колхознинг раиси бўлиб, ўттиз тўққизинчи йилда Ҳурмат Белгиси ордени билан мукофотланган илғорлардан эди. Қирқ иккинчи йилда «Бўстон» колхозида раис бошлиқ бир тўда жиноятчилар шайқаси фoш қилинди. Шайқа колхоз мулкни талон-торож қилиб, колхозчилар ҳақини еган, хўжаликни барбод қилган экан. Район ижроия қўмитасининг ўша вақтдаги раиси бир кунни Қаландаровни чақиртириб, «Бўстон» колхозининг аҳволини гапириб берди, сўзининг охирида: «Мен урушга кетаётиман, агар рози бўлсангиз, шу колхозни сизга топшириб, хотиржам бўлиб кетсам», деди. Раиснинг бу гапи Қаландаровга жуда қаттиқ таъсир қилди. У, кўзига ёш олиб, раисни кучоқлади ва қўл бериб: «Колхозни кўтараман! Бажараман!» деди ва оғзига сўз олди. Шу-шу бўлди-ю, Қаландаров кечани-кеча, кундузни-кундуз демай колхоз ишига жуда қаттиқ ёпишди; каттани ака, кичикни ука деб ҳаммани ишга солди, ҳар қаерда колхоз учун талашиб-тортишди. Оғир уруш шароити бўлишига қарамай, колхоз икки йил деганда оёққа босди, райондаги илғор колхозлар қаторига кириб олди. Республиканинг йигирма йиллиги муносабати билан «Бўстон»дан Қаландаров Меҳнат Қизил Байроқ ордени, яна тўққиз киши бошқа орден ва медаллар билан мукофотланди.

Бир йилдан кейин район партия комитетининг секретари ҳам урушга кетиб, унинг ўрнига Рустам Қодиров деган ёш бир йигит келди. Янги секретарнинг бутун районда кўргани Қаландаров бўлди. Ундан олдинги секретарь даврида «Бўстон» колхози оғизга тушган бўлса, Қодиров даврида колхоз у ёқда қолиб, Қаландаровнинг ўзи оғизга тушиб кетди. Қаландаров бурун районда бўлиб турадиган мажлисларда биринчи қаторда ўтирадиган бўлса, энди президиумга чиқадиган, ниҳоят, область ва марказдан келган катта-кичик билан баҳузур гаплашиб, кулишиб, имлашиб ўтирадиган бўлди. Кунлардан бир кун марказий газеталардан бири «Бўстон» колхози ҳақида ўз мухбирининг каттагина бир очеркини босиб чиқарди. Очеркка «Бўстон» деб сарлавҳа қўйилган бўлса ҳам, гап колхоз ва колхозчилар ҳақида эмас, фақат Арслонбек Қаландаров ҳақида борар эди: Арслонбек ундоқ қилган, Арслонбек мундоқ қилган, Арслонбек увотда кўкрак кериб туриб, ёқимли товуш билан ундоқ деган, Арслонбек доно кўзларини қисиб бундоқ деган... Уша кун кечқурун райком секретари Рустам Қодиров «Бўстон»га бориб, Қаландаровни шу муносабат билан табриклади ва колхозчилар олдида уни: «Колхоз далаларининг арслони» деб атади. Секретарнинг бу таърифи Қаландаров учун газетанинг мақтовидан ҳам каттароқ бўлди. Шундан кейин Қаландаров ва у билан бирга «Бўстон» колхозини ҳам биринчи навбатда Қодировнинг, қолаверса бутун район раҳбар ходимларининг арзандаси бўлиб қолди. Район раҳбарлари ҳар сабаб ва ҳар баҳона билан колхозга тез-тез боришар, бошқа колхозлардан юлиб бўлса ҳам унга моддий ва маънавий ёрдам беришар, районга марказдан келган масъул ходимларни ҳам, ўзларининг меҳмонларини ҳам «Бўстон»нинг меҳмонхонасига, боғига олиб боришар, районга қандай мухбир, фотограф, ёзувчи келса ўша ерга юборишар эди. Бунинг натижасида Қаландаров район раҳбарларининг, ҳатто баъзи бир марказий масъул ходимларининг қаноти остига буткул кириб кетди. Буларнинг қаноти остида унга қилич ўтмайдиган, ўқ тегмайдиган бўлиб қолди.

— Биласизми, — деди Носиров куюниб, — кейинги икки йил ичида колхоз партия ташкилотининг секретари беш марта алмашибди. Ҳар сафар Қаландаровнинг хоҳиши билан алмашар экан. Ҳар сафар райком розилик берар экан... Секретарь колхознинг ўзидан бўлса, Қаландаров уни қоққанда қозиқ, илганда хумча қилиб

олар экан, райондан юборилса — сиғдирмас, чўқиб ташлар экан. Бу нима деган сўз? Демак, Қаландаров районнинг баъзи раҳбар ходимларини орқа қилиб, бутун партия ташкилотини босиб олган деган сўз. Мана бир мисол: Зулфиқоров деган бир бригадир хотин устига хотин олибди. Зулфиқоров партия аъзолигига кандидат экан. Шу одам устидан бюрога тушган аризани Қаландаров бир ярим йилдан бери муҳокама қилгани қўймас экан! Шундоқ бўлгандан кейин правленийда ҳам шунинг айтгани айтган, дегани деган бўлиши керак...

— Ўзи яхши ташкилотчи дейишади, — деди Саида.

— Тўғри ташкилотчиликнинг аҳамияти катта, лекин ташкил қилинган одамлар ташкилотчининг соясида қолиб кетмаслиги керак, — деди Носиров ва блокнотини столнинг тортмасига солди.

Саида гап тамом бўлди, деган хаёлда ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Носиров тўхтатди.

— Мен сизга айтмоқчи бўлган гапимни ҳали айтганим йўқ. Бу гаплар ҳаммаси даромад эди. Гап шуки, биз, бюро аъзолари кенгашиб, «Бўстон» партия ташкилотининг секретарлигига сизни тавсия қилишга қарор бердик. Бир йил ишлаб берасиз. Фақат бир йил! Ўз ўрнингизга одам топиб, тайёрлай олсангиз, илгарироқ чақириб олишимиз ҳам мумкин.

Саида кўзларини, оғзини катта очиб секин ўрнидан турди, ингичка бармоқлари титраб турган иккала қўли билан бошини ушлаб яна ўтирди.

— Тоҳиржон ака!—деди энтикиб.

Носиров кулди.

— Ҳайрон бўлишингизни билар эдим, лекин қўрқиб кетарсиз деб сира ўйламаган эдим.

— Ахир мен... қўлимдан келмайди.

— Қаёқдан биласиз? Секретарь бўлиб кўрганмисиз?

— Мени Қаландаров писанд қилармиди?

— Писанд қилмагани яхши. Агар писанд қилса, борган кунингиздан бошлаб чўқиш пайига тушади-ю, ишдан қолади. Писанд қилмаса, чўқимайди, демак биз бошқа ҳеч нарсага алаҳсимасдан ишимизни қилаверамиз: партия ташкилотини жонлантирамиз. Қаландаровнинг куч ва талантини керакли томонга йўналтирамиз.

Саида бошини қуйи солиб жим қолди.

— Хўш, яна нима дейсиз?—деди Носиров.

Саида эшитилар-эшитилмас:

— Аёл бошим билан... — деди-ю, у ёғини айтмади.

— Мана бу гапни мен сиздан кутмаган эдим!—деди Носиров зўр таассуф билан.—Ҳеч кутмаган эдим-а, жон қизим! Шунақа гаплардан қачон қутуламиз? «Аёл бошим» деганингиз мунглиман, муштипарман деганингизми? Наҳот шундоқ бўлса!.. Мой айниса туз солади, туз айниса не солади, деган гап бор. Аёлларга «аёл» деб, одам боласини ожиз нотавон деб қараш, қалин, кундошлик, «назр» сингари бидъатлар аёллар шаънига демак, инсоният шаънига ҳақорат деб турганимизда, сиз ўзингизга «аёл» деб қарасангиз... додимизни кимга айтамиз! Қадимги замонда аёллар ўзига ўзи аёл, яъни мунгли, муштипар деб қараши табиий бўлган, чунки унинг кўз ёшидан бошқа орқа таянчи йўқ эди. Сизнинг орқангизда Совет ҳукумати, бутун бир система турибди! Наҳот шуни сезмасангиз! Буни сезмасангиз жамиятдагина эмас, шахсий ҳаётингизда ҳам дадил қадам ташлай олмайсиз. Замонамиз дадил қадамлар замонаси-ку, қизим! Ҳозирги замонда дадил қадам ташлай олмаган киши туртилиб, четга чиқиб қолади. Ким айтади сизни комсомол тарбиясини кўрган қиз деб!

Саида бошини кўтарди, қоматини ростлади.

— Кечиринг, Тоҳиржоҳ ака, оғзимдан чиқиб кетди... Ғўсатдан шундоқ деганингизга гангиб қолдим... Майли-ку, лекин оилавий аҳволимни назарда тутишингизни ўтинаман...

Носиров бир нима демоқчи бўлиб оғиз ростлаганда эшик секин очилди-ю, Арслонбек Қаландаровнинг шопдай, районга машҳур мўйлови, юзи кўринди.

— Уртоқ Носиров, мумкинми... колхозга борган экансиз... йўқ эканман...

— Марҳамат, киринг! — деди Носиров ва Саида билан наридан-бери гапни тамом қилди.—Ўйлаб кўринг. Бу тўғрида эртдан кейин гаплашамиз.

Саида эшикка томон юрди ва четланиб, Қаландаровга йўл берар экан, биринчи мартаба унга зеҳн солиб қаради. Раис унинг кўзига илгаригидан савлатсизроқ кўринди.

Саида чиқиб, эшикни зич ёпди.

II

Саида Носировнинг таклифига розилик бермаганини, унга ваз кўрсатганини кабинетдан чиқиши билан оқ унутди; унутмаган тақдирда ҳам райком бюроси

бу важларни эътиборга олмаслигига қаттиқ ишонар, шунинг хоҳлар, «Бўстон» дек катта ва машҳур колхознинг партия ташкилотига секретарь бўлиб бориш ўйи қалбининг аллақасерини тимдаласа ҳам, аллақасерига жуда-жуда хуш ёқар эди.

Саида телефонга жавоб берадимми, келган-кетган одамлар билан муомала қиладими, қўлида қоғоз капалакдай учиб, ҳали у эшикка, ҳали бу эшикка кириб чиқадими — бошидан хаёл аримай қўйди: гимнастёрка ва этик кийиб далаларни айланади, қаерга борса колхозчилар ўраб олишади, колхоз клубида мингларча одамни оғзига қаратиб катта-катта нутқлар сўзлаганида, орқа қаторларда ўтирганлар беихтиёр олдинга силжиб кела беради, колхозда партия турмуши ва колхоз ҳаётининг ҳамма соҳасида иш қайнайди...

Орадан ярим соатча ўтгандан кейин Қаландаров кабинетдан қип-қизариб чиқди-ю, Саиданинг олдидан ўтар экан, унга кўз қирини ташлаб: «Салом», деди. У. эҳтимол, Носировнинг суҳбатидан кейин эс-ҳушини йўқотган, шунинг учун Саида билан саломлашганини унутган бўлса, бироқ Саида унинг қизарганини ҳам пайқамай, саломига ўзича маъно бериб: «Ҳмм, Носиров айтибди. Янги секретарга биринчи салом», деб қўйди.

Саида уйга кеч соат ўн бирларда қайтди. Холаси уни кутиб ўтириб, сўрида ёнбошлаганича пинакка кетибди. Отаси Али бобо ток остидаги ўзининг арқон каравотида одатдагича деворга қараб чўнқайиб, худди қуръон тиловат қилаётгандай тебраниб ўтирар эди.

Али бобо бундан кўп йиллар муқаддам хотинини сўйиб ташлаган, Саида мана шу холаси Тўтинисонинг қўлида ўсган.

Саида ўшанда неча ёшда бўлса экан? Ҳар ҳолда эс-эс билади: ўша оқшом ой жуда ҳам катта чиққан эди. Саида опаси Қарима билан маҳалла болаларига қўшилиб, эшикма-эшик бойчечак айтиб юришган эди. Саида гоҳ бошқалардан олдин, гоҳ бошқалардан кейинда қолиб, бойчечак айтар эди:

Бойчечак, бойчечак,
Бочечакнинг боласи, боласи,
Қулоғида донаси, донаси,
Қаттиқ ердан таталаб чиққан бойчечак.

Шу пайт ҳовли томондан кимнингдир жон аччиғида додлаган товуши эшитилди. Опа-сингил югуриб ҳовли-

га киришди. Ҳовли жимжит. Айвонда хира осма чироқ алланечук кир ёғду тўкиб турибди. Саида яқинроқ бориб қараса, айвоннинг пастида кимдир, боши бир томонга қийшайган, чалқанча тушиб ётибди. Қарима: «Вой, ая, сизга нима бўлди, тулинг!» деб унинг қўлидан тортди. Саида ҳам тортмоқчи бўлган эди, қоп-қора ва ёпишқоқ бир нарсага тойилиб йиқилди. «Қон... Саида у ёғини билмайди, бир вақт кўзини очиб қараса, мана шу холаси Тўтинисонинг ўйида ётибди. Саида бўлган воқеани кейинчалик опаси Қаримадан эшитди: аяси қишлоқ Совети олдида очилган саводсизликни битириш курсига кириб ўқимоқчи бўлган экан, дадаси унамабди ва шу вайдан бир неча марта тутиб олиб урибди. Аяси ўша қонли оқшом яшириқча дарсга кетаётган экан... Суд Саиданинг дадасини отувга ҳукм қилган экан, Тошкент ўлим жазоси ўрнига ўн йил қамоқ буюрибди.

Шу билан бу оила тамом бўлди. Тўтинисо ҳовлини сотиб, икки етимни ўз қишлоғи Ропқонга олиб кетди. Қарима Ропқонда ўқишини давом эттириб, уруш бошланган йили ўн йилликни битирди: ундан кейин Самарқанд медицина институтида ўқиди, институтни битирганидан кейин Мирзачўлга ишга тайинланди, бу ерда икки йилча ишлаганидан кейин район партия комитетининг масъул ходимларидан бирига тегди. Бу орада Тўтинисонинг эри қазо қилди, урушга кетган ўғли тўғрисида қора хат келди. Шундан кейин Қарима холаси билан Саидани ўз қаноти остига олди—Мирзачўлга кўчириб келди.

Йиллар ўтди. Саида ўн йилликни битириб, комсомол ишида кўзга кўриниб қолди.

Бир йил Қарима эри билан курортга борди ва бир экскурсия вақтида ўз она қишлоғидан келган икки киши билан танишиб қолди. Гапдан гап чиқиб, булардан бири Қариманинг отаси қамоқ муддатини битириб келганини, Қорасув станциясида чўткачилик қилиб юрганини бундан икки йил бурун ўз кўзи билан кўрганини айтди. Бир томонда ўша қонли оқшом манзараси, бир томонда умрининг охирини ғарибликда ўтказаётган бир мўйсафид оппоқ соқолини селкиллайтиб, бировларнинг оёғини чўткалаб ўтириши Қариманинг кўз олдига келди-ю, ҳар нечук, фарзандлик тўғриси ғалаба қилди. Курорт ора йўлда қолди — путёвканинг саккиз кунни куйди — эр-хотин қайтиб кетишди. Қарима Мирзачўлга тушмасдан тўғри Қорасувга ўтиб кетди.

Карима Қорасув станциясига эрталаб соат тўққиздан ошганда тушди. У юраги ҳовлиқиб, бир зумда перроннинг у бошидан бу бошига бир неча марта бориб келди, станция биносининг ичини, орқа томонларини, йўлнинг у юзидаги чойхона олди ва атрофини кўздан кечирди, яна перронга келди. Орадан уч соат чамаси вақт ўтди. Ниҳоят, перроннинг у бошидаги қари мажнунтол остидаги ташландиқ бир будка ёнидан елкасига қора сандиқча осган, қўлида курсича, новча киши чиқиб Каримага томон келаверди. Уша!.. Фақат бир оз букчайган, узун соқоли оқарган; устида ўзига кенг жигар ранг тужурка, тиззалари қора мойдан ялтираган галифе шим, бошида эски пилотка, оёғида солдатча ботинка... Чол ерга қараганича, ғам-ғуссага тўла бир куйни хиргойи қилиб, Қариманинг олдидан ўтиб кетди ва перроннинг урталоқ срига бориб, газета будкасининг ёнига курсичасини қўйди; ўтириб ўша куй мақомига тебраниб сандиқчасини очди, чўтка-пўткасини олди. Карима берироқда туриб уни бир оз кузатмоқчи бўлган эди, сабри чидамади, тепасига борди. Чол бошини кўтармай, ҳамон ўша куйни хиргойи қилиб, куй мақомига иккала чўткаси билан сандиғини чалди. Бу, афтидан, оёғингни сандиқчага қўй дегани эди. Карима бир оз энгашиб, титроқ товуш билан секин: «Дада!» деди. Чол худди ўқ теккану, бу ўқ қай даража қалтис текканига зеҳн солаётгандай жим ва қимирламай қолди, кейин манглай оша Каримага қаради-да, ранги бўзариб кетди, бирдан қизариб кетган кўзларини ёш пардаси қоплади. Карима энгашиб бир нима демоқчи бўлган эди, улгурмади — чол унинг оёғига ўзини ташлаб, ўкириб юборди. Карима уни дарров кўтариб олди. Унинг ҳам ич-ичидан хуруж қилиб келган йиғи шиддат билан отилиб чиқадиган пайтда кўз олдига ўша машъум оқшом манзараси келди-ю, қалбидан чиққан совуқ бир тўлқин томоғига тиқилган йиғини суриб, ювиб кетди. У эсини ўнглаб, томошабин тўпланмасин учун дадасига жеркиброқ: «Юринг», деди. Чол индамай, унинг кетидан станция биносига кирди, поезд келадиган маҳалигача индамай, бир бурчакда ўтирди, индамай вагонга чиқди. Чол ўшандан бери шу ерда. У ҳеч кимга сўз қотмайди, биров бир нимани сўраса, ерга қараб қисқа жавоб беради; уй ишига қарашади, овқатини алоҳида ейди, кўчага камдан-кам чиқади, бўш вақтида мана шу арқон каравотда деворга қараб чордана қуриб ўтиради-ю, товуш чиқармай, ўша ғамгин куй мақомига тебранаверади...

Орадан бир қанча вақт ўтиб, Қариманинг эри Бекобод шаҳрига катта бир ишга тайин бўлди. Эр-хотин кўчиб кетадиган бўлишди. Қарима дадасини олиб кетмоқчи бўлган эди, чол кар ва соқов бўлиб олди — кўнмади.

Шундай қилиб, Саида мана шу дадаси ва холаси Тўтинисо билан турар эди.

Тўтинисо, уйқу карахтлиги ёзилмаган бўлса ҳам, Саиданинг кулай-кулай деб турган лабларидаги, ўйнаб турган кўзларидаги хурсандлик аломатини кўриб, бунинг сабабига қизиқди. Саида айтмади, гапни чалғитди, чунки: «Мени савдойи даданг билан ташлаб кетасанми», деб йиғлайди, деган хаёлга борди. Ётишди. Саиданинг уйқуси келмади, колхозга борса ишни нимадан бошлашини узоқ ўйлади, ниҳоят, қилинадиган ишларни ҳозирдан ёзиб бориш керак, ишга тушиб кетгандан кейин ўйлагани вақт ҳам бўлмайди, баъзи нарсалар эсга ҳам келмайди деган фикрга келди; туриб чироқни ёқди, қалин дафтарини олиб ёзди:

«Бригада ва звено бошлиқлари билан суҳбатлар ўтказиш. Лекция масалалари. Агитаторлар билан суҳбат. Партия маорифи. Ижрони текшириш, Зулфиқоров масаласини тездан текшириб, чора кўриш...».

Саида уч-тўрт саҳифани тўлдириб, дафтарини ёстиқ остига тиқди ва чироқни ўчирди, ҳаял ўтмай яна турди, яна ёзди...

Тўтинисо эрталаб барвақт турди, қараса, Саида ётган жойида дафтарига шошиб-пишиб бир нималар ёзаётибди, ёзаётган нарсаси жуда қизиқ бўлса керак, дамбадам илжайиб қўяётибди. Саида холасининг зимдан кузатиб турганини кўриб қолди-ю, кулиб юборди.

— Нима, қизим, нима ёзаётибсан? — деди Тўтинисо.

— Айтсам йиғлайсиз-да...

— У нима эканки сени кулдирад экан-у, мени йиғлатар экан?..

Саида дафтарини ёпиб, узун даромаддан кейин воқеани айтиб берди.

Бу замонда хотин-қизлар ўқиб олим бўлиши, ишлаб ҳурмат ва шуҳрат топиши, ишонч қозониб давлат арбоби, раҳбар ходим бўлиши фавқулодда бир нарса бўлмаса ҳам, Саиданинг катта колхозга раҳбар бўлиб кетаётганлиги ўтмишнинг хотин-қизларга тўккан заҳарини тотиган, бунинг ҳануз унутмаган Тўтинисо учун ғоят катта ҳодиса эди. У қулоч ёзиб Саидани қучоқлади, юзидан, кўзидан ўпди.

— Наинки йиғласам, жон қизим!.. Мартабанг бундан ҳам улуғ бўлсин дейман!..

Саида суюниб кетди.

— Бир йил, ниҳояти бир йил ишлаб берар эмишман, холажон. Тез-тез келиб тураман.

Икки кундан кейин райком бюросининг мажлиси бўлди. Бюро олдидан Носиров Саида билан гаплашиб, унинг узил-кесил розилигини олди; кейин яна Қаландаров билан суҳбат қилди. Бу суҳбатда нима гаплар бўлганини Саида билолмади. Лекин Қаландаров кабинетдан ранги бўзариб чиқди-ю, Саидага тўнғиллаб:

— Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмикинсиз? — деди.

Шу пайт қабулхонага қўшни «Социализм» колхозининг раиси—Қаландаровнинг қалин ошнаси Уммат Назаров кириб келди. Қаландаров Саидадан жавоб кутмай, Назаров билан сўрашди ва уни йўлакка олиб чиқиб ҳасрат қилди.

— Гижинглаган йигитлар турганда, шу қизни секретарь қилиб юбораман деб ўтирибди! Қишлоқда одам қолмаса, эчкининг оти мулла Норқўзи бўлади... Шу ҳам гапми! Одамнинг хўрлиги келади.

Назаров у ёқ-бу ёққа қаради, кўзларини ўйнатиб, ваҳима билан шивирлади:

— Бу гапни менга айтдинг, ўртоқ, бошқа одамга оғзингдан чиқарма! Уят бўлади... Бу қизни аёл деб камситмагин. Уқиган қиз. Сену мен ўз тошимизга бир ботмон бўлиб юрибмиз-да, бунинг тоши билан тортил-сак, посангига ярамаймиз!

Эртасига Саида «Бўстон»га жўнади. Али бобо унинг чамадонини автобусга чиқариб берди ва автобус кўздан йўқолгунча қараб турди-да, кейин яна ўша куй мақомига қадам ташлаб ҳовлига кириб кетди.

Ш

Қаландаров Носировнинг кабинетидан ранги бўзариб чиққани, Саидага дабдурустдан: «Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмикинсиз», дегани ундан жавоб ҳам кутмай Назаров билан чиқиб кетгани райкомнинг тавсиясидан норози эканини кўрсатар эди. Бу Саиданинг кўнглига ғашлик солиб қўйди. Саида бу ҳақда Носировга ўша оннинг ўзида гапира олмади, кўнглига «ҳалитдан шикоятми» деган гап келади деган андишага борди. Лекин бу гапни мавриди

билан айтиб, Носировни хабардор қилиб қўйиш зарур эди. Саиданинг мўлжалича шундай маврид колхозга кетадиган куни келиши — жўнаши олдидан Носиров суҳбат ўтказиши, унга йўл-йўриқ кўрсатиши керак эди. Бироқ унинг кутгани бўлмади: автомат ручкасига сиёҳини тўлдириб, қалин дафтарини қўлтиғига қисиб кирганида, Носиров ҳатто ўтир ҳам демади, ўрнидан туриб хайрлашгани қўл берди, оқ йўл, ишда муваффақият тилади. Саида ҳайрон бўлди, бир қадар оғринди ҳам: «Наҳот секретарнинг, яна кекса ва тажрибали партия ходимининг раҳбарлик ишига кетаётган ёш, ҳали ҳеч нарсани кўрмаган коммунистга айтадиган бирон оғиз ҳам гапи бўлмаса!».

Саида, кўнглидаги бир ғашлик икки бўлиб, Қаландаров билан муносабат ва тажрибасизлиги ҳақида не-не кўнглисиз ўй-хаёлларга бориб колхозга жўнади. Қолхозга яқинлашган сайин унинг зеҳнида тажрибасизлик ваҳимаси чўкиб, Қаландаров билан ишлай олиш-олмаслик ваҳимаси юзага қалқий бошлади. Ҳақиқатан, Саида тажрибасиз бўлса—тажриба орттириши, хато қилса — тузатиши, билмаса — ўрганиши, демак, олиб-югуриб, қоқилиб-сурилиб ишни олиб бориши мумкин, лекин Қаландаров рўйхуш бермайдиган бўлса-чи? Унинг устидан арз қилиш, уни жазога тортириш билан иш юришмайди; акси бўлиши, мураккаблашиб кетиши мумкин. Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккаласа...

Қаландаров ҳамон ўша кайфиятдами, ё кейинчалик ўйлаб феълидан тушдими? Саида шуни билгиси, тезроқ билгиси келар эди.

Канал бўйидаги соя-салқин чойхона — автобус бекатида марказий газеталардан бирининг областдаги махсус муҳбири Аъзамжон учраб қолди. Аъзамжон бир тўда студентамо йигитлар билан кабоб еб ўтирган экан, Саидани даврага тортди. Эраклар суҳбатида етилган қиз бўлса, суҳбат аҳли ё сергап бўлади, ё индамас. Аъзамжон сергап бўладиган ва бунинг устига, ғоят хушчақчақ йигитлардан эди. У бирпасда талай гап гапириб ташлади. Лекин бу гаплар сафсата ёки қизиқчиликдангина иборат эмас, унинг бутун областни қадамлаб кезганини, кўп колхозларни, улардан одамларни яхши билганини, кўп раисларни жуда-жуда ўрганганини кўрсатар эди. У Саиданинг «Бўстон»га кетганини эшитиб, Қаландаров тўғри-

сида гапирди, унинг миллиционер билан қилган можаросини жуда қизиқ қилиб ҳикоя қилди. Қаландаров мундайроқ меҳмон келса, югурдагига: «Эшон!» дер экан, бу «иккита нон билан бир чойнак чой олиб кел» дегани, «ҳой Эшон» деса, ош буюргани, «Эшон, ҳой» дегани эса «ҳовлига бориб хотинимга айт, нозик меҳмон олиб бораман» дегани бўлар экан.

Саида Аъзамжоннинг Қаландаров ҳақидаги гапларига ичида гоҳ кулиб, рўпара бўлганида Қаландаров югурдагини нима деб чақирити тўғрисида гоҳ ташвиш тортиб колхозга етганини ҳам билмай қолди. У автобусдан тушиб огир чамадонини ҳам кўтариб, қийшайганича колхоз боғининг темир дарвозасидан кирганида, эллик қадамча нари каттакон сада остидаги сўрида оёғини саланглатиб ўтирган Қаландаровни кўрди. Қаландаров уни кўриб илжайди-ю, ўрнидан қимирламади, узун оёқларини қаттиқроқ саланглатди. «Дийдоринг қурсин, — деди Саида ичида, — ўзимни иззат қилмасанг, аёллигим ҳурмати, чамадонни қўлимдан олсанг ўласанми!..». Саида келиб чамадонини икки қўллаб кўтариб сўрига қўйганидан кейин Қаландаров сўрашгани қўл узатди.

— Келинг... Қийналмай келдингизми?

— Раҳмат...

Шу билан гап тамом бўлди. Саида жуда ноқулай аҳволда қолди. Анчадан кейин Қаландаров, худди ўзича гапиргандай деди:

— Колхозда айшингизни қилиб юра берасиз. Партия ташкилотининг секретарига иш йўқ дейиш мумкин. Пахта ҳар йили юз! Пилла юз! Оқсаган тармомимиз йўқ дейиш мумкин. Ўзингиз ҳам билсангиз керак?

Саида нима деярини билмай қолди. Қаландаровнинг бу гапларидан: «Сен эмас, сендан дурустроқ секретарга ҳам муҳтож эмасман» деган маъно чиқар эди. Бирпас жимликдан кейин Қаландаров гулзорнинг нариги томонидаги идорага қараб:

— Эшон, ҳой! — деб қичқирди.

Сайданинг қўнгли бир оз ёришди, ичида: «Мухбирнинг айтгани рост бўлса, демак мен «нозик меҳмон» бўлсам керак...» деб қўйди.

Икки қаватли идора биносининг ўнг қанотига тақаб солинган баланд ёзги қизил чойхона зинасидан чамандагул дўппи, оқ шойи кўйлак ва шим кийган

бир бола югуриб тушди ва чопқиллаганича Қаландаровнинг олдига келиб қўл қовиштирди. Эшон бола эмас, ёши эллиқдан ошган кўса экан. Унинг бўйни тошбақанинг бўйнини эслатар, юзи сўриб ташланган ҳусайни узумга ўхшар, лекин бир томонга силлиқ қилиб таралган сочи оёғидаги амиркон туфлисидан ҳам қорароқ ва кўпроқ ялтирар эди.

— Мана бу чамадонни ҳужрага киритиб қўйгин...
Ҳужрани ясатганмисан?

Эшон чамадонни силтаб елкасига олди.

— Ясатганман, бек ака.

— Сурат-пурат қоққанмисан?

— Қоққанман, бек ака.

Қаландаров Саидага қаради.

— Уйингизни кўриб чиқасизми...

— Майли...

Эшон Саидани қийғос пишган олчалар орасидан оқаришиб кўринган бинога томон бошлаб борди. Чамадонни ҳужранинг остонасига қўйиб, югурганича қайтиб кетди.

Қаландаров югурдагини «Эшон, ҳой!» деб чақирганда Саида қанчалик хурсанд бўлган бўлса, ҳужрани кўриб шунчалик таъби тирриқ бўлди: полсиз, қоронғи, супурги билан оқланган, зах ҳиди анқиб турган бир кулба. Унинг бутун жиҳози шолкўрпа тўшалган оддий темир каравот, устига алланима тўкилиб қотиб қолган қўпол стол, иккита табуретка; деворларига қоқилган «сурат-пурат» каттакон безгак пашша, ғўзани нобуд қиладиган ҳар хил ҳашаротлар, зотли чўчқа тасвири сингари турли плакатлардан иборат эди.

Саида келтирган бисотини чамадонидан олиб, столни, каравотни беаган бўлди, деразага ҳозирча газета тутиб қўйди, ташқарига чиқиб ювиниб келди, кийинди. Шу чоқ эшик худди мушук таталагандай тикирлади-да, секин очилиб, Эшоннинг калласи кўринди. Раис Саидани айттириб юборибди.

Саида борганда раис ҳамон ўшандай, сўрида оёғини осилтириб, навбатма-навбат гапираётган икки кишининг сўзига диққат билан қулоқ солиб ўтирар эди. У. хаёли шуларда бўлса керак, Саидага қаради-ю кўрмади, анчадан кейин пайқаб, Эшонга! «Сизлар бораверинглар, мен ҳозир...» деди. Эшон Саидани бошлади.

Дарвозадан чиқиб, катта йўлдан бир оз юрилгач, чап томондаги толзор кўчага бурилишди. Жим кетавериш ноқулай бўлганлигидан, Саида Эшондан:

— Сиз колхозда нима иш қиласиз? — деб сўради.

Эшон анчадан кейин, худди хумга йўталгандай дўнғиллаб жавоб берди:

— Старший чойхончик!

Савол унга малол келганини кўриб, Саида ичида: «Мунча ҳам тўнг, мунча ҳам сўхтаси совуқ одам экан», деди-ю, бўлак сўз қотмади. Эшон кўчанинг охиридаги баланд дарвозага ўрнатилган эшикка бошлади.

Қаландаровнинг ҳовлиси каттагина экан. Бир томонда унча дид билан солинмаган бўлса ҳам, каттагина иморат, сиркор айвон; унинг рўпарасида ҳовуз, чоғроқ шийпон, сим тортиб кўтарилган ток, боғча-полиз... Лекин буларнинг ҳаммаси ҳовли эгасининг ҳаваси зўр-у, ҳафсала ва диди йўқлигини кўрсатиб турар эди: токнинг бир неча новдаси симга ўз ҳолича гармашибди-ю, қолгани ерда ётибди; мева дарахтларининг остини, полизни шўра ва ғумай босиб кетибди; ҳовузнинг ўртасида аллақанақа қоғоз яшик ярмигача сувга ботиб қийшайиб ётибди ва шапканинг гардиши, фанер парчаси сузиб юрибди; шийпон қачондир бир бўялган экан, ҳозир бўёқдан асар қолибди, холос; айвоннинг зинаси олдида синиқ хум ағанаб, каттакон қадоқ тош занг босиб ётибди...

Эшон устма-уст йўталди. Рўпарада тандирга ўт ёқаётган новча, кўк рўмолини томоғидан боғлаб олган бир кампир Саидага қараб, «келинг» деди-ю, яна ишини қила берди. Айвонга очиладиган икки эшикнинг биридан хонатлас кўйлак кийган, жуда семиз, бағбақалари осилган, қип-қизил юзи ялтираб турган, афтидан, ёшини белгилаб бўлмайдиган бир хотин чиқди. У меҳмон кутишда айтиладиган бир дунё гапни тез-тез ва бир нафас билан тўкиб ташлади-ю, Саидани ичкарига таклиф қилди. Саида ичкарига қадам қўйди ва оёқ остидаги қип-қизил гиламни кўриб, туфлисини ечди. Тузалган хонтахта ёнида, афтидан, меҳмонни қаршилаб турган барваста, сариқ бурма кўйлак устидан бир талай орден тақилган жигар ранг костюм кийган қирғиз башара бир аёл Саида билан сўрашди ва қўлини қўйиб юбормай тўр-

га—атлас кўрпачага йўллади. Саида бу хотинни қа-
ердадир кўргандай бўлди.

— Танишиб қўйинглар, Тожихон, — деди мезбон,
— бу киши райондан... бизга ишга келдилар...

— Бу кишини яхши биламан, — деди Тожихон
қўл бериб.

— Бу киши «Социализм» колхозининг донгдор
бригадирларидан Тожихон Жаъфарова. Неча орден-
ли? Бир, икки, уч...

Тожихон кулди...

— Сиққанича тақиб, қолганини рўмолчага тугиб
олганман, Хуринисо опа, — деди Тожихон, дарҳақи-
қат, ёстиқнинг устида турган тугунчани кўрсатди. —
Ўзаро текширишга борган эдик, бор бисотингни та-
қиб ол дейишди...

Хўп кулишди.

Хуринисо ичкари уйга кириб кетди. Икки меҳмон
бир-бирига қараб жилмайишиб, яна ҳол-аҳвол сў-
рашди. Саида у ёқ-бу ёққа кўз ташлади. Уй ҳам ҳа-
вас, ҳафсала ва дид борасида ҳовлини эслатар эди:
деразаларга ип билан осилган оқ крепдешин парда-
лар салқи; деразанинг чап томонига қўйилган чирой-
ли ёзув столи устида каттакон сариқ самовар, жўм-
рагига ранг-баранг қоғоз гуллар тиқилган бир та-
лай чойнак, қопқоғи тоб ташлаган қизил патефон,
столга тираб қўйилган қимматбаҳо триляж, унинг
иссиқ чойнак излари қолган тумбасида керосин лам-
па, чақилган гугурт чўплари, каттакон қизил совун...
Саида ичида: «Қаландаровнинг ҳаваси зўр-у, лекин
хотинининг ҳафсаласи, табиати мундайроқ экан»,
деб қўйди.

Мезбон ичкари уйдан бир вазада конфет олиб
чиқди, Саида бу чоқ қарши девордаги суратларни —
Қаландаровнинг орден ва медаллар тақиб олдирган
портретини, бўйни ингичка, калласи катта, шалпанг
қулоқ бир боланинг кўзларини катта очиб ва лабла-
рини қимтиб тушган расмини кўздан кечирмоқда
эди. Мезбон гап бўлмаганда гап бўлсин деб, изоҳ
берди.

— Арслонбек акангизнинг пахтакорлар қурулто-
йида олдирган сурати. Униси Қозимбек, менинг ўғ-
лим, болалигидаги сурати, бу йил медицина институ-
тини битирди, ўзимизнинг колхозда врач... отпусқа
қилиб Москвага кетди.

Врач деганда Саиданинг кўз олдига, негадир, кап-катта киши келди.

— Врач? Углингиз шунақа каттами? Ёшсиз-ку!..

— О... — деди мезбон Саида «ҳали ёшсиз-ку» де-йишини хоҳлаб, — қариб қолдик! Бабушка бўлиб қолдик! Қани, сомсадан олинглар...

Бахтга қарши Саида унинг хоҳишини пайқамади.

— Ҳадемай невара кўраман, — деди мезбон гап-ни айлантириб.

— Вой, Ҳуринисо опа, келин қилдингизми? — деди Тожихон.

— Энди! Қозимбек кўнмаётибди-ку, лекин бари бир, кузда тўй қиламиз. Билмадим, ростми-ёлғонми, Москвага бориб ўқийман дейди. Унинг гапига ким қулоқ солар эди, кузда бўйнидан сиқиб, чимилдиққа киргизиб қўйганимни ўзи ҳам билмай қолади. Шундай қизни қўлдан чиқариб тентак бўлибманми!..

— Келин қаердан? — деди Тожихон.

— Келин ўзимиздан чиқди, — деди Ҳуринисо таш-қарига ишора қилиб. — Қифоятхоннинг қизи! Ман-зурахон! Тошкентда ўқийди. Сухсурдай қиз! Бир-би-рига хўп муносиб!.. Ҳа, айтгандай, эсим қурсин, сў-рамабман, эринг дурустми? Кўп куйдирмайдими?

Тожихон Саидага кўз қирини ташлаб бир оз қи-зарди-ю, хижолатликни кулги билан енгмоқчи бўлди.

— Куйдирмаган эр эрми, опажон! — деди қаҳ-қаҳ уриб, лекин чин кўнгилдан чиқмаган бу қаҳқаҳани маъюслик дарров босди. — Сут билан кирган.. Яқин-да бир авж қилди. Иккинчи май кунини меҳмон ча-қирган эдик. Чарчадим. Самовар қайнаб турган эди. «Битта чой дамланг» деган гап оғзимдан чиқиб кетиб-ди. Балого қолдим: «Мен бригадангга аъзо эмасман, катталигингни аъзоларингга қил!...» Қани энди гап уқтириб бўлса! Чойнакни ерга урди, самоварни тепиб юборди, пешанасига муштлади, бошини сўрининг поясига уриб қонатди...

Саида бу ҳодисага тушунолмади.

— Нега, нега унақа қиладилар?—деди.

— Эшитган одам ишонмайди: мен нима десам, нима қилсам, бригадир бўлгани учун шундоқ деяпти, брига-дир бўлгани учун шундай қиляпти, менга зарбини ўт-казмоқчи, мени оёқ ости қилмоқчи, деб ўйлайди. Мен билан бир жойга бормайди, ўзим борсам, гаши келади, бир баҳона топиб ғурбат бошлайди. Илгари урар эди,

энди ё ўзини уради, ё овқат емайди; баъзан идиш-товоқ синдиради, аразлаб Шўр қишлоққа—аммасиникига кетиб қолади. Мен дарров бориб келаман: ишга чиқмаса, сир очилади!

— Ўзлари нима иш қиладилар?—деди Саида.

— Колхозда ҳисобчи... икки бола кўрдик. Болаларимизнинг каттаси ўн олтига қадам қўйди. Шунча йилдан бери аҳвол шу. Тўғри, авваллари, колхозда зveno бошлиғи бўлган вақтларимда, эрим яхши эди. Бригадир бўлдим-у балога қолдим. Баъзан жуда хафа бўлиб кетаман, «Бор-э!» дегим келади-ю, тагин минг андишага бораман: эл оғзига элак тутиб бўлмайди, «ордени кўпайиб, эрини ташлади» дейди...

— Мен ўқитган жувонларнинг ҳаммаси ҳам кам бўлгани йўқ!—деди Ҳуринисо керилиб. — Тожихонни кечки мактабда ўқитганман!

— Шунақами?—деди Саида таажжубланиб ва ҳозир унинг бирон иш қилишига, иш қила олишига кўзи етмаса ҳам, ҳар қалай, сўради: — Ҳозир ҳам ўқитасизми?

Ҳуринисо бу саволни эшитмаган бўлди.

— Ҳаммаси ҳам униб ўсди: бири колхоз раиси, бири район маданият бўлимининг бошлиғи, бири депутат... Ҳа, айтгандай, қайси куни Ҳакима келган эди, қаҳрамон бўлишига ўттиз бир тонна етмабди.

Ҳуринисонинг бу аёллар ҳақидаги гапларидан: «Мен ўқитган аёллар мана шунақа мартабаларга эришди» деган ифтихордан кўра кўпроқ, «бари-бир, ҳаммасидан яна ўзим ақлли, ўзим доно» деган бир ғурур акс этар эди. Бу аёл, афтидан, ўша аёлларга ҳасад қилганини, бир вақтлар жамиятда бевосита тутган ўрнини йўқотиб қўйгани учун қиладиган афсус-надоматини ўзидан ҳам, ўзгадан ҳам яшириб, шу ғурур остига кўмар эди. У мана шу ақлини, донолигини кўрсатиш учун мавзудан мавзуга кўчар, илмдан, санъатдан, сиёсатдан, колхоз хўжалиғи ҳаётидан қулоғига кириб қолган гаплар ҳақида ўзича муҳокама юргизиб, пала-партиш, баъзан ҳеч қовушмайдиган фикрлар айтар, эрини ўлардай гўл подшо, ўзини ниҳоятда қув вазир қилиб кўрсатишга ҳаракат қилар эди.

Қалаандаров келди. Ҳуринисо эри ҳақида айтганларини амалда кўрсатмоқчи, яна «шундай одам ҳам

менга бўйин эгади», демоқчи бўлди шекилли, уни ғазабига олди:

— Келар эдингиз-да... Шу ҳам ишми! Ҳамиша шунақа қиласиз!.. Қачон ташлайсиз шу феълингизни?! — деб шовқин солди.

Қаландаров ҳазилга олди.

— Ташлаш керак бўлган феълим кўп хўжайин! Туядан «нега бўйининг эгри» деб сўралса, «қасрим тўғри» деган экан... Зерикмай ўтирибсизларми, меҳмонлар...

Қаландаров пойгакка чўкка тушиб, бир қўшоқ сомса билан икки пиёла чой ичди-ю, меҳмонлардан узр сўради.

— Айбга буюрмайсизлар, меҳмонлар менинг идорада яна бирон соатлик ишим бор. Хўжайин, кун қайтди, шийпонга жой қилдирсангиз...

— Кифоятхоннинг қўли тегмайди, Эшонни юборинг! — деди Ҳуринисо бошқа гап сизмайдиган бир оҳангда. Қаландаров кетди.

Ҳуринисонинг эрига қилган муомаласидан уйда нечुकдир кўнгилсиз бир губор қолди.

Бир оздан кейин Тожиҳон кетгани ижозат сўради ва Ҳуринисонинг қисташига қарамай, ўрнидан турди. Тожиҳон сафардан икки кун кечикиб қайтибди, шунинг учун бригадасидан кўнгли ҳеч тинчимаётган экан, йўқса Саида билан бир гаплашишга муштоқ эканини қайта-қайта айтиб, уни уйига таклиф қилди. Саида боришга ваъда берди. Уни кузатиб чиқишди.

Тожиҳон оёғи узангига тегиши билан ўзини эгарга олиб, отга қамчи босди.

Ҳуринисо билан Саида қайтиб ҳовлига киришди.

Шийпонга жой қилинди. Бу ердан ҳовлининг, боғча ва полизнинг қаровсизлиги яна ҳам яққолроқ, яна ҳам хунукроқ кўринар, бунинг ҳаммасига одамнинг ичи ачир, гаши келар эди.

Ҳуринисо дастурхон устида гувиллаб, ўзини қандқурсга ураётган пашшаларни гажимли шоҳи елпигич билан кўриб, дам-бадам: «Саидахон, дастурхонга қараб ўтирсангизчи!» деб қистаб, яна ўтмишдаги хизматлари, «Қаландаровни Қаландаров қилгунча она сути оғзига келган»лиги тўғрисида гап очди.

Саида унинг ўтмишда Тожиҳон сингари бир қанча қиз-жувонларнинг бир оз ўқиб олишига сабаб бўлганидан ташқари, яна нима ишлар қилганига, хусусан, Қаландаровга қандай ёрдамлар қилганига жуда қизиқди. Бироқ Ҳуринисо ўша «хужум» йиллари паран-

жида қатнаб, хотин-қизлар учун очилган саводсизликни битириш курсини тугатгани ва ўша курсда бир йилдан ортиқ ўқитувчилик қилганидан бошқа янги гап айтолмади. Қаландаров тўғрисига келганда эса, мавзудан чиқиб кетди. Ўша йили кузакда унга бирдан икки киши совчи қўйибди: бири — қишлоқ активларидан шу Қаландаров, иккинчиси—Асад бойвачча деган мол дунёси кўп бир киши экан. Ҳуринисонинг ота-онаси Асад бойваччага розилик бериб, «оғизбойлар» бўладиган кунлари Қаландаров бир нима қилибди-ю, ишни бузибди, бир ҳафтанинг ичида ҳамма расм-русумни жойига қўйиб, Ҳуринисони никоҳлаб олибди. Ҳанг-манг бўлиб қолган Асад бойвачча эс-ҳушини ўнглаб олгандан кейин қон тўкишга онт ичиб, бир кечаси Қаландаровнинг уйига келибди, лекин унга рўпара бўлишдан ҳайиқиб, эшагининг қорнига пичоқ уриб кетибди...

Саида гапни ҳарчанд айлантирса ҳам, Ҳуринисони асл мавзуга яқинлаштиролмади. Лекин, ҳар қалай, жуда кўп гап орасида баногоҳ йилт этиб қолган баъзи сўзлар Ҳуринисо Қаландаровни юқорига тортганини эмас, Қаландаров уни аста-секин пастга босиб келганини кўрсатар эди.

Тўйдан кейин Ҳуринисо яна бир ярим йилга яқин чала-чулпа ўқитувчилик қилибди. Қаландаров колхозда бригадирликка тайин қилинганидан кейин уни ўз бригадасига кирадиган ипакчилик звеносига бошлиқ қилдирибди. Булар Мирзачўлга кўчиб келишганда ҳам Қаландаров «Ўзбекистон» колхозида бригадир, Ҳуринисо ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган экан. Қаландаров колхозга раис бўлганидан кейин Ҳуринисони девор қўшни болалар боғчасига мудир қилиб тайинлабди. Ҳуринисо бу ерда — «Бўстон» колхозида ҳам боғча мудир, лекин боғча ҳовлига узоқроқ бўлгани учун шу Қифоятхонни ўзига ўринбосар қилиб олибди. Ҳуринисо вақт-соати билан бошқа дурустроқ ишга ўтмоқчи бўлгани учун бу вазифага вақтинча деб қарар, боғчага фақат ўша томонга йўли тушгандагина бирров кириб чиқар, ҳамма ишни Қифоятхоннинг ўзи қилиб, ойликни ҳам ўзи олар экан. Шу билан бирга, Қифоятхоннинг кўпроқ вақти раиснинг хизматида ўтадиганга ўхшар эди. Ҳуринисо Қифоятхонни ўринбосар қилиб олганига қанча вақт бўлганини ҳисоблаб ҳайрон қолди:

— Вой ўлай, шунга дарров ўн йил бўлибдими! — деди.

Ҳуринисо яна тўй, келини Манзураҳон, унинг ҳусн-жамоли тўғрисида гапди:

— Оқи оқ, қизили қизил! Қошлари қундуздай! Қўчага чиқса, ҳамманинг кўзи ўшанда. Бир куни бозорга бориб узум оямоқчи бўлган экан, узумфуруш анграйиб, тарозиси қўлидан тушиб кетибди. Кула-кула ўлибмиз... Буни Қифоятхоннинг ўзи бошлаб айтади. Лекин Манзураҳон бахти бор қиз экан — Қозимбекнинг қўлига тушган қизни қулоғига бахтга ботди дея беринг. Шундай ақлли, шундай қобил, шундай беозор... Шу ёшигача бировни «сен» деганини билмайман. Шундай йигит яхши кўрган хотинига қандай бўлса экан! Бу нарса хотин киши учун катта гап. Хотинига мушукдай ишқаланиб турса қандоғ-у, ҳадеганда биқинига муштлаб турса қандоқ! Эрдан калтак еганинда ҳам жонинг оғрийди, ҳам дилинг... Мен буни яхши биламан. Арслонбек акангиз вақтида мени хўп урган. Лекин ҳозир эсига тушса, хижолат бўлади. Қолхоз раиси бўлганидан бери битта чертгани йўқ, чертиш у ёқда турсин, қўлимни совуқ сувга урдирмайди, «хўжайин» деб туради. Ўзи умрида курортнинг юзини кўрган эмас, мени ҳар йили одам қўшиб курортга юборади. Бу йил бормаيمان, докторлар дам олинг дейишаётибди.

Қаландаров қош қорайганда Эшон билан бирга келди. Маълум бўлишича, Эшон Қифоятхоннинг эри — раисга бўлажак қуда экан. Эшон Саида кундузи кўрган одамга сира ўшамас эди: раиснинг олдида пилдираб, икки гапнинг бирида уни кулдириб, оёқ учида елиб-югуриб, бирпасда бутун ҳавлига, шийпонга файз киргизди. хонтахтани турли-туман кўкат, ўзи келтирган ва хотини Қифоятхон пиширган закускалар билан беади, пақирдан учи чиқиб турган шишалардан иккитасини очди, чироққа солиб, ҳафсала билан артган рюмкаларига вино, коньяк қуйди. Қаландаров шишани унинг қўлидан олиб, қиррали стаканга коньяк тўлдирди-да, узатиб:

— Ма, волиданг келгунча ютиб ол, кейин биз билан майда қиласан! — деди.

— Унақа деманг! — деди Ҳуринисо эрига хўмрайиб, кейин Саидага изоҳ берди: — Қифоятхон бу кишидан уч-тўрт ёш каттароқ...

Эшон синчалоғи билан Қаландаровнинг билагига

секин уриб коньякни олди-да, битта кутарди ва раисни кулдириш учун закуска қилмади: «Коньякка ҳам закусками», деди; кейин қулуншайдан бир ҳовуч олиб оғзига солди. Раис унинг тилини қичитиш учун: «Қулупнайни ҳовучлаб ейдими киши!» деган эди, Эшон: «Тарелкаси билан оғзимга сиғмайди», деб яна кулдириди.

Қаландаров Қифоятхонни дастурхонга чақирди. Қифоятхон кўк рўмолини томоғининг тагидан қайта боғлаб, ёш қиздай уяла-уяла зинадан чиқиб келди ва қилпиллагайнамо бир ҳаракат билан пойгакка ўтирди. Унинг ўйнаб турган кўзлари бир лаҳзада хонтахтадаги турли закуска, ширинлик, кўкат қўйилган тарелка ва ликопчаларни, вино тўлдирилган рюмкаларни, Эшоннинг олдида турган шишаларни кезиб чиқди; ер остидан Қаландаровнинг юзига, Саиданинг билагагидаги соатга, кўкрагидаги тўғнағичга тушди. Саида раиснинг бўлажак келини Манзураҳонни кўз олдига келтириш учун Қифоятхонга зимдан разм солди. Унинг жағи кенг, кўк томирлари бўртиб турган икки чаккаси ичкарига ботган, пешанаси кавушнинг бетига, йўқ, умуман, юзи мардона кавушга ўхшар эди. «Хунук хотинларнинг хунуклигини аксари бошқа фазилатлари кўмиб кетади; суҳбати ширин бўлади» деган ўйда Саида уни гапга солмоқчи бўлди, боғча, болалар ҳақида бир қанча саволлар берди. Бироқ Қифоятхон бу саволларнинг биронтасига ҳам жавоб бермади, бошини қуйи солиб, илжайиб, эрка ўсган қиз боладай эркаланиб — қийшанглаб, кўз қири билан Ҳуринисога қарарди, ниҳоят бир нимани баҳона қилиб, пастга тушиб кетди.

Қаландаров рюмкани қўлига олди.

— Қани, Саидахон, ичайлик... Сизнинг пойқадамингиз учун... — деди ва рюмкасини кўтариб бўлгач, Ҳуринисонинг олдидаги тўла турган рюмкани кўриб қолди. — Ие, ичмабсиз-ку!

Ҳуринисо шу қилмиши билан меҳмон олдида ўзининг маданиятсизлигини кўрсатиб қўйгандай, Қаландаров қаттиқ хижолат тортди ва рюмкани олиб хотинининг қўлига берди, Ҳуринисо рюмкани икки марта лабига тегизиб, икки марта қайтарди. Унинг ичмаётганини кўриб, Саида:

— Кўнглингиз тортмаса, қўя қолинг, — деган эди. Ҳуринисо эрига қаради. Қаландаров Саиданинг гапини эшитмади, ё ўзини эшитмаганга солди. Эридан тез-

да тайинли бир ишора бўлмагандан кейин Ҳуринисо винони ичди, лекин ит азобида ичди. Саида бунни пайқади ва бунга эътибор қилди.

—Биринчи рюмкадан кейин, одатдагича ҳамма жим бўлиб қолди. Қаландаров шу жимликни бузиш мақсадида, бошқа гап бўлмади шекилли:

—Бизнинг Эшон кабобпазларнинг пири, ошпазларнинг отахони, дуторни эзоди, ашулани қияди...—деди.

—Лағмон-чи, лағмон,—деди Эшон бўшаган рюмкаларга вино ва коньяк қуяр экан,—лағмонга айниқса ўртоқ Қодиров қойил эдилар. Ўзлари ҳам зап секретарь эдилар-да, а, бек ака!..

Сўз район партия комитетининг собиқ секретари Қодиров ҳақида борар эди. Қаландаров «эсимга солма!» деган маънода бош чайқаб:

—Қани, дуторни ол!—деди.

Эшон шийпоннинг устунда осифлиқ турган садафкорли дуторни уч бармоғи билан кўтариб олди, торини тишининг кири билан хўп артиб созлади ва машқ бошлади. Унинг дутор чалиши унча-мунча дутор машқ қилиб юрадиган Саидага манзур бўлди: Эшон дуторнинг қорнига бармоқларини тегизмай, ториға зўр келтирмай товушини жуда тиниқ чиқарар эди.

Эшон иккита машқ қилиб, битта ашула айтди. Унинг овози ҳам ширали эди. Қаландаров машқ ва ашуладан мамнун бўлди, афтидан, уни яна гапиртириб, кулгиси келди.

—Бизнинг Эшон мана шунақа... Лекин иккита айби бор: бирламчи, худо бўйдан, жуссадан берган эмас; хотини билан подручка қилиб кетаётганида орқасидан кўрган киши Эшонни Кифоятхонга осиб қўйибди дейди.

Эшон «жуда ўткир гап бўлди» деган маънода бош чайқаб қотиб-ботиб кулди. Ҳуринисо «бировнинг олдида қудамизни калака қилма» демоқчи бўлиб эрига хўмрайди. Лекин Қаландаров бунга эътибор қилмади.

—Иккиламчи, хотинидан кўп калтак ейди,—деди ва ўзи билса ҳам, яна сўради,—менга қара, кўпроқ нима учун уради?

—Рашки ёмон! Кўнгли эгри!—деди Эшон.—Ун йиллик ўликдан-у ҳали туғилмаган чақалоқдан рашк қилмайди, холос!

«Хижолат бўлиб ўтирган Ҳуринисо эрини тиёлмагандан кейин Саидага юзланиб:

—Маҳовот, ҳазил... Кифоятхон урмайди, лекин жаҳ-

ли тезлиги рост,—деган эди, Эшон уни шарманда қилди:

Қайси йили Шоҳирмардондан қайтишда Фарғонада меҳмонхонага тушдик, шунда тепиб зинадан юмалатиб юборган эди, лес! Ушанда қаншарим ёрилган эди, мана...—деб қаншарини кўрсатди ва Саидага юзланиб шикоят тарзида давом этди:—Мен ҳам урай десам, қонунга тўғри келмайди; устидан арз қилай десам, бу замонда хотин киши одам ўлдирса ҳам... одам ўлдирган хотин эмас, ўлик жавобгар бўлади. Дастидан қочиб кетай десам... бир қочиб кетган эдим, Намангандан топиб, гирибонимдан сиқиб олиб келди!..

—Шунақа экан, нега олдинг шу хотинни?—деди Қаландаров.—Ҳа, айтгандай, ҳамма иллат отамда деган эдинг. Отанг нима деб васият қилган?

Эшон олдида турган рюмкани битта отди ва оғзини қўлининг орқаси билан артди, закуска қилмасдан дўпписининг ичини ҳидлади.

Отам... қозиқнинг учи ҳам бўлма, боши ҳам бўлма, ўртаси бўл; учи бўлсанг ерга кирасан, боши бўлсанг тўқмоқ ейсан деганлар.

—Ҳақиқатан тўғри!—деди, Хуринисо қудасининг гапига жуда катта маъно берган бўлиб.

Қаландаров қозиқ тўғрисидаги гапни бир неча марта эшитган бўлса ҳам яна завқ қилиб кулди ва Хуринисининг имо-ишорасига эътибор қилмай, Саидага Эшоннинг саргузаштини гапириб берди.

Эшон отасининг васиятига амал қилиб, тўрдан жой тегмайдиган, пойгакда чой тегмайдиган бир одам бўлиб етишибди, узоқ вақт ҳаётда йўлини тополмай юрибди, ниҳоят шундай бўлибдики, бутун умидини оладиган хотинига боғлабди: бирон уйли-жойли хотин бўлса, рўзғори, бисоти бўлса... Эшон, нияти холис экан, ўттиз икки ёшида шундай хотинга, яъни мана шу Кифоятхонга учрабди, Кифоятхон ҳам савдогар эридан қолган ҳовличанинг деворини баланд олдириб, рўзғорига гард қўндирмай, мўмингина бир эрнинг кўйида ўсма қўйиб, сурма тортиб юрган экан, ўзидан беш ёш кичик, қиз олмаган йигит—Эшонни дарров ичкусв қилиб олибди ва ўша йили туғиб берибди. Бу вақтларда Эшон артист бўлиб, театрда ойлигига яраша деб фақат доира қалар, дуторчи ва ашулачиликдан иборат икки ҳунарини эса «отар»дагина кўрсатар экан. Театр дирекцияси бунни билиб Эшонни ишдан

бўшатган кунларда, Қаландаров уни бир ошнасининг тўйида кўриб қолибди-ю. ашула ва қизиқчилиги манзур бўлиб, колхозга таклиф қилибди: Эр-хотин маслаҳат қилиб, номи чиққан раиснинг қаноти остида «бир нима бўлиш»га кўзлари етгани учун унинг таклифини қабул қилишибди ва бир ойга қолмасдан ҳовлини сотиб, «Бўстон»га кўчиб келишибди, раиснинг ёрдами билан дарров уй-жой қилиб олишибди. Шундан бери Қифоятхон Ҳуринисонинг тутинган опаси, Эшон эса, ўзи айтмоқчи старший чойхончиликдан ташқари, раиснинг югурдаги, кабобпаз ва ошпази, ашулачиси, қизиқчиси, улфати, ходимгари, агенти, мирзаси экан.

Ҳуринисо эрининг сўзи давомида унинг баъзи қаттиқ ибораларини юмшатиб, хатоларини тузатган бўлиб турдию, сўз Манзурахон тўғрисида кетганда эрини буткул нодонга чиқарадиган луқмалар ташлай бошлади. Манзурахоннинг ўз оиласига муносабати масаласида эса эр-хотин тортишиб қолди. Қаландаров қизни болалигидан жуда ақлли бўлганини айтиб, шундай оиладан шундай тарбияли қиз чиққанига ҳайрон қолар эди.

—Шу ерда ўқиб юрганида ҳам кўпроқ умрини мактабда, ёзда лагерларда, пионерлар орасида ўтказар эди. Тошкентда ўқиётганига ҳам анча бўлди, каникулга келган вақтларида ҳам бирон ҳафта турганини билмайман, дарров кетиб қолади.

Ҳуринисо ўз келинининг оиласини бировнинг олдида, яна қудаси ўтирган вақтда ер билан яксон қилаётган эрининг нодонлигидан куйиб-пишди, Манзурахон кўпроқ умрини мактабда ўтказганига, каникул вақтларида ҳам ота-онасининг олдида кўп турмаганига сабаб бу оиладан жиркангани эмас, илмга берилиб кетгани эканини исбот қилишга урина кетди. Жиндаккина бўлса ҳам кайф, қудалари ҳақида эри гапирган ноҳўя гапларни пучга чиқариш зарурати, ниҳоят, эридан устун турганлиги ҳақида Саидага айтган гапларини исбот қилиш хоҳиши Ҳуринисонинг жағини очиб юборди.

Ҳуринисо гапирётган гапларнинг ичида тўғриси ҳам бор, кўпи ўзининг пўклиги, ҳатто пучлиги билан кишининг кулгисини қистатар эди. Қаландаров унинг оғзидан бунақа гапларни, эҳтимол, жуда кўп эшитган ва ҳар сафар сарагини олиб, пучагини қулоғи ёнидан ўтказа берган ва шунга ўрганиб қолган бўлса. Бироқ ҳозир бегона одам олдида, яна колхоз партия ташкилотининг секретари бўладиган одамнинг—ёш бир қиз-

нинг олдида бу гапларнинг пучаги уни хижолатга қўймоқда эди. Қаландаров сўз мавзуини янгилашга иккинчи марта уришди, бироқ Ҳуринисо буни эрининг енгилгани аломати деб билиб яна авжига чиқди. Ниҳоят Қаландаров гаши келганини билдирмаслик учун кулиб деди:

— Хўжайин, меҳмонга ҳам сўз берамизми, йўқми?— Ҳуринисо насихат йўсинига ўтди:

— Гапни орқа-олдингизга қараб гапиринг! Мен сизни ёмон бўлинг демайман... Бўлдирадиган ҳам хотин, ўлдирадиган ҳам хотин!

Ҳуринисо унинг ўзига маълум бўлмаган камчиликлари, ҳаммага маълум хатолари тўғрисида сўзлаб, гапни кўпиртира бошлаган эди, раис чакка томирлари бўртиб, жеркиб ташлади:

— Афлотуннинг қизи бўлсангиз ҳам гапни тонналаб олинг-ў, граммлаб сотинг! Гапингиз гапга ўхшамайди, оғзингиз гапдан бўшамайди!..

Қаландаров жаҳли келганда қандоқ бўлиши аён экан шекилли, шундай кўпириб, шундай тошиб шақиллаётган Ҳуринисо бирдан тушди, товуши нечукдир майин бўлиб қолди.

— Вой, мен нима дедим... омади гапни айтдим...

Қаландаров, жаҳл оти суриб кетганда тизгинлаб ололмаса керак, бошқа ҳеч гапга ўрин қолмаган бўлса ҳам яна узиб-узиб олди:

— Тиши чиққан болага—чайнаб берган ош бўлмас деганлар! Ҳар нима қилсангиз қилинг, мени итингизнинг ёнига боғланг, лекин раҳбарлик қилманг! Тоқатим йўқ! Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман!—деди ва бу гаплардан суҳбатга ғурбат чўкмасин учун Эшонга тегишди:

— Ашуладан олсанг-чи, нима бўлди, пружинанг узилдими? Айт, қаттиқ-қаттиқ айт, одам ашула эшитгандай бўлсин!

Эшон ашула айтди. Ҳуринисо ҳам орада ҳеч гап ўтмагандай, ўзини хандон-хушон тутишга ҳаракат қилди. Лекин, Саиданинг назарида, суҳбатдан кетган файз қайтмади. Унинг кўнглида ғашлик пайдо бўлди: «Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман... Ҳозир хотинига шундай дейиши зарурмиди ёки бу қирпи чол пайт келганда мени огоҳлантираётибдими?..»

Саиданинг назарида Ҳуринисога ҳозир эмас, уму-

ман шундай дейишнинг ҳожати йўқ, чунки у одамлар олдида ўзини эридан қанчалик баланд тутса, ҳоли қолганда, шунчалик паст тушадиган хотинлар тоифасидан экани, Қаландаров хотинининг эл олдида қариллашига ҳеч қачон монелик қилмаса ҳам уйда «гаҳ» деганда қўлига қўндирishi очиқ кўриниб турар эди.

Қифоятхон ошни сузаётган пайтда, идорага одам келиб, раисни олиб кетди. Қаландаров шу кетганича кечаси соат бирдан ошганда келди. Хуринисо ошдан кейин Саидани ҳужрасига кетгани қўймади. Саида шу ерда ётиб қолди.

IV

Қаландаров ҳар кунгидай тонг ёришмасдан идорага чиқиб кетган эди, офтоб тиф тортганда нонушта қилгани келди; нонуштадан кейин Саидани олиб яна идорага чиқди ва боққа кириб кетаётиб, дарвоза олдида учраган тўлагина бир жувонга:

— Умидахон, бу кишига кабинетларини кўрсатинг, —деб Саидани топширди-да, ўзи сада остида кутиб турган одамларга томон кетди.

Умида ялт этиб Саидага қаради ва қувноқ товуш билан:

— Салом, Саидахон!—деб қўл берди,—равлениенинг секретари Умида! Умида! Умида Умарова!

Булар коридордан доира шаклида залга, залдан яна узун ва қоронғироқ коридорга ўтишди. Умида коридорнинг охиридаги эшикни очиб Саидага йўл берди. Бу бўлма қабулхона эди. Телефон жиринглади. Умида трубкани олар экан, Саидага курси суриб берди. Саида ўтириб, икки томондаги қора клеёнка қопланган эшиклардаги лавҳани ўқиди. Қизил ойнага оқ ҳал билан ёзилган бу лавҳаларнинг бири «Бўстон» колхозии правлениесининг раиси» иккинчиси «Бўстон» колхозии партия ташкилотининг секретари» деб ёзилган эди. Саида ичида «секретарнинг иззати жойида-ку» деб қўйди. Умида телефонда гаплашиб бўлганидан кейин столининг тортмасидан иккита калит олди, бирини «пўлат сандиқнинг калити» деб Саидага берди, иккинчиси билан кабинетини очди. Кабинетни кўриб, Саиданинг оғзи очилиб қолди. Қимматбаҳо мебеллар кўзни қамаштиради. Столларга ёйилган қизил мовут, курси ва креслоларга қоп-

ланган қизил бахмал чўғдай яшнайти. Деворларда до-
ҳилар ва раҳбарларнинг зарҳал рамкаларга солиб
осилган портретлари, областнинг харитаси, колхоз тер-
риториясининг плани, турли-туман диаграммалар, фо-
тоҳужжатлар...

— Бу кабинет яқинда бўлганми?— деди Саида.

— Йўқ, Саидахон, менинг правлениега секретарь
бўлганимга беш йилдан ошди, мен келганда ҳам бор
эди.

— Яхши тутишибди...

— Арслонбек акам бу кабинетга жуда бино қўйган-
лар, ясатганлари ясатган. Ўз кабинетлари билан иш-
лари йўқ. Лекин ўз кабинетлари ҳамиша қулф, ё меҳ-
мон келганда очилади, ё жаҳллари чиққанда...

— Жаҳллари чиққанда?!— деди Саида бу гапни ҳа-
зил гумон қилиб кулиб.

— Ҳа, жаҳллари чиққанда. Бировга қаттиқ гапира-
диган бўлсалар, шу кабинетга олиб кириб гапиради-
лар. Шу феъллари яхши: ҳеч кимни бировнинг олдида
беҳурмат қилмайдилар.

Саида пўлат сандиққа калит солди.

— Менга калитни берганингиз иш топширганин-
гизми? Ишни мен кимдан қабул қилиб олаётиман?

Умида ҳам кулди.

— Бюро аъзосидан... Секретаримиз кетишда менга
калитни берди, холос, иш топширгани йўқ.

Саида сандиқни очди. Сандиқда бир-икки мажлис-
нинг протоколи, коммунистларнинг рўйхати, взнос ве-
домости, йигирма олти сўм бир неча тийин пул, бир
варақ дафтарга ёзилган бир ариза бор экан.

Саида аризани кўздан кечирди. Ариза бундан ўн
тўрт ой бурун ёзилган бўлиб, Нормат Бадалов деган
комсомол аъзоси бригадир Зулфиқоровни қўш хотин-
ликда айблар ва бунга панжа орасидан қараб келаёт-
ган бир неча коммунистни жуда қаттиқ танқид қилар
эди. «Ҳм, Носиров айтган одам», деди Саида ичида ва
Зулфиқоровни коммунистлар рўйхатида излади. Зул-
фиқоров партия аъзолигига етти йилдан бери кан-
дидат экан. Саида масаланинг тагидан хабардор бўл-
са ҳам, бунга Умиданинг муносабатини билиш учун:

— Бу ариза текширилганми?— деб сўради.

Ариза икки марта партия мажлиси муҳокамасига қў-
йилдиган бўлганда Қаландаров кейинга қолдиртир-
ган, ишнинг долзарб вақтида яхши бригадирни чал-

гизмайлик деган фикрни айтиб, шу фикрни ўтказган эди. Умида буни айтмай, норози бир алфозда мужмалроқ жавоб берди:

— Унча яхши билмайман... Бу ишга бир вақт Қодиров ҳам аралашиб юрган эди.

Бу ҳақда Носиров гапирган, бу фактни таҳлил қилиб берганда ҳам, Саида чандон эътибор қилмаган эди, ҳозир унинг назарида бундан муҳимроқ иш, партия ташкилотининг фаолиятсизлигини кўрсатадиган бундан каттароқ факт бўлиши мумкин эмас эди, шунинг учун буни биринчи партия мажлисидаёқ муҳокамага қўйишни кўнглига тугиб қўйди.

Танишгани бошқа ҳеч нарса бўлмагани учун Саида кабинетни қулфлаб, боққа чиқди. Қаландаров, олдида бир чойнак чой, сўрида оёғини саланглатиб ўтирар эди, Саидани кўриб «кабинетни қойил қилибманми» деган маънода: «Хўш, қалай?» деб илжайди.

Саида кабинетга эмас, ишга қизиққанлигини писанда қилиш учун унинг саволига жавоб бермади ва келиб сўрига ўтирганидан кейин қошини чимириб:

— Колхозда қўш хотинли одамлар ҳам бор экан?— деди.

Қаландаров сўз ким устида бораётганини фаҳмлаб, ҳазилга олди:

— Бор, ҳаммасидан ҳам бор, ҳеч камчилигимиз йўқ.

— Бу ариза нима учун ҳозиргача муҳокама қилинмади?

Саиданинг бу гапи ҳазилга ҳазил тариқасида айтмагани Қаландаровга малол келди. У ўрта бармоғи билан пешанасини тез-тез ишқаб, худди тиши билан данак чаққандай, бош силқиб:

— Зулфиқоров яхши бригадир!— деди.

Саида заҳарханда қилди:

— Колхозда хотин мукофотга бериладими?.. Яхши бригадир иккита хотин олса, ундан яхшироғи учта олса... Менингча, кечикиб бўлса ҳам бюрода муҳокама қилиш керак!

Қаландаровнинг рўй-рост аччиғи келиб, чакка томирлари бўртди.

— Узлари биладилар,— деди истехзо билан, — ҳар кимда ҳам битта-иккита мажлисга еткулик гуноҳ топилади. Аввал сизни секретарликка сайлайлик, ундан кейин нима қилсангиз қилаверасиз!

Саида, бир лаҳза нафаси ичига тушиб, ноқулай аҳволда қолди. Қаландаров Саидани умуман қайириб олишни кўзлаган бўлса ҳам, биринчи тўқнашишдаёқ бир зарб билан қайириб оламан деб ўйламаган эди. У голибона бир гурур билан энли камарини ушлаб, бир елкасини кўтарди ва тишининг орасидан бир томонга чирт этиб тупурди.. Саида ўзини дарров ўнғариб олди.

— Бир коммунистнинг қилмишичи муҳокамага қўйишни талаб қилиш учун секретарь бўлишим шартмикин,—деди.

Қаландаров Саиданинг зарбага бундай эпчиллик билан чап беришни хаёлига сира келтирмаган бўлса керак, ўзи шошиб қолди.

Шу аснода Умида раисни телефонга чақирди-ю, бу гап чала қолди, лекин Саида буни давом эттиришга хоҳиш эмас, бошлаганига пушаймонлик сезди: «Наҳот мен ишни шундан, яна шу хилда бошлашим керак бўлса!.. Бунақада ҳали иш бошламасдан, орамизни бузиб қўяман-ку!»

Шундан кейин Зулфиқоров ҳақида бошқа гап очилмади. Саида фаолиятини шундан бошлашни номаъқул ҳисоблаган бўлса, Қаландаров масала жиддий тус олча, ўзига гап тегишини билиб, Зулфиқоровни минбаъд ҳимоя қилишдан воз кечди. Лекин ҳар иккиси ҳам, хусусан, Қаландаров бундан воз кечганини билдиришни ён бериш деб билар, ён беришни эса нўхтасининг учини бериб қўйиш, ҳозир ва келажакда ҳар қандай обрўдан, оммага таъсир кучидан маҳрум бўлиш деб ҳисоблар эди.

Саида биринчи партия мажлисини ўтказишга тайёрлик кўра бошлади: коммунистлар, колхознинг раҳбар ходимлари, актив комсомоллар билан суҳбатлашди, партиявий ишлар билан танишди. Саида бундай разм солиб қараса, колхознинг ташкидий-хўжалик, маданий ҳаётида ҳам ҳали ҳеч қаерда, ҳеч қачон ўртага ташланмаган анчагина камчиликлар, ҳатто хатоликлар бор экан. Бу ҳақда одамлар баъзан тортиниброқ, баъзан тушунолмаган бўлиб, баъзан истехзо ва пичинг билан гапиришар эди. Саида бунга жуда суюнди, демак, ҳисобот юзасидан бўладиган музокара қизғин тус олади, партия турмуши, колхоз ҳаётидаги камчиликларни очиб ташлайди, янги бюро ва умуман партия ташкilotи олдида турган бугунги ва эртаги вазифаларни белгилаб беради, бу вазифаларни бажаришга комму-

инистларни сафарбар қилади, булардан ташқари, тажрибасиз ва ёш раҳбар, хўжалик ҳаётига тўнқўз бўлган Саидага коммунистларни тезроқ ўрганишга, хўжалик ҳаётининг ўзақ масалалари билан тезроқ танишишга имкон беради.

Бироқ мажлиснинг кун тартиби масаласида келишмовчилик юз бериб қолди. Очиқ тўқнашувга бориб етмаган Зулфиқоров масаласини эътиборга олмаганда, бу икки орада бўлган биринчи тўқнашув эди.

Қаландаров эски бюронинг фаолияти ҳаммага маълум бўлганидан, ҳисобот қуруқ расмият бўлишини айтиб, тўғридан-тўғри сайлов ўтказа беришни таклиф қилди.

— Бу нарса Уставнинг талаби, — деди Саида мумкин қадар назокат билан.

— Устав партия турмушини расмиятга айлантириш учун ёзилган эмас-да, — деди Қаландаров ёш қизга оталарча насиҳат оҳангида.

Саида эски бюронинг ҳисобини қўйиб, Уставнинг талабини бажаришдан ташқари, яна қандай мақсадларни кузатаётганини айтиб берди. Қаландаров ичида Саиданинг бу фикрини маъқул кўрса ҳам, ўз фикрини ўтказиш учун гапида туриб олди. Унинг ўжарлигига Саида партия мажлисларида ўз ҳукмини ўтказиб келган одамнинг бундан кейин ҳам ҳукмрон бўлиб қолишга ҳаракат қилиши деб баҳо берди-да, агар бу масалада келишиб бўлмаса, райкомга мурожаат қилишга тўғри келишига ишора қилди, чунки унинг «хотин киши раҳбарлик қилса, калаванинг учини йўқотиб қўяман» деган гапи ҳам кўнглининг бир бурчида турар эди. Саиданинг ўз фикрида туриб олишига Қаландаров ҳам ўзича маъно берди: «Бу маҳмадана ўз сўзини ўтказмоқчи, шу билан бундан кейин ҳам ўзбошимчалик қилмоқчи», деб қўйди.

Шундай қилиб, ҳисобот масаласи Қаландаров учун мажлисни чўзадиган ортиқча расмиятдан нафсониятга айланди, Саида учун эса иш манфаати ва Устав талаби сифатида яна ҳам каттароқ аҳамият касб этди.

Вироқ Саида минг ҳақ бўлса ҳам, бу келишмовчиликни кўзда тутмасдан иш кўргани истиҳола қилиб қолди. У қанақа йўл тутмасин — Қаландаровнинг фикри билан тўғридан-тўғри ҳисоблашмайди, райком орқали иш кўради, коммунистларни ўз томони-

га тортиб, Қаландаровни яккалаб қўядими—буларнинг ҳаммаси орани бузиши аниқ эди.

Мажлисни ўтказиш, тезроқ ўтказиш, эски бюронинг хисобини қўйиш керак, бу нарса иш манфаати, Устав талабидан ташқари, Қаландаров билан партия ташкилоти орасидаги муносабатни аниқлаб олиш учун ҳам зарур эди. Шу билан бирга, Қаландаров билан икки орани бузадиган тўқнашиш бўлувига йўл қўймаслик шарт, чунки бундай тўқнашиш бўлган тақдирда Саида енгилса ҳам бир бало, енгса ҳам бир бало: енгилса, ўзидан илгариги баъзи секретарлар сингари ё Қаландаровнинг югурдагига айланади, ёки истеъфо беришга мажбур бўлади; енгса—бутун қиладиган иши кек сақлаб қолган Қаландаровдан ўзи мудофаа қилиш, ҳар ишда унинг қаршилигини енгил, натижада, унинг кўнглидаги кекни кундан-кун ёлқинлатиш, эҳтимол душманлик туйғусига айлантиришдан иборат бўлиб қолади. Ундан кейин нима бўлади? Район партия комитети ишонч билан катта масъулият юклаб юборган, не-не ниятлар билан келган Саида уч кунда раис билан орани бузиб, райкомга жанжал ёки ариза кўтариб борадими?

Саида ўйлаб ўйига етолмай қолди.

V

Қаландаров Саидани ўз ҳолига ташлаб қўйди. Бир неча кун давомида иккови фақат бир марта коридорда кўришди, ўша онда ҳам Қаландаров: «Хўш, қалай, ишлар билан танишаёздингизми?» деди-ю, жавоб ҳам кутмай, ўтди-кетди. Унинг дарҳақиқат, иши ҳаминша бошидан ошиб ётади, лекин истаса, Саида билан гаплашгани, колхоз ҳаёти билан тезроқ танишишда унга ёрдам бергани ҳар қачон вақт топиши мумкин эди. Буни Саида яхши билар эди.

Саида ишни қаердан ва нимадан бошлашини билмай, бир-икки кун бухгалтерияни титкилади—ҳужжат, рўйхат, рақам; хўжалик тармоқларини айланиб, ўша ҳужжат, рўйхат ва рақамларни амалда кўрди — сигирбузоқ, экин-тикин, машина, тахта... Буларнинг ҳеч бири унда қиладиган ишлари, бу ишларнинг миқёси ва шароити тўғрисида тайинли бир тасаввур туғдирмади. Унинг назарида ҳозирча бирдан-бир тайинли иш ўша биринчи мажлисни яхшироқ ўтказиш, бунинг учун пишиқроқ тайёрлик кўриш бўлиб қолди.

Саида мажлисга тайёрлик юзасидан бир неча ком-
мунист билан сўхбатлашди. Булардан бири — хуш-
фёъл ва хуштавозе. Саидани негадир «аяча» деб атаган
Исмоилжон деган барвастагина бир йигит ғалати бир
гапни айтиб қолди. Бу одам пешқадам бригадирлардан
бўлиб, ўзининг айтишича, бригадирликни кўп қийнал-
масдан олиб борар экан. Бунга энг биринчи сабаб иш
шароитини ташкил қилган ер ва қўл остидаги одам-
ларни жуда яхши билганлиги экан. Исмоилжон иш
шароити тўғрисида гапириб, «сизнинг иш шароитингиз
бутунлай бошқача, бунинг эҳтимол эллик процентини
Арслонбек аканинг битта ўзлари ташкил қилсалар» де-
ди. Бу ҳақ гап, буни Саиданинг ўзи ҳам сезар эди.

Саида бошқа коммунистлар, партиясизлар, колхоз-
нинг раҳбар ва оддий ходимлари билан гаплашгани
сайин бу шароитнинг оғирлигини кўпроқ сеза бошла-
ди. Қаландаровнинг ҳар ишда ўз сўзини ўтказиб ўрган-
ганлигига эмас, унинг зўр ташкилотчи экани ҳам
Саидага қийинчилик туғдирар эди: айтгани-айтган, де-
гани-деган бўлиб келган одамга ҳатто маслаҳат тари-
қасида ҳам бир нима дейиш нақадар мушкул бўлса,
шундай зўр ташкилотчи ёнида юриб салмоқ орттириш
ундан осон эмас эди. Ўзи озгин Саида бир ҳафта де-
ганда кўзлари киртайиб, икки лунжи хийла чўкди.

У бир кечаси, одатдагича, ярим кечагача китоб ўқиб
ўтириб хаёли қочди-ю, бирдан ўзини ожиз, нотавон сез-
ди. Қаландаров кўзига тоғ бўлиб кўринди. Унинг ву-
жудини умидсизликка яқин бир кайфият ўргимчакнинг
тўридай ўраб-чулғаб олди-да, «чакки келган эканман!
Ҳали ҳам Тоҳиржон акамга айтсам, ўтинсам, йиғла-
сам...» деган гап кўнглидан ўтди. Шунда унинг кўз
олдига кулиб турган Тоҳиржон Носиров келди ва қу-
логига унинг сўзлари эшитилиб кетди: «Аёл бошим би-
лан деганингиз мунгли, муштипарман деганингизми?
Сиз шундай десангиз додимизни кимга айтамиз!..»

Саида умидсизлик ва ожизлик туйғусини туғдиради-
ган фикрни ўзига йўлатгани, кўнглидан шундай гаплар
ўтгани учун жаҳли чиққандай ирғиб ўрнидан турди,
чарчаганига иқрор бўлиб, чироқни ўчирди, тезроқ ух-
лаш учун ўйламасликка тиришиб хаёл, сурди, ҳадемай
уйқуга кетди.

У жуда кеч ётганига қарамай, тонг ёришар-ёришмас
уйғонди, лекин кўзлари тўла уйқу, бутун вужуди уйқу-
нинг бир-икки минутли энг ширин жойи қолди деб

турар, саҳар шабадасида япроқларнинг шилдираши, қушларнинг чуғур-чуғури уни аллалар эди. Саида очилиб қолган елкасини ёпишга ҳам эриниб, юзини юмшоқ ёстиққа яхшироқ ўрнаштирди. Юмшоқ, ҳарир ва илиқ уйқу пардаси унинг идрокини яна қоплай бошлаганда тағин Қаландаров ёдига тушди-ю, кўзларида уйқудан асар ҳам қолмади: «Қаландаров қаршисида мен ҳеч—пуч эканлигим аниқ. Бунга энди ҳеч қандай шубҳа қолмади. Нима қилиш керак? Партия ташкилоти жонли, мустаҳкам бўлганда ҳам бошқа гап эди!» Саида шундай деди-ю, ўзи кулиб юборди: «Партия ташкилоти жонли, мустаҳкам бўлса, соғ кишига Суқротнинг нима кераги бўлар эди?» Демак энг биринчи вазифа—партия ташкилотини жонлантириш, бунинг учун эса уни Қаландаровнинг таъсири—таъйиқидан қутқазиш керак.

Саида бу ҳақда бир неча кун ўйлади, ниҳоят, бир фикрга келди: бюронинг янги составига Қаландаровнинг кириши шартми? Бу фикр унинг ўзига хийла маъқул тушди. Дарҳақиқат, Қаландаров бюрога кирмаса ҳар нарсага аралашавермайди, чунки «нима иш қилсанг, мендан сўраб қил» дегани истиҳола қилади; бундан ташқари, бюро қарори умумий мажлисга олиб чиқилганда, бутун бюрога ўзини қарши қўйгани ботина олмайди. Бунинг натижасида ҳар бир коммунист, бутун партия ташкилоти унинг таъйиқидан қутулади.

Саида бу ниятини очиқ айтмасдан, бюронинг янги состави тўғрисида деярли ҳамма коммунистлар билан фикр олишиб кўрди. Бироқ кўп киши бюронинг янги составига энг биринчи кандидат қилиб раиснинг номини айтар эди. Шундан кейин Саида раисни составга киргизмаслик тўғрисида имо-ишора ҳам қилди. Бу имо-ишораларга баъзи одамлар таажжубланди, баъзилар тайинли жавоб бермади, масалан, Умида хайрихоҳлик билдирса ҳам, мушукнинг зулмидан қутулиш учун унинг бўйнига қўнғироқ осиб энг яхши чора, лекин бу қўнғироқни ким осадигандай қилди. Ҳақиқатан, неча йилдан бери бюро аъзоси бўлиб келган раисни, ҳамма вақт ва ҳар ишда ўз сўзини ўтказиб келган одамни бюрога ўтказмасликни қайси азамат таклиф қила олади? Шундай азамат топилган тақдирда ҳам, Қаландаров бу таклифни нима деб тушунади-ю, у одамга қандай кўз билан қарайди ва бунинг оқибати нима бўлади? Бу ҳақда юқоридан ҳеч ким кўрсатма берол-

маса, унга қарши сайлов олди кампания олиб бориб бўлмаса...

Саида хўп ўйлаб қатъий бир қарорга келди-да, раснинг кайфи чоғ вақтини пойлаб туриб, шу тўғрида сўз очди:

— Бюронинг янги состави тўғрисида маслаҳат берсангиз, Арслонбек ака,—деди.

Қаландаров жуда хурсанд бўлди ва мўйловини бураб:

— Хўп, хўп...—деди, — неча кишидан иборат қилмоқчисиз?

— Ўзингиз биласиз... Хўп десангиз уч кишидан иборат бўлсин.

— Майли! — деди Қаландаров яна мўйловини бураб.

— Хўш...

— Хўш... Мен! Ўзингиз! Секретарь қизимиз Умидахон! Уч кишидан иборат бўлса—шу!

— Ҳа, уч кишидан иборат,—деди Саида ўйчан,—афсуски, кўпайтириб бўлмайди. Умиданинг ўрнига бошқа киши, хўжаликнинг ҳеч бўлмаса бирон тармоғини яхшироқ биладиган одам киритилса қалай бўлар экан?

Қаландаров бу таклифни дарров рад қилди.

— Йўқ... йўқ, Умида ёзув-чизувга эпчил, ўзи чаққон қиз! Илми ҳам бор! Бу хотин идорада менинг вазирим: бирон иш буюрмоқчи бўлиб, гапнинг учини чиқарсам, у ёғини ўзи билиб олади; қачон нимани сўрасам ҳозир-жавоб; айтмасам ҳам қаерда нима иш қилиб юргангани биледи, керак бўлса, сўраган одамга айтади...

Саида унинг мақтовларига жуда аҳамият бериб, «Умидага қойил» деган маънода бош чайқаб қулоқ берар экан:

— Қани энди мана шунақа уқувли, эпчил, ғайратли одамлар бюрода кўпроқ бўлса! — деди. — Модомики, составни кўпайтириш мумкин эмас экан, шу составнинг ўзидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилишимиз керак бўлади.

— Албатта... — деди Қаландаров.

Саида хийла сукут қилиб қолганидан кейин бирдан бошини кўтарди.

— Менга қараиң, Арслонбек ака, — деди, — ҳозир хаёлимга бир нарса келиб қолди. Қолхоз хўжалигини сиздан кўра яхшироқ биладиган одам йўқ, а?

Қаландаров лабини кулгидан аранг йиғиштириб:

— Унча-мунча биламиз... — деди.

— Демак бюро колхоз хўжалигига доир катта-кичик

ҳамма масалани ҳал қилишда, бари бир, сизнинг мас-
лаҳатингиз билан иш кўради, бусиз мумкин эмас.
Шундайми?

— Шундоқ бўлиб келаётибди, — деди Қаландаров ва томоғини қириб қўйди.

— Модомики шундоқ экан, — деди Саида давом-
этиб, — шу маслаҳатларни сиз бюрода туриб бердин-
гиз нима бўлди-ю, бюродан ташқаридан туриб бердин-
гиз нима бўлди?

Қаландаров сўз қаёққа қараб кетаётганини фаҳм-
ламасдан:

— Албатта! — деди.

— Модомики шундоқ экан, — деди Саида дамни совитмай, — ўзингиз берган маслаҳатга ўзингиз овоз беришингиз шартми? Агар бу шарт бўлмаса, сизнинг бюрода бўлишингиз ҳам шарт бўлмаса керак демоқчиман. Унг қўлим, сўл қўлим — бари ўз қўлим.

Бу гап Қаландаровнинг қулоғига алланечук, жуда эриш эшитилди.

— Ҳмм... — деди у ва бир нима демоқчи бўлиб фикр тўплаётган эди, Саида «бюрода бўлишим шарт» деб қўйса, гапини қайтариш қийин бўлишини билиб, сўзни оғзидан олди:

— Мен бу билан бояги фикрларингизни қувватла-
моқчиман, — деди, гарчи Қаландаров бутун суҳбат да-
вомида бунга яқин бирон сўз айтмаган бўлса ҳам, — коммунистлар орасида Умида битта эмасдир? Сиз-
нинг қанотингиз остида бунақа одамлар кўп етишган бўлиши керак!

— Яхши одамларимиз кўп, — деди Қаландаров ва фалсафа мақомига ўтди, — мен сизга айтсам, одамнинг ёмони бўлмайди. Биров тош, биров гул, ўз жойида ик-
кови ҳам яхши...

Қаландаров сўзни айлантриб, бюро составида қо-
лишга хоҳиш билдириб қўймасин учун Саида яна унинг сўзини оғзидан олди:

Тўғри! Жуда тўғри! Игна билан битадиган ишга жуволдиз тиқиб ўтирмасаг-у, сизнинг ўрнингизга ўша одамларимиздан бирини киргизсак. Ўзингиз тавсия қил-
сангиз...

«Игна билан битадиган ишга жуволдиз тиқиб ўтир-
майлик» деган гап Қаландаровга жуда ёқиб кетди. У ийиб кетганини билдирмасликка тиришиб:

— Майли, мени бюрога киргизмай қўя қолинг. Кўз-
лаган одамнингиз борми? — деди.

— Йўқ, Арслонбек ака, мувофиқ одамни сиз биласиз.

Қаландаров унга «бориб-бориб дуруст бўлиб кетадиганга ўхшайсан-ку» деган маънода бир қаради-да, бундай масалаларни ҳал қилишга шошилмаслигини кўрсатиш учун:

— Хўп, мен бир ўйлаб кўрай, эртага айтаман, — деди.

— Битта лекини бор, Арслонбек ака, — деди Саида, — сизни бюрога киргизмасликка бирорта ҳам коммунист рози бўлмаса керак. Бу тўғрида ўзингиз айта-сиз, ўзингизга ўзингиз отвод берасиз...

Қаландаров қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Хўп, хўп, ўзим айтаман!..

Саида хурсанд бўлиб чиқиб кетди.

Саида бюро составига Қаландаровни киргизмаслик тўғрисида ўйлаганда, агар шунга муваффақ бўлса, унинг ўрнига Исмоилжонни мўлжаллаган эди, шу ҳақда бирмунча кишилар билан кенгашиб кўрди. Буларнинг ҳаммаси ҳам Исмоилжонни энг мувофиқ номзод ҳисоблар, лекин баъзилар раиснинг кўнишига шубҳа билан қарар эди, чунки бир вақт Исмоилжон бирмунча масалаларда раис билан келишолмай унинг назаридан қолган, яхши бригадир бўлса ҳам, елкасига офтоб тегмас экан.

Саида эртасига раисга учради ва ўйлаб қўйган номзодини сўради, Қаландаров ваъдаси эсидан чиққан экан, ростини айтгани бўйни ёр бермади-ю, шошиб қолди, гараж мудирини Усмонжон Умаровнинг номини айтди. Саида рад қилиш қийинроқ бирон номзодни айтди, деб ўйлаган эди, бу номни эшитиб жуда хурсанд бўлди: Усмонжон Умаров, биринчидан, жуда ёш коммунист, иккинчидан, бюро составига кириши аниқ бўлган Умида Умаровнинг эри. Шу икки ҳол бу номзодни рад қилиш учун етарли асос бўла олар эди.

Саида ўша куни кечқурун Усмонжон Умаров билан учрашиб, шундоқ мўлжал бор эканини айтди. Бюро аъзоллиги жуда катта ва зўр масъулиятли иш эканини билгани, ўзи ёш коммунист бўлгани учун Усмонжон ранги ўчиб, қўлидан келадиган ва ўзининг касб-корига яқинроқ вазифа топширилишини сўраб ялинди. Бу мўлжални Усмонжон шундай қарши олишига Саиданинг кўзи етган эди. Бундан ташқари, Усмонжон бу вазифага ҳақиқатан лойиқ бирмунча кишиларнинг, жумладан, Исмоилжоннинг номини айтди. Саида бў

одамлардан Исмоилжонга ўзини мойилроқ кўрсатиб, жўрттага унинг қандай фазилатлари борлигини сўраган эди, Усмонжон унинг бир вақтлар партбюрога аъзо бўлганини, партия ишида тажрибаси борлигини, буни ҳамма билишини айтди ва лозим бўлса, мажлисда шу номзодни кўрсатишга тайёр эканини билдирди. Саида унга тайинли жавоб бермади, кимни сайлаш, мажлисининг ихтиёрида деганга ишора қилди-ю, шу билан Усмонжоннинг юрагини така-пука қилиб қўйди. Усмонжон мажлисда Исмоилжоннинг номзодини кўрсатиши, ҳатто уни қизгин ёқлаб сўзлашига кўзи стгандан кейин Саида хотиржам бўлди ва эртасига мажлис ҳақида эълон ёзиб осди.

Қаландаров идорага кириб кетаётган эди, эшикдаги каттакон эълонни кўриб тўхтади. У мана шунақа қисқа эълон, вивеска, турли ёрликларни кўрса, мазмуни дарров маълум бўлса ҳам, бошдан-оёқ ўқимасдан қўймас эди. Унинг бу феълидан беҳабар Саида «ҳозир кун тартиби тўғрисида хархаша қилади. Аслида буни ҳам бўйнига қўйсам бўлар экан» деб ташвишда қолди. Бироқ Қаландаров Саидага бир қаради-ю, индамади, «Ҳмм» деганича идорага кириб кетди.

Мажлис очиладиган пайтда Саиданинг хаёлига ҳам келмаган бир иш бўлди; Умида йўқлама қилиб бўлиб, мажлисни олиб бориш учун президиумга одам кўрсатилишини сўраганда, Қаландаров уч кишининг номини айтди, номзодлар овозга қўйилиб тасдиқлангандан кейин эса ўрнидан туриб: «Қани, гаплашиб турингларчи» деди-ю, ҳеч кимдан сўрамай-нетмай, чиқди-кетди. Саида ҳайрон бўлиб Умидага, унинг юзида ҳеч қандай таажжуб аломати кўрмаганидан кейин бошқаларга қаради. Бошқалар ҳам раиснинг бу қилмишига ҳеч бир аҳамият бермагани кўриниб турар эди. Қаландаровнинг бу қилмишидан ҳам кўра коммунистларнинг бунга мунособати Саидани кўпроқ ҳайратга солди. Унинг ёнида ўтирган Исмоилжон секин туртиб: «Ҳамма вақт аҳволи шу», деб шивирлади.

Раис чиқиб кетиши биланоқ мажлисининг салобати йўқолди. Кимдир қаттиқ гугурт чақиб папирос тутатди. Кимдир кулди, кимдир баланд товуш билан кимгадир бир нима деди. Ғовур бошланди. Мажлисга раислик қилувчи ғовурни босишга ҳаракат ҳам қилмай, кун тартибини эълон қилди ва биринчи масала — эски бюро номидан ҳисоб бериш учун Умида Умаровага сўз берди. Умида докладини бошламоқчи бўлганда,

Саида сўз сўраб ўрнидан турди ва масала муҳим бўлганлигидан Қаландаровнинг бошдан-оёқ иштироки шарт эканини айтди; уни кутиш, яхшиси айтиб келиш учун одам чиқаришни таклиф қилди. Бундай таклифни ҳеч ким кутмагани, одатдан ташқари бир ҳол бўлгани учун ғовур бирдан босилди, худди хунук бир ҳодиса рўй бергандай, раисни топиб келишгунча ўтган қирқ-қирқ беш минут давомида чурқ этган товуш эшитилмади. Мажлис аҳлининг назарида Саида бирдан алланечук салмоқ пайдо қилгандай, ўтирган жойи — узун столнинг охири тўрға айланиб қолгандай бўлди.

Қаландаров эшикдан пишиллаб, қовоғини солиб кирди-ю, президиумга яқин дераза остидаги креслога ўтирди. Умида ҳисобот докладини бошлади. Қаландаров креслонинг суйанчигига ўнг қўлтиғини қўйиб, президиумга орқа ўгириб, кўчага қараб ўтирар экан, докладни икки марта тўхтатиб, бир марта почтальон билан, иккинчи марта ферма мудирини билан гаплашди; афтидан, яна «гаплашиб туринглар-чи» деб чиқиб кетгани баҳона излар эди. Шу пайт «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қабилида уни огоҳлантириш, интизомга чақириш учун жуда қулай баҳона топилиб қолди: носқовоғида ўз аксини кўришга уриниб, уни диваннинг бахмалига ишқаб ялтираётган Зулфиқоров нос отди-ю, ҳаял ўтмай, лабини чўччайтириб, энгашиганича эшикка томон йўналди.

— Сўраб чиқилсин! — деди Саида.

Зулфиқоров ижозат сўраб раисга мурожаат қилишни ҳам эсидан чиқарди шекилли, дарров изига қайтди, яна ҳам энгашиброқ бориб жойига ўтирди-да, оғзидаги носини ютиб юборди шекилли, бурро қилиб, калака оҳангида:

— Хўп, опажон! — деди ва ҳимоя кутиб Қаландаровга қараб қўйди. Бу қарашнинг маъносини Саида фаҳмлади, юраги «шув» этиб кетди: ҳозир хуноб бўлиб ўтирган Қаландаров Зулфиқоровга бирон сўзи билан эмас, ҳатто анчайин ҳаракати билан хайрихоҳлик билдирса ҳам иш чатоқ, жуда чатоқ бўлар эди. Буни Исмоилжон ҳам пайқаб ўтирган экан, дарров олдини олди.

— Партия мажлисида опажонингиз ҳам йўқ, акажонингиз ҳам! Бу киши ўртоқ Алиева! — деди.

— Ие! — деди Зулфиқоров фавқулудда қизиқ бир гап эшитгандай ва ёнида ўтирган Усмонжон Умаровга аския қилди: — Хотинингни Умидахон дея кўрма тагин, ўртоқ Умарова дегин!

Зулфиқоровнинг бу сўзидан кейин кўтариллиши аниқ бўлган кулги фақат Исмоилжоннигина эмас, Сандани ҳам бир пул қилиши, икковини ҳам гангитиб қўйиши муқаррар эди. Саида мана шу кулгига фурсат бермади:

— Уртоқ Умаров хотинини қачон нима деб аташини яхши билади, сиз ўзингизга эҳтиёт бўлинг: қайси хотинингизни қачон нима деб аташда янглишиб юрманг тагин!..

Зулфиқоров ранги бўзрайиб, оғзи ва кўзларини катта очиб, қимирламай қолди. Қаландаров қип-қизариб, пешанасини тез-тез ишқай бошлади. Унинг ҳаракатидан Зулфиқоровга ғижиниб, ичида: «Аҳмоқ, нима қилар эдинг тилини қичитиб!» дегани билиниб турар эди. Умида сўзида давом этишни ҳам, этмаслигини ҳам билмай тўриб қолди.

Зулфиқоров кўш хотинли эканини одамлардан яширган бўлиб, биров таъна қилганда, биров сўкканда бўйинини қисса ҳам кўнглида бунга катта гуноҳ деб қарамас эди. Бироқ ҳозир бунинг катта гуноҳ эканлиги билинди; жуда ҳам билинди. Бу нарса Зулфиқоровгагина эмас, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммасига ҳам шундай таъсир қилди. Арақхўр, халойиқнинг кулгиси, насиҳати ва дашноми остида арақхўр номини олганидан кейин кўча-кўйда тентираб юриши, алжиши, ҳатто йўл бўйида учиб қолиши ҳам бировнинг диққатиңи жалб қилмагандай, Зулфиқоровнинг бу қилмишига ҳам одамлар кўниқиб қолган эди. Бу нарса катта гуноҳгина эмас, жиноят, айб-уятгина эмас, бутун колхозни маломатга қўядиган шармандалиқ эканлиги ҳозир, партия мажлисидагина билинди. Кўча-кўйда, уйларда, самоварларда шу чоққача қирс этмаган бу ҳодиса ҳозир гўё бомба бўлиб портлади-ю, унинг даҳшатидан ҳамма гаранг бўлиб қолди.

— Иккинчиси билан тўғри бўлиб кетган... — деди Зулфиқоров, афтидан, иккинчи хотиним билан ажрашганман дегани тили бормай.

Бу портлашдан кейин унинг товуши мажлис аҳлига пашшанинг ғинғиллашига ўхшаб эшитилди.

Қаландаров, чамаси, бу масалага ўзининг муносабатини билдиришни лозим кўрди:

— Биз ҳозир сенинг масалангни кўраётганимиз йўқ. Иккинчиси нима бўлганини масаланг кўрилганда айтасан! — деди.

Қаландаровнинг бу гапидан кейин Зулфиқоров унга муңгайиб қаради-ю, диванга қапишиб кетди.

Умида давом этди. Доклад тамом бўлди. Саиданинг умиди, мўлжалига қарши коммунистлар жуда ҳам пасивлик кўрсатишди. Музокарага чиққанлар, асосий масалалар у ёқда қолиб кетиб, кўпроқ Зулфиқоров иши тўғрисида гапиришди. Исмоилжон сўзловчиларни асосий масалаларга буриш, жумладан, коммунистларнинг ишлаб чиқаришдаги етакчилик роли, колхозда енёсий-тарбивий ишларнинг аҳволи, интизом ва бошқалар тўғрисида гапиришга ундаб, ўзи намуна кўрсатса ҳам, натижа чиқмади. Мажлис бюронинг фаолиятини қониқарли топиш ҳақида Қаландаров киргизган таклифни қабул қилди.

Иккинчи масала юзасидан Қаландаров сўз олди.

— Уртоқлар! Бюро уч кишидан иборат бўлсин деган таклиф бор. Қаршилар йўқдир, албатта. Саида Алиева, Умида Умарова ҳамда Усмонжон Умаров! Мени бюро составига киргизмасликларингни сўрайман, нимага десаларинг, бюронинг иши, бари бир менсиз битмайди. Қаршилиқ йўқдир? Қаршилиқ бўлмаса, ана шу уч кишига овоз бериб қўя қолайлик. Энди менга жавоб, МТСга борадиган ишим бор.

Мени кутиб туришибди...

Ҳамма ёқдан баравар:

— Жавоб берилсин! — деган товушлар эшитилди.

Интизомни писанда қилиш учун Саида бу таклиф овозга қўйилишини сўради. Таклиф овозга қўйилди. Қаландаров жуда хижолатли бир маросимни ўтказаетгандай қип-қизариб, илжайиб, кўзи кўзига тушган одамга, «майли, қўя бер, аҳамияти йўқ», деган маънода кўз қисиб тикка турар эди.

Номзоди кўрсатилгандан бери қути учиб, жавдираган кўзларини Саидадан олмай ўтирган Усмонжон Умаров Қаландаров чиқиб кетиши биланоқ сўз сўраб, қўлини ва шу билан бирга, бутун гавдасини аста кўтариб ўрнидан турди; ўз номзоди тўғрисида мажлисга узрини айтиб, Исмоилжон Норматов номзодини кўрсатди. Бошқа таклиф тушмади. Номзодлар муҳокама қилинган вақтда, Саиданинг Усмонжон Умаров ҳақидаги мулоҳазаларини эътиборга олмаганда, ҳеч ким ҳеч бир номзоднинг сайлов рўйхатида қолдирилишига қарши чиқмади. Шундай қилиб, тўртала номзод ҳам рўйхатда қолди.

Бироқ яширин овознинг натижаси аломат бўлиб чиқди: Саида билан Умидага ҳамма овоз берибди; Исмоил-

жон Норматовга бир киши қарши; Усмонжон Умаровга эса ҳеч ким овоз бермабди. Ҳисоб комиссиясининг протоколи эълон қилинганда Усмонжон Умаров эмас, Қаландаров тушиб қолгандай, аввал ноқулай бир жимлик ҳукм сурди, кейин бирдан қаттиқ кулги кўтарилди. Афтидан, ҳамма ҳам бошқалар албатта овоз беради деган ишонч билан ўз кўнглининг амрига қулоқ солиб, Усмонжон Умаров номзодини ўчирган экан.

Мажлис тарқалди. Бюро аъзолари қолиб, вазифа тақсим қилишди. Умида билан Исмоилжон Саидани секретарликка сайланиши билан табриклар экан, икковининг ҳам кўнглидан бир гап ўтди: «Қаландаровнинг айтгани бўлмади, энди балога қолдинг».

VI

Қаландаров бюро составига таклиф қилган номзодларидан Усмонжон Умаров ўтмаганини, унинг ўрнига Исмоилжон Норматов ўтганини эшитиб, гарчи шу одамни таклиф қилиш эсига келмаганига ичидан ачинса ҳам, жон-пони чиқиб кетди. Нечук эканки, Саида раиснинг таклифини маъқул кўрмади-ю, мажлис аҳли унинг раъйига юради!

Бу кайфиятда Қаландаровга Саиданинг ҳар бир ҳаракати обрў талашиб қилинган иш бўлиб кўринди: мажлисининг кун тартиби тўғрисида раиснинг гапига қулоқ солмадигина эмас, қулоқ солмаганини писанда қилиш учун эълонда «ҳисобот-сайлов» сўзларини катта қилиб ва яна қизил сиёҳ билан ёзди: мажлисдан чиқиб кетганида чақиртириб, ўтказиб қўйди; мажлисда Зулфиқоровнинг шохига уриш билан раиснинг туёғини зирқиратмоқчи бўлди ва буни мажлис аҳли аниқ билди; энди, мана бунақа қилиб, Усмонжоннинг ўрнига Исмоилжон Норматовни ўтказиб ўтирибди.

Қаландаров ўйлаган сайин бу ишларнинг ҳар бири кўзига тоғдай бўлиб кўринар, буларнинг оқибатида обрўи терак бўйи тушиб кетгандай туюлар эди.

«Бу қиз келганига ҳали бир ой бўлмасдан шунақа қилиб ўтирса, бориб-бориб нима бўлади?».

Мана шунинг учун Қаландаров Саидани бир туртиб кўзини очишга, лозим бўлса тахтага тортиб, бир оз тобини олиб қўйишга қарор берди-да, эртаси эрталаб уни ўша маълум, ё меҳмон келганда, ё жаҳли чиққанда очиладиган кабинетига чақиртирди.

Саида эшикдан кириб, Қаландаровнинг авзойини кўриши биланоқ ичида: «Усмонжон Умаровнинг бюрога ўтмаганига хафа бўлибди-ку», деди-ю, гина-кудурат сўзларини эшитиш ва уни овутиш учун узоқ суҳбатга чоғланиб креслога ўрнашиброқ ўтирди ва бошидаги похол шляпани олиб столнинг бир чеккасига қўйди.

— Хўш, сизга қайси йўл билан бир ойлик тайин қилсак экан? — деди Қаландаров худди «сени кимнинг ҳисобига боқсам экан» дегандай бир оҳангда. — Клубга мудир қилсак бўладими?

Партия ташкилоти кичкина бўлгани учун Саидага ойлик белгилаб бўлмас, шунинг учун унга бирон иш бериш тўғрисида сўз борар эди. Саида бу ҳақда Қаландаровга бир неча бор мурожаат қилган, лекин у ана-мана деб шу вақтгача тайинли бир ишни таклиф қилмаган, ҳозир тўсатдан гап очиб, бунақа оҳангда гапириши ажиб эди.

— Ихтиёр сизда, — деди Саида — ва хиёл жилмайиб илова қилди, — клуб йўқ шекилли...

— Бор! Штати бор! — деди Қаландаров бир оз жеркиб.

— Ўзи-чи, ўзи?

Қаландаров бир оздан кейин дўнғиллаб жавоб берди:

— Жиндай қурт боққанмиз... эрта-индин пиллани териб олсак бўшайди.

— Ушанда ҳам иморат холос-да, бошқа ҳеч нарса йўқ. Мен суриштириб кўрган эдим...

Қаландаров нимадир демоқчи бўлиб, икки-уч оғиз ростлаганидан кейин, афтидан, оғзига келган гапни айтмай сўради:

— Яна нима керак?

— Кўп нарса керак, Арслонбек ака, ўзингиз яхши биласиз... Қолхозчи дала иши, рўзғор ташвишидан бўшаганида бошини тикиб нафасини ростлайдиган бир жой қилишимиз керак. Қолхозчи клубда ўйнаб-кулса, томоша қилса, билмаганини билса, оламдан хабардор бўлса, ҳатто касб, ҳунар ўрганса... Агар клубни мана шундай жой қилгани ёрдам ваъда қилсангиз, майли, клуб мудирини қилиб тайинланг.

Қаландаров заҳарханда қилди:

— Ўзингиз ишбилармон қизсиз! Сизга бизнинг ёрдимиз керак эмас! Муҳтож эмассиз!

Саида ичида: «Ие, таклифи ўтмаганига ҳаддан ташқари қаттиқ хафа бўлибди-ку», деб қўйди ва унинг кўксига гина-кудурат эмас, ғазаб тутақиб ётганини сез-

ди-ю, бу ғазаб нақадар тутақса ҳам тез сўнадиган ғазаб, деган хаёлда унинг алаңга олишига йўл қўймасликка тиришди; Қаландаровнинг сўзига яраша сўз айтмай ўзини гўлликка солди.

— Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин унча оғирлигим тушмас деб ўйлайман.

Қаландаров гапни яна айлантирди:

— Сиз биздан ёрдам олгани эмас, бизга раҳбарлик қилгани келгансиз! Раҳбарсиз!.. Биз нима иш қилсак, сизнинг раҳбарлигингиз остида қиламиз!..

Саида ҳайрон бўлди: «Нега бу мени ҳадеб жанжалга тортаётибди? Наҳот шу ғазаб, шу заҳарли гаплар фақат нафсоният оқибати бўлса? Ё Усмонжон масаласига яна бирон нарса қўшилдимикин?» Нима бўлганда ҳам, Саида унинг ғазоби алаңга олишига баҳона бўладиган бирон сўз айтишни истамади; лекин шу билан бирга, «аёл бўлганим учун менга шунақа муомала қилаётибсанми» деган маънони англади; уни бир оз инсофга келтириш мақсадида бир вақт ўз уйида хотинига айтган гапини ҳазил тариқасида эслатди:

— Ундоқ эмас, Арслонбек ака, — деди кулимсираб, — аёл киши раҳбарлик қилса, калавангизнинг учини йўқотиб қўясиз...

Қаландаров ялт этиб Саидага қаради: ўз уйида хотинига ҳатто бегона одам, ҳатто бўлажак секретарь олдида айтиши мумкин бўлган бу гап ҳозир қулоғига алланечук идорада баланд товуш билан айтиб бўлмайди, ган уят ва шу билан бирга, қалтис гапдай эшитилди. Бунинг устига, Саиданинг кулимсираб туриши, унинг секретарлигини кўзда тутганда, бу гапнинг қалтис томонини ва аёл жинсидан эканини кўзда тутганда, уят томонини таъкидлар эди. Қаландаров гангиб қолди. У ҳозир Саидани тахтага тортиш тўғрисида эмас, кулиб турган бу кўзлардаги таъна, ўпка ва сон-саноксиз саволларга жавоб топиш тўғрисида ўйлашга мажбур бўлиб қолди ва шу лаҳзада ўзи тахтага тортилаётганини пайқади-да, бу ҳолатдан чиқиш учун шовқин солишдан бошқа чора тополмади:

— Кўчадаги ҳазилни идорага кўтариб кирманг!.. — деди.

Бундай шовқин ва дағдагани кутмаган Саида чўчиб тушди ва Қаландаровга қараганича анграйиб қолди.

— Нима қилдим...

Қаландаров унга дағдаға кор қилди деган хаёлда ав-
жига чиқди:

— Ўз уйимда ўз хотинимга ҳазил қилолмайманми!
Кечирасиз, лойдан ҳуштак ясаб мени ўйнатолмайсиз!
Сиздан каттароқлар ҳам мени ҳуштагига ўйнатолган
эмас!

Қаландаров бу гапларни бояги ҳазил-кесатиққа қар-
ши айтаётган бўлса ҳам, ғазабини келтирган нарса бу
эмаслиги аниқ эди. Шунинг учун Саида ҳайрон бўлиб
қолди: «Бу одам нега очиқ ярадай ел ўтса ҳам жизил-
лаётибди? Наҳот бу одамни фақат Усмонжон масаласи,
фақат нафсоният шу кўйга солган бўлса! Шундай бўл-
ган тақдирда ҳам сайлов ўтди, бўлар иш бўлди, минг
бақиргани, куйгани билан қайта сайлов ўтказилмайди-
ку! Ё бу нафсоният бир қалов бўлиб, бошқа каттароқ
бир нафсониятни аланга олдириб юбордимикин?» Саи-
да бир нима демоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди. Қалан-
даров навбат бермади.

— Сиз болалик қилиб, бунақа хом хаёлларга бориб
юрманг! Мен аравадан бошқа ишга ярамайдиган пачоқ
отдай кўринсам ҳам, унча-мунча чавандоз минолмайди-
ган улоқчи отман! Унча-мунча одамни ерга чалпак қи-
ламан! Чалпак! Бунни билиб, тушуниб қўйинг!..

— Тушуниб турибман, Арслонбек ака. — деди Саида
юзиди табассум ва сўз оҳанги билан уни қизишмасдан
гапиришга даъват қилиб, — лекин улоқчи отлар қамчи-
ни кўрса, кўтариб кетар эди, сиз... кечирасиз, нима бўл-
ди, нима гап ўзи?

Қаландаров кулиб юбора ёзди ва ўзини яна ҳам дар-
ғазаб кўрсатиш учун унинг саволига жавоб бермай да-
вом этди:

— Мен колхозни опичлаб катта қилганман! Қолхоз-
нинг дарди қаерда, қитиғи қаерда эканини мен биламан!
Академиядан келадиган мўйсафид олимлар ҳам аввал
менга учрайди, мен билан суҳбатлашиб, ундан кейин
ўжаликни кўради. Колхоз тўғрисида китоб ёзганман!

Қаландаров столнинг тортмасини жаҳл билан торт-
ди, ундан бир китобчани олиб Саиданинг олдига таш-
лади. Саида «Бўстон» колхозининг тараққиёт йўли» деб
аталган расмли китобчани варақлар экан, фақат бир
нима дейиш учун:

— Катта одам эканингизга шубҳам йўқ... — деди.

— Шунақа экан, ўзингиздан катта бир нима деганда,
нега шапшақлик қиласиз?!

— Нима қилибман?

— Нима учун Усмонжон бюрога ўтмади?

— Нима учун ўтиши керак эди?

Қаландаров унга бир хўмрайди.

— Мен бир иш қиладиган бўлсам, ўйлаб қиламан!

Саида бепарво жавоб берди:

— Бунақа экан, мажлисининг охиригача ўтиринг, нима ни ўйлаб Усмонжонни таклиф қилганингизни коммунистларга айтинг эди.

Қаландаров бунга қарши нима дейишини билмай сўради:

— Исмоилжон Норматовни биласизми?

— Мен яхши билмайман. — деди Саида. — коммунистлар яхши билишар экан. Ўзингиз ўйлаб кўринг. Арслонбек ака, гараж мудир, пахтани билмайдиган Усмонжон бюро аъзоси бўлгани яхшими, ёки танглай пахта билан кўтарилган, тажрибали бригадир, колхоз хўжалигини яхши биладиган Исмоилжон бўлгани яхшими? Сизга қайси бирининг фойдаси, ёрдами кўпроқ тегади?

Қаландаров бақриб берди:

— Менга ўргатманг!! — деди ва очиқ турган столнинг тортмасини қорни билан ёпиб ўрнидан турди, яна ўтирди.

Саиданинг қоши бир оз чимирилди, майин товуши сал ўзгарди.

— Мен сизга ўргатмоқчи эмасман, отам тенги одамсиз... Лекин ақлим етиб турган гапни гапирмасдан ҳам туролмайман. Партия мажлиси масалани тўғри тушунди, тўғри ҳал қилди. Сизни ҳисобга олинмаганда, Исмоилжон Норматов бир оғиздан ўтди.

— Ҳа, сиз турганда бизни ҳисобга олишнинг нима ҳожати бор! Сиздай раҳбар бўлган жойда биздақа одамларни ҳисобдан чиқариб ташласа ҳам бўлади...

— Арслонбек ака, — деди Саида ёлворган оҳангда. — бунақа гапларнинг нима кераги бор?..

Қаландаров унинг гапига қулоқ солмай давом этди:

— Колхозни опичлаб катта қилгансиз!.. Колхознинг дарди қаерда, қитиғи қаерда эканини яхши биласиз!.. «Бўстон»га ўхшаган колхозлардан ўнтасини битта чинчалоғингиз билан кўтарасиз!.. Синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай... Шу қуш «осмон тушиб кетса ушлаб қоламан» деб оёғини кўтариб ётар экан!

Ҳозир Қаландаровнинг бу сўзларига яраша сўз айтиш бефойда, балки кони зиён, лекин, шу билан бирга,

сукут — розилик белгиси бўлур эди. Саида бир лаҳза ўйланиб қолганидан кейин мийингида кулиб:

— Дунёда бунақа жониворлар кўп. Арслонбек ака, — деди, — хўроз ҳам «мен қичқирмасам тонг отмайди» деб ўйлар экан...

Қаландаров бу дагдагаю пичинглардан кейин Саида дадан кўз ёши кутган эди, унинг бу гапини эшитиб вужудига титроқ кирди, ўзини тутолмади, жон-жаҳди билан бақириб:

— Йўқол!!! — деди ва унинг бошига ургани бир нима қидиргандай у ёқ-бу ёққа аланглади, қўлига похол шляпа илиниб қолди. У шляпани юлқиб олди, шартшурт йиртди-да, Саиданинг башарасига отгани қўл кўтарди, бирёқ унинг киприк қоқмай тик қараб турганини кўриб отолмади, қулочкаш қилиб столнинг устига урди-да, ўрнидан туриб кабинетдан чиқиб кетди.

Саида ҳайрон бўлиб ўтириб қолди, хийла вақтдан кейин ўрнидан туриб, шляпа парчаларини ердан йиғиштириб олдида, Қаландаровнинг тортмасига солиб, секин қабулхонага чиқди. Қабулхонада ҳеч ким йўқ. Умида янги келган «Коммунист»ни варақлаб ўтирар эди, уни кўриб дарров ўрнидан турди ва югуриб келиб:

— Нима гап? — деб сўради.

— Ҳеч... — деди Саида ва унинг воқеадан беҳабар эканини билиб хурсанд бўлди, шу билан бирга бутун вужудида енгиб бўлмас бир ҳорғинлик сезди.

VII

Саида ташқарига чиқди. Саданинг тагида ҳеч ким йўқ, лекин қизил чойнак билан тўнтариб қўйилган пиёла раиснинг узоққа кетмаганини, шу атрофда эканини кўрсатар эди. Саида касал кишидай битта-битта қадам босиб ҳужрасига томон йўналди, лекин ҳозир раисга дуч келишни сира истамагани учун ишком орасидан юрди; ишкомдан ўтиб хилват олчазорга кирганида, бирдан хўрлиги келиб ўпкаси тўлди-да, орқасига бир қараб, аввал жадаллади, кейин югурди; югурганича келиб ҳужрасининг эшигига калит солмоқчи бўлганида, худди биров йўлини тўсгандай бирдан тўхтади: «Хўш, нима гап ўзи, — деди ўзича, — нимага келаётибман, каравотга ўзимни ташлаб йиғлаганими? Кўз ёши ё кўнгилдаги ғам-ғуссанинг дамани кесиш, ё бераҳмнинг раҳмини келтириш учун тўкилади, менинг кўнглимда қанақа ғусса бор, йиғлаб кимнинг раҳмини келтирмоқчиман?»

Раис мени чертган бўлса, мендан шاپалоқ егандай бўлди. мени енгмоқчи бўлиб ўзи енгилди. Унинг сўз тополмай қўл кўтаргани — кучи шляпага етгани шуни кўрсатмайдими?!»

Унинг қалбига наштардай қадалиб турган хўрлик ўрнини нафсоният, кўнглининг аллақайси бурчида урчиётган ғуссанинг ўрнини ғазаб, вужудини қоплаб келатган ҳорғинлик ўрнини куч, ғайрат эгаллади. У ҳозир раисга рўпара бўлиб унинг қилмиши жоҳиллик, тарбиясизлик эканини башарасига айтишни, юз-хотир қилмасдан ва ора бузилиб қолишидан чўчимасдан: «Мен сен айтган муштипар аёллар тоифасидан эмасман!» дейишни истар эди.

Саида орқасига қайтди, жўрттага сада остидан юрди. Раис кўринмади, чойнак-пиёла ҳам йўқ эди. Саида идорага кириб, Умидадан янги хабар эшитди: ҳозир район ижроня комитетидан шошилишч телефонограмма келибди. Қаландаров ўзаро текшириш бригадасига бошлиқ бўлиб, мусобақадош қўшни областга кетаётган эмиш. Саиданинг ғаши келди, ичида: «Шундай жоҳил, бемазагарчилик қилиб милицияга тушган одамни мана бунақа қилишди! Шундай қилингандан кейин бу эркаланмай ким эркалансин!» деди-да, индамай кабинетга кириб кетди ва келганидан бери биринчи мартаба ўз жойига ўтирди. У ҳовуридан бир оз тушганидан кейин, Қаландаров ҳар нечук ўз қилмишига баҳо бергандир, районга жўнаши олдида хайрлашишни баҳона қилиб сулҳ таклиф қилар деган хаёлга борди ва шундай қилгани тақдирда ўзини қандоқ тутиш, нималар дейиш режасини фикридан ўтказиб қўйди-ю, юпаниб, иш билан машғул бўлди.

Бироқ икки соатдан кейин маълум бўлдики, Қаландаров районга жўнабди, жўнаш олдида одамларга тегишли гапларини айтибди-ю. Саидани ҳатто йўқламабди ҳам. Саидага Қаландаровнинг бояги қилмишидан ҳам кўра, ўша қилмишини узр сўраш лозим бўлган гуноҳ деб билмагани кўпроқ алам қилди: «Бу одамга гап уқтириб ўтиришнинг фойдаси йўқ! — деди кичкина муштини столга уриб, — райкомга бориш керак, ўртоқ Носировга айтиш керак! Райком қаттиқ жазо бермаган тақдирда ҳам, қандай шароитда ишлаётганимни билиб қўяди-ку!»

Саида Қаландаровнинг феъл-атвори ва қилмишлари ҳақида район партия комитетининг бюросига бир мактуб ёзмоқчи бўлди, лекин ҳозир таъби хира бўлгани

учун ёзишни кечқурунга қўйиб, мактубнинг режасини тузди. «Милиция. Партия мажлиси ва интизом. Партия демократияси (Усмонжоннинг бюрога ўтмай қолиши). Хотин-қизларга муносабат. Раҳбарлик ва калаваннинг учи. Зулфиқоров масаласи. Шляпа».

Саида кечқурун ҳужрасини ичкаридан беркитиб олиб хатни ёзишга киришганида, Умида деразадан бошини тикиб, ўртоқ Носиров келганлигидан хабар берди. Саида суюниб кетди, чунки Қаландаров ҳақида ҳар қанчалик тўлиқ хат ёзилганда ҳам оғзаки айтганга, айрим нозик нуқталарини оғзаки уқтирганга етмас эди. У қоғозларини наридан-бери йиғиштириб ёстиқнинг остига тикди-да, ҳужрани қулфлаш ҳам эсидан чиқиб, саданинг остига қараб чопди.

Саданинг остида одам кўп: кечқурун идорага иш билан келган бригадирлар, звено бошлиқлари, оддий колхозчилар... Носиров Саидани узоқдан кўриши билан ўрнидан турди, унга томон бир неча қадам босди, ҳурмат билан сўрашгач, четланиб йўл берди. Унинг ҳаракатини, муомаласини, сўзлашини, тинглашини кўрган ҳар бир киши ҳеч шубҳасиз, «Ие, колхозимизга келган бу қизнинг ўзи кичкина бўлса ҳам иши каттага ўхшайди-ку» деган гапни кўнглидан ўтказди. Бу ҳол хийлагина эриш ва ноқулай туюлаётган бўлса ҳам Саида буни сездирмасликка тиришиб, ўзини шундай иззат-ҳурматга сазовор бир тарзда тутишга ҳаракат қилар эди.

Носиров «Ватан» колхозига ўтиб кетаётган экан, афтидан, кўп ўтирмайдиганга ўхшаб қолди. Саида шу озгина вақтдан мумкин қадар кўпроқ фойдаланиш мақсадида уни кабинетга таклиф қилди. Носиров унинг хиёл димиққан қовоғи, қони қочган бурни ва билинар-билинимас пирпираётган лабидан йиғи томоғига тиқилиб ётганини, бу йиғининг боиси, ҳеч шубҳасиз, Қаландаров эканини фаҳмлади-ю, кабинетга кирмади, шошиб турганини айтиб, узр сўради. Унинг колхозга тушиб ўтишдан мақсади Саидани кўриш, ҳол-аҳвол сўраш, ўнг келса райкомнинг секретари сифатида унга ўзининг ҳурмати кишилар олдида писанда қилиш эди. Унинг назарида ҳозир Саиданинг йиғлаб қиладиган шикоятини эшитиш, унга тасалли бериш, ёш раҳбарни нозик-нотавон қилиб етиштирадиган меҳрибончилик бўлар эди.

Носиров жўнаб кетди. Саида ҳужрасига қайтиб, бюро номига ёзаётган мактубини битирди ва эрталаб райкомга олиб борди. У райкомнинг эшигидан кириши билан, негадир, мактуб ўзига бачканароқ ёзилгандай ту-

юлди, шунинг учун уни Носировга бермасликка, ҳамма гапни оғзаки айтишга қарор берди; кабинетнинг эшигини очаётганида эса «колхозга кеча бориб дарров арзодод билан келишим қандоқ бўлар экан» деган андишага борди-ю, Носиров диванга таклиф қилиб «қулоғим сизда» дегандай қараганида, нима дейишни билмай қолди. Саида бир оз гангиганидан кейин ўзини ўнглаб олиб, дарҳақиқат шу кунларда фикрини банд қилган масалалардан бири — сиёсий ўқишнинг шакллари ҳақида ўзининг бирмунча мулоҳазаларини айтди ва бу ҳақда Носировнинг маслаҳатини сўради. Носиров унинг ҳамма мулоҳазалари тўғрисида ўз фикрини айтди, бирмунча сиёсий тўғарақларнинг тажрибасини гапириб берди, лекин Саидани райкомга фақат шу масала эмас, ҳозир босилган ва ҳовуридан тушган бўлса ҳам, кечаги кайфияти олиб келганини сезиб турар эди.

Қисқа бир муддат ичида Қаландаров бу қизга қанақа ранж-алам ўтказа қолди экан? Носиров агар ҳозир шундан сўз очилса, Саида масалага кўз ёши орқали эмас, ишга хайри тегадиган нуқтаи назардан қараб, соғлом муҳокама юргизишига кўзи етди-ю, ўзи гап бошлади:

— Қаландаровни сиёсий ўқишга тортишингиз қийинроқ бўлар. Ўқигин дейишса, ўзим биламан дер эмиш, бетавфиқ!

— Қаёқдан биласиз, ким айтди? — деди Саида шошиб, кейин ерга қараб хўрсинди, — умуман оғир, шароит жуда ҳам оғир...

Носиров унга ер остидан зеҳн солиб, қовоғи бир оз қизарганини пайқади. Демак кечаги алами яна янгиланаётибди. Бунинг янгилинишига, кўз ёшига йўл қўймаслик керак эди. Шунинг учун Носиров, «шароит жуда оғир» деганида Саида Қаландаровни кўзда тутганини билиб турса ҳам:

— Шунақами? Колхоз неча хўжалик экан? Неча гектар ерга нималар экар экан? — деб гапни бошқа ёққа бурди.

Саида колхоз хўжалигини билмас, қизиқмаган ҳам эди, хижолат бўлди. Носиров саволига жавоб кутиб туриб олди ва ниҳоят, «шунини билмасанг ишни нимадан бошладинг» дегандай қараб қўйди. Шу хижолатлик ва Носировнинг қараши Қаландаров ҳақида куйиб-пишиб шикоят бошлашга, камида икки соат гапиришга тайёр бўлган Саиданинг шаштини қайтариб қўйди.

— Партов ер кўпми? Қўриқ қанча? — деди Носиров яна.

Саида бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Қаландаровдан шикоят бошлашдан ҳам кўра кўпроқ бу ноқулай аҳволдан чиқиш учун:

— Мен раис тўғрисида, Қаландаров ҳақида гапирмоқчи эдим, — деди.

Носиров Қаландаров ҳақида унинг нима дейишига, кечаги каифиятининг сабабига жуда қизиқса ҳам Саиданинг сезилиб турган ҳаяжонини босиш, шу билан унинг шикоятини ва бу шикоятдан кузатган мақсадини ишга хайри тегадиган томонга буриш учун лоқайд бир алфозда:

— Шароитни битта раиснинг ўзи ташкил қилмайди-ку! — деб қўйди ва яқинда чиққан бир романни мақтаб, Саидадан ўқиганми эканини сўради.

Саида Қаландаров ҳақида айтадиган гапига Носировнинг ҳеч бир аҳамият бермаётганига хийла ранжиди, унинг саволига жавоб бермай:

— Шароитни битта раиснинг ўзи ташкил қилмаса ҳам, лекин жуда катта салбий таъсир қилиши мумкин! — деди.

— Мана бу гапингиз тўғри! — деди Носиров, — бу гапингизга қўшиламан. Лекин таъсир масаласида тарозининг сиз томони босиб кетади: салбий таъсир кўрсатишда Қаландаров фақат ўзига сўянса, ижобий таъсир кўрсатишда сиз ҳам ўзингизга, ҳам халққа, ҳам коммунистларга, ҳам райкомга суянаси. Менинг билишимча Қаландаров тошқин сув: тегирмонни бузиши ҳам мумкин, юргизиши ҳам мумкин. Қаландаровнинг бутун кучини, ғайратини, қобилиятини «юргизиш»га буриш учун унинг мана шу икки томонини ўрганишимиз, жуда яхши билишимиз зарур. Биз ҳозир Қаландаров ҳақида нима биламиз? Қаландаров яхши ташкилотчи деймиз, лекин бу чиройли гулдаста қанақа гуллардан боғланганини билмаймиз. Бир нарсани қадрлаш учун уни аввал яхши билиш керак. Қаландаров сояда ўсган деймиз, лекин уни қандай сабаблар сояга тортганини, сояда қолдирганини билмаймиз. Бунга бирдан-бир сабаб райкомнинг собиқ секретари ўртоқ Қодировнинг уни эркалатгани дейиш хато. Уни соядан чиқариш учун мана шу сабабларни билишимиз зарур. Сояда қолганини Қаландаровнинг ўзи ҳам билиши керак. Уни соядан

чиқариш ўшанда осон бўлади. Бунинг учун унинг сояда қолганлиги ўз ҳаётида, колхоз ҳаётида, колхоз хўжалигида нималарга жон бериб, нималарни сўлитганини кўзига кўрсатишимиз, агар кўзини ёғ босган бўлса, халойиқ олдида баланд товуш билан айтиб, кўзини очишимиз керак. Биз совринчи ҳам эмасмиз, терговчи ҳам эмасмиз...

Бу гаплардан кейин Саиданинг, партия ташкилоти секретарининг раисдан, сояда ўсган Қаландаровнинг маънавий нуқсонларидан қизишиб эмас, жўн шикоят қилиши ҳам жуда ноқулай бўлиб қолди. Бундан ташқари, ундан шикоят қилиш учун йиғилган фактларнинг салмоғи, аҳамияти хийла йўқолди. Саида ўйлаб қараса, ҳақиқатан, Қаландаровнинг бояги икки томони ҳақида фикр юргизиб кўрмаган, уни ўрганишга ҳаракат ҳам қилмаган экан. Шундан кейин Саида Қаландаровнинг баъзи бир қилмишларини шикоят тарзида эмас, маълумот тарзида гоҳ афсусланиб, гоҳ куйиб ва гоҳ кулиб гапириб берди. Синчалак ва шляпа тўғрисидаги гапни эшитиб Носиров хўп кулди.

— Дуруст, дуруст, — деди, — ишимизда силжиш бор. Бу гапларни менга арз қилиб айтмаганингизнинг ўзи ишимиз бароридан келаётганини кўрсатиб турибди.

— Арз қилсам, иш бароридан келмаганини кўрсатармиди, Тоҳиржон ака? Арзда ҳам арз бор...

— Мумкин, — деди Носиров, — лекин ҳамма арз ҳам ожизлик аломати деб ўйлайман. Билмадим, бу нарса болалигимда ёмон таассурот қолганлигиданми... Интернатда ўқиб юрганимда бир куни кўчада бошқа интернатнинг талабаларидан бир бола билан муштлашиб қолдим. Бола жуда эпчил экан, мен битта ургунимча, мушт ёғдириб жуда шошириб юборди, роса урди. Йиғлаб мактабга кирдим. Овқатга қўнғироқ чалинган, болалар столовойга кирган, бир мураббийимиз эшик олдида турган экан. Мен йиғлаганимча мураббийнинг олдида бориб арз қилдим: «Фалон интернатнинг талабаси урди», дедим. Мураббий қўлимдан етаклаб столовойга олиб кирди, табуретканинг устига чиқариб: «Қани қўлингни кўтар-чи, уришга ярамаса, кўтариб туришга ярармикин», деди. Тўқсонга бола овқат еб бўлгунча, мен табуретканинг устида ерга қараб, иккала қўлимни баланд кўтариб турдим. Шу-шу, бошқа арз қилганимни билмайман. Рабфакда ўқидим, университетни битирдим,

ишладим, олти йил армияда хизмат қилдим, ҳеч қачон ҳеч кимнинг устидан арз қилганим йўқ.

Саида бу гапларни эшитар экан, ичида: «Хайрият мактубни бермаганим, хайрият арз қилмаганим», деб қўйди.

Саида кетгани ижозат сўраганида, Носиров ўрнидан туриб, уни эшиккача кузатиб қўйди ва хайрлашар экан:

— Қаландаров нима учун бюрога кирмади? — деб сўради.

Тўсатдан берилган бу савол Саидани гангитиб қўйди.

— Ўзи отвод берди...

— Ўзи? Нега? Бюрони менсимасликми, зардами?

— Иккови ҳам эмас. Мен йўлга солдим. Ҳар қачон ўз ҳукмини ўтказиб ўрганган одам, ишмизга халал берар деб ўйладим.

Носиров кулди.

— Қаландаровни ўзига ўзи отвод бергани кўндира олган бўлсангиз, бюро составида туриб ишга халал бермасликка кўндириш ҳам мумкин бўлар эди-ку? Осонроқ йўл тутибсиз-да...

Саида қаттиқ хижолат бўлди.

— Айтмадимми, мана шунақа қоқипаман-да...

Носиров хайрлашгани қўл берди.

—Қоқинсангиз майли, эҳтиёт бўласиз, йиқилмай-сиз.

Саида райкомдан чиқиб канал кўпригига томон юрди, кўприк панжарасига кўкрагини бериб узоқ туриб қолди-да, чўнтагидан мактубни олиб майда-майда қилди ва каналга қараб улоқтирди. Шабадада тўзиб кетган қоғоз парчалари елиб, учиб сувга ёғилди.

VIII

Носиров билан учрашганидан кейин Саида колхоз ҳаётининг ҳар бир соҳасига айрим диққат ва эътибор билан кўз ташлашга, хўжаликнинг ҳар бир тармоғини, мураккаб ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар бир икир-чикирини, колхозда қимирлаган ҳар бир жонни яхшироқ билишга ва шу билан бирга, Қаландаровни катта ташкилотчи қилган фазилатларини, уни сояга тортган сабаблар, сояда қолганлигининг ёмон оқибатларини ўрганишга ҳаракат қилди.

Қаландаровни сояга тортган асосий сабаблардан бири, унинг чаласаводлиги ва «ўқимаган бўлсам ҳам

планни ўқиганлардан яхшироқ бажараман» деган қаноати; иккинчиси, маълум шарт-шароит натижасида танқид, партия интизоми доирасидан ташқарига чиқиб қолганлиги экан. Бунинг оқибатида Қаландаров шуҳратпараст, ҳеч кимни ўзига тенг кўрмайдиган, демак ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмайдиган, иззат-обрў келтирадиган план-процент ва даромаддан бошқа ҳамма нарсага панжа орасидан қарайдиган бўлиб қолибди.

Пилла териблиб топширилаётган кунларда «липпа, фалончининг липпаси катта, фалончининг липпаси йўқ» деган гаплар қиқиб қолди. «Липпа» деган сўзни Саида илгари ҳам эшитган, лекин нима эканига эътибор қилмаган, ҳар нечук, пиллага доир бирон камчилик бўлса керак, деб ўйлаган эди, ҳозир суриштириб қараса, звено олинган қурт уруғидан мўлжалдан ортиқ пилла топшириб ном чиқариш, устама мукофот олиш учун яширинча уруғ очирар экан. Шу орада бошқа звеноларнинг олди планни тўқсон процентга етказар-етказмас район газетаси «Бўстон» колхозининг учинчи звеноси ҳозирнинг ўзида планни бир юз ўн олти процент бажарганлиги тўғрисида хабар босиб чиқарди. Саида суриштириб кўрса бу звенонинг липпаси хийла катта экан: бу ҳақда звено бошлиғи билан гаплашиб, унинг тутган йўли нотўғри эканини, агар ҳамма звенолар шу таҳлитда иш тутса, нотўғри маълумотлар асосида раҳбар ташкилотлар нотўғри раҳбарлик қилишини, илмий муассасалар нотўғри хулосалар чиқаришини тушунтирмоқчи бўлган эди, звено бошлиғи унинг сўзларига чандон эътибор қилмади. Саида унга бошқа йўл билан таъсир қилиш мақсадида бу қилмиши гуноҳ эканини айтиб бир оз пўписа йўлига ўтган эди, звено бошлиғи пинагини бузмади, ҳатто бир қадар кўрслик қилди. Кейин маълум бўлишича, раис липпадан хабардор, лекин ўзини билиб билмаганга, кўриб-кўрмаганга солар экан. Саида бу ҳақда куйиб-пишиб гапирганда, правление аъзоларидан бири қизиқ бир гапни айтиб қолди: турли мавсумда ўтказиладиган турли тадбирлар ҳақида Қаландаров баъзан райком, райижроком ва бошқа идораларга қанақа маълумот манзур бўлса шуни берар, «район мендан пахта олсин, ишимга аралашмасин» дер экан.

Саида Қаландаровни сояга тортган сабабларнинг натижаларини қидириб яна бирмунча кўнгилсиз ҳодисаларга дуч келди. Қаландаров чаласавод эканини

билдирмаслик учун буюриш мумкин бўлган ёзувчи-зувни Умидага ҳавола қилса, ўз қўли билан ёзиши зарур бўлган нарсаларни уйида Эшонга ёздириб, остига қўл қўяр экан. Бу ҳол уни маълум даражада Эшондан тилини қисик қилиб қўйибди. Мақтабда интизом бўш, ўқитувчиларнинг обрўйи йўқ, даволат жуда паст, ҳар йили мактабга тортиладиган қизларнинг фақат икки-уч процентигина ўнинчи синфни битирар, бу аҳвол кўп даражада Қаландаровга боғлиқ экан. Болалар боғчаси ғирт оми, боғчага даромад манбаи ва Ҳуринисонинг хизмати деб қарайдиган Қифоятхон қўлида. Клуб бино бўлгандан бери ўз вазифасини бажарган эмас. «Социализм» колхозини билан бўлган мусобақа Қаландаровнинг баъзи ишларига қараб айтилганда рақобатдан фарқ қилмайди... Саида мана шулар ва шуларга ўхшаган бошқа кўп масалалар тўғрисида колхознинг раҳбар ходимлари билан лозим бўлганда очиқдан-очиқ, лозим кўрмаганида сўхбат, масала ҳақида тарзида ётиқроқ гаплашди, одамларнинг диққатини шуларга жалб қилиш, кўникканларнинг мудраган фикрини уйғотишга ҳаракат қилди, чунки буларнинг ҳар бири одамларнинг зеҳнига, колхоз ҳаётига эзми-кўпми ўрнашиб қолган, чунки Қаландаров нима қилса яхши ният билан қилган, халқ шундай деб билган. Бу камчиликларни чимдиб олиб ташлаш билан иш битмайди. Буларни томири билан суғуриб ташлаш зарур. Бунинг учун ҳовлиқмасдан, шовқин солмасдан, умидсизликка тушмасдан, сабр ва қунт билан иш кўриш керак, ўшанда бу камчиликларнинг катта-кичик, яширин-ошқора оқибатларини топиб, бу ёмон оқибатларга илғор одамларнинг, шулар воситаси билан бутун халқнинг диққатини тортиш, шу йўл билан бу камчиликларнинг пайини қирқиш, бунга ҳатто Қаландаровнинг ўзини ҳам жалб қилиш мумкин бўлади. Саида мана шу режа билан иш кўриб юрган кунларнинг бирида қутилмаган бир иш бўлиб қолди.

Пилла топширилиб, клуб биноси бўшагандан кейин Саида бир гуруҳ комсомол-ёшларнинг ёрдами билан клубни яхши безатди ва тезда очилиш маросими ўтказди; очилиш маросимига бағишланган кечада клубнинг вазифалари, режалари ҳақида ўзи қисқагина сўзлаб берди. Кейин ўйин-кулги бошланиб кетди. Уйин бошда унча қизимаган эди. Саида ўзи дутор чалиб, икки қизни ўйнатди ва бир йигитни ашула айттирди. Саида ёш бўлса ҳам ишқилиб, раҳбар, гимнастёрка

кийиб, қовоғини солиб, салмоқли қадам ташлаб юрмаса ҳам, ҳар нечук, партия ташкилотининг секретари, унинг дутор чалишини ҳеч ким хаёлига келтирмаган, тасаввур ҳам қилолмаган эди. Бу ҳол ва шундан кейин авж олиб кетган ўйин-қулги ҳаммани Саидага, бир-бирига яқин, жуда ҳам яқин қилиб қўйди. Урта ёшлардаги бир аёл Саидани ўйинга солиб, ўзи дутор чалди. Қий-чув бўлиб кетди. Бунинг оқибатида Саида «ўзимизнинг Саидахон» бўлиб, ундан ҳеч ким тортинмайдиган, ҳеч ким истиҳола қилмайдиган, кўнглидаги гапини унинг олдида баҳузур, ҳатто уни орқа қилиб гапирадиган бўлиб қолди.

Клубнинг планига мувофиқ, хотин-қизлар учун «Дин хотин-қизлар ҳақида» деган мавзуда лекция ўтказиладиган бўлди. Лекцияга хотин-халаж Саида мўлжаллангандан ҳам кўпроқ йиғилди. Лектор лекциясини тугатгач Саида залга мурожаат қилиб, «саволлар борми» деган эди, бирданига бир неча қўл кўтарилди. Саида бу аёллар билан илгари ҳам учрашган, лекин уларда бундай активлик кўрмаган, сезмаган эди. Иккинчи қаторнинг бир чеккасида ўтирган озғин, қоп қора бир хотин қўлини кўтарганича ўрнидан турди.

— Менинг саволим бор...

Саида ғоят хурсанд бўлиб:

— Марҳамат!.. — деди.

— Менинг битта саволим шуки, — деди хотин, — тенгчилик масаласида... Сўзга чиққан иним «илгариги вақтда хотин-қизларнинг гўри эркакларнинг гўридан ярим газ паст бўлар эди» дедилар. Шундоқ бўлса бори, тириги тенг бўлмагандан кейин ўлиги тенг бўлмаса нима қипти? Мен тириклар тўғрисида сўрамоқчиман... Нима учун бизнинг колхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бошқа кўз билан қаралади?..

Лектор ўрнидан ирғиб турди.

— Кечирасиз, бу савол менинг мавзунимга кирмайди, бу саволга колхоз раҳбарлари жавоб беришлари керак...

Хотин унинг сўзини бўлди.

— Шошманг, саволим ҳали тамом бўлгани йўқ... Менинг жияним Қундузой жинқарчадай жони билан кетмон чопади, унинг эри, жувоз кундага ўхшаб йилтирмай ўлгур Исмаппочтачи велосипедда хат, газета ташийди. Пиёда ташиса ҳам гўрга эди, бир оз озар эди.

Почтачи бўлганидан бери иккита велосипедни синдирди. Ёсмаат далага чиқса-ю, почтани Қундузой ташиша бўлмайди-ми? Раисга шундоқ десам: «Қундузойингиз велосипед мининини билмайди», деб гапимга қулоқ солмади. Нима, Ёсмаат онасининг қорнидан велосипед миниб тушибди-ми!.. Қуни бўйи ташиган газетаси-ю, хати беш кило келмайди. Қундузой бечора кечқурун даладан келиб овқат пиширади, боласига қарайди, кир-чир...

Қаердандир чиққан баланд овоз унинг товушини бошиб кетди:

— Сув бошидан лой, эгачи, идорани кўрмайсизми, қиличдай-қиличдай йигитлар роҳати бадан кўйлак кийиб, чўт қоқиб ўтиришибди!..

Ғовур бўлиб кетди.

— Хотин-қизлар звено, бригадани уdda қилолмайди-ми!..

— Бошқа колхозларда нега уdda қилиш у ёқда турсин, қаҳрамон бўлаётибди!..

— Омборчи — эркак, ферма мудир — эркак, дўкон мудир — эркак!

— Яслига ҳам биронта бўйни йўғонни қўя қолинглар!..

— Эшон бўла қолсин!

Саида ўрнидан турди, қўлини кўтариб ғовурни босди.

— Опалар, сингиллар! Лекторимиз райондан келган одам, бизнинг колхозимизни билмайди, шунинг учун сизларнинг бу хилдаги саволларингга жавоб беришдан ожиз. Бу саволларга мен ҳам дабдурустан жавоб беролмайман, лекин вақт-соати билан жавоб топамиз, хатомиз бўлса тузатамиз. Аммо мен бир нарсага тушунолмай турибман: шунчалик гапларинг бор экан, саволларинг бор экан, нега шу чоққача индамай келдиларинг! Нима учун бу гаплар ҳозир эсга келди-ю, лекцияни мажлисга айлантириш зарурати туғилиб қолди?

Залнинг ўртасида ўтирган кимдир ўрнидан турмасдан жавоб берди:

— Шу вақтгача ҳеч ким бизни йиғиб, ҳолинг нима деб сўраган эмас!

Залда босинқи ғовур кўтарилди. Олдинги қаторда ўтирган тўладан келган бир кампир ўрнидан турди, бир нима демоқчи бўлиб, тишсиз, балиқнинг оғзига ўхшаган оғзини бир-икки ростлаганидан кейин баланд товуш билан деди:

— Саидахон, қизим, менда ҳам битта савол бор: райснинг хатоси топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади?

Зал жим бўлди. Саида қўрқиб кетди.

— Қанақа хато? — деб сўради ва олдинги қаторда ўтирган Умидага қаради. Умида ҳам ҳанг-манг бўлиб ўтирар эди. — Қанақа хато? — деди Саида яна.

Кампир «бу хатолардан ҳамманинг хабари бор» деган маънода ён-верига, орқасига қаради, ҳеч кимдан садо чиқмагандан кейин хижолат бўлиб:

— Гапирсаларинг-чи! — деди.

— Менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ, — деди Саида. — Уртоқ Қаландаров шунча йилдан бери шундай катта хўжаликка, шунча одамга бош бўлиб келаяпти, нима иш қилган бўлса юзада. Унинг халқдан яшириб юрган бирон гуноҳи, хатоси бор экан-у ҳозир очилибди деган гап бўлса... билмайман, бекорчи гап!

Ҳар томондан товушлар эшитила бошлади.

— Бунақа саволлар мажлисда берилсин!

— Райснинг ўзи борида гапирилсин!

Саида бу ҳақда бундан ортиқ гапиришни лозим кўрмади, чунки кўп гапириш, тарқалган миш-миш ёлгон эканини исбот қилишга уриниш бу гапларга аҳамият берганини кўрсатиб, унинг асоссиз эканига одамларда иштибо туғдириб қўйиши мумкин эди.

Кейинги уч-тўрт кун ичида бу миш-миш ғовлаб кетди: «Райс келиши билан масаласи кўрилар эмиш. Правленеда масала ҳал бўлибди. Қаландаровнинг ўрнига одам қидирилади эмиш. Саиданинг келиши бежиз эмас экан...»

Саида ташвишга тушиб қолди: Қаландаров, албатта, ой билан кундай — барчага бирдай бўлган эмас, қолхозда ундан норози, ҳатто алам ўтган одамлар ҳам борлиги шубҳасиз, шунақа одамлар миш-мишдан фойдаланиб атрофига одам тўпласа, халқни чалғитса ва одамларни паришонликка, парокандаликка солса, унда нима бўлади? Саида Исмоилжон ва Умида билан кенгашди. Учови правление аъзоларидан бир неча кишини чақириб маслаҳатлашди. Ҳамма ҳайрон: бу гапларни ким чиқараётди, нима учун шу чоққача жим юрган экан-у, ҳозир тилга кирибди?

Бу гапларнинг чиқишига сабаб, бир жиҳатдан, Саида партия мажлисида Қаландаровни «чақиртириб ўтқа-

ниб қўйган» и ҳақида тарқалган гап бўлса, иккинчидан Умиданинг бир эҳтиётсизлиги бўлганини ҳеч ким, унинг ўзи ҳам хаёлига келтирмас эди.

Умида бир куни ўртоғи билан ҳаммомга тушди. Уртоғи иссиқ сувни тежаш мақсадида жуда кичкина жўмрак қўйдирган раисдан койинган эди, Умида бюро аъзоси сифатида ҳеч ким билмайдиган нарсаларни билган бўлиб: «Раиснинг бундан бошқа хатолари ҳам кўп» деди. Шу ерда бир-иккита хотин-халаж ўтирган эди, улар бу гапга ўзларидан жиндай қўшиб, кўчага: «Раиснинг хатоси топилибди, масаласи қўрилар эмиш», деб олиб чиқишди. Гап тез ва борган сайин шишиб борар эди. Бунга сабаб, аввало, раисдан ранжиган баъзи одамларнинг «хотлис хизмати» бўлса, иккинчидан, раисни халқ қанчалик яхши кўрса, уни қанчалик ҳурмат қилса ҳам, ҳар қалай, кўксида бир озгина кудурат борлиги эди. Раис ўзига боғлиқ бўлмаган турли сабаблар билан ҳамниша танқиддан ташқарида бўлиб келгани учун бу гина-кудурат ҳеч қаердан ўртага ташланган эмас, шунинг учун раис эмас, баъзан бригадирлар, идора хизматчилари, ҳатто колхозга алоқаси бўлмаган кишилар етказган ранж-алам учун ҳам одамлар раисдан ўпкалаб келар эди.

Кенгашда биров, колхозчиларнинг умумий мажлисини чақириб миш-мишлар ёлгон эканини яхшилаб уқтириш керак, деган фикрни айтди, биров бу гапларни ким тарқатаётгани ҳақида ўзининг гумонини айтиб, ўша одамни жавобгарликка тортишни таклиф қилди, биров ортиқча ташвишнинг ҳожати йўқ, раис келса бу гаплар ўз-ўзидан босилади деди; Ҳеч қандай қарорга келинмади. Яна ўйлаб кўргани ваъдалашиб ҳамма тарқалди.

Қаландаров келиб бу гапларни эшитса нима деб ўйлайди, енгиллик қилса, бунинг оқибати нима бўлади? Саиданинг юрагига қил сиғмас эди.

IX

Ҳаво паст келгани учун гўзаларнинг ривожини суст, гўза парваришида иши яхшироқ натижа берган бригадалар, звеноларнинг тажрибасини бутун колхозга жорий қилиш йўлларини белгилаш мақсадида партбюро масалани очиқ партия мажлисида муҳокама қилгани тайёрлик кўрмоқда эди. Саида кун ёйилмасдан МТС агро-

номи ва правление аъзоларидан икки кишини олиб далага чиқиб кетганича машинада, отлиқ, пиёда жуда кўп йўл юриб, шом пайтида ўлардай чарчаб қайтди...

Саида идорага кириб, бугунги почтани кўрмоқчи, иложи бўлса, бир оз чой ичиб, ундан кейин хужрасига кирмоқчи бўлди. Идорада ҳеч ким йўқ эди. Саида қабулхонадаги стол устида турган почтани олиб, кабинетга кирди, деразаларини очиб, чироқни ёқди. У чироққа яқинроқ ўтириб, почтага энди қўл урганида Зулфиқоров бир чойнак чой, пиёла кўтариб кирди. Саида ҳайрон бўлди: аввали шуки, ҳали чой сўрагани йўқ, ундан кейин нима учун бу одам чой ташиб юрибди?

— Кечирасиз, ўртоқ Алиева, — деди Зулфиқоров унинг ҳайрон бўлганини кўриб. — Эшон ака йўқ эканлар...

Зулфиқоров чойнакни столга қўйди, пиёлани чайқадди, чойни бир-икки қайтарди, қуйиб Саидага узатди, сўнг чироқнинг кёросинини чамалаб кўрди, пилигини кўтарди; столга ёпилган бахмалнинг у ёқ-бу ёғини тортган, тузатган бўлди. Саида унинг ивирсишидан бир гапи борлигини пайқади-ю, пиёлани бўшатгач, чой қуйиб узатди. Зулфиқоров югуриб келиб пиёлани унинг қўлидан икки қўллаб олди, курсига эҳтиёт билан ўтириб, чойнакни олдига тортди.

— Ишлар қалай? — деди Саида.

Зулфиқоров бир оз сукут қилганидан кейин маъюс товуш билан жавоб берди:

— Яхши, опа... Ана у қилган ахмоқчилигимиз тўғри бўлиб кетганини, Меҳри билан ора очиқ бўлганимизни сизга айтаман деб сира мавридини тополмадим. Мавридини топгаймда, шу гапни яна оғизга олгани бетим чидамади...

Саида ўйланиб қолди: «Кечагина икки хотинли бўлишни айб ҳисобламаган одам энди бу ҳақда гапиргани ҳам бети чидамас эмишми? Дарров-а? Раис ҳақидаги миш-мишлардан ваҳимага тушиб қолган эмасмикин?»

— Яхши, — деди Саида.

Зулфиқоров унга мунғайиб қаради.

— Энди шу гапни кўмиб қўя қолсак...

— Кўмишга қарши эмасман, — деди Саида кулимсираб, — лекин кўмишдан олдин уни ёриб кўриш керак. Биласизми, ўлик тирикнинг жонига оро киради. Докторлар ўликни ёриб кўришади... Мен Меҳрихон билан

бир гапашмоқчи эдим, сира тўғри келтиролмаётиман: оорсам — қолади; чақиртирсам — келмайди... Хотин устига тегишга уни нима мажбур қилди экан, шуни билмоқчи эдим. Шуни билайлик, ана ундан кейин кўмамиз, гўрши чуқурроқ қазиб кўмамиз.

Зулфиқоров эшитилар-эшитилмас:

— Кўнгил экан, нима ҳам деб бўлади... — деди.

Саида кулиб юборди.

— Ҳа, ўздан ўн олти ёш катта, хотини, олти бола-си бўлган одамга кўнгил қўймай иложи борми! Сизни деб, ҳар оқ тортганида шипдан чанг ёғилгандир... Муҳаббат бечорани жиноятга ошно қилмасангиз-чи!

— Йўқ, мен хотин киши, ёлғизлик демоқчиман, — деди Зулфиқоров хижолат бўлиб.

— Агар хотин киши, ёлғизлик дейиладиган бўлса, унга эр керак бўлса сиздан ўн бир ёш кичик, сиздан ўн ҳисса чиройли бўйдоқ Узоқовга тегар эди. Узоқов ўз вақтида киши қўйган экан-ку!

Саида бу ишга шунчалик қизиққанини, бу ҳақда шунча нарса билганини кўриб Зулфиқоров ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Меҳрихонни бу йўлга бошлаган муҳтожлик ҳам эмас, — деди Саида давом этиб, — икковларинг топишган вақтларда сиз ҳам звено бошлиғи бўлган экан-сиз, у ҳам звено бошлиғи бўлган экан. Даромадларингда фарқ жуда ҳам катта бўлмаган-у, лекин чиқимга келганда, Меҳри бир ўзи, сиз ўзингиз билан саккиз жон! Шундай бўлгандан кейин сиз рўзфорингиздан ортириб унга битта рўмолча олиб беролганингизга ақлим етмайди!

Ё нотўғрими?

Зулфиқоров индолмади. У Саиданинг олдига келиб, «аҳмоқчилиги тўғри бўлиб кетгани, Меҳри билан ора очиқ бўлгани» тўғрисида бўйинини қисиб гапирганида кўнглига кундан-кун кўпроқ ғулғула солаётган бу мо-жародан ўзини секин суғуриб олишни, шу билан ҳар қандай эҳтимолнинг олдини олиб қўйишни кўзлаган эди. Бироқ Саида бунга оддий бир жароҳат деб қарамагани, унинг остидан бошқа бир иллат қидириб, ҳар бир икир-чикирга айрим диққат ва эътибор билан қарагани Зулфиқоровни ваҳимага солиб қўйди. У нафаси қалтираб, «қилт» этиб ютинди-да:

— Энди опа, ихтиёр сизда... ҳақ гап шу... — деди.

Қайси? — деди Саида.

— Аҳмоқчилик бўлган эди. Энди бўлмайди...

— Энди бўлмаслигига менинг ҳам кўзим етади, — деди Саида кетгани қўзғалиб, почтани қўлига олар экан, — менга сабабини айтинг. Хўп, майли, нима учун хотин устига текканини Меҳрихоннинг ўзидан сўрармиз, сиз нима учун хотин устига хотин олдингиз?

Саида яна жойига ўтирди.

— Аҳмоқчилик... — деди Зулфиқоров ва бошини яна ҳам қўйи солди.

— Бу жавоб эмас. Кўп хотин олишни сиз чиқарганингиз йўқ, бу нарса бурун ҳам бўлган: бировни давлат, мансаб қутуртирган, бировга беминнат хизматкор керак бўлган... Сиз-чи? Давлатингиз йўқ, звено бошлиғи бўлиш кўп ҳам қутуртирадиган мансаб эмас, ёшингиз бир жойга бориб қолган... Эл кўзида шундай маломатли, қонунга қараладиган бўлса, шундай қалтис йўлга юргани сизни нима мажбур қилди-ю, сизга нима далда берди?

Зулфиқоров ерга қараганича жим қолди, афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди. Саида жуда чарчаганини, ҳозир бориб дам олмоқчи эканини айтиб, узр сўради. Зулфиқоров чойнакни олиб, эшикка томон йўналди, чақириб қолармикан деган умидда бўлса керак, битта-битта қадам босиб бориб эшикни шошмай очди, чиқиб секин, зичламасдан ёпди, қабулхонада бирпас турди-да, Саида чироқни пуфлаб ўчиргандан кейин чиқиб кетди.

Саида ҳужрасининг эшигига калит солаётиб дераза томондаги каттакон анжир остида оқ шарпа қимирлаганини пайқади. Шарпа ғойиб бўлиб, хотин кишининг «сизни пойлаб ўтириб пинакка кетибман» деган товуши эшитилди ва муюлишдан оқ кийинган кимдир чиқиб келди. Саида унинг ким эканини билолмади, эшикни очди, чироқни ёқиб, аёлни ичкарига таклиф қилди. Остонада оқ шойи кўйлак, тагдўзи дўппи кийган, ўзи қора, бўйни калта, пакана ва семизгина бир жувон пайдо бўлди. Саида курси қўйиб берди. Жувон қоп-қора қўлидаги оқ рўмолчасини маҳкам сиқимлаганича бориб курсига ўтирди. Уйни жуда ўтқир совун ҳиди тутиб кетди.

— Мен Меҳрихон бўламан, — деди жувон хиёл қийшанглаб. — Қатнай бериб ўлдим. Сизни ҳеч холи тополмайман... Зулфиқоров билан менинг масалам кўрилар эмиш, шунга келдим...

— Қанақа масала? — деди Саида талмовсираб.

— Мажлисда қайси хотининг деб танқид қилган экансиз-ку!.. Шунга айтмоқчи бўламанки, мен у кишига теккан эмасман, у киши мени олган эмас!

Саида бу аёлни дарров ёмон кўриб қолди ва буни яширолмади.

— Зулфиқоров эрингиз бўлмаса, кимингиз деб биламиз, ўйнашингизми?

Жувон бир чўчиб тушди.

— Вой, қиз нарса, шунақа гапни оғзингизга олгани уялмайсизми?!

Саида унинг афтига қараб кулимсиради.

— Қилмишингизга ўзингиз яхшироқ, оғизга олса бўладиган бўлак от қўйиб беринг бўлмаса...

Жувон рўмолчаси билан кафтини қаттиқ-қаттиқ ишқаб ерга қараганича жим қолди.

Саида бошда уни Зулфиқоров билан бамаслаҳат келган деб ўйлаган эди, бироқ бири тавба қилиб тургани ҳолда бирининг тониши икковининг бу яқин орада кўришмаганини, эртага маломатга қолиш хавфидан ҳар қайсиси ўзича, ўз билганича қочаётганини кўрсатар эди.

Жувон Саиданинг, боягидай жавобига, сўз қаҳат саволларига қарши ҳеч нарса деёлмаганидан кейин таслим бўлди, ундан мурувват умидвор бўлиб, Зулфиқоров билан бўлган муносабатини ва бу муносабатнинг тарихини гоҳ кўзига ёш олиб, гоҳ кулиб, гоҳ Зулфиқоровни ва гоҳ ўзини қарғаб батафсил гапириб берди.

Меҳри онасидан ёш қолган бўлиб, балоғатга етгунича отасининг қўлида ўсган. Отаси уни қирқ иккинчи йилнинг охирларида ўзининг розилиги билан шу колхознинг темирчиси Усмонжон деган меҳнаткаш, одобли бир йигитга берди. Орадан икки ой ўтиб, отаси ўлди. Усмонжон армияга кетди. Бу вақтларда «Бўстон» га уя қўйган раис бошлиқ бир тўда жиноятчилар жуда ҳаддан ошган, ибо-андишани билмайдиган бўлиб қолган эди. Мана шулардан бири Меҳрига чанг солди. Меҳри звено бошлиғи бўлиб кўтарилди. Ҳар йили планини зўрға учма-уч келтириб юрган звено ўша йили бир юз йигирма процент бажариб, Меҳри катта мукофот олди. Бироқ Меҳрининг ови ўша йили бароридан келди, холос, жиноятчилар тўдаси фош қилингандан кейин икки йил устма-уст план тўлмади, учинчи йил зўрға тўлди.

Бу орада Усмонжон армиядан соғ-саломат қайтиб

келди, хотинининг хулқ-ахлоқини фронтдаёқ эшитгани учун уйига кирмади; аввал темирчилик дўконининг орқасидаги пачоққина бир ҳужрада истиқомат қилди, кейин колхоз қуриб берган икки хонали уйга кўчди; бир йил ишлаб рўзғор орттириб, ўша вақтда фермада сут соғувчи бўлиб ишлайдиган Умидага киши қўйди. Меҳри Умидани яхши билар эди: эри урушнинг дастлабки кунларидаёқ ўлган, ҳозир онаси билан туради. Меҳри, гарчи Усмонжондан буткул умид узган бўлса ҳам, хўп куйди; бир-икки кундан кейин «Умида кўнмабди, мен қайнаманми иккинчи онам деб биламан, онам билан бирга уни ҳам бағримдан чиқармайман дебди» деган гапни эшитиб хўп суюнди. Бироқ Усмонжон икки қайнанали бўлишга розилик берган бўлса керак, орадан бир ҳафта ўтмай тўй бўлди. Тўйдан кейин Меҳри: «Бари бир буларнинг турмуши бўлмайди, бир куёвга битта қайнапа ортиқчалик қилади-ю икки қайнапа, хусусан, ўлган эрнинг онаси билан турмуш бўладими», деб ўзини овутиб юрди. Қунлар ўтди. Ойлар ўтди. Меҳри бу онлага кўз-қулоқ бўлиб қўни-қўшнидан гап олиб юрди. Жимжит. Ешлар хизматда, кампирлар ҳурматда. Йиллар ўтди. Булар ўғил кўришди, Меҳри бир кун болани дарвозанинг олдида кўриб ўртаниб кетди, уни маҳкам ушлаб бағрига босди, гижимлаб, юзларидан тишлаб, йиғлатиб қўйиб юборди.

Бу орада Усмонжон ўқиб, гараж мудири бўлди. Умида правление секретарлигига кўтарилди.

Зулфиқоров Меҳри билан мана шу кунларда дон олиша бошлади.

Бир кун райондан артистлар келиб ойдинда катта концерт беришди. Конферансье сўзга уста ва жуда қизиқчи йигит экан, ҳар икки номер орасида илғор колхозчиларга тегишиб, қолоқлар тўғрисида тутилмаган гапларни айтиб, ҳаммани хўп кулдирди. Бироқ Меҳрига концерт татимади—ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган бир дугонаси ҳақида конферансьенинг шеър билан айтган мақтов сўзлари уни жуда-жуда ўртаб юборди. Шунда иттифоқо унинг ёнида ўтириб қолган Зулфиқоров Меҳрининг кайфиятини пайқаб, қулоғига «кўп куя берманг» деб пичирлади-ю, концертдан қайтишда уни хилватга тортиб: «Бир-биримизга қараниб юборсак, икковимиз ҳам рўёбга чиқамиз», деган мазмунда шама қилди. «Қарашиш» сўзи Меҳрига бегона эмас, чунки звено бошлиғи бўлган йили планини

ошириб бажарганида, албатта, правление аъзоларидан бири «қараниш» юборган эди. Шунинг учун бу ҳақда Зулфиқоров иккови тез битишди ва бу йил Меҳри Зулфиқоровга, янаги йил эса Зулфиқоров Меҳрига «қараниш» бўлди.

Меҳри ўша йилли бригадирнинг кўзини шамғалат қилиб звено аъзолари терган пахтадан пича-пича уриб, ўзи терган пахтанинг қарийб учдан бирини Зулфиқоров звеноси ҳисобига ўтказди. Натижада Зулфиқоров звеноси планини бир юз ўн икки ярим процент бажарган бўлди. Меҳрининг плани саксон саккиз процентга қолди. Ер-сув, кучи барабар, ҳар жиҳатдан тенг шароитда бўлган бу қўшни звенонинг бири планини ошириб бажаргани ҳолда, иккинчиси нега бажаролмаганини ҳеч ким суриштирмади. Ҳисобот-сайлов мажлисида Қаландаров Меҳрини танқид қилди, Зулфиқоровни мақтаб, бригадирликка лойиқ одам деб атади. Дарҳақиқат, орадан кўп ўтмай Зулфиқоров бригадирликка тайинланди. Меҳри звено бошлиғи вазифасидан озод қилинди.

Мана шу қалбаки иш Меҳри билан Зулфиқоров орасида алланечук яширин бир муносабат пайдо қилиб қўйди. Шунинг учун Меҳри звено бошлиғи вазифасидан озод қилинган куни Зулфиқоров кўнгил сўрагани унинг уйига кечаси хуфтондан кейин боришни лозим кўрди ва шунда ҳам эшикдан кирмай девор ошиб тушди, унинг бу қилмишини Меҳри ҳам табиий ҳол ҳисоблади.

Орадан уч-тўрт ой ўтди. Бу орада Зулфиқоров шаҳарга борганида Меҳрига бир кийимлик марғилон атласи, районга борганида кострюль-термос, яна бир районга борганида шахмат туфли совға келтирди ва буларни кечалари гоҳ девор ошиб, гоҳ томдан тушиб берди. Ниҳоят, Май байрами арафасида Зулфиқоров чўнтагига бир шиша ўткир вино солиб девор ошди...

У ҳар сафар девор ошганида, энди колхозда «катта қозиқ» бўлиб қолганини айтиб, Меҳрига шон-шуҳрат ваъда қилар эди.

Иккови бу муносабатни ҳар қанча яширса ҳам, бари бир, кўпга бормай миш-миш тарқалди, Зулфиқоровнинг хотини эшитиб қолди. Шу ваздан Зулфиқоровнинг уйида кўп дилсиёҳликлар бўлди. Хотин дод солиб Меҳрининг бошига бормоқчи, уни юлмоқчи, идорага судрамоқчи бўлганида Зулфиқоров, «агар шундай қиладиган бўлсанг, бошимни олиб кетаман, олти бола

билан қолаверасан» деб қўрқитди. Жуда ҳам ён бермаслик ва бошлаган жанжалини бекорга кетказмаслик учун хотин аразлаб синглисаникига кетиб қолди ва бир ҳафта қорасини кўрсатмади.

Мана шу кунлардан бир куни колхозга райком секретари Қодиров келди. Унинг мўлжали ҳамма бригадаларнинг ёзувасини кўриш эди. У обед вақтигача икки-уч бригадани кўриб, тахминан, обед вақтида Зулфиқоров бригадасига ўтиши керак эди. Шунинг учун Қаландаров Зулфиқоровга ош буюрди. Шунда Зулфиқоров таваккалли бир иш қилди: ошни дала шийпонида эмас, шу ерга яқин Меҳрининг уйида ташкил қилди. Унинг режасига кўра райком секретари билан колхоз раисининг бу уйга кириши, яна ош ейиши Меҳрининг орбўйини кўтариши, унинг ҳақида гапириб юрган, гапириши мумкин бўлган одамларнинг оғзини боғлаши, шу билан миш-мишларнинг дамини кесиши керак эди. Қодиров Меҳрининг ким эканлигини билмас эди. Қаландаров ош нима учун дала шийпонида эмас, бу ерда қилинганига эътибор қилмади. Зулфиқоровнинг режаси, дарҳақиқат, кутган натижасини берди: эл кўзида Меҳрининг қомати кўтарилди, миш-мишларнинг дами кесилди, ҳатто «Меҳри яна звено бошлиғи бўлар эмиш» деган гап тарқалди. Ҳаммадан ҳам муҳимроғи — Зулфиқоров унинг уйига кечалари эмас, кундуз куни истаган вақтида, девор ошиб эмас, эшикдан кирадиган бўлди. Бу ҳол авваллари халойиқнинг ғазабини, нафратини келтирган бўлса ҳам, бориб-бориб одамларнинг бир қисми кўникди, бир қисмининг эса дами ичида бўлиб қолди. Шу билан булар орасидаги муносабат ярим расмий тусга кирди. Зулфиқоров бир товоқ ош қилиб домла-имом топиб келди-ю, хутба ўқитиб олди.

— Мен бу итга қанақа қилиб иккинчи хотин бўлиб қолганимни ўзим ҳам билмайман, — деди Меҳри ўпкасини тутолмай.

Саида унинг силлиқ қилиб таралган ва йилтиллаб турган сочига, ўз аҳволини идрок этиб, мусибатдан бирпасда сўлиган чўтирроқ, тўла юзига қаради ва ўзича гапиргандай, ўйчан:

— Ит очиқ қолган қозонни ялайди, — деди, кейин сўради: — Хўш, энди нима қилмоқчисиз?

Меҳри бирдан бошини кўтариб унга қаради.

— Билмайман...

— Маълумотингиз борми?

- - Етти йиллик...

-- Яна ўқийсизми?

Меҳри қўрқиб кетди.

— Нима эди, колхоздан ҳайдайсизларми?

Саида кулди.

— Ҳозир ҳеч ким бунақа масала қўяётгани йўқ, агар қўйилса, мен сизни колхоздан ҳайдамасликка қўл кўтараман. Мен бошқа нарса демоқчиман. Эгри қадам қўйиб йиқилган ўзингиз-у, яна «бевафо дунё» дер эмишсиз, колхоз раҳбарларидан ўпкалар эмишсиз. Колхоздан кўнглингиз совибди, ишга қўлингиз бормас эмиш. Бир оз шабадалаб, колхозга бошқа эшикдан киришг демоқчиман. Бошқа эшикдан кириб яхшй ишласангиз, эгри йўлдан бориб эришолмаган мартабага тўгри йўлдан бориб эришасиз. Колхозга агроном керак, телефонист керак бўлади, радиотехник керак бўлади. Янги касб, янги ҳунар кўп. Мен колхозчилардан бирмунча кишини ўқишга юбориш масаласини қўйганман, бу масала яқин орада ҳал бўлиши керак. Агар ўқишни хоҳласангиз сизни кўзда тутаман. Қим бўлишни хоҳлар эдингиз?

Меҳрининг кўзларида қувонч, миннатдорлик туйғуси порлади.

— Ўқийман! Ўйлаб кўрай. Бирорта ўқишни танлаб сизга айтаман!

Меҳри таъна-дашном, шовқин, дўқ кутиб, қайғу-ҳасратга тўлиб, зор-зор йиғлаб чиқишни бўйнига олиб кирган бу ҳужрадан юрагини зулукдай сўриб ётган алланималардан қутулиб, кўнгли ёришиб чиқди. У Саида билан хайрлашиб, бир неча қадам босганидан кейин қайтиб деразадан бошини тикди ва қувноқ товуш билан:

— Саида опа, — деди гарчи Саида ундан саккиз-ўн ёш кичик бўлса ҳам, — мени қайси ўқишга муносиб кўрсангиз ўшанга ёзинг! Сиз нима десангиз шу!..

Х

Саида ўзида йўқ хурсанд эди.

Клубда ўтказилган бирмунча тадбирлар шу дамгача ўзини қасққа уришни билмай юрган йигитларга, қайси тешикдан нафас олишини билмай димиқиб юрган қизларга умуман план, процент, мажлисдан ҳам бошқа гап эшитишга муштоқ бўлиб юрган аҳолига янги бир олам очиб берди. Булар Саиданинг олдига ҳар куни бир таклиф, бир талаб, бир илтимос, бирон арз би-

лан, бирон маслаҳат сўраб келар ва ҳар қайсиси унинг ҳар бир сўзини тиллога тортиб олар эди.

Мана шу фаолият, шу ташаббус руҳи пахта парваришида илғорларнинг тажрибасини умумлаштиришга бағишланган кенгашда ҳам кўринди. Бу хилдаги кенгашлар илгарилар ҳам кўп бўлган, лекин бу кенгашларнинг кўпида илғор киши қайси йўл билан яхши натижага эришганини айтиб бериш, шу билан бирон нарсани майдонга ташлаш ва қўллаш, мавжуд бўлган бирон нарсани рад қилиш, тортишиш, яъни ҳақиқатни юзага чиқариш учун эмас, бирор обрўли киши айтган фикрни ёки юқоридан тушган кўрсатманинг тўғри эканини тасдиқлайдиган қуйма гапларни ғўладай териш учун минбарга чиқар эди. Бу кенгашда ҳар ким ўз фикрини, мулоҳазасини, кўнглига тугиб юрган дардини бамайлихотир, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмасдан, хавотир олмасдан, тап тортмасдан айтди, истаган таклифини қилди. Докладчи Исмоилжон Норматов охирги сўзида буни мамнуният билан қайд қилди.

Кенгаш ўтган куни кечаси Қаландаровдан телеграмма келди. Қаландаров телеграммани Саиданинг номига юбориб, тўртинчи число соат бир яримга станцияга машина чиқаришни сўрабди. Саида суюниб кетди: «Хайрият, ўз қилмишини ўйлаб кўрибди, «яраш» деб қўл узатаётди. Шунинг ўзи ҳам катта гап...».

Саида унинг «яраш» деб узатган қўлини икки қўлаб олиш учун правление аъзоларидан бир-икки кишини ёнига олиб кутгани чиқмоқчи бўлди. Шунда Умида унинг хаёлига ҳам келмаган ва жуда маъқул бир гапни айтиб қолди — раис ҳақида ҳамон ўрмалаб юрган миш-мишларга узил-кесил зарба бериш учун уни кутиб олиш маросимини кенгроқ уюштиришни таклиф қилди. Бу таклифни Исмоилжон ҳам жуда маъқул кўрди.

Партбюро аъзолари, идора хизматчиларидан бир неча киши, бригадирлар, звено бошлиқларидан иборат яқин йигирма киши бўлиб станцияга раисни кутиб олгани чиқилди. Қаландаров поезддан тушар экан, буларни кўриб аввал ҳайрон, кейин ўзида йўқ хурсанд бўлди; ҳаяжон ичида келиб аввал Саидага қўл берди, кейин бошқалар билан сўрашди. Шундоқ бўлса ҳам раис «Победа»нинг олдига ўзи ўтириб, Умида, Исмоилжон ва Саидани орқасига таклиф қилди.

Бир оз юрилгач, Қаландаров кўк саквождан пачоқ бўлиб кетган бир шляпани олди, тиззасига кийин-

зиб у ёқ-бу ёгини ростлаган бўлди-да, авайлаб икки бармоғи билан бир чеккасидан кўтариб Саидага узатди.

— Қани, синчалакхон, қизим, мана буни кийиб олинг-чи!.. — деди ва шу билан, чамаси, мен сени ўшанда ҳам ҳақорат қилиб эмас, суйиб синчалак деган эдим демоқчи бўлди.

Булар орасида бўлиб ўтган можародан на Умида-нинг хабари бор эди, на Исмоилжоннинг. Шунинг учун иккови ҳам тушунолмади; раис нима учун шляпа олиб келибди, нима учун уни синчалак деб атапти?

— Аячамга ғалати от қўйибсизми, Арслонбек ака? — деди Исмоилжон.

Қаландаров Исмоилжоннинг саволига эътибор қилмай, колхоздаги ҳол-аҳволни сўради.

Раисни кутиб олгани чиққан кишиларнинг деярли ҳаммаси унинг уйига кирди, лекин кўп ўтирмай, ҳамма ўз юмушига кетди. Саида ўзи ёлғиз қолиб, раис йўғида қилинган ишлар, бўлган гапларни батафсил сўзлаб берди. Қаландаров пахта парвариши тўғрисида ўтказилган кенгашда айтилган гапларни жуда қизиқиб, хурсанд бўлиб эшитди, ҳатто Исмоилжондан мамнун бўлди, клубда аёлларга ўқилган лекциядан кейин тушган саволлар, тарқалган миш-мишларни эшитиб хўп кулди; колхозчилардан бирмунча кишини ўқишга юбориш фикрини маъқуллади ва рўйхатни ўзи кўрмоқчи бўлди; Зулфиқоров билан Меҳри тўғрисидаги гапларни эшитиб жон-пони чиқиб кетди ва эртагаёқ мажлис қилиб, икковини ҳам колхоздан ҳайдайдиган бўлди. Бироқ Саида улар орасидаги ғайри расмий муносабатнинг расмий тусга кириб кетишига қисман Қаландаровнинг ўзи ҳам сабаб бўлганини айтганида, раис ҳовуридан тушди, ҳатто бир оз хижолат бўлди.

— Менинг ҳисоботим шундан иборат, қаноатланарли деб топарсиз деган умиддаман, — деди Саида тегишиб.

— Беш! Беш! — деди Қаландаров, — баракалла!

— Энди сиз қачон ҳисоб берасиз? Мусобақадош областда қанақа янгиликлар бор экан, нимасини танқид қилдиларинг, нималар ўргандиларинг... Эртадан кейин мактабларда ўқиш йилининг якуни тўғрисида очиқ партия мажлиси ўтказмоқчи эдик, биринчи масала қилиб сизнинг ҳисобингизни қўйсақ яхши бўлар эди.

— Майли, — деди Қаландаров мамнун бўлиб. —

Сен, сизлар шунча иш қилганда, мен беш-ўн минут жавраб берсам нима қипти!

— Яна бир нарса... — деди Саида кетгани қўзғалиб, мактаблардаги коммунистларни ўз ҳисобимизга кўчиртирдим. Ҳаммаси ҳар ёқда экан...

Колхозга қарам бўлмаган ва раисга итоат қилмайдиган, шунинг учун партия мажлисларида ўзларини мустақил тутадиган мактаб коммунистларини Қаландаров бир вақтлар райком орқали бошқа партия ташкилотларига ўтказиб, «ортиқча ғалва»дан қутулган эди. Саида партия ташкилотини кучайтириш мақсадида буларни қайтарди ва масаланинг тагидан хабардор бўлгани учун, Қаландаров нафсониятга бормасин деган мулоҳаза билан ҳозир буни айтиб қўйишни лозим кўрди. Қаландаров қошини чимирди.

— Ҳмм... Уша ёқларда юравергани маъқул эди. Ҳеч қайсиси пахтани билмайди, бошқа масала бўлса маҳмаданалик қилиб, қулоқни қоматга келтиради.

Саида ёлғондан ҳайрон бўлиб қолди.

— Ие, бу ёғидан хабарим йўқ экан... Энди бўлар иш бўлди, Арслонбек ака, қайтармайлик...

Қаландаров ноилож розилик берди.

Саида кетди.

XI

Раис ҳақидаги миш-мишларни эшитиб «раисликдан бекор бўлмаса гўрга эди» деган ваҳимада гиззалари қалтираб, Саида билан Исмоилжонга эҳтиётан қўш салом қилиб юрган Эшон кутиш маросимини кўриб жони кирди-ю, меҳмонлар кетгандан кейин ярим кечагача ўтириб, бу кунларда ўрмалаган гапларни, бўлиб ўтган воқеаларни Қаландаровга тўлиқ ва ҳар бирининг мағзини ўзича чақиб айтиб берди. Бундай кезларда кўп ҳам ҳовлиқмайдиган бўлишига, бунинг устига Эшон гапга келганда бурганинг йўталидан бўрон кўтаришга қодир эканини билишига қарамай, Қаландаров хийла вақтгача ухлолмай ўйлаб ётди: «Бу қиз кўнглида кек сақлайдиган, ундан ҳам ёмонроғи — шунақа ишлар қўлидан келадиган экан-да! Лекин, шунча ишни қилиб қўйиб, станцияда тухумдан янги чиққан оппоққина, беозор жўжадай чурқиллаганига қойил қолиш керак! Е алҳазар, жиндаккина жуссасига шунча айёрлик, шунча макр-ҳийла сиғса-я! Бошқа ҳеч ишда бўлмаса-да, айёрликда чиндан ҳам осмонни кўтаргулик чоғи бор-ку!..»

Қаландаров эртасига, кундагидай, саҳарда идорага чиқди, одамлар билан дод-муомаласини битирди, лекин юрагининг бир чеккасини қўрғошиндай босиб, зулукдай сўриб турган ғашлик кайфиятини заррача ҳам юзага чиқармади; Саида билан кечагидан ҳам очилиброқ гаплашишга ҳаракат қилди; уйга кириб нонушта қилди-ю, хўжаликни айланди; чорвачилик фермасини кўриб таъби очилди, бинокорлик бригадасининг ишидан норози бўлди, боққа кириб бирмунча амр-фармонлар берди, идорага кириб бухгалтер билан узоқ суҳбатлашди, паррандачилик фермаси мудирини бир вақт хафа қилган эди, ҳозир кириб бир яхши ишини баҳона қилиб, ўша қаттиқ гапларни кўнглидан чиқарди... Қаландаров хўжаликни айланиб юриб бир нарсани пайқади: ҳамманинг оғзида Саида ва ҳамма унинг номини ёшига номуносиб бир ҳурмат билан тилга олади! Саида «Бўстон»га келгандан бери аёл кишининг меҳри, партия ходимининг адолати, ёшлик ғайрати ва иштиёқи билан катта-кичикнинг қалбига йўл топаётганидан, колхоз ҳаётига кириб-киришиб бораётганидан беҳабар бўлган Қаландаровни бу ҳол сескантирди, унинг юрагида Эшон тутатган оловни аланга олдириб юборди. У ўзини овутиш, совитиш, ғазаб туғдирадиган фикр-хаёлларнинг хуружига йўл бермаслик учун мўлжалида бўлмаган жойларга ҳам борди.

Қаландаров эртаси кечқурун мажлисга бир қоши паст, бир қоши баланд, қовоқлари қизарган ҳолда келди; деразанинг тагида қаторлашиб ўтирган икки ўқитувчи ва мактаб директорини кўриб баттар жини кўзғади; докладнинг ундан-бундан олиниб чатилган бош қисмини таталаб, баъзан сўзларга тили келишмай, ёзувнинг баъзи жойларини чиқаролмай ўқиди; оғзаки кўп гапирмади; тушган бир-икки саволга юраги торлик қилиб қисқа ва тумтоқ жавоблар берди. Докладнинг бемазалигини, раиснинг кайфиятини кўрган одамлар бошқа саволлар беришмади. Саида докладнинг бош қисмини Умида айтганидай, Эшон тузганини, оғзаки қисмининг ҳам шу аҳволда бўлишига Қаландаровнинг кайфияти сабаб эканини билди-ю, докладни тайёрлашга ўзи бош қўшмаганига ачинди; унинг кайфиятидан ташвишга тушиб қолди: «Нима бўлди экан, кеча ҳамма нарсани очиқ-ойдин айтган эдим, ҳаммасига тушунган, хурсанд бўлган эди-ку...»

Биринчи масала тугаб, иккинчи масалага ўтилганда, Қаландаров ўрнидан турди. «Гаплашиб туришлар-чи», деди-ю, чиқиб кетди. Мажлисни олиб бораётган Умида ер остидан Саидага қаради, Саида кўзи билан «давом эта бер» деб ишора қилди, чунки бошқа чора йўқ, ҳозир, очиқ партия мажлисида уни тартибга чақириш ноқулай эди.

Саида эртасига эрталаб Қаландаровнинг кечаги кайфиятига нима сабаб бўлганини билиш, бирон кор-ҳол рўй берган бўлса, шунга қараб иш тутиш учун унга учрашишни зарур топди ва ўқишга юбориладиган колхозчиларнинг рўйхатини кўрсатиш ва маслаҳатлашиш баҳонаси билан учради. Қаландаров ҳар кунгидай саданинг остида одамлар билан муомаласини битириб, чой ичгани энди уйига кетмоқчи бўлиб турган эди, Саидани кўриб, ўзини хурсанд кўрсатишга тиришди.

— Яшанг, яшанг, синчалакхон, — деди кўзлари атрофида ажин пайдо бўлиб, — болалар бебош бўлиб кетаётган эди, клуб атрофида айлантириб қўйибсиз.

Саида келиб, унинг ёнига ўтирди.

— Армияга бориб келган йигитларимизнинг ҳаракати билан ҳозир клубда радио, мотор, миллий музика тўғарақларининг кўланкаси кўриниб қолди. Лекин ускуна йўқ. Шу тўғарақларни ускуналаб берсангиз... Сметамизда фойдаланилмай қолган пул кўп.

— Майли, ҳар қанча пул керак бўлса берамиз.

Саиданинг назарида Қаландаровнинг кайфи чоғ кўринди.

— Яна бир масала, Арслонбек ака, — деди Саида чўнтагидан блокнотини олиб, — колхозда анчагина ўрта маълумотли қизлар бор экан, шулардан ҳар хил мутахассислар тайёрлаб бўлмасмикин? Мен бир қанчаси билан гаплашдим. Шулардан бир қисмини курсларга, ихтисос мактабларига юборсак. Қишлоқда янги касб кўп...

Қаландаров рўйхатни унинг қўлидан олди.

— Тракторист қилмоқчимисиз?

— Йўқ, хотин кишининг трактор минишига қаршман. Уруш йилларининг йўриғи бошқа эди.

Қаландаров унга бир кўз ташлаб рўйхатни ўқиди.

— Шафоат Қаримова! Ҳмм... бу хотин эрдан чиққан, уч яшар ўғилчаси бор. Уғлини кимга ташлаб кетади?

— Онаси бор экан.

— Онаси дардчилроқ... Ҳмм... Нусрат Бадалбоева?..

Ун йилликни яхши битирган эмас, отаси домлани урмоқчи бўлиб баҳо қўйдирган. Азиза Тиллаева... онаси жуда қариб қолган, қишда тўқсон ёшлигини тақдирлаб, кичкина тўй қилиб бердик... Онаси юбормас. Хўш, Лутфи Иноятова... яхши! Ҳожар Турсунова... бир қамчи йўргаси бор. Буни қўя туринг, бизнинг колхозчилар жуда ҳамниятли бирон кор-ҳол бўлмасин тагин. Нури Шодиева... жиндай буқоғи бор, лекин ўзи зеҳни ўткир қиз. Мехри... буни колхоздан ҳайдаш керак, бошқаларга нбрат бўлсин! Раъно Жалилова... байт ёзади... Яхши!

Саида унинг колхозчиларни бунчалик яхши билишини кўриб ҳайрон қолди. У ҳамманинг касб-корини, қандоқ ишлашини, онласини, феъл-атворинигина эмас, дард-ҳасратини, орзу-армонини, қобилиятини, заиф томонларини ҳам жуда яхши, худди ўзи кўтариб катта қилгандай билар эди. Саида унинг колхозчилар орасида шунчалик ҳурмат ва муҳаббатга сазовор қилган фазилатларидан бири, шубҳасиз, шу деб кўнглидан кечирди.

Қаландаров рўйхатни кўриб бўлиб, Саидага узатди.

— Яхши, қаршилигимиз йўқ... лекин бизни беш олтита кетмончидан маҳрум қилар экансиз-да!

— Йўқ, Арслонбек ака, маҳрум бўлмайсиз. Буларнинг ўрнига қирови тўкилмаган кетмончилар топиб қўйганман. Маъқул кўрсангиз, шуларни кетмонга соласиз. Ҳаммомда иккита ҳирсдай-ҳирсдай йигит куни бўйи шахмат ўйнаб ўтиради. Самоварга, менимча, кассирнинг ҳожати йўқ, кассир йигит катакдан кўра далага кўпроқ ярашади. Тахта складидан бир кишини олиш мумкин, склад иши оқсаб қолмайди. Почтачи, баъзи бригадалардаги ошпазлар, гараж қоровули...

Қаландаровнинг қовоқ-тумшуғи осилиб кетди.

— Ҳмм... хотинлар хатоимизни топгани тўғри экан-да!

— Йўқ, Арслонбек ака, сиз буни атайин қилган эмасиз. Бу ҳол фақат бизда эмас, бошқа колхозларда ҳам учрайди. Ишлаб чиқаришда, жамоат ишида эркаклардан қолишмагани ҳолда яна бола туғиб ўстирадиган аёлларга жамият ва давлат алоҳида гамхўрлик қилиши керак деган гапни ҳали кўп одамлар яхши тушуниб етган эмас.

Қаландаров унга кўз қирини ташлади.

— Хўп, мана, сиз тушуниб етган бўлсангиз, хотинларнинг танқидини амалга оширинг!

Саида қалтисроқ гап айтиб қўйганини пайқаб, ҳазилга ўтди.

— Шундай чиройли танқидга қулоқ осмай бўладими! Гапни қаранг-а: «қиличдай-қиличдай йнгитлар роҳати бадан қўйлак кийиб, чўт қоқиб ўтирибди!..».

Қаландаров кулмади ва анчадан кейин бирдан:

— Хўп, майли! — деди ва бир оз жим қолганидан кейин давом этди: — Ҳисобли дўст айрилмас деган гап бор, орамиздаги баъзи бир гапларни ҳисоб-китоб қилиб чўтдан чиқариб ташласак дейман...

Саиданинг юраги шув этиб кетди.

— Марҳамат... нима гаплар экан?

— Бутун бир рўзгорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қилган экан. Бизнинг жиянимиз тўғрисидаги арзимайдиган масалани пардозлаб кеча мажлисга солганингиз менга унча ботмай турибди. Ун бир яшар қиз болани эгов қилиб, бизнинг обрўйимизни эговламасангиз ҳам бўлар эди. Бу тўғрида мактаб директори, ўқитувчилар гапирса ўзимга олмас эдим, нега десангиз, маҳмаданалик — касби...

— Арслонбек ака, биз масалани тайёрлашга, ўтказишга шунча вақт, шунча меҳнат сарф қилганимизда, паинки бировнинг обрўйини тўкиш ёки бировга обрў туғдиришни кўзлаган бўлсак. Мен сизнинг жиянингизни интизомсиз болалардан дедим. Ундан ҳам интизомсиз болалар кўп, лекин мен жўрттага сизнинг жиянингизни мисолга олдим. Сиз буни тушунарсиз деб ўйлаган эдим. Тушунмаслигингизга ишонмайман...

Қаландаров дўғайди.

— Нима қипти интизомсиз бўлиб?

Ўқитувчининг баҳо қўядиган дафтарини ўғирлаб зовурга ташласа, ёнида ўтирган боланинг чўнтагига сиёҳ қўйса, синфда ҳамиша сақич чайнаб ўтирса-ю, ҳеч ким уни тиёлмаса...

Қаландаров дўнғиллади:

— Сақич чайнаса чайнагандир, қиз бола, лекин бошқасидан хабарим йўқ!

— Ҳамма иллат мана шунда! Кўп ота-оналар мактабда болалари нима қилиб юрганидан, қанақа ўқиётганидан бехабар, ўқитувчи хабар бергани, гаплашгани келса ота «онасига айт» дейди, она отасига ҳавола қилади — иккови ҳам қулоқ солмайди.

Қаландаровнинг аччиғи келди.

— Ҳўқитувчи бўлиб нон егандан кейин болаларни ўзига ром қилсин, босиб олсин-да!

Саида кулгига олди.

— Қанақа қилиб? Масалан, сизнинг жиянингизни ўқитувчи ўзига қанақа қилиб ром қилиши, босиб олиши мумкин? Сиз жиянингиз олдида ўқитувчини сенсира-сангиз, унинг шаънига ҳар хил гаплар айтсангиз, калака қилсангиз, иш буюрсангиз...

Қаландаровнинг жағи қимирлаб, томирлари бўртди, қулоқларигача қизариб кетди. У энгашиб этигининг қўнжини тортар экан:

— Бизнинг устимиздан арз қилмаган одам қолмабди-да... жиноятимиз кўп, майли, пешанамиздан кўрдик! — деди.

Саида юраги сиқилиб, бирпас нима дейишини билмай қолгандан кейин, ёлворган тарзда деди:

— Арслонбек ака, ҳозир икковимиз жуда муҳим иш тўғрисида яхши гаплашиб ўтирибмиз, нима қиласиз, шундай суҳбатни айнитиб!

Қаландаров унинг гапини ҳам, ўзини ҳам писанд қилмаганини таъкидлаш учун ёнбошлади.

— Мендан жиноят топиб, масалами қўйишга ишқибоз одамлар илгари ҳам бўлган, лекин ҳеч қайсиси уйда қилолган эмас!

Саида унинг кеча тўқими тескари бўлиб юргани ва ҳозир қилдан қийиқ топаётганининг сабабини дарров фаҳмлади: «Раиснинг хатоси, топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади» деган миш-мишга кимдир либос кийгизиб унинг юрагига ғулғула солган.

— Арслонбек ака, ифвогарларнинг гапига ишонманг...

Қаландаров унинг сўзига қулоқ солмай давом этди:

— Қаландаровнинг масаласи кўрилар эмиш деганда, Қаландаровга орден чиққан эди! Масаласи кўриладиган Қаландаров орденини ўртоқ Калининнинг ўз қўлидан олган эди! Ўртоқ Калинин унинг қўлини маҳкам сиқиб: «Табриклаيمان, ўртоқ Қаландаров» деган эди. «Қаландаров масаласи кўрилар эмиш» деганда, «Қаландаров ер билан яксон бўлиб ётган «Бўстон» колхозини кўтариб берсин» деган таклиф тушган эди!

— Арслонбек ака, — деди Саида яна ёлвориб, — ифвогарларнинг миш-мишига қулоқ солманг. Мен бу ерга хато топиб масала қўйгани эмас, сизга, колхозга

қўлимдан келганича ёрдам бергани келганман. Бу миш-мишларнинг маъносини, сабабини айтган эдим-ку...

Қаландаров кўзларини ўйнатиб унга яқин келди ва қаттиқ шивирлади.

— Миш-миш? Раиснинг ҳали бурни қонамасдан туриб, унга қазилган гўр устида дотор чертиб, чилдирма базм қилганингиз ҳам миш-мишми? Лекция баҳонаси билан хотин-халажни чувиллатганингиз, раисга қарши қўйганингиз ҳам миш-мишми? Атрофингизга одам тўплаб, мактабдаги коммунистларни олиб келганингиз ҳам миш-мишми?

Саида малол келган бир алфозда:

— Шу гапларни ётиғи билан гаплашайлик, — деди.

Қаландаров ўшқирди:

— Эндими? Ётиғи билан гаплашиш энди эсингизга келдими?

Саида унинг юзига тик қаради.

— Шовқин солманг, атрофда одам бор! Менга олабўжи бўлманг, ёш бола эмасман... қўрқмайман!

Қаландаров сурма ичгандай шивирлаб шовқин солди:

— Биламан, сиз қўрқмайсиз! Суянган тоғингиз баланд! Уртоқ Носировга ҳеч кимнинг бўйи етмайди!

Саида яна совуққонлик билан деди:

— Мен ҳеч кимга суянмайман, йиқилиб кетаётганим йўқ. Суянчиқ зарур бўлиб қолса, Совет ҳокимиятига суянаман...

— Ҳа-ҳа, шунақами, қаматиб қўясанми!.. Мен ҳам ҳеч кимдан қўрқмайман!!!

Шу пайт Умида идорадан чиқиб садага томон кела бошлади. Қаландаров унинг бу ерга келиб, кайфиятдан можарони билиб қолишини истамай дарров ўрнидан турди, сўридан тушиб, унга томон юрди. Уни кимдир телефонга чақираётган экан. Қаландаров телефонда, гаплашди, кейин нонушта қилгани уйига қараб кетди; йўл бўйи ва бутун нонушта давомида борган сайин диққат бўлиб, тажанглиги ошиб, ниҳоят, Носировнинг олдига боришга, Саиданинг дастидан дод деб, унинг бутун қилмишларини бирма-бир айтиб беришга, колхоздан ё мени ол (раисликдан олинмаслигига амин эди), ё Саидани ол деб ультиматум қўйишга қарор берди.

Унинг авзойини кўрган шофёр, маршрут оғзидан чиқиши биланоқ, бир босишда машинани вағиллатиб кат-

та йўлга олиб чиқди-ю, ҳаял ўтмай, соатига саксон километр қўйиб, район йўлидан уча кетди. Қаландаров Саиданинг бутун қилмишларини ипга тизиб, ҳар қайсисига ўзидан пича-пича қўшиб, ўқланган милтиқдай бўлиб борар эди. Йўл ярим бўлганда унинг кўнглига: «Эркак бошим билан аёл кишининг устидан арз қиламанми», деган гап келди-да, ўз-ўзидан хижолат бўлиб, беихтиёр рулга тармашиб, шофёрга: «Қайтар!» деб бақирди. Шофёр бирон ҳодиса бўлди шекилли, деб шундай тез бурилдики, машина йўлга кўндаланг бўлганида ағанаб кета ёзди.

Машина яна ўша суръат билан қишлоққа томон уча кетди. «Саиданинг устидан арз қилишга арзимаиди» деган қаноат Қаландаровнинг таъбини очиб юборган эди: бироқ машина қишлоққа яқинлашган сайин яна кўнглига ғашлик чўка бошлади: «Бу синчалакни уролмасам, сўколмасам, маҳмадана экан, гапига қарши гап тополмасам... Бунақада обрў қолмайди-ку!»

Қаландаров бир нарсага жазм қилди-ю, тўғри идорага кирди, кабинетга кириб Саидани йўқлади. Саида кутубхонада экан, Умида бориб айтиб келди: Қаландаров ишни шовқин солмасдан, қизишмасдан, яхшиликча битирмоқчи бўлди, шунинг учун Саида кирганда:

— Келинг, ўтиринг, — деб жой кўрсатди.

Саида ҳайрон эди. Қаландаров иложи борича осойишта гапиришга ҳаракат қилди.

— Гап бундай, Саидахон... икковимиз бир қозонда қайнай олмаётибмиз. Мен қизиққонроқ, бунинг устига, кўполроқ одамман. Сиз ёшсиз, бунинг устига, аёл кишисиз, ўқинган қизсиз... Ҳар қайсимиз ўз иззатимизда қолсак... Мен жон деб кетар эдим, лекин колхозга кўп меҳнатим сингган, бундан ташқари кетгани қўйишмаска керак деб ўйлайман...

Саида лабини кулгидан аранг йиғиштириб:

— Кетгин демоқчимисиз? — деди.

— Тушунадиган одамнинг садағаси кетсанг... Ариза беринг! Мен ўртоқ Носиров билан гаплашаман.

Саида бош чайқади.

— Мен бу ерга ариза бериб келган эмасман, ариза бериб кетмайман. Умуман кетмайман!

Қаландаров гижинди ва нима дейишини билмай:

— Колхоз ёқиб қолган бўлса, эр-пер топиб бера қолай, деди.

Саида унинг афтига қаради.

— Мен сизни фақат яхши пахтакор деб билар эдим, бошқа касбингиз ҳам бор экан!..

Қаландаровнинг дами ичига тушиб кетди, бир лаҳзадан кейин яна тутақди.

— Жиноятим бўлса айтинг, мен ариза берай бўлмасам!..

Саида бир оз жим қолганидан кейин ҳамон бир зайлда осойиштагина деди:

— Мени бу ерга жиноят қидиргани юборишгани йўқ, жиноят қидириш керак бўлса мени эмас, ўткир бир терговчини юборишар эди.

— Жиноятимизни топиб, масаламизни қўймоқчи бўлиб турибсиз-ку.

Қаландаров бўлар-бўлмас гапларни тахлаб, ўз наздида Саидани жуда пийпалаб ташлади. Саида бошини қуйи солиб лом демасдан хўп эшитди-ю, Қаландаров ҳордигини чиқариб бўлгач, бошини кўтарди.

— Арслонбек ака, узоқ вақт танқид кўрмай жуда нозик бўлиб қолибсиз. Анчайин танқид сўзи сизга ўқдай тегадиган бўлиб қолибди.

Қаландаровнинг жони чиқиб кетди.

— Ёлгон! Тухмат! Танқиднинг маъносини ўзингиз тушунмас экансиз. Танқид еган одам хурсанд бўлиши керак, чунки мевали дарахтга тош отилади!

— Мана бу гапингиз тўғри, — деди Саида. — Шу гапни чин кўнгилдан чиқариб айтаётган бўлсангиз, ижозат беринг, мен сизга бир-икки тош отай... Кечаги доклардингизни олайлик. Шу ҳам докладми? Не-не умидлар билан йиғилган халойиққа нима бердингиз?

Қаландаров қаттиқ хижолат бўлди, лекин сипоҳгарчиликни қўлдан бермай дўнғиллади:

— Қўлимдан келгани шу... гапга уста эмасман...

— Бекор гап, Арслонбек ака! Бўлар-бўлмас гапларга қулоқ солиб тажанг бўлмасдан тузукроқ ўйласангиз. Эшонга ёздирмай, билганингизча ўзингиз гапирсангиз бунақа бўлмас эди.

Қаландаровнинг кўзлари олайиб кетди.

— Қим айтди сизга Эшон ёзган деб?

— Уқиган ёзувингизга кўзим тушган эди, Эшоннинг хатини яхши танийман, бухгалтерия ҳужжатларида кўп учрайди.

Қаландаровнинг қути учди: дарҳақиқат, резолюция

қўйиладиган қоғозларга резолюцияни Эшонга ёздириб ўзи қўл қўйиб юрар эди.

— Хатимиз бадхатроқ... — деди Қаландаров ва шу билан докладни ҳам ўзим айтиб ёздирганман демоқчи бўлди.

Саида унинг, ҳар нечук, иқроор бўлганига суюнди-ю, қаттиқ тегмасин деб, чала савод эканини юзига солмади, бошқа гапга ўтди.

— Кечирасиз, Арслонбек ака, ўрни келиб қолди... Эшоннинг хотини масаласи. Ўз боласи юз ўғирган тарбиясиз, жоҳил бир хотинга болалар боғчасини топшириб қўйганингиз тўғрими? Отига Ҳуринисо опам мудир бўлсалар ҳам, боғча Қифоятхоннинг қўлида. Боғча лоақал ўрта маълумотли педагог қўлида бўлиши керак. Ҳуринисо опам ўқиган, бир вақтлар туппа-тузук ўқитувчилик ҳам қилган эканлар, ҳозир нега ишламайдилар? У кишини уй-рўзғор иши билан банд деб бўлмайди, майда болалари йўқ... эртадан кечгача нима қиладилар? Зерикмайдиларми? Агар шуни озодлик деб билсаларинг, бунақа озодликни ҳеч ким ҳавас қилмайди! Ҳайинки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса...

Қаландаров сукут қилиб қолди. Шу пайт Ҳуринисо уйдан телефон қилиб, Қозимбек келганидан хабар берди. Қаландаров шошиб чиқиб кетди. Суҳбат чала қолди, лекин Саида бунга ўкинмади — унинг бошқа камчилик ва хатолари тўғрисида ҳозир гапириш нияти йўқ эди, чунки, дарҳақиқат, бутун рўзғорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қилса-ю, нўхтасини узса, уни яна шу хилда сукут қилдириш осон эмас, эди.

Саида яна кутубхонага кетди.

XII

Қаландаров ўғли Қозимбекни қаттиқ соғинган экан, бутун кунини уйда ўтказди.

Кечаси ётишда у аллақачон уйқуга кетиб пишиллаб қарийб бутун ўринни эгаллаб ётган хотинини зўрға нари сураб экан, унинг бунчалик «семириб кетганини энди пайқади ва Саиданинг гапи эсига тушди: «Наинки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса!...»

Рост, нима бўлиб Қаландаров шу чоққача шунга эътибор қилмаган экан!

Унинг бошида бирдан Саиданинг доклад тўғрисида-

ги гапи айланиб қолди: «Шу ҳам докладми? Не-не умидлар билан йиғилган халойиққа нима бердингиз?..»

Қаландаров ўйланиб қолди, лекин уни бу гаплар ҳақ эканлиги эмас, Саидадан чиққанлиги кўпроқ банд қилди: «Битта-иккита гапи тўғри чиқиб қолса, бу синчалак ҳовлиқиб кетмасмикин!»

Бу ҳақда ўйлаган сайин унинг кўнглига гашлик туша берди, ниҳоят, устига тоғ қулаб келаётгандай бўлди. Эрталаб турганда унинг кўксига Саидага нисбатан аллақандай бир адоват пайдо бўлган эди.

Соат еттиларда Умида Саиданинг эшигини қоқиб, раис йўқлаётганини айтди. Саида дарров кийиниб чиқди. Қаландаров сада остида одамлар билан гаплашиб ўтирган эди, уни кўриб тўсатдан:

От минганмисиз? — деб сўради.

Саида илгари от минган эмас, колхозга келганидан бери бир оз минган эди.

— Унча-мунча... — деди.

— Урганиш керак! — деди Қаландаров. — Колхозчилик!.. Ғўзаларни бир кўриб келайлик...

Саида колхозга келганидан бери далани кўп айланган бўлса ҳам, раис билан юрмаган, уни одамлар орасида, одамлар билан муомаласини кўрмаган эди, шунинг учун жуда хурсанд бўлди. Унинг «колхозчилик» деганидаги кесатиқни пайқамай:

— Яхши бўлади! — деди ва югурганича ҳужрасига кириб, қайта кийиниб чиқди.

Дарвоза олдида Эшон саман от билан кўк тойни жилоблаб турар эди. Қаландаров кўк тойни Саидага берди, саманни ўзи минди.

Той шўх экан, бирон километр юрмасданоқ Саидани толиқтириб қўйди: бошини қўйиб берса, суриб кетади, тортса, ўйноқлайди... Йўқ, хайрият, раис тез-тез тўхтаб, одамлар билан узоқ-узоқ гаплашди-ю, Саидага дам олишгина эмас, унинг одамлар билан муомаласини кузатиш, ҳатто баъзи бир нарсаларни дафтарчасига ёзиб олиш имкониятини берди. Шундай узоқ тўхталган жойлардан бири теплица бўлди. Буларни соч-соқоли бодроқдай оппоқ бир чол қарши олди. Раис отдан тушиб у билан сўрашди, узатган бир пиёла чойини олиб, ҳол-аҳвол сўраганидан кейин:

— Кеча нима шовқин бўлди, отахон? — деб сўради.

Кулиб турган чолнинг чеҳраси бирдан ўзгарди, ёнидаги милтиғини беихтиёр қўлига олди.

— Шофёр бола... кейин билсам Уроқбойнинг ўғли экан. Шу бола бухгалтердан бир кило помидорга қоғоз олиб келди. Болаларга самовар қўяётган эдим, ана терилган помидор, ўзинг тортиб ола қол, дебман. Тортиб олди. Жўнаб кетаётганида кўнглим тинчимади-ю бориб қарай дедим. Бориб машинасини қарасам, навзам билло, бир кило қаёқда, беш килоча помидор турибди! Тўхта, бола, отиласан дедим!..

Саида бу суҳбатни жуда диққат билан кузатди...

Чол бу гапларни нақадар ҳаяжон билан гапирса Қаландаров шунчалик жиддий қулоқ солар ва оғзини, кўзларини катта очиб, дам-бадам бош чайқаб қўяр эди.

— Яхши қилибсиз, отахон, — деди ниҳоят, — яшанг! Лекин гап шу ерда қолсин. Помидордан тегишини олиб кетдимиз?

— Йўқ, ҳаммасини ташлаб, қочиб кетди. Зинанинг тагида турибди.

— Ундоқ бўлса шофёрлардан биронтаси келиб қолса, бериб юборинг, обориб онасининг қўлига берсин. Раис бериб юборди десин.

Чол хўп деди-ю, ҳайрон бўлганича қола берди. Саида дафтарчасига қайд қилиб қўйди: «помидорни раис номидан унинг онасига элтиб беришади. Воқеадан хабари йўқ онаси хурсанд бўлади ва ўғли келганда, ундан раиснинг йўқлашига лойиқ нима иш қилганини сўрайди. Шунда бола қай аҳволга тушар экан? Бу нарса умр бўйи эсидан чиқармикин?

Отланишди, Саида ҳордиғи буткул чиққан ва тойга ўргангандай бўлди, бироқ ярим километр юрмасдан яна чарчади ва раис қамчининг сопи билан бир эшикни қоққанда яна бир оз дам олишга улгурарман деб отдан дарров тушди. Жуда пишиб қолган бир кампир чиқди, икки билагини билан кўйлагининг устидан иштонини кўтариб, Қаландаровга хира кўзларини тикди.

— Арслонбекмисан?

— Ҳа, мен она. — деди Қаландаров: — Жиянингизни олиб кетгани келдим. Иш топдим.

— О, болам, — деди кампир, — ишга ярамайди! Ақли бўлмаса, кучи бўлмаса...

— Мен топган ишга ақл ҳам керакмас, куч ҳам, лекин ярим меҳнат куни олади. Одамнинг чиқити бўлмайди, айтиб чиқинг!

Кампир иккала билаги билан яна иштонини кўтарди-ю, кириб кетди ва ҳаял ўтмай қизил яктак, лозим кийган, ўттиз ёшлардаги жуда озгин, тиг тегмагам соқол мўйлови патак бўлиб кетган бир йигитни бошлаб чиқди. Қаландаров йигитни йўлакай ҳаммомда қолдирди ва йўлда унинг ҳақида Саидага гапириб берди. Йигит боғи кампирнинг жияни бўлиб, туғма эси паст, холасининг уйига яқинда келган экан. Қаландаров уни ҳаммомнинг гўлаҳига мўлжаллабди. Гўлаҳга қипиқ ёқилар экан, ҳаммомчи уни оз-оз ташлаб ёндиргани эриниб, замбиллаб ташлар экан. Замбиллаб ташлаганда қипиқ ёнмай, тутаб тамом бўлар экан. Энди бу йигитнинг вазифаси қипиқни тез-тез кураклаб ташлаб туриш, шу йўл билан уни тўла ёндириб, исроф қилмаслик экан. Саида катта бир нарса кашф қилгандай хурсанд бўлиб, дафтарчасига ёзиб қўйди: «Одамнинг чиқити бўлмайди».

Ҳаммомдан сал нарида сельсоветнинг секретари учраб раис учун Қаландаровдан қирқта пишиқ гишт сўради.

— Чақасини бухгалтерияга тўланг, болалар ўзлари элтиб беришади. — деди Қаландаров.

Секретарь кулди.

— Уч сўмлик важ, шунга ҳам бухгалтериями!

— Тўкилгандан томчилаган ёмон, ука, томчилаган ёмон! Тўкилганни киши дарров пайқайди, томчилаганни узоқ пайқамаслик мумкин, — деди Қаландаров ва отга қамчи босди.

Секретарь орқадан баланд овоз билан:

— Қолхознинг пўлат сандиғига Арслонбек ака қулф эмас, ўзини осиб қўйган! — деб қичқирди.

Раис яна ким биландир гаплашиб қолганда, Саида атайин отдан тушиб, дафтарчасига ёзиб қўйди: «Тўкилгандан томчилаган ёмон. Пўлат сандиққа қулф эмас, ўзини осиб қўйган».

Қишлоқдан чиқилгунча яна бир неча жойда тўхталди. Саида тойнинг шўхлигидан ҳам кўра, тушиб чиқаверишдан кўпроқ чарчади.

Дала йўлига чиқилганда Саида бир тажрибасизлик қилди, той ҳадеб сурюшга интила берганидан «бир чоптирай, зораки чарчаб, бир оз босилса» деган хаёлда бошини қўйиб берди. Шунга маҳтал бўлган той бирдан кўтариб кетди: Саида ҳарчанд бошини тортмоқчи бўлса ҳам, худди тушида уринаётгандай, тортолмас эди.

У эгарнинг қошини икки қўллаб маҳкам ушлаганича энтикиб, дод дегани нафасини ростлолмай борар эди; назарида минг километр кўринган бир неча юз метр масофани босганидан кейин нима бўлиб ҳушини ўнглади-ю, жиловини силтаб тортди. Той бирдан йўлга кўндаланг бўлиб ўйноқлади, пишқириб олдинги оёқларини кўтарди, чопгандан кейин чарчаб босилиш ўрнига, баттар бўлди. Саиданинг белига оғриқ кирди, тақими шилингандай бўлиб ачишди. У қўрқувдан, оғриқдан не аҳволда, ранг-рўйи қандоқ эканини ўзи тасаввур қилар эди, шунинг учун Қаландаров етиб келиб аҳволини кўрса дарров ювош саманни бериб ўзи тойни минишига умид боғлади. Қаландаров Саидага бирон шикаст етadиган бўлса олдини олиш мақсадида тойдан ниҳояти бир неча метр орқада келмоқда эди, Саида тойни енгиб олганини кўриб хотиржам бўлди-да, индамай ўтиб кетди, сал нарироққа бориб орқасига қаради:

— От миниш аёл кишининг ҳунари эмас, лекин сиз отга анча ярашдингиз! — деди.

Шундан кейин Саида унинг ниятини фаҳмлаб қолди-ю, бўй бермасликка тиришиб, жони оғриб турса ҳам ҳазил қилди:

— Мен отга эмас, от менга ярашгандир!

Яна уч-тўрт километр йўл юрилгач, саккизинчи бригада дала шийпонида нонушта қилинди. Агар бирон жуда муҳим иш чиқиб қолмаса, раиснинг «бригадаларни шундоқ бир айланиш» одати йўқ эди, бугун яна партия ташкилотининг секретари билан келганига бригадир ҳайрон ва ташвишда қолди. Шу атрофда ишлаётган колхозчилар эса ниманидир кутиб, шийпон томонга тез-тез қараб қўйишар эди. Қаландаров наридан-бери бир-икки пиёла чой ичганидан кейин ғўза оралагани ўридан турди. Саида белига кирган оғриқ биқинига тарқалгани, сонлари тарашадай қотиб, тақими ачишиб турганига қарамай, ундан бир қадам-ҳам орқада қолмасликка тиришди. Раис катта йўлдан ичкарида бўлган икки звенонинг ғўзасини оралади, ҳеч бир қусур тополмай чехраси очилиб шийпонга томон юрди: йўлда учраган бир боладан касал ётган отасининг аҳволини сўради ва бугун кечқурун бориб кўрмоқчи эканини айтди; яқинда эрга теккан бир жувондан турмушини сўради; ўғли тасодифий равишда бировни ов милтиғи билан отиб, оғир ярадор қилган бир чол билан узоқ гаплашди, областга боришда унинг номидан ариза ёзиб, район про-

курорига кирганини, қайтишда яна хабар олганини, прокурорнинг қатъий ваъдасини айтиб, мўйсафидни тинчитди... Саида оғриқ жонини олаётган бўлса ҳам, дафтарчасига қайд қилиб қўйди: «Қаландаров ким билан нима тўғрисида гаплашмасин, бугун шундан бошқа иши ва бўлак ташвиши йўқдай шошмасдан, жуда берилиб гаплашади ва у одамларда раис мен билан гаплашгани ёки менга шу гапни айтгани атайин келибди деган таассурот қолдиради. Уни колхозчиларнинг ҳурмат ва муҳаббатига сазовор қилган хислатларидан бири шу бўлса керак».

Қаландаров бригадир билан хайрлашишда унга «баракалла» деди. Раис ҳеч қачон бундан ортиқ гап айтмаса ва шуни ҳам ҳар қачон айта бермаса керак, бригадир гул-гул очилиб кетди. Саида бунга ҳам эътибор қилди.

Саида тойини мингани эмас, дийдорини кўргани юраги безилласа ҳам, ноилож бориб ечди. Қаландаров бунини сезиб бир қадар ўнғайсизланди шекилли, бригадирнинг қўлидан саманнинг жиловини олиб, Саидага берди, тойни ўзи минди. Унинг аллақачонлар шундай қилишига маҳтал бўлган Саида саманни дарров минди.

Жўнашди.

Бироқ Саида бўлганича бўлган экан, битта-битта қадам ташаб бораётган саман устида ҳам бутун вужуди ғажиб ташлангандай қақшар эди. Катта йўлга чиққандан кейин той, устида тажрибали одам борлигини сезса керак, ўйноқламасдан, суришга интилмасдан бир қиёмда йўрғалади. Унга етиб юриш учун Саида саманни йўрттириши керак бўлиб қолди-ю, бирон километр юрар-юрмас ичак-чавоғи остин-устин бўлиб, кўнгли озиб кўзи тиниб кетди ва Қаландаровдан тойни қайтариб беришни сўради. Қаландаров унга ер остидан ажабланиб қарар экан, бу талабнинг сабабидан беҳабар, ичиди: «Балосан-ку», деб қўйди.

Отларни алмаштириб, йўлда давом этишди.

Той ҳозир Саиданинг остида ҳам йўрғалаб борар, лекин бундан энди фойда йўқ, чунки тортаётган азоби заррача ҳам камаймас эди. Ҳозир унинг фикри-ёди вужудидаги хилма-хил оғриқларга ўзини кўниктириш, бундан баттар оғриқларга ўзини чоғлаш, шу йўл билан ҳар қандай азобни енгишда эди. Саида шу тўғрида ўйлаб борар экан, уруш йиллари ўқиган бир ҳикоясини эслади. Бунда ярадор бир солдат оғриққа қанчалик чидай

олишнини синаш, ўзини оғриққа ўргатиш мақсадида энг уқубатли бир операцияни наркозсиз қилдиргани ҳикоя қилинган эди. Буни эслаганда оғриқни енгиш Саида учун азоб чекаётган кишининг ширин хаёли эмас, заруратга айланди. У эгарга гоҳ бир сонини, гоҳ иккинчисини қўйиб, гоҳ оғирлигини эгарга солмай оёқларини узангига тираб борар эди.

Қаландаров учинчи бригадага тушиб, узоқ гўза оралади. Саида оғриққа сўз бермай бу ерда ҳам ундан бир қадам орқада қолмасликка тиришди ва унга нималар маъқул бўлганини, нималар маъқул бўлмаганини диққат билан кузатди; бу ерда шуни пайқадик, Қаландаров гўза парвариши тўғрисида одамларнинг фикрига, таклифига қулоқ солар, ҳатто буткул нотўғри фикр айтган одамни ҳам чўрт кесиб ташламас, унга «аввал мана бундай қилиб кўрайлик, бўлмаса сен айтгани ҳам қилмай» деган тарзда муомала қилар экан.

Қаландаров еттинчи бригаданинг гўзасини йўлакай кўриб борди-ю, дала шийпонида оддан тушмади ҳам, бригадирни чақириб бир-икки савол берганидан кейин:

— Бу ишда қоматингни кўтаролмасанг, қўя қол ука, бошқа иш қил, товуқ боқ, товуқ! — деди ва отининг бошини бурди.

Бригадир ранги бўзарганича қола берди.

— Арслонбек ака, — деди Саида, — бу бригаданинг гўзаси шунақа ёмонми? Мен ёмонлигини пайқамадим, қайси куни келганимда ҳам пайқаман эканман. Менга кўрсатсангиз, тушунтириб берсангиз...

Қаландаров унга ялт этиб қаради ва илтимосини жо келтиришга мажбур бўлди. Саида раис қаёққа бошласа юрар, унинг сўзларига диққат билан қулоқ солар, саволлар берар, ёзиб олар эди. Буни кўриб Қаландаровнинг кўнглига «мени буколмайсан деб жўрттага қилаётибди» деган гап ҳам келди.

Улар тўртинчи бригаданинг дала шийпонига келганда, колхозчилар тушликка чиқиб, ёш қора толлар соя солиб турган ҳовуз бўйида овқат еб ўтиришар эди. Ҳамма тўзиди. Кимдир буларнинг қўлига сув қўйди. Бригадир дастурхонга таклиф қилди. Жонсарақ тойни ариқнинг нари ёғига қантариб қайтган бир чол Саиданинг сарғайиб кетган юзига разм солиб:

— Саидахон, қизим, сизни от уринтириб қўйибди-ку, — деди.

Чолнинг бу сўзи Саидага алам ўтиб, лабини буриб йиғлашга тайёр турган ёш болага онасининг, «вой, болагинамни ким уришди», деганидай таъсир қилди. Саида аъзойи бадани қизишиб, лўқиллаб оғриётганини, лоҳас бўлиб кетаётганини энди сездди.

Қаландаров олдига келтириб қўйилган бир чинни тўла угра ошга қалампир сепар экан, чолнинг сўзига жавоб қилди:

— Уринса ҳеч нима қилмайди, пишади! — деди ва ошни қошиқсиз, кўтариб ичар экан, ҳар ҳўплаганида ошпазнинг шаънига талай мақтов сўзлари айтди.

Ҳозир Саиданинг томоғидан овқат эмас, тупуги ҳам ўтмас эди, шундоқ бўлса ҳам ошдан бир-икки қошиқ ичди. Одамларнинг гап-сўзи, муомаласидан Саида бу ерга бир неча марта келганини, булар орасига киришиб кетганини пайқаб Қаландаровнинг гаши келди. У косани бўшатиб, яна ярим чўмич сўради: иккинчи косани ҳам таъм олиб, мақтаб-мақтаб ичар экан, Саидани бу одамларга бегона тоифадан қикиб кўрсатмоқчи бўлди:

— Ошдан ичмадингиз-а... Буларнинг овқати оғзингизга ёқмади... ёқмайди!

Саида унинг ғаразини англаб оғринди. Бир тўғрам гўштни беихтиёр олиб оғзига солди, бироқ чайнолмай бутун ютишга мажбур бўлди — тойнинг қалтис ҳаракатларидан, оғриқдан тишини тишига боса бериб, жағлари қотиб кетган эди.

Қаландаров бояги сўзи билан Саидани бошқа тоифадан деган бўлса, энди уни деҳқон ва унинг меҳнатидан буткул беҳабарга чиқармоқчи бўлди.

— Деҳқон! Деҳқонга гўжа бўтқа ҳам паловдай татийди!

— Ҳамма меҳнат ҳам иштаҳа очади, — деди Саида.

— Тўғри, лекин деҳқоннинг меҳнати бошқача... деҳқон йил — ўн икки ой, қишин-ёзин меҳнат қилади! — деди Қаландаров Саидани буткул нодонга чиқарган бир оҳангда.

— Қайси фабрика, қайси завод ёки шахта қиш ёки ёзда тўхтаб қолади? — деди Саида.

Қаландаровнинг даъвосига қарши бундай жавоб ҳеч кимнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма кулиб юборди ва Саиданинг гапини маъқуллади.

Қаландаров ичида ўзини сўкди: «Шу маҳмадана билан сўз уриштириб нима обрў топар эдим, нима кера-

ти бор эди?» деди-да, мунозара Санданинг сўзи билан тамом бўлишини истамай:

— Дехқон билан ишчининг меҳнатини баравар қилманг, ишчи машинанинг қулоғини бурайди, — холос, — деди.

— Қолхоз дехқоннинг ҳам қўлига машинанинг қулоғини бериб қўйибди-ку, ҳозирнинг ўзида кетмонга қанча иш қолди? Шу яқин йилларда далада кетмон қолармикин? — деди Саида.

Қаландаров унинг гапини эшитмаган бўлиб ўрнидан турди, бориб қўлини ювди. Одамлар дам олгани тарқалишди.

Қаландаров, кўнгли ғаш, ғўза оралагани йўл тутди. Саида яна унинг кетидан юриб, бригадирга айтадиган ҳар бир сўзини яхшилаб англашга, эсда тутишга ҳаракат қилди.

Саида жуда ҳолдан тойди, шунинг учун олдинроқ қайтиб, Қаландаров келгунча ҳовуз бўйидаги сўричада бир оз дам олмоқчи ва ёзадиган гапларини дафтарчасига ёзмоқчи бўлди. Боя Саидага «от уринтириб қўйибди-ку» деган мўйсафид қишлоққа бир омонат бериб юбормоқчи эканини айтиб, олиб кетишни Саидадан илтимос қилди. Саида кўнган эди, мўйсафид супачада турган парқув ёстиқлардан бирини олиб, тойнинг олдига қараб кетди ва ёстиқни эгарнинг устига боғлади. У қанақа омонат эканини Саида жўнагани отланганида билди: яхшилаб боғланган парқув ёстиқ шу чоққача тошкўмирнинг чўғидай туюлган эгарни момикқа айлантирган эди. Саида қаттиқ хижолат бўлди: «Бу мўйсафид аҳволимни қаёқдан билди экан, наҳот юришимдан пайқаган бўлса! Ундоқ бўлса ҳамма пайқабди-да, вой шўрим...»

Саида бир томондан оғриқ, бир томондан хижолатликдан ўлар ҳолатга етган бўлса ҳам, яна бир бригаданинг ғўзаларини кўришда, одамлар билан суҳбатда ўзини тетик тутди.

Идорага қайтилганда Саида тамоман касал аҳволда эди, шунинг учун Қаландаров овқатга таклиф қилганда, лоҳаслигини яширолмай узр сўради ва отини Эшонга бериб, ҳужрасига томон кетди. У ҳарчанд ўзини тетик тутишга, одатдагича қадам ташлашга уринса ҳам, орқасидан қараб турган Қаландаров аҳволини билди ва мийиғида қулиб кўйди. Лекин бу нарса Қаландаровнинг тафтини босолмади, аксинча, юрагига ўт ёқди: Саида

сал кунда одамларга эл бўлиб қолибли, у бормаган бригада, у танимаган колхозчи йўқ!

Саида ҳужрасига кириб, ўзини каравотга ташлаганича бирон икки соатдан кейин, Эшоннинг хотини Қифоятхон эшикни қоққанда уйғонди. Қифоятхон дастурхонга ўроғлиқ бир коса ош, иккита равоч келтирган эди. Саида равочдан озгина еб, кўнгли очилди, бир-икки ошам ош олди-ю, яна ётди. Қифоятхон унинг касаллигини кўриб кўп меҳрибончиликлар қилди, елкасини, оёқларини силади. Саида яна уйқуга кетди.

XIII

Саида эрталаб ўрнидан туролмади — оғримаган аъзоси йўқ, назарида жиндаккина иситмаси ҳам борга ўхшади.

Қифоятхон нонушта олиб келди. Саида нонушта қилаётганида, Қаландаров дераза пардаси остидан бошини тикиб ҳол-аҳвол сўради, ўрганмаган одам далада кўп юрса, ҳаво элтади, лоҳас қилади деган гапни кўп писанда қилди ва ҳозир Қозимбек келиб, пенициллин укол қилса «отдай» бўлиб кетишига ишонч билдирди. Саида пенициллин нимага кераклигига тушунмаса ҳам, қуллуқ қилди.

Қифоятхон нонуштадан кейин ҳам кетмай, ўтириб олди, афтидан, боши ёстиққа текканда меҳрибончилик қилиб Саидага ҳам яқин бўлиб олмоқчи эди. Саида ундан-бундан гапириб ўтиришга мажбур бўлиб, боғчадан сўз очди. Саида унинг боғчада ишлашига рози эмаслигини сезиб юрган бўлса керак, Қифоятхон хавотирга тушиб, чулдураб қолди.

— Боғча иши сизга маъқулми, жуда маъқулми? — деди Саида.

— Қандоқ қилай, қўлимдан бошқа иш келмаса... Колхозда осон иш шу-да.

Саида мийиғида кулди.

— Боғча иши осон деганингиз билан Ҳуринисо опанинг бутун рўзғори сизнинг бўйингизда-ку! Агар шу меҳнатни колхозга қилсангиз, ҳар қанақа ишни эплaysиз. Ёш бир жойга бориб қолганда бировнинг эшигида юриб, қош-қовоғига қарашдан оғирроқ иш борми?

— Рост, — деди Қифоятхон сукут қилиб. — Ҳурини-

со баъзан жуда ўтказиб юборади. Қуда бўлганимиз учун кўтараман...

— Қуда бўлганингиз учун ҳам иззатингизда турганингиз яхши. Узоқдаги кишнашар, яқиндаги тишлашар.

Бу гап Қифоятхонга жуда маъқул бўлди, Саидани ўзинга жуда яқин кўрди.

— Нима иш қилсам экай?

Саида ўйлаб туриб:

— Маълумотингиз неча класс? — деб сўради.

Қифоятхон буткул саводсиз эди, Саиданинг саволига жавоб бериб, ўқий олмай қолганининг сабабларини, бутун ўтмишини гапириб берди.

Қифоятхоннинг бобоси Маткарим бўқоқ дардчил бир одам, поякилик қилиб рўзгор тебратар экан, кунлардан бир куни бозорда чилим кўтариб юриб тўсатдан ўлиб қолибди. Бозор тўс-тўполон бўлиб кетибди. Шунда Эрмат баззоз деган бир бой ўликни аравага солдириб, ўйига жўнатибди, кетидан бориб, фарёд чекаётган тул хотинни бир чеккага чақириб кўнгил сўрабди ва қулоғига: «Маткарим ҳожига обрў қилиш керак. Қаъбатуллога бориш ҳар кимга насиб бўлавермайди», дебди Маткарим бўқоқ, ҳақиқатан, болалигида отаси билан ҳажга борган, лекин отаси камбағал бўлгани учун икковини ҳам ҳеч ким ҳожи демас экан. Эс-ҳушидан ажраган тул хотин бу гапнинг тагида нима борлигидан беҳабар «бир мўминнинг муруввати» деб ўйлабди-ю: «Худб хайр берсин, ўзингиз биласиз», дейишдан бошқа гап тополмабди. Эрмат баззоз бир кечада пишиқ фиштдан сағана солдирибди, юз йигирма кишига йиртиш бердирибди, худойи қилдирибди, қисқаси, Маткарим ҳожини катта обрў билан кўмдирибди, қирқини ҳам ўтказдирибди; орадан бир ҳафта ўтгандан кейин кампирнинг олдига чўт кўтариб борибди-да, унинг бўйнига ўн икки тилла қарз қўйиб: «Қиёмат қарзи, ҳожим гўрларида тинч ётиб, қиёматда енгил турсинлар», дебди. Ҳафтасига бир-икки калава ип йигиришдан бошқа ишга ярамайдиган, кўп деганда бундан танга мири даромад қиладиган аёл шунча қарзни қачон, қанақа қилиб узади? Ҳожи бўлмай ўлгур Маткарим бўқоқ тириклигида танг бўлиб ҳовлини савдога қўйишганда, олти тилладан ортнққа харидор чиқмаган экан. Орадан етти-саккиз ой ўтибди. Баззоз пулини қистамабди. Бир куни маҳалла дастурхончиси келиб тулга: «Бой отам сизни қанотлари тагига олмоқ-

чилар, нима дейсиз?» дебди. Тул «Бой мена оғиз со-
ляпти», деб ич-ичидан суюнибди ва «садақалари кетай»
дейиш билан розилик билдирибди. Пўқ, кейиндан маъ-
лум бўлибдики, базоз унинг ўша эмас, ўн еттига ки-
риб бораётган соҳибжамол қиоши, яъни Кифоятхоннинг
онасига оғиз солган экан. **Дистурхончи** хотин ҳовлиқиб
энтикиб, бой йигирма тилли қалини, катта тўй ваъда қил-
ганини, кичик ҳовлисини **хатлаб бермоқчи** эканини ай-
тибди. Бир томондан **камбаралчилик**, қира ваҳимаси,
ожиз-нотавонлик **туйғуси**, **иккинчи томондан** орзу-ҳавас,
умид, ширин хаёллар тул хотинини енгибди. Уч-тўрт кун-
дан кейин бой уч хотиндан иборат совчи юборибди...
Шундай қилиб, Кифоятхоннинг онаси Эрмат базозга
учинчи хотин бўлган экан.

Бой биринчи хотинидан буткул фарзанд кўрмаган,
иккинчи хотини эса нуқул қиз туғар экан. Биринчи
йили Кифоятхоннинг онаси ҳам қиз кўрибди ва қиз
туққанам бас деган тилак билан қизининг отини Ки-
фоятхон қўйибди. Ҳар иккала кичик хотин эридан юл-
ганини назру ниёз қилиб худодан катта меросхўр,
яъни ўғил сўрар экан. Иккови баҳор фаслида саёҳат
ва зиёрат баҳонаси билан азизлардан ўғил тилагани
Уш пиримга борибди. Тахти Сулаймонга чиқибди. У
вақтда тоғнинг чўққиси — Тахти Сулаймонда бир ғор
бўлиб, ғорнинг ичида чашма бўлар экан. Ким қандай
фарзанд умидида шайхларга назр-ниёз қилиб, шу чаш-
мага ихлос билан бир марта қўл солар экан, шунда
унинг қўлига соққа, ошиқ сингари буюмлар чиқса,
ўғил туғиши, узук, мунчоқ, сирға сингари нарсалар
чиқса, қиз кўриши керак экан. Чашмага Кифоятхон-
нинг онаси қўл солганда тайинли бир хулоса чиқариб
бўлмайдиган нарса — синиқ сопол, кундоши қўл сол-
ганда эса нақд ўғилдан дарак берадиган пичоқча чи-
қибди. Бу ҳол кундошлардан бирининг тўйига, бири-
нинг азасига айланибди. Ғорга чоҳ ёқасидаги «қил-
кўприк» деб аталган тор йўлдан ўтилар экан. Шу
«қилкўприк»дан ўтишда Кифоятхоннинг онаси нима
хаёлга борибди-ю, кундошининг оёғини чалибди. Кун-
доши қалқиб, чоҳга йиқилибди, тошдан тошга урилиб,
юмалаб тоғнинг этагига етгунча бир кўйлак қонли
гўштга айланибди. Қаёқдандир халойиқ йиғилибди,
қий-чув, шовқин-сурон кўтарилибди. Миршаб, авахта...
Бу вақтда Кифоятхон икки яшар экан. Шунда Нусрат
даюс деган бир киши адвокат солиб, қотилани катта

пул бараварига турмадан чиқариб олибди ва аввал Симга, ундан кейин Қўқонга олиб келибди. Қотила турма азобидан ҳам кўра икки яшар қизчасидан айрилганига чидолмай, Нусрат даюснинг ҳамма шартига кўнибди. Шундай қилиб, Қифоятхон Қўқонда Ходабозордаги исловатда эсини танибди. Революция йили ўн тўрт яшар бўлган Қифоятхонни Асқар бойвачча деган бир киши саккизинчи хотин қилиб олибди. Қифоятхон у билан олти йил умр қилибди.

— У ўлгандан кейин ўзимни қўйиб бердим... — деди Қифоятхон. — Яширишнинг ҳожати йўқ... Ўша вақтларда, ундан кейинроқ очилган кўпгина хотин-қизларнинг қонига, эҳтимол, мен, менга ўхшаган аёллар зомин бўлган бўлса...

Кейинчалик ўша эримдан қолган ҳовли, бисот билан Эшонга тегдим. Мана, кўрдингизми, ўқигани фурсатим ҳам бўлган эмас, хоҳишим ҳам... Қозон-товоқ қилишни ҳам Эшондан ўрганганман. Эшон акангиз жуда пазанда...

Қифоятхон Саиданинг гап ва муомаласидан кўксидан туғилган бир туйғу таъсири билан бу гапларни айтишга айтди-ю, кейин ўзига келиб, қўрқиб кетди: «Бу қиз энди мендан жирканмасмикин?» Бироқ Саиданинг юзида ҳеч қандай ўзгариш йўқ эди. Саида, ҳақиқатан, бу гапларга чандон аҳамият бермагандай, иш тўғрисидаги гапни давом эттирди:

— Майли, боғчадан кетинг, Арслонбек акамга айтинг, бўшанг. Бошқа иш тўғрисида сиз ҳам ўйланг, мен ҳам ўйлай, кейин гаплашамиз. Агар бирон иш маъқул келиб қолса, Арслонбек акага айтгани шошилманг, чунки у киши кўнмасалар, менинг орага тушишим ноқулай бўлиб қолади.

Қифоятхон Саиданинг бу сўзларида ҳам катта саримият сездди ва унга қандай ва қайси тил билан миннатдорчилик билдиришни билмас эди.

Қифоятхон кетгани ўрнидан турди, Саиданинг кўнгли нималар тилашини сўраб, ўзи бирмунча ширин, нордон овқатларнинг номини айтиб, энди чиқмоқчи бўлганида эшик тақиллади. Саида товуш бергандан кейин эшик очилиб, бўсағада новча, бўйни ингичка, қулоқлари елпиғичдай бир йигит пайдо бўлди. Саида дарров билди: доктор Козимбек.

Қифоятхон докторга курси қўйиб бериб, оёқ учида чиқиб кетди.

XIV

Козимбек ҳамма ёш врачлардай ёшига номуносиб бир улуғворлик билан курсига ўтирди, гўё касал кўра бериб одат бўлиб қолган бир ҳаракат ва нигоҳ билан Саидага қаради, кейин билинар-билимас қизарди.

— Таъшииб қўяйлик... Козимбек... Ёш врачлардан... Тобиғиз қочибди... бизнинг бобой шунақа деб қолдилар...

Саида унинг юзига бир кўз ташлади-ю, кейин ҳаво ранг галстугига, оқ шойи кўйлагини гижимлаб, қорнига ботиб турган энсиз камарнинг зарҳал тўқасига, тиззасида турган озғин бармоқларига қаради ва илжайиб:

— Арслонбек акам пенициллин буюргандир? — деди. Козимбек чап томондаги «ўғри тиши»ни кўрсатмасликка тиришиб кулди. Саиданинг бу гапи, Козимбекнинг кулгиси бемор билан врач орасида бўладиган раъсиятнинг кўтариб ташлади. Саиданинг ҳазилига қарши Козимбек ҳам ҳазил қилди:

— Билар экансиз... бизнинг бобой овқатлардан фақат паловни, раҳбарлардан фақат ўртоқ Қодировни, дорилардан фақат пенициллинни тан оладилар!

Саида ялт этиб унинг юзига қаради. Қаландаровнинг феълини билиш мумкин, лекин уни ҳеч ким бундай таъриф қила олмас эди. Бу гап Қаландаровни таърифлаш билан бирга, Козимбекнинг ўзини ҳам тўла-тўқис таъриф-тавсиф этгандай, бутун вужудини сиртдан, ичдан ёритгандай бўлди. Саиданинг қаршисида истараси иссиқ, ҳатто шалпанг қулоғи ҳам ўзига ярашган, очиқ, хушчақчақ бир йигит ўтирар эди.

Козимбек беморнинг нозик ва жуда силлиқ биланини ушлаб томирини кўрди ва қаери оғришини сўради, Саида кечаги юришни айтмоқчи эмас, шунинг учун унинг саволига нима деб жавоб беришни билмас эди. Козимбек уч марта сўраб ҳам жавоб ололмаганидан кейин бемор тортипяпти деб ўйлади-да, институтда домласидан олган таълимини ишлатди:

— Тортинманг! Биз, врачлар, аёл кишини кўрганимизда онамиз ҳам, опа-сингилларимиз ҳам аёл эканлигини эсдан чиқариб қўймаймиз! — деди.

Козимбек шу гапни айтишга айтди-ю, домласидан олган таълимини биринчи марта ишлатганиданми, ёки тили шундоқ деса ҳам ёш кўнглининг аллақайси бурчи

уни ёлғончи қилаётганиданми, ҳар нечук, қулоқларига-ча қизариб, кийик кўзлари йилтираб кетди. У ҳолатини Саидадан яшириш ва шу билан бирга, кўнглининг шўх бебошлигини босиш учун чўнтагидан стетоскопни олиб беморга томон дадил энгашди, трубкани рўйжа устидан икки кўкраги орасига, кейин чап кўкрагини стетоскоп билан юқорироқ суриб унинг остига қўйди, диққат билан қулоқ солди. Шунда унинг димоғига ғунчанинг бағрини эслатадиган бир ҳид урилди, назарида, бу ҳиддан ўпкаси яйраб, умрида биринчи мартаба қониб нафас олгандай бўлди. Қозимбек кўз тингандай бўлиб домласидан олган таълимини худди дуо ўқигандай, ичида бир неча марта такрорлади, бу ҳам бўлмагандан кейин Саидага сўз қотди:

— Бизнинг бобойни жуда яхши билиб олибсиз. У кишини партия мажлисида интизомга бўйсундирибсиз. Сизни орқа қилиб, хотинлар у кишини танқид қилишибди... Аъзамжон билан Тошкентда кўришган эдим, ўша гапириб берди:

— Аъзамжон бу гапларни қаёқдан эшитибди, келгани йўқ-ку, — деди Саида ажабланиб.

— Мухбирларнинг бурни узун бўлади, уч километрдан ҳид олади. Зулфиқоров масаласида фелъетон ёзмоқчи шекилли, яқинда келса керак... Шунақа қилиб, қаерингиз оғришини айтмайсизми? Мен педиатор билан ветеринарларга қийин десам, баъзан терапевт ҳам қийин аҳволда қолар экан.

Қозимбекнинг бу ҳазил-ўпкасидан кейин Саида қошини чмириб жилмайди-ю, кечаги юришни батафсил ва унинг сабабини қисман гапириб берди.

— Кейин билиб қолдим, Арслонбек акам, афтидан, менга жазо бердилар. Шу йўл билан мени ишдан бездирмоқчи бўлдилар шекилли, — деди Саида кулиб.

Қозимбек гоҳ кулиб, гоҳ ачиниб, гоҳ отасининг феълидан, қилмишидан хижолат бўлиб қулоқ солар экан, ниҳоят хўрсиниб:

— Бизнинг бобой шунақалар, — деди худди узр сўрагандай, — қайси йили мен каникулга келган эдим. Уйда меҳмон бор экан. Бобой ошни еб, қўлни этикнинг кўнжигга артдилар. Меҳмонлардан жуда хижолат бўлиб, шу ишларини чакки десам... шунча одамнинг ичида мени бир пул қилсалар бўладими! Лекин ўшандан бери шу қилиқни ташлаганлар, ошни ҳатто қошиқ би-

лан ёйдилар. Маъна шунақа, бу кишининг эгилишлари қийин, эгилганда ҳам қирсиллаб, чирсиллаб эгиладилар... Бугун, эртага ҳам яхшилаб дам олинг, эртага кечқурун мен сизга ғалати бир дори бераман, умрбод бунақа касалнинг юзини кўрмайсиз.

Козимбек кетди. Саиданинг таъби очилди, шу қадар очилдики, аъзойи бадани келида туйилгандай қақшаётган бўлса ҳам, ўрнидан туриб ўтирди. Демак, Козимбек отасининг феъл-атворини, хулқини билар экан. камчидикларидан хижолат тортар экан.

Бунинг Саида учун аҳамияти жуда катта эди.

XV

Умида Саидадан тез-тез хабар олиб турди. Идора хизматчиларидан бир неча киши кирди. Усмонжон келди. Меҳри келган эди, одам борлигини кўриб эшикдан қайтди. Эшон бир чойнак чой кўтариб кириб ҳол-аҳвол сўради. Зулфиқоровнинг хотини битта қийиқчада учтўртта анор, бир килодан мўлроқ сариқ кишмиш олиб келди. Мактаб директори, икки ўқитувчи келиб кетди. Тушдан кейин Ҳуринисо дастурхон кўтариб келди, узоқ ўтирди, кетишда Саидани уйига олиб кетмоқчи бўлди. Саида қуллуқ қилиб: «Касални эркалатсангиз, касаллик ҳаддидан ошиб кетади», деб тегишди.

Ҳуринисо кетиб, Саидага қарашиб тургани Кифоятхонни юборди. Кифоятхон келгани ҳам яхши бўлган экан, кечга томон келди-кетди кўпайди. Шундай бўлдики, шу маҳалларда саданинг остида ўтириб, одамлар билан дод-муомала қиладиган Қаландаров ўнғайсизланиб идорасини кабинетига кўчирди. Кечаси ҳужрада Умида яна бир колхозчи қиз билан ётиб қолди.

Эрталаб Кифоятхон понуштани жуда барвақт олиб келди. Қаландаров кечаси Кифоятхонга: «Сен боғча ишига ярамайсан, эртадан бошлаб бўшатаман», дебди. Унинг айтишига кўра, Қаландаров боғчага Ҳуринисонни қайтармоқчи экан, шу важдан Ҳуринисо «касалман» деб йиғлабди.

Ҳаял ўтмай Умида ҳам янги гап топиб келди: Қаландаров Зулфиқоровни кабинетига олиб кириб жуда беҳурмат қилибди, «ҳозирдан бошлаб бригадирликдан бекор бўлдинг, бугун масалангни қўйиб, колхоздан ҳайдайман» дебди ва кечқурун соат тўққизга правление чақириниши Умидага буюрибди.

Қаландаровнинг Қифоятхонни ишдан бўшатмоқчи ва Хуршидони ишлатмоқчи бўлгани, Зулфиқоровга эндиги муносабати, Қозимбек айтмоқчи, унинг чирсиллаб-қирсиллаб бўлса ҳам эгилиб келаётганини кўрсатар, лекин Зулфиқоров ҳақида масалани бу тахлитда қўйиши ҳеч жиҳатдан тўғри келмас, бу ҳақда бюро кўзлаган баъзи бир фикр-мулоҳазалар, тадбирлар нуқтан назаридан қаралганда кони зиён эди. Қаландаровга дарров учраш, қандай йўл билан бўлса ҳам уни жаҳлидан тушириш — қарорини бекор қилдиришга эришилмаган тақдирда ҳам, вақтинча тўхтатиш зарур эди. Саида дарров кийинди, Қифоятхон меҳрибончилик қилиб ҳайҳайлашига қарамай, идорага чиқди. Қаландаров уни кўриб ҳайрон бўлди:

— Ие, дарров тузалиб чиқдингизми? — деди. Унинг сўз оҳангидан Саиданинг дарров тузалиб чиққанидан рози эканини ҳам билиб бўлмас эди, норози эканини ҳам. — Ёта турсангиз бўлар эди... Иш бўлса бўлар, саломатлик керак. Шунақа қилинг, боринг, ёта туринг. Бугун правление мажлисига ҳам чиқманг!

— Бугун правление мажлисида? — деди Саида талмовсираб. — Нима масала экан, мумкинми...

— Масала битта! — деди Қаландаров. — Зулфиқоровни бригадирликдан олиб, колхоздан думини тугиш!

Саида диванга ўтирди. Ҳозир Қаландаров учун Зулфиқоровни колхоздан ҳайдашдан кўра каттароқ, муҳимроқ иш йўқ эди.

— Тўғри, ёмон одам жазосини тортиши керак, — деди Саида, — лекин, Арслонбек ака, уни колхоздан ҳайдамасдан олдин партиявий масаласини ҳал қилиш керакмикин...

— Кейин ҳал қила берамиз!

— Нотўғри бўлармикин... — деди Саида ва жўртага унинг ўзига солди. — Яна ўзингиз биласиз, мендан анча кекса коммунистсиз...

Саиданинг бу гапи Қаландаровга жуда маъқул бўлди. У пича ўйланиб қолди-ю, қўнғироқ чалиб Умидани чақирди.

— Умидахон, правлениега одам хабар қилишни қўя туринг. Бошқа масала чиқиб қолди, — деди ва «анча кекса» коммунист сифатида ёш коммунистларга маслаҳат берди. — Зулфиқоровни аввал бюрода партиядан ўчиринглар, кейин умумий мажлисга соласизлар.

Ана ундан кейин правлениега, колхозчиларнинг умумий мажлисига қўямиз. Шунақа қилинса тўғри бўладими?

— Жуда тўғри бўлади! — деди Саида.

— Хўш, қачон бюро қиласизлар? Бугун кечқурун қилсаларинг бўладими? Агар ҳозир қилсаларинг, кечқурунга правление чақира берар эдик...

— Майли, — деди Саида, — лекин шошилмасак дейман, Арслонбек ака. Бу масала тўғрисида биз, бюро аъзолари, бир фикрлашиб олган эдик. Баъзи бир фикр-мулоҳазалар туғилди. Бу фикр-мулоҳазалар сизга ҳам маъқул тушади деб бир-биримизни ишонтирдик.

Қаландаров бутун гавдаси билан Саида ўгирилди.

— Хўш?..

— Биз масалага кенгроқ қарасак деймиз. Зулфиқоровнинг хотин устига хотин олиши, албатта, аёлларга бой-феодалларча муносабат, жиноятдан бошқа нарса эмас. Лекин унинг бу қилмиши ана шу жиноятнинг бир хили, холос. Колхозимизда бу жиноятнинг бошқа хиллари йўқмикин? Зулфиқоров бировдан пахта олиб план тўлдирганлиги, албатта, кўзбўямачилик, буни ҳам жиноят деб аташ мумкин. Лекин унинг бу қилмиши ҳам шу жиноятнинг фақат бир хили. Колхозимизда бу жиноятнинг ҳам бошқа хиллари бўлса эҳтимол...

Қаландаров узоқ ўйлаб қолганидан кейин бўштобгина:

— Гапни кўпайтириб, одамларни ишдан қўйишнинг ҳожати бормикин? — деди.

Саида унинг бу гапни бўштоб айтганидан фойдаланди.

— Бир вақт: «Иллатни чимчилаб олиб ташлаш керак эмас, таги билан қўпориш керак» деган эдингиз шекилли...

— Яхши, яхши! — деди Қаландаров. — Хўп, қандоқ қилиш керак?

Саида ихтиёрни яна унинг ўзига ташлаган бўлди.

— Нима десангиз шу-да... ишни яхши текшириш, тўлиқ кўтариб чиқиш учун комиссия тузинглар десангиз, биз раисликка ўзингизни таклиф қиламиз. Нима дедингиз, Умидахон?

— Тўғри, жуда тўғри! — деди Умида Саиданинг иятини фаҳмлаб. — Комиссия раиси обрўли одам бўлиши керак! Арслонбек акам бўлишлари керак!

— Тўғри! — деди Саида: — Бундан ташқари, Арс-

лонбек акамга бу ишни текшириб тагига етиш осон, кўп вақт талаб қилмайди, чунки ҳамма нарса ўзларига беш қўлдай маълум... Бу кишига ўн кун муҳлат берсак кифоя!

Ўн кун муҳлат Саиданинг ўзига керак, бу ўн кунда «Зулфиқоров масаласи» қўйиладиган колхозчиларнинг умумий мажлисини жуда яхши тайёрлашни кўзламоқда эди.

Қаландаров унинг таклифларига кўнди.

XVI

Саида Қаландаровнинг кабинетидан вақти чоғ бўлиб чиқди, ҳужрасига келиб, кечгача ўша мажлисини тайёрлаш, ўтказиш режасини тузди.

Кун ботар олдида ваъдасига мувофиқ Қозимбек келди. Қаландаров уни ҳамшира тургани ҳолда бир касални районга элтиб қўйишга мажбур қилибди, шуни айтиб, кечиккани учун Саидадан узор сўради.

— Қани дорингиз? — деди Саида.

— Дори тайёр. Мен дарвозанинг олдида кутаман, қалинроқ кийиниб чиқинг, — деди Қозимбек ва чиқиб кетди.

Саида «амбулаторияга олиб борса керак» деб ўйлади-ю, желеткасини елкасига ташлаб чиқиб борди. Боғнинг дарвозаси олдида Қозимбек оқ от миниб, Саидани тавбасига таянтирган ўша кўк тойини жиловлаб турар эди. Саида уни кўриб: «Вой ўлсин!..» деб юборди ва шундоқ бўлса ҳам тойини дадил минди.

Маълум бўлишича, Қозимбек ҳеч қандай дори бермоқчи эмас, Саидани отга ўргатмоқчи, пишитмоқчи экан. Қишлоқдан чиқилгандан кейин йўл бу ёқда қолиб, паст-баланд жойлардан юришди, зовурлар, ариқлардан ўтишди. Саида энди кўк тойини баҳузур энгиб бораётган бўлса ҳам, йўл оғирлигидан бир оз терлади, вужудидаги оғриқ шу тер билан чиқиб кетаётгандай бўлди. Қозимбек бундан хабардор бўлиб, текис йўлга бошлади.

Қош қорайди. Осмоннинг бир чеккасида ранги ўчиб, уволгина бўлиб турган ой нурла тўлди, чўлни босиб келаётган қоронғиликни зовурларга, пастқамликларга, дарахтларнинг остига суриб ташлади.

Саида Қаландаровнинг нуқсонларидан, феъл-атво-

ридан хабардор ва бўлажак мажлисдан кузатилган мақсадни жуда тез тушунтириш мумкин бўлган Қозимбекни шу ишга тортишни кўзлаб сўз очмоқчи эди, Қозимбек сира навбат бермади: индамасликда ном чиқарган бу йигит нима бўлиб жағи очилиб кетди-ю, аввал ҳар кунни бир-бир ярим соат отлиқ юришнинг фойдаси, ундан кейин ҳар хил, жумладан, меъда-ичак касалликлари, бужарнинг тури, аломатлари тўғрисида гапирди, ниҳоят анатомиядан сўз очди:

— Уқиб юрганимизда, ориқ ўликларни яхши кўрар эдим, маза: формалинга солиб қўйсангиз, майиздай бўлади, шундоқ терисини кўтарсангиз бутун механизм кўриша қолади, — деди ва бунинг бутун тафсилотини сўзлаб кетди.

«Қуриб кетсин! — деди Саида ичида. — Менга нима кераги бор!..»

Шу билан саёҳат ва суҳбат тамом бўлди.

Саида эртасига жуда енгил турди. Мушаклари ҳануз оғриси ҳам, бу оғриқ лоҳас қилиб тўшакка тортадиган оғриқ эмас, аксинча, ҳаракат қилишга хоҳиш туғдирадиган, кишини ғайратга соладиган алланечук ёқимли оғриқ эди. Буни эшитиб Қозимбек муолажаси фойда берганига хурсанд бўлди: «Сеанс тугагани йўқ, кечқурун давом эттирамиз», деди.

Саида кунни бўйи мажлисга тайёрлик юзасидан мўлжалидаги одамлар билан гаплашиш, ҳозир диққат марказида бўлган катта масалалардан тортиб, кундалик икир-чикиргача уларнинг муҳокамасига ташлаш, шу йўл билан уларда фикр-муҳокама уйғотишга ҳаракат қилиш, булардан дурустроқларини мажлисга тайёрлик ишига тортиб, тайинли вазифалар топшириш билан машғул бўлди; кечқурун эса ёзги кинотеатр қуриш масаласини кўтариб чиққан ва шу ташаббусни ўз зиммасига олган бир гуруҳ комсомоллар билан кенгаш ўтказди. Кенгаш тугаб, одамлар тарқалаётган пайтда Саида деразадан Қозимбекни кўриб қолди. Қозимбек, кундузи чиндан айтган экан, отланиб яна ўша кўк тойини етаклаб дарвозага томон ўтиб кетди. Саиданинг кўнглидан лип этиб бир гап ўтди: «Кеча кечқурун икковимиз дала айландик, тўғри йўл қолиб, аллақаерлардан юрдик. Бунинг албатта, одамлар кўргандир. Бугун ҳам шунақа қилсак, ҳеч кимнинг кўнглига гап келмасмикин?»

Саиданинг касали-ю Қозимбекнинг муолажасидан беҳабар одамнинг кўнглига, албатта, шундай гап келиши мумкин эди, лекин Саида шундай ҳаёлга боргани учун ўзини хўп уришди, худди ўзига зарда қилгандай, эшикларни шарт-шарт қулфлаб, дарвоза олдига чиқди. Дарвоза олдида бояги кенгашдан чиққан қиз-жувонларнинг деярли ҳаммаси Қозимбекни қуршаб, баъзилари сўзлашиб, баъзилар кўк тойни ҳавас билан томоша қилиб турар эди. Буларни кўриб Саиданинг юраги шув этди ва назарида, ҳозир иккови отлиқ жўнайдиган бўлса бу ерда турган ёшларнинг бири мийиғида кулиб, бири ерга қараб, бири бошқасини туртиб: «Кеча гаплари чала қолган эканми», дейдиганга ўхшади. Саида аччиғи келиб, худди шундоқ эмаслигини, шундоқ бўлган тақдирда ҳам, бунақа гапларни назар-писанд қилмаслигини кимгадир исбот қилмоқчи бўлгандай, тикка бориб тизгинни Қозимбекнинг қўлидан олди, узангига оёқ қўйиши билан ўйноқлаб кетган тойга ирғиб миндида, югани икки-уч силтаб, гижинглатди.

Жўнашди. Қозимбек бу сафар ёлғиз оёқ йўлдан канал бўйига бошлади. Ҳадемай канал бўйига чиқиб, кенг қирғоқдан юқорига қараб кетишди. Баланд қирғоқдан шом қоронғиси аста-секин қуюқлашаётган қишлоқ, ботиб бораётган қуёш катта гулхан ёққан уфқ кўриниб турар эди. Саида, худди Қозимбек яна меъданичак касалликлари ва ўликлар тўғрисида гап бошлаб қўйиб, сўз навбати бермаслигидан хавотир олгандай, от ва йўл гапиришга имконият бериши биланоқ мақсаддан бир оз чекиниброқ бўлса ҳам сўз бошлади.

— Эшон ака дуторга хийла чаптаст эканлар, товушлари паст бўлса ҳам шираликкина... Шу кишини миллий музика тўғарагига раҳбар қилгани дадангиз унармикинлар?

Қозимбек отини бир оз қистаб тойга ёндашди. Ёнига от келгандан кейин той ҳам бир маромда қадам ташлай бошлади. Қозимбек Саиданинг саволига анчадан кейин жавоб берди.

— Эшонни тўғаракка раҳбар қилгандан кўра, колхоздан ҳайдаган маъқулроқ.

Саида унга ялт этиб қаради.

— Нега? Қайнатангиз... Бўлажак қайнатангиз ҳақида ҳозирдан шунақа десангиз...

— Бу нарса аям билан Қифоятхон опа бичиб-тиккан гаплар. Эшоннинг хом хаёли, Манзурахон менга

тегмоқчи эмас, мен уни олмоқчи эмасман. Тўғри, бир-биримизни жуда дўст тутамиз, чунки бирга ўсганмиз, бир мактабда ўқиганмиз, бир кўчада ўйнаганмиз. Орамизда ҳеч қачон муҳаббатга доир бир нарса бўлган эмас. Хайрият, муҳаббат бўлмагани, бўлганда, бу муҳаббатнинг охири вой бўлар эди. Мен врачман, шу йўлдан кетаман. Манзураҳон балерина бўлгани ўқияпти, умрини шу санъатга бағишлайди ва тўғри қилади, чунки бир ўқитувчисининг айтишига қараганда, бунақа талантлар кам учрар экан. Ҳозирнинг ўзида унинг донғи Москвагача кетган. Мен қишлоқда ишлагим келади. Болалигимдан шуни орзу қиламан. Мана, кўрдингизми, икковимиз икки йўлдан икки орзунини кўзлаб бораётимиз. Агар орамизда муҳаббат бўлса, бир-биримизнинг оёғимизга олтин кишан бўлар эдик. Кишан олтин бўлса ҳам, ҳар қалай, кишан!

Саида Қозимбек билан бу мавзуда гаплашишни лозим кўрмагани ва шу билан бирга, мавзунини муддаога яқинлатиш учун:

— Мен Эшонни биринчи кўрганимда, хушламаган эдим... — деди.

— Жуда тўғри пайқабсиз, — деди Қозимбек. — Эшон тўғрисида мен сизга бир ҳодисани айтиб берай. Унинг қандоқ махлуқ эканини шундан қиёс қила беринг. Урушнинг таги кўриниб қолган кунлар эди, бир куни қарасам, Эшоннинг ияги бурнига тегиб қолибди; суриштириб билсам, кимдир: «Уруш яна чўзилар эмиш, етти яшардан етмиш яшаргача ҳамма эркак зоти аскарликка олинар эмиш», деб Эшоннинг кўнглига гулгула солибди. Эшон аскарликдан қолиш учун бир ҳафтанинг ичида бисотидаги йигирма олти тишининг ҳаммасини суғуртириб ташлабди.

Саида ҳайрон бўлди.

— От эканми тишига қараб олади! — деди. — Мен илгари дадангиз билан Эшон орасидаги муносабатга бир чеккаси қудалик деб қарар эдим, модомики ундоқ экан, модомики Эшон шундай одам экан...

Қозимбек унинг сўзини оғзидан олди: -

— Даданг нима учун Эшонни ўзига бунчалик яқин тутади демоқчисиз-да?

— Баракалла!.. Эҳтимол, Эшоннинг ашуласи, дутори, қизиқчилиги...

— Йў-ўқ! — деди Қозимбек. — Бунинг сири бош-

қада. Дадам чала савод! Дадам шу айбини Эшон билан ёпади! Бундан ташқари, чала савод киши ўзидан паст, нима деса «ҳикмат» деб турадиган одамлар билан улфатчилик қилишга мойилроқ бўлади-ку! Шунда чала савод эканининг дардини тортмайди-да! Мана шунинг учун Эшон дадамнинг гўшти билан териси орасига кириб олган. Дадам қанчалик пишиқ, қанчалик тадбирли одам бўлса ҳам, баъзан унинг таъсирига берилади.

Саида суюниб кетди.

— Билар экансиз, жуда яхши билар экансиз, Қозимбек! Мана шуни Арслонбек акамга уқтирсак, уқтира олсак, марра бизники. Тўғриси айтсам, дадангизга уқтиришимиз жуда зарур бўлган гаплар яна бор, яна топилади.

Саида умумий аҳволни, Зулфиқоров иши баҳонаси билан очилиши зарур бўлган иллатларни муфассал сўзлаб берди ва ўша мажлисни тайёрлашда, ўтказишда Қозимбекнинг ёрдамига муҳтож эканини писанда қилди. Қозимбек партия ташкилотига қўлидан келган ёрдамни беришга тайёр эканини билдирди.

— Бизнинг вазифа, — деди Саида — колхоз ҳаётида одамлар қўниқиб қолган ёки ноиложликдан кўз юмган ҳамма иллатларга халқнинг диққатини тортиш, бу иллатларнинг сабабини, натижасини эл кўзига кўрсатиш, одамларда фикр уйғотиш, уларни бу иллатларга қарши курашга йўллаш. Мажлис мана шу курашнинг боши бўлиши керак!

Булар канални ёқалаб бориб кўприкка етганда, ойдинда суюқ олтиндай оқаётган канал, ундан нари шаффоф қоронғилик қоплаб ётган пахтазор, узоқдаги паст-баланд дарахтлар манзарасига маҳлиё бўлиб туриб қолишди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, каналнинг у ёғидаги илонг-билонг йўлда узоқда автомобиль чироғи кўринди. Чироқ ўнгга қайрилиб ғойиб бўлди-ю, ҳаял ўтмай яқинроқдан кўзни қамаштирадиган ёғду сочиб чиқди ва босинқи мотор товуши эшитилди. Саида боя «Қозимбек билан отланиб кетсам, ҳеч кимнинг кўнглига гап келмасмикин» деган хаёлга боргани учун ўзини нақадар уришган бўлса ҳам, ҳозир бесаранжом бўлиб қолди.

— Юринг, Қозимбек, кета-қолайлик! — деди ва тўғрнинг бошини орқага қайириб, юганини бир-икки силкиди. Той йўрғалаб кетди.

Қозимбек Саиданинг тўсатдан жўнаб қолганига тушунолмай, отини йўрттирди.

Иккови қишлоққа бирин-кетин кириб келди. Саида каттақон толнинг соясида одан тушди, тор кўча билан ҳужрасига бормоқчи эканини айтиб, Қозимбек билан хайрлашди.

Қозимбек тойни етаклаб, алланечук бир куйни хиргойи қилиб, отхонага қараб кетди.

XVII

Партбюро коммунистлар, актив комсомоллар ва партиясиз активлар кўмагида мажлисга тайёрлик ишини нақадар эҳтиёткорлик билан олиб бораётган бўлса ҳам, халқ орасида вужудга келаётган уйғониш натижаси бўлиб, Қаландаровни гоҳ ҳайратга соладиган, гоҳ дарғазаб қиладиган ҳодисалар юз бера бошлади.

Бир куни партбюро аъзоси сифатида Ҳмида ҳар хил сабаб билан ҳеч қаерда ишламайдиган хотин-халажни йиғиб, уларнинг ҳол-аҳволини, талаб ва эҳтиёжларини, ишлаш имкониятларини билмоқчи бўлди. Хотинларнинг бир қисми ўзи кўзлаб юрган ёки кучи етадиган соҳада ишлашга хоҳиш билдирди. Ҳеч қачон ва ҳеч қандай мажлисга қатнамайдиган Қифоятхон иттифоқо шу мажлисга келган экан, ишлашга хоҳиш билдирган хотинлардан бири сўзга чиқиб: «Ўл бу кунингдан! Тоқайгача раисга малайлик қилиб, боғчада болаларнинг ризқини ейсан!» дебди. Зулфиқоровни хотини уйдан ҳайдаб юборибди ва Қаландаровнинг номини айтмаган бўлса ҳам, «суянган тоғи» шаънига қанча байту газаллар айтибди. Бухгалтерия ходимларидан бирининг колхозчилар ҳақиға хиёнат қиладиганлиги тўғрисида гап ўрмалаб қолди, бу ходим ўтган йил кимгадир меҳнат кунини ортиқ ёзиб, даромадни «арра» қилган эмиш. Қаландаров бир куни самоварда кариллаб, ўзини доно ва бир агитаторни нодонга чиқариш учун: «Биласанми, пахтадан нималар бўлади?» деган экан, агитатор уни юз-хотир қилмасдан: «Мен-ку, буни биламан, лекин сизнинг темирдан, нефтдан, кўмирдан нималар бўлишини билишингизга гумоним бор», деб раисни кўпчилик ичида ўсал қилибди.

Одамлар нечукдир шу тахлитда бетга чопар, андишасиз бўлиб кетаётганини Қаландаров мана шундай

ўз кўзи билан кўриб, орқаворотдан эшитиб, лекин бир-роғга бир нима демай, ҳаммасини ичига сўлиб юрган эди, бир кунни ёрилди.

Уша куни кечқурун Саида ўз кабинетида сиёсий тўгарак машғулотини ўтказди. Одамлар тарқалгандан кейин бошқа гурпуада ўқийдиган бир қиз кириб келди-ю, бидирлаб, Меҳрининг ўқишга юборилганлигига «колхоздаги ҳамма қизлар» номидан қаттиқ норозилик билдирди. Бунинг устига нима бўлиб Қаландаров кириб қолди. Қиз унинг ҳурматиға ўрнидан турди, лекин гапни давом эттирди:

— Жиноят қилган жазо тортади-да, наҳот мукофот олса! — деди қизлардан бири.

— Кўзингиз кўргани Меҳри бўлибди-да, колхозда бошқа одам қуриб кетган экан-да!

Саида қизга ётиғи билан гап уқтира бошлаган эди, Қаландаров тутақиб кетди.

— Ҳой, менга қара, қаерда катта бўлгансан? Адаб-одобни биласанми?

— Нима қилдим, беодобчилик қилиб?

Қаландаров унга бир ўқрайди.

— Яна нима қилмоқчи эдинг? Секретарь билан шунақа гаплашадими, киши! Бу ерда мен ўтирибман...

Қиз сўз қайтармоқчи бўлган эди, Қаландаров бақириб берди, шундай бақирдики, Саида ўнғайсизланиб кетди. Қиз зарда қилиб чиқиб кетди. Унинг бу алфозда чиқиб кетиши Қаландаровни яна ҳам ғазабга келтирди. У секретарни беодоб хуружидан ҳимоя қилган бўлиб, кўнглига тугиб юрган гапини гапириб олди.

— Айб ўзингизда! — деди Саидага қўлини бигиз қилиб. — одамлар билан аймоқи бўлиб катталарни бетга чопар, беандиша, ёшларни шапшак қилиб қўйдингиз! Бунақа фуқаропарварликдан ишга фойда йўқ! Ҳар ким ўз иззатида туриши керак!

Қаландаров фуқаропарварлик ҳақидаги гапни писанда қилиб айтди. Саида бунинг замирида нима ётганини, ҳозир бу ҳақда мунозара қилса, Қаландаров ўз нуқтаи назарини исбот қилишга тиришиб, жанжал чиқаришини, натижада, бу ботқоққа яна ҳам чуқурроқ ботишини билан тургани учун сўзни қизнинг «беодобчилиги» доирасидан чиқармасликка тиришди.

— Биров муомалани билади, — деди Саида ниҳоят-да совуққонлик билан, — биров билмайди; биров гапни ёғлаб гапиради, биров тиканак боғлаб гапиради... шу

нинг учун иш билан келган одам гапни қай тарзда гапирганига эмас, нима деганига қаралса, дуруст бўлар...

Қаландаровга қизнинг шапшақлигидан ҳам кўра, Саиданинг бу гапи ошиб тушди.

— Мана шунақа қилиб халқни бузасиз-да! Ҳамма тепангизга чиқиб кетяпти, индамайсиз! Иш билан келган эмиш! Нима иш билан келибди?

Саида жилмайди.

— Назаримда бизни танқид қилгани келибди.

— Нима, Меҳрини ўқишга юбориб хато қилибмизми?

— Йўқ, бу тўғрида қиз хато қиляпти. Биз буни тушунтиришимиз керак эди. Менга маъқул бўлган томонини бошқа... Муштдай қиз бизнинг ишимизга аралашяпти. Кўзига хато кўринган нарса тўғрисида тортинмай гапиряпти...

Қаландаровнинг аччиғи келди.

— Танқид шунақа бўлар эмишми? «Кўзингиз кўргани Меҳри бўлибди-да», «колхозда Меҳридан бошқа одам қуриб кетибдими!..» Менга шунақа десин, кўкрагига тиззамни тираб тилини сугуриб олай!

Танқид деганда раиснинг оғзидан чиққан бу гапдан Саида ташвишга тушган бўлса ҳам, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Қўшниларнинг олдида тоза шарманда қилар экансиз!..

Қаландаров Саиданинг олдида нима учун кирганини унутиб, чиқиб кетмоқчи бўлган ерида тўхтади.

— Нега? Қанақа қўшни?

— «Социализм» колхозидан келадиган ўзаро текшириш бригадаси аъзолари камчилигимизни топиб танқид қилишса, ҳар бирининг кўкрагига тиззамизни тираб «тилингни чиқар» деймизми?

Бу гап Қаландаровнинг жон-жонидан ўтиб кетди.

— Мунча ҳам заҳар бўлмасангиз! — деди чакка томири чиқиб.

Саида кулиб юбормаслик учун билагини қаттиқ чимчилаб, лабини тишлади. Қаландаров бир оздан кейин сўради:

— Бригада келар эмишми? Биз бригада юборганимиз йўқ-ку? — деди ва Саидадан жавоб кутмай жаҳл билан мўйловини бурар экан: — Келса келаверсин. Мен Назаровга ҳеч қачон ютқизган эмасман! — деди.

«Бўстон» қаторасига бир неча йилдан бери «Социализм» билан мусобақалашади, ҳақиқатда ҳам «Социализм»ни ютса ютганки, унга ютқизган эмас. Лекин ўзаро текшириш ўтказилганда ҳам, мусобақа якунланган-

да ҳам ҳамма эътибор хўжалик масалаларига берилиб, шартноманинг бошқа моддалари фақат хўжа, кўрсин учунгина тилга олинар эди. Саида буни яхши билар эди.

— Хўжалик ишларидан кўнглим тўқ, — деди Саида. — Ҳатто шундай аҳволда бўлган ғўзани ҳам кўтариб олдик. Лекин маданий-маиший соҳадаги ишларимиз оқсайди.

— Масалан? — деди Қаландаров, гарчи Саида нималарни кўзда тутаётганини ўзи билса ҳам.

— Масалан... уй-жой қурилишини олайлик. Бу йил йиғирмата уй қуришимиз керак. Йилнинг ярми ўтиб кетди, энди бешта уй битди. Ҳа, айтгандай, «Социализм» правлениеси ғалати бир масалани муҳокама қилибди: «Одам боласи қаерда, қандай шароитда туғилаётибди, қаерда ва кимларнинг қўлида қандай тарбия кўраётибди!» Жуда ҳайрон қолдим! Бу ҳазил гап эмас! Правлениеда шундай масала муҳокама қилиниши ҳазил гап эмас!

— Бу Назаровдан чиққан ақл эмас, — деди Қаландаров, — ким айтди сизга?

— Қайси куни «Социализм»га борган эдим, партия ташкилотининг секретари билан гаплашиб қолдим. Уша айтди.

Қаландаров хавотирга тушгандай шошиб:

— Нима иш билан борган эдингиз?

— Шундай... кечки пайт отланиб... Ўзимни отга ўргатаётибман. Кўк той ҳозир менга жуда ўрганиб, ипакдай бўлиб қолди.

Қаландаров Саидадан бир тарсаки егандай дами ичига тушиб кетди. Унинг «Социализм»га борганлиги, секретарь билан гаплашганлиги, шу ҳафта ичи ўзаро текшириш бригадаси қелиши кўнглида кўп шубҳалар, гумонлар, тахминлар туғдирган бўлса ҳам, ҳеч нарса демади, ҳолатини билдирмаслик учун Саидага бир-икки савол берган бўлди-ю, нимага кирганини буткул унутиб, чиқиб кетди. Саида буларнинг ҳаммасини сизди, лекин сезганини Қаландаровга билдирмади.

«Социализм»дан ўзаро текшириш бригадаси роса тўққиз кун деганда келди.

Қаландаров бригада қачон қелишини Назаровдан аниқ билиб, бир ҳафта давомида ўзи югуриб, одамларни югуртириб, иложи бор тайёргарликни кўрди. Козимбекни куни-туни югуртириб, туғруқхонанинг кам-кетигини тўғрилади. Қифоятхон ҳаммомга кассир ва ҳам-

мом қошидаги сартарошхонага уста ёрдамчиси этиб тайинланди. Ҳуринисо ўз вазифасининг ижросига киришиб, бир неча кун давомида боғча ҳовлисида лапанглаб, у уйдан бу уйга кириб, семизлигидан нолиб, боғчани шу аҳволга солган Қифоятхонни қарғаб, тўқ пашшалар қорайтириб юборган деворларни оқлатди; шифтларни, мебелларни арттирди, ҳовлини тозалатди, бебош бўлиб кетган болаларни адаб-одобга ўргатди... Клубни безатиш, ҳали расмий суратда ташкил топмаган миллий музика, мотор, радио, агротехника, фототўғарақларини ускуналаш учун пул берилди. Зарур бўлиб қолган вақтда тегирмон юргизиб, мана шунақа лозимомад чоқларида чироқ ёқадиган «электростанция» механигининг «кўтаролмайди» деб дод дейишига қарамай, Қаландаров идорага, сада атрофига, чойхона ва кўчага яна бирмунча лампочкалар қўйдирди; бригада келган кундан бошлаб, то кетгунча станцияни юргизиб туриш, чироқларни липиллатмаслик, лампочкаларнинг симёғочда помидордай қизариб туришига йўл қўймасликни буюрди. Эртасига, бригада келадиган куни кечқурун идора хизматчиларидан кимда батареяли радиоприёмник бўлса, ҳаммаси сафарбар қилиниб, идора йўлагига, кўча томондаги болохона айвонига, ҳаммом ва унинг устидаги меҳмонхонага, чойхонага, гараж ҳовлиси ва бошқа жойларга ўрнатилди. Бригада келган куни бу приёмниклар эрта саҳардан ярим кечагача қулоқларни қоматга келтириб турди.

Бригада колхознинг хўжалик ва маданий юмушини уч кун текширди. Учинчи куни кечқурун умумий мажлис чақирилди.

Бригада «Бўстон»нинг экин-тикинидан унчалик нуқсоч топмади, аксинча, кўп бригадалардаги пахта парваришига юксак баҳо берилди. Гап шу ҳақда бораётганда шолдай мўйловини тез-тез бураб, керилиб, ўтирган Қаландаров фермалардаги камчиликлар айтилганда бошини қуйи солиб, қўлига тушиб қолган қалам билан қоғоз чиза кетди; маданият, маданий қурилиш соҳасидаги камчиликлар тўғрисида қизиқ-қизиқ фактлар очилиб, халойиқ гур-гур кулганда эса қизариб, терлаб ўтирган ерида ярим газ чўккандай бўлди.

Шу хилда кулгига сабаб бўлган фактлардан бири радио эди. Бригада аъзоларидан бири ҳар қаерда ўрнатилган батареяли приёмникларга эътибор қилган экан. Шу одам «колхозни бу хилда радиолаштириш қимматга тушмайdimи?» деган гапни ўртага ташлади.

Шунда орқа қаторда ўтирган ёш, шўх бир товуш: «Ташини тортманг, ҳаммаси орийат, сизлар кетгандан кейин эгалари олиб кетади», деди. Қийқириқ, чапақ бўлиб кетди. Қаландаров бу «хоин» ким эканини ҳаётчанд билгиси келса ҳам, ўша томонга қарагани бошини кўтаролмас эди.

Мажлиснинг охирида Қаландаров сўз олди. У минбарга чиққанидан кейин яна ҳам қизариб, кўзлари милтиллаб, аввал залга, кейин президиумга қаради. Саида столга тирсакланиб, иккала қўли билан бошини ушлаб ўтирган эди. Қаландаровнинг кўзи кўзига тушиши билан икки марта тилини кўрсатди. Қаландаров шу қадар ҳаяжонда, шу қадар паришон бўлишига қарамай, Саиданинг бу ишорасини дарров тушунди, Саида «танқидчиларнинг тилини суғуриб олишга урина кўрма» демоқчи эди.

Қаландаров, ҳақиқатан, танқидчиларнинг бошини қашлаб туриб, қорнига муштламоқчи, ҳатто, «яқинда биз ҳам «Социализм»га бригада юборамиз, ўшанда гап-лашамиз» демоқчи эди, Саиданинг ишорасидан кейин бу ниятидан қайтди, шу билан бирга, гапини йўқотиб қўйди; минбарда хийла туриб қолганидан кейин сўзини мусобақадорларга раҳмат билан бошлаб, раҳмат билан тугатди. Саида ниҳоятда хурсанд бўлиб бошлаб берган чапак узоқ давом этди.

Шундан кейин Саида Қаландаровни танқидга хийла эти ўлган ҳисоблаб, кўзлаган мажлисини яқин кунларда ўтказиш мумкин деган қарорга келди. Ростдан ҳам, танқидга Қаландаровнинг эти хийла ўлган, бундан бирмунча вақт бурун уни биров шунчалик танқид қилса, ҳақиқатан, «тизасини кўкрагига қўйиб, тилини суғуриб олишга» уринар эди.

XVIII

Партбюро Зулфиқоров иши юзасидан тузилган комиссиянинг раиси Қаландаровнинг информациясини, комиссия чиқарган хулосани эшитиб, муҳокама қилиб, Зулфиқоровни партия сафидан чиқарди, шу билан бирга, хотин-қизларга муносабатда ўтмиш сарқитлари ҳануз юз бериб, кўзбўямачилик Зулфиқоров ишидагидек жиний тусда бўлмаса ҳам, ҳар нечук, содир бўлиб туришини таъкидлади ва коммунистларни бу иллатларга қарши омонсиз курашга чақирди.

Икки кундан кейин бўлган ёпиқ партия мажлиси бю-

ронинг қарорини бир оғиздан тасдиқлади. Шу билан бирга коммунистлар Зулфиқоров номи билан юзага қалқиб чиққан бу иллатларга чуқурроқ қўл солишди. Коммунистлардан бири бундан бирмунча вақт бурун клубда хотин-қизлар учун уюштирилган лекциядан кейин бўлган гаплар ҳақида сўзлаб, Саидани танқид қилди:

— Ушанда «нима учун бизнинг колхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бешқа кўз билан қаралади» деган савол тушганда сиз, ўртоқ Алиева: «Мен бу саволга дабдурустдан жавоб беролмайман, вақт-соати билан жавоб топамиз» деган экансиз. Қани жавоб топганингиз? Бу кўпдан бери жавобга маҳтал бўлиб ётган савол эди-ку. Агар шу саволга илгарироқ жавоб топилса, партия ташкилотимиз, правлениемиз шунга қараб иш тутса, эҳтимол, Зулфиқоров ҳам қадамини билиб босар эди, Меҳри ҳам унинг изидан юрмас эди. Яна бир мисол: сиз, ўртоқ Алиева, ўзини салқинга урган бир қанча эркакларнинг ўрнига хотин-қизлардан қўйиш масаласини кўтарган эдингиз, нима учун шу масалани охирига етказмадингиз? Бунга қим, қимлар монелик қилди?

Партбюро билан правление бу масала билан муттасил машғул бўлса ҳам, бунақа ишларни дарров қилиб бўлмас эди. Шунинг учун бу ҳақда ҳозир таъна қилиш эртароқ бўлса-да, нотик масалани тўғри ва кескин қўйгани учун Саида хурсанд бўлди-ю, танқидга тан берганини кўрсатиш мақсадида бошини қуйи солиб ўтирди; ўзини шундай тутиши, назарида, бир жиҳатдан, коммунистларнинг сўзлашга рағбатини келтирса, иккинчидан, дам-бадам луқма ташлаб, бўлар-бўлмасга бетоқат бўлиб ўтирган Қаландаровга ибрат бўлиши керак эди. Бироқ унинг иккинчи мўлжали тўғри чиқмади. Сўзга чиққан коммунистлар хотин-қизлар масаласида партбюрони, айрим коммунистларни, Саидани танқид қилганда, ҳар нечук, гапга қулоқ солаётган Қаландаров, танқиднинг тиғи ўзига қаратила бошлаганда жиззакилик қила бошлади. У, авзойидан сўзга чиқиб ҳамма ёқни чапа-раста қилиб ташлайдиган, мажлисининг салмоғига, салобатига путур етказадиганга ўхшаб қолди. Шунинг учун Саида музокаранинг охирини кутиб ўтирмасдан сўз олди:

— Биз ҳозир муҳокама қилаётган иллатларни Зулфиқоров ундириб, Зулфиқоров ўстиргани йўқ! — деди Саида. — Бу иллатларнинг чуқур илдизлари ўзимизда бўлган, қай сабаб билан бўлсин, колхозимизда вужудга

көснб қолган «об-ҳаво шароити» уни кўкартирган, ўстирган, айрим ҳолларда ғовлатиб юборган! Биз ҳозир бу иллатларнинг ғовлаб кетган жойини кўриб турибмиз. Бу «об-ҳаво шароити» бир томондан иллатни кўкартирган, ўстирган бўлса, иккинчи томондан одамларни шу иллатларга кўниктирган, буларни пайқамайдиган қилиб қўйган. Ҳаммадан мана шу ёмон!

«Колхозда об-ҳаво шароити» деган гап Қаландаровга тегиб кетди. У шовқин солиб юборди:

— Масаласини қўйиб ўтирибмиз-ку, қани кўникканимиз! Қани пайқамганимиз!..

Саида унинг шундай дейишига маҳтал бўлиб тургандай дарров илиб олди:

— Аёлларга феодал муносабат фақат хотин устига хотин олиш, кўзбўямачилик, фақат пахта ўғирлаб план тўлдиришдан иборатми?

Мактаб директори Саиданинг фикрини қувватлади:

— Бундан ўн йил бурун мактабларга тортилган саксон уч қиздан бу йил ўнинчи классни фақат олти киши битирди, қолгани қани? Бу аҳволни ким пайқади? Пайқаш у ёқда турсин, ўқитувчиларнинг додига қулоқ осадиган киши бўлмади! Бу феодал муносабатга кирмайдими?

Коммунистлардан яна бири луқма ташлади:

— «Социализм»дан бригада келиши олдида орийат — приёмониклар билан колхозни радиолаштирганимиз кўзбўямачиликка кирмайдими?

Қаландаров бир нима деб дўнғиллаб ерга қаради, бурнининг учи тердан йилтиради.

Одамлар Саидага мана шунақа луқмалар ташлаб, саволлар бериб, сўзга чиқиб, мажлисда шундай руҳ ҳукм сурдики, Қаландаров, савлат-салобати, обрўйи аста-секин нураётгандай бўлиб, гапириш ва бирон фикрни ўтказишдан кўра, мажлисни тезроқ тугатишни хоҳлаб қолди.

Унинг кутганига қарши, ўзи раислик қилганига қарамай, правление мажлиси ҳам худди шу руҳда ўтди. Илгарилар ҳар восита билан мажлисни босиб, одамларни оғзига қаратиб келган Қаландаров энди, худди тепасида улуғ бир одам тургандай салобатини йўқотиб қўйди. У ўзини ўнглаб олиш учун нима деса, нима қилса, ҳаммаси акс натижа берар эди:

Правление мажлиси ниҳоясига етай деб қолганда, Қаландаров нима бўлса ҳам бирон фякрни ўтказишга қасд қилиб қолди: сўзга чиққанларнинг ҳаммаси бир

— Бундан Зулфиқоровни бригадирликдан олиб, колхозда котмончи қилиб қолдирилсин, деб турганда Қаландаровни колхоздан бетўхтов ҳайдашни таклиф қилди ва шу таклифида туриб олди. Бу ҳол ҳаммани ташвишга солиб қўйди: Қаландаров ўз фикрида қолганлигини протоколда қайд этилишини талаб қилса-ю, масала шу кўйича умумий мажлисга олиб чиқилса, бунинг оқибати нима бўлади? Бунинг оқибати нима бўлишини ҳамма билиб турар эди: биринчидан, раис билан бутун правление аъзолари орасидаги келишмовчилик халқни ҳайратга ва паришонликка солади, Қаландаровни хушламайдиغان одамлар бундан фойдаланиб, шу мажлисининг ўзида ҳар хил гаплар тарқатади; иккинчидан, мажлисда, турган гап, Қаландаровнинг фикрини ёқлайдиган, очиқ ёқламаган тақдирда ҳам, унга хушомадгўйлик қилиб чапак чаладиган одамлар топилади, унда тортишув бошланади-ю, халқнинг диққати асосий масаладан четга тортилади; учинчидан, Қаландаровнинг таклифи, шубҳасиз, ўтмайди, унда раиснинг обрўи тушади.

Умида иккинчи марта сўз олди:

— Арслонбек ака, — деди толиққан товуш билан, — сиз бу масалада кўпчиликнинг раъйигагина эмас, ҳатто ўз фикрингизга қарши чиқаётибсиз. Ҳаммомнинг гўлаҳига бир жиннини қўйганингизда нима деган эдингиз? Шу гапингизни Сайдахон айтиб берганда кўзларимга ёш келган эди... Ушанда «одамнинг чиқити бўлмайди» деган экансиз!.. Энди нега бунақа деб ўтирибсиз?..

Қаландаров узоқ сукут қилди, сўнгра мулоким, кўпчиликнинг фикрига қўшилишини кўрсатадиган бир тарзда сўз бошлади-ю, лекин охирига бориб қизишиб кетди айтади:

— Мен ҳалол одамни колхоздан ҳайдаш тўғрисида таклиф киргизаётганим йўқ, жиноятчи ҳайдалсин деяётиман! Ўзларинг иллат, иллат дейсизлар, ўша иллатларни йўқотиш учун шунақа бир аблаҳни ҳайдамасак, бошқаларга ибрат қилмасак, қуруқ гапдан нима чиқади. Мен шу фикрда қоламан, протоколнинг бир чеккасига ёзиб қўйилсин!

Тамом! Бошқа гапга ўрин қолмади.

Шундан кейин правление аъзоларидан бири масалани янаги мажлисда кўриб ҳал қилиш учун очиқ қолдиришни таклиф қилди. Ҳамма шунга кўнди. Қаландаров тархашлик қилмади.

Одамлар тарқала бошлади. Қаландаров Саидага

«сен қол» деб имо қилди ва кабинетдан ҳамма диқиб кетгандан кейин ғоят ўпкаланган бир алфозда:

— Бу қандоқ бўлди, Саидахон! — деди. — Сен бюро составига кирмасанг ҳам ҳамма ишни мудом сен билан бамаслаҳат қиламиз деган эдингиз... Бу ёғи қандоқ бўлди?

Саида жуда ҳайрон бўлиб сўради:

— Бюро қайси масалада сизнинг раъйингизга қарши иш қилди?

— Тўғри-ку, лекин... мана бу Зулфиқоров масаласини айтаман!

Саида талмовсиради:

— Зулфиқоровнинг партиядан чиқарилишига рози эмасмидингиз? Умумий мажлисда ҳеч нарса демаядингиз, қўл кўтармадингиз-ку!

Қаландаровнинг юраги торлик қилди.

— Ие... Колхозда қолдириш масаласини айтаман!..

Саида чуқур таассуф билан жавоб берди:

— Колхозда қолдириш, қолдирмаслик масаласини правление ҳал қилади-да. Партбюро ҳал қилганда, албатта, сиз билан маслаҳатлашар эдик. Правлениенинг раиси ўзингиз...

Қаландаровнинг дами ичига тушиб кетди.

Кечқурун Саиданинг ҳужрасига Қозимбек келди. Қозимбек ҳеч қачон қоронғи тушгандан кейин келмагани учун Саида Қаландаров ҳақида бирон гап топиб келдими, деган ҳаёлда хавотирга тушди-ю, дарров чўқилаб кўрди. Йўқ, хотиржамлик экан: Қаландаров мажлисдан касал одамдай инқиллаб, «бўри қариса итга кулги бўлади» деб жавраб келибди-ю, бир пиёла мусаллас ичиб ётибди. Қозимбек дадасининг бу кайфияти ва қилмишига чандон эътибор бермабди шекилли, шу гапни айтди-ю, Абу Али ибн Синонинг меъда касалликлари тўғрисида айтганларидан сўз очди. Саида унинг содда ва беғуборлигидан ичида кулиб, сўзига қулоқ солди.

XIX

Қаландаров бир пиёла мусаллас ичиб ётганича кечаси соат ўн иккидан ўтганда телефон қўнғироғидан уйғонди. Райижроқўм раиси унинг эртага соат ўн бирда бир келиб кетишини сўрар эди.

Ижроқўм раиси ҳеч қачон бунақа бемаҳалда телефон қилмагани, бунинг устига, нима масалада чақира-

ётганини айтмагани учун Қаландаров кўнгли хижил бўлди-ю, эртасига эртароқ етиб борди. Қабулхонада яна бир қанча ранслар гурунглашиб ўтиришар эди.

Қаландаровнинг эски ошналарида бири унинг олди-га келиб, дабдурустан:

— Секретаринг сени миниб олипти деб эшитдим, ростми? — деб тегишди.

Бу гап ҳазил тариқасида айтилган бўлса ҳам, Қаландаровнинг жон-пони чиқиб кетди:

— Бу гапни сенга қайси эшак айтди! Мени минадиган одам боласи ҳали туғилган эмас. Секретарим аёл бўлса ҳам шу гапни сенга айтган одамнинг йнгирмата-сига алишмайман. Айтиб қўй!

Роса соат ўн бирда раислар кабинетга таклиф қилинди. Райижроқўм раиси сўзни жуда қисқа қилди Районга ўн бир кишидан иборат ҳинд хотин-қизлари делегацияси келар экан. Делегация ҳозир Самарқандда бўлиб, индинга соат тўртда районга келиш эҳтимолли бор экан. Делегациянинг район бўйича маршрути ҳозир маълум бўлмаганидан, райижроқўм раиси меҳмонлар райондан чиқиб кетгунча колхоз раисларининг бирон ёққа кетиб қолмасликларини, колхозга меҳмонлар ташриф буюрган тақдирда ўзлари бош бўлиб кутиб олишларини илтимос қилди.

Қаландаров ҳеч қачон бунақа меҳмон кутмагани учун райижроқўм раиси бирон йўл-йўриқ кўрсатар деб ўйлаган эди, бироқ раис бундай қилмади. Ҳеч ким буни сўрамади ҳам.

Қаландаров бошқа юмушлар билан районда бир-икки соат айланиб қолди-ю, колхозга кун оққанда қайтди. У саданинг тагига ўтириб, бир чойнак чой чақирди, Саидани сўрамоқчи эди, ўзи келиб қолди. Саида дарвоза олдида кўк тойдан тушиб, уни кимгадир берди-да, қўлидаги папкадан йўлакай бир қоғозни олиб, Қаландаровга томон келди. Қаландаров бу сафар нима бўлиб унга ўрнидан туриб қўл берди ва меҳмон тўғрисида оғиз очиши билан, Саида:

— Хабарим бор, — деди-да, бояги қоғозни узатди. — Програма. Меҳмонлар колхозимизда неча кун туришини билмаймиз, шунинг учун программани эҳтиётдан уч кунлик туздик. Кечқурун правление аъзоларидан уч-тўрт кишини чақириб, ҳар кимга тайинли бир вазифа топширилса...

Қаландаров программага кўз югуртирди. Меҳмонлар уч кун давомида қачон, қайси соатда қаерда бўлиши,

нима билан шуғулланиши соатма-соат, минутма-минут кўрсатилган эди.

Қаландаров елкасидан бир тоғ тушгандай бўлиб, қувончи ичига сигмаса ҳам, ўзини тутиб:

— Дуруст, дуруст! — деди. — Аёл тоифасидан бўлсангиз ҳам, дуруст чиқдингиз!..

Саида кулди.

— Ҳеч андиша қилмайсиз, одамга қаттиқ тегади ҳам демайсиз-а, Арслонбек ака!.. Аёл тоифасидан бўлсангиз ҳам... Бу мақтаганингизми?

— Бўлганим шу! Нима эканимни чўқилаб, титкилаб билганингиздан кўра, ўзим айтиб турганим яхши эмасми? Нима қиласиз мени чистон қилиб!..

Қаландаров программани яна кўздан кечирар экан, уч жойда ўзининг номини кўриб кайфи учиб кетди: меҳмонларни кутиб олиш ва кузатишда қисқача нутқ сўзлаши, ўз уйдаги қабул маросимида эса қадаҳ кўтариши керак эди.

Қаландаров бошни қашлаб қолди.

— Ҳмм... мен гапиришим керак бўлармикин... Мен пахта тўғрисида гапирсам-у, бошқа майда масалаларга бошқа одамларни тўғриласак...

Саида унинг аслида нима демоқчи эканини билиб, Ҳиндистон билан Совет Иттифоқи орасидаги дўстлик муносабати, бу йўлда қўйилган қадамлар ва буларнинг натижаларини қисқа сўзлаб берди. Қаландаров «бу гапларнинг ҳаммасини ўзим биламан» деган қиёфада ўтириб қулоқ солган бўлса ҳам, бўғиқ чеҳраси очилиб кетди; бундан ташқари, мусобақадosh областга бориб келганидан кейин ҳисобот нутқини Эшонга ёздирганида, Саида тутиб олиб ўсал қилганини эслади-ю, шу хижолатликни ювиш, яъни нутқ ёзиш ўзининг ҳам қўлидан келишини исбот қилиш ниятида қаршилиқ кўрсатмади, лекин писанда қилиб қўйди:

— Мен, албатта, колхоз номидан гапираман. Шундоқ бўлгандан кейин мен айтадиган гапни кўплашиб пишиқтиришимиз керак.

— Ёзиб ўқиб берасизми? — деди Саида норози қиёфада.

— Бир оз ёзамиз, чаласини оғзаки гапирамыз.

Саида ёзма гапни маъқул кўрмаганини ва шу билан бирга, бу ҳақда мунозара қилиб ўтиришни истамаганини кўрсатиш учун тўсатдан бошқа мавзуга кўчди.

— «Социализм» журналда Ҳиндистонга бориб кел-

ган бир хотин бор экан. Раъно Жўраева. Врач. Ўзи Бекободда ишлар экану, отпуска қилиб ота-онасининг олдига келган экан. Шу хотинни чақирсак, меҳмонларга хуш келади деган ўйда одам юборган эдим. Жўраева колхоз ҳаваскор созандалари, ўйинчи қизларини олиб кечқурун борарман дебди.

Қаландаров Назаров колхозидан созандалар, ўйинчи қизлар келишини хушламай дўнғиллади:

— Буларнинг ўрнига Тожихонни чақирсангиз ҳам бўлар эди. У ҳам ўйин билади.

— Уни ҳам айттирган эдим, касал экан, — деди Саида ва «Социализм»дан ўйинчи қизлар келишига Қаландаров гашлик қилаётганини кўриб, бу ҳақда бошқа ҳеч нарса демади, чунки гап айланса, «йўқ» деб туриб олиши, нозик пайтда ишқал чиқариши мумкин эди.

Кечқурун правление аъзоларидан бир қисми йиғилди. Программа ўқилиб, муҳокама қилинди. Ҳар бир ишга мутасадди белгиланди. Қаландаров нутқ ёзиши керак бўлгани учун бошқа ишлардан ўзини озод қилди-да, одамлар тарқалгандан кейин бухгалтериядан бир кучоқ ҳар хил ҳужжатларни олиб уйига кетди, ҳатто хушхат Ҳуринисони ҳам ёрдамга чақирмай, ярим кечагача чувалчангнамо ҳарфларни ўз қўли билан териб, биринчи нутқини зўрға ёзиб бўлди; эрталаб Саидани чақиртирди-да, уни имтиҳон қилмоқчи бўлган бир қиёфада нутқни қўлига берди. Саида ўн тўрт саҳифадан иборат қўл ёзма нутқни кўриб, кайфи учиб кетди; йўқ, қараса ҳар саҳифага бир неча оғиз сўз зўрға сиғибди. Саида ичида кўп қулди. Нутқ шундай бошланар эди:

«Ҳиндистонлик хотин-қизлар делегацияга «Бўстон» колхозчилари ва раҳбарларидан колхозчилик саломни. Бизким «Бўстон» колхозчилари, идора хизматчилари пахтакорлар қурултойининг тарихий қарорларидан илҳомланиб, пахтачиликда ўтган йил орден-медалларга эга бўлдик, бу йил ҳам об-ҳаво шароитига қарамай, қўшимча мажбурият олиб, ҳар гектаридан ўттиз икки центнердан бажариш учун курашиб, ҳозир фўзаларни бригадалар бўйича юз процент кўтариб олдик...»

Ундан кейин колхоз хўжалигининг уруш йилларидаги аҳволи, ҳозирги ҳолати, хўжалик тармоқларининг тараққиёти, ўтган йил кимнинг бригадаси гектаридан қанчадан пахта, ғалла, беда, сабзавот, полиз маҳсулоти олганлиги, бу йил қанчадан олиш мўлжали борлиги, чорванинг ўсиши, чорва маҳсулоти ва маҳсулдорлигининг кўпайиши, ипакчилик, ишлаб чиқариш бинолари,

уй-жой қурилиши, маданий-манший ишлар тўғрисида сўз борар эди.

— Қамчиликларимизни кўрсатишнинг ҳожаги йўқ, — деди Қаландаров худди Саида шунга таъна қилади-гандай. — Меҳмонлар, барибир, бизга ёрдам қилишолмайди. Пахтакорлар қурултойида қулғимга киргандай бўлган эди, Ҳиндистонда пахта ҳосили гектаридан... жуда паст ҳосил олинар экан.

— Яхши, — деди Саида юзига жиддий тус бериб, — жуда бошлабсиз!

Қаландаров жуда хурсанд бўлиб, мўйловини бураб қўйди.

— Унча-мунча хатоси бордир... яна кўриб чиқамиз! Қолганини бугун кечаси ёзиб ташлайман.

— Қолганини ёзиб ўтирманг, Арслонбек ака, ҳар қанча нутқ керак бўлса, шунинг ўзидан чиқади. Энди яна бир маслаҳат чиқиб қолди, — деди Саида худди буткул эсидан чиқиб қолган бир нарсани тўсатдан эслагандай. — Меҳмонларни кутиб олишда: «Хуш келибсизлар, йўқлаб келганларинг учун қуллуқ» деган маънода оғзаки бир нима дейиш лозимдир, дейман? Яна ўзингиз биласиз...

Қаландаров шу ўн тўрт саҳифали нутқини мана шу маросимга чамалаган бўлса ҳам:

— Албатта! — деди, лекин бу нутқни қачон ва қарда ўқишини сўрагани бўйни ёр бермади.

— Яна бир масала, — деди Саида, — меҳмонлар Мирзачўлни суғориш тарихига қизиқиб қолишлари мумкин, бу ҳақда билганларингизни эслаб қўйсангиз, тушган саволларга жавоб бериш осон бўлар эди.

Қаландаровнинг кайфи учиб кетди.

— Ҳмм... Тарихни, албатта, айтиш керак. Доҳиймиз Ленин декретга қўл қўйган...

— Тўғри, лекин бир оз юқоридан бошлаш ҳам мумкин, — деди Саида ва Мирзачўлни суғориш тарихини қисқача сўзлаб берди.

Қаландаров бу гапларни билиб олганига бир томондан хурсанд бўлса, иккинчи томондан гаши келди. «Бу синчалак менга билдирмай роса тайёрлик кўрган экан-да, оббо муғамбир-эй!.. Четдан келган меҳмонлар олдида мени босиб кетишга бунчалик жон куйдирмаса ҳам бўлар эди-ку, раисдан ҳам зўр экан деб, Ҳиндистонга женотдел қилиб олиб кетармиди! Минг ақлли, минг доно бўлса ҳам, барибир, хотинлигига борар экан-да... Лекин бу гапларни қаёқдан била қолди экан? Но-

сиров ўргатган десам, районга борганида меҳмонлардан дарак йўқ эди. Китобдан ўқиганмикин? Ҳа, китобдан ўқиган бўлса ажаб эмас, кўли бўшади дегунча кутубхонага шўнғигани-шўнғиган-ку. Доим китоб ўқиб, ҳар нарсадан тўлиқ хабардор бўлиб юрар экан-да. Ҳмм.. мен ҳам учча-мунча китоб кўриб турсам бўлар экан...»

Қаландаров Саида айтган гапларни лозим бўлганда айтиб бера олишига кўзи етмай катта ташвишга қолди. Бироқ унинг бахтига меҳмонлар Самарқанддан тўғри Фарғонага ўтиб кетишди.

Меҳмонларни кутгани йнғилган колхозчилар, «Социализм» колхозидан келган созанда ва ўйинчи қизлар саданинг остида ўйин-кулги бошлаб юборишди. «Социализм» дан келганларнинг кўплашиб, якка-якка ижро этган ўйинлари Қаландаровга жуда маъқул бўлди. Улар ўйнаётган вақтда даврага битта-иккита «Бўстон»лик қизлар ҳам киришди. Буларни кўриб, Қаландаров хавотирга тушиб қолди. «Бу, бўйнинг узилмагурлар, ҳозир мени «Социализм»чилар олдида шарманда қилди! Ана, лайлакка ўхшамай ўл, қуллуқ қилиб даврдан чиқа қолсангчи!..»

«Социализм»чилар чарчаб даврдан чиқа бошлагандан кейин, ҳақиқатан, ўйиндан файз кетди. «Бўстон»ликлар уста кўрмаган шогирд бўлгани учун ҳар қайси си ҳар мақомда йўрғалар эди. Шу пайт Саида ўртага чиқиб қулоч ёзди. Қийқириқ бўлиб кетди. Чилдирма яна авжига чиқди. Унга саз қўшилди. Ҳаял ўтмай ялла янгради. Даврага янгидан-янги «Бўстон»лик қизлар кира бошлади. Буни кўриб, Қаландаров анграйиб қолди. Буларнинг ҳеч бири «Социализм» колхозининг уста кўрган қизларидан қолишмас эди.

Давранинг ҳар томонида янгидан-янги қиз-жувонлар, йигитлар чиқиб ўйинга қўшила берди. Саида қараса одамлар орасида Эшон шохсоққадай ирғишлаб пилдираб юрибди; яна бир қараса лапанглаб юрган Исмоилжоннинг йўғон гавдаси орқасидан ликиллаб Козимбек чиқиб қолди. У гоҳ ўннга, гоҳ сўлга жуда чиройли шох ташлаб, ияк силтаб Саидага томон келар эди. Саида уни кўриб, «меъда-ичак касалликларидан ҳам бошқа ҳунаринг бор экан-ку» деган гап кўнглига келди-ю, кулиб юбора ёзди ва унга таъзим қилиб, басма-басига ўйнаб кетди. Қаландаров ўғли Козимбекнинг ўйинини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди.

Қаландаров ойдинда қоп-қора мумдай бўлиб кўринган саданинг соясида ўтириб яллага қулоқ соларди.

Пигитларнинг қудратли овози ичида аёл кишининг пигичка ва жуда ёқимли овози гоҳ қувониб, гоҳ юзага чиққани талпиниб, гоҳ унинг устида қувониб қанот қоқар эди. «Бу аёл ким бўлса экан? — деди Қаландаров ўзинча. — Бизнинг колхозданмикин? Ажаб, колхозимизда шунча ўйинчи қизлар бор экан, ашулачилар ҳам кам эмасдир. Билмас эканман-а...»

Бу ҳол Қаландаровга жуда эриш туюлди, лекин дурустроқ ўйлаб қараса, колхозда қимирлаган ҳар бир жонни яхши билганига қарамай, буларга фақат план, фақат процент, фақат «бажариш» кўзи билангина қараб келган экан.

Ой тиккага келиб қолди. Хўроз қичқирди. Соат неча бўлди экан? Одамлар энди ёта қолса ҳам бўлар, эрта туриш керак...

Қаландаров одамларни тарқатиш мақсадида қорасини кўрсатиш учун давранинг ичидан дарвозага томон ўтмоқчи бўлган эди, Саиданинг созандаларга ўйин мақомини буюрганини эшитиб, давранинг ташқарисидан юрди. Уни биринчи марта Саиданинг салобати босди.

Қаландаров киши билмас дарвозадан чиқиб, уйига қараб кетди.

XX

Қаландаров Зулфиқоровни колхоздан ҳайдамаслик, лекин қилмишларини умумий мажлисда муҳокама қилиш тўғрисида кўпчилик правление аъзоларининг фикрига охири қўшилди, аммо бу ҳақда тездан махсус умумий мажлис чақирилишини талаб қилди. Правление аъзоларининг фикрича бу ҳақда тездан ва махсус умумий мажлис чақириш — халқнинг диққатини фақат Зулфиқоровнинг қилмишларигагина қаратиб қўяр, муҳокамадан кузатилган мақсад, яъни иллатларни чимдиб эмас, таг-томири билан кўпориб ташлашга халал берар эди. Правление аъзоларининг бу фикрини Қаландаров ортиқча тархашлик қилмасдан маъқуллади.

Шундай қилиб, Қаландаров «Бўстон»га раис бўлганидан бери правление мажлиси тарихида биринчи мартаба унинг таклифи ўтмади. Зулфиқоров колхозда қоладиган, унинг қилмишлари махсус эмас, навбатдаги умумий мажлисда муҳокама қилинадиган бўлди.

Навбатдаги умумий мажлис бир неча кундан кейин чақирилди.

Мажлисининг кун тартиби шулардан иборат эди:

Ғўза парваришининг бориши.

Битган уйларни колхозчиларга бериш ҳақидаги правление қарорини тасдиқлаш.

Клубда ташкил этилган тўгаракларга ажратилган маблағлар сметасини тасдиқлаш.

Зулфиқоров масаласи.

Биринчи масала юзасидан Қаландаровнинг ўзи сўз олиб, ғўза парваришининг боришини тўлиқ ва ёрқин тасвирлаб, бундан кейин қилинадиган ишларни бирма-бир санаб берди; кейин, одатдагича, «тушунарли бўлса керак» деди-ю, раис у ёқда қолиб, мажлисни ўзи бошқара кетди.

— Энди иккинчи масалага ўтайлик. Ўзларингга маълум, биз битган бешта уйни колхозда яхши ишлайдиган ва шу билан бирга, нобоп жойларда турган одамларга бердик. Бироқ Дўстматов устидан правлениега маълумот тушди: бу одам янги уйга ҳали ҳам кўчиб қирмабди. Сабабини текширган вақтимизда... Қани, Дўстматов, тур ўрнидан! Қани, халққа қараб жавоб бер, нима учун шу чоққача кўчиб қирмадинг?

Қирқлардан ошган, кенг яғринли бир киши қайта-қайта берилган саволга жавоб бермай ерга қараб тура берди. Ниҳоят, Қаландаровнинг ўзи жавоб берди:

— Кўрпа йиққани тахмони йўқ эмиш!.. Тушунмаган, нодон! Ҳали чойнак тергани тоқчаси, юган илгани қозиги ҳам йўқ дерсан! Томига ғўзапоя босиб бўлмайди ҳам дерсан! Ўртоқлар, таклиф бор: Дўстматовни тарбиялаб, уч кун ичида янги уйга кўчириш мажбурияти Саидахонга юклансин! Қаршилиқ йўқми? Бетараф ҳам бўлмаса керак!

Қаландаров учинчи масалага ўтмоқчи бўлган эди, Саида тўхтатди.

— Правлениенинг қарори овозга қўйилмади-ку... — деди ва мажлиснинг раисига мурожаат қилди: — Вази-фангизни адо қилинг!

Мажлис раиси «менга гап бермаса нима қилай» деб бир Саидага, бир Қаландаровга қараб ўрнидан турди ва правлениенинг қарорини овозга қўйди. Учинчи масала юзасидан сўз Саидага берилиши керак эди, бироқ раис оғиз очгунча Қаландаров ўрнидан турди.

— Клубда бўлаётган ишларни ўзларинг кўриб турибсизлар. Ҳаваскорлар, хунар... Биз бу сметани тасдиқлашдан олдин Саидахонга раҳматлар айтишимиз керак. Радио тўгараги ҳозирнинг ўзида мактабга, идо-

рага бир қанча электр қўнғироқ ўрнатди. Ҳозир радио-узел масаласини қўтаряпти. Ўзларингга маълум, бизда аппарат, сим ва бошқа ускуналар бор...

Қаландаров сметани ўқимасдан овозга қўймоқчи бўлган эди, Саида унга мажлис раиси борлигини эслатди.

Раис сметани тасдиқлатиб олганидан кейин тўртинчи масалага ўтиб, Зулфиқоров иши юзасидан текшириш комиссиясининг раиси Қаландаровга сўз берди. Мажлис аҳли унинг сўзини гоҳ тин олмай, гоҳ нафрат ифода қилувчи нидолар чиқариб эшитди. Қаландаров сўзининг охирида правлениенинг қарорини ўқиганда зал яна жим қолди. Мажлис раиси бу қарорга мажлиснинг қарашини сўраганда, қайта-қайта сўраганда ҳам жимлик ҳукм сурди. Шу жимликда Зулфиқоровнинг аввал босинқи, кейин ҳўнграб юборган товуши эшитилди. У бошини икки тиззаси орасига тиқиб, дераза олдида ерда ўтирар эди. Қаландаров қаттиқ жеркиб, уни йиғидан тўхтатди. Яна жимлик ҳукм сурди. Афтидан, правлениенинг қарорини ҳеч ким маъқул кўрмас эди. Қаландаров ер остидан Саидага «айтмадимми» дегандай назар ташлади. Мажлис раиси учинчи марта залга мурожаат қилганда, коммунистлардан бири сўз олди. Ундан кейин яна уч коммунист сўзга чиқди. Буларнинг ҳаммаси ҳам Зулфиқоров ишига кенгроқ қараб, унинг туб маъносини очиб кўрсатишга ҳаракат қилди. Шундан кейин мажлис аҳлида Зулфиқоров масаласи ҳал бўлди эмас, энди бошланди, бунинг тагида бунақа гаплар бор экан, деган кайфият тугилди-да, раис ҳар сафар мурожаат қилганда бир неча киши баравар сўз сўраб, қўл кўтараверди.

Шу маҳалгача ҳеч вaж билан кўзга кўринмаган оддий бир кетмончи сўз олди. У мош-гуруч чўққи соқолининг учини тортқилаб ерга қараганича хийла туриб қолганидан кейин кулимсираб сўз бошлади.

— Кўзбўямачилик... Колхозимизда шунақа ишларни кўп кўраман-у, лекин от қўёлмай юрган эдим. Бу тўғрида ўтган-кетгандан гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Мана шу мажлисимизни олайлик. Шу мажлисда қайси бир масала ўртага ташланиб бамаслаҳат ҳал қилинди? Раисимиз гўза парваришининг бориши, бундан кейин қилинадиган ишлар тўғрисида гапирдилар. Қарор, вазифа, топшириқ... лекин шу қарор, шу вазифа, шу топшириқларни бажарадиган одамлардан «бу тўғрида сен нима дейсан, сенинг қандоқ ўй-мулоҳазаларинг бор»

деб бир оғиз сўралмади-да! Отига мажлис, отига маслаҳат...

Бу гап Қаландаровга яшиндай тегди. Биров рўй-рост, биров ер остидан унга қаради. Қаландаровнинг оппоқ оқарган юзи, қисиқ кўзлари атрофидаги табасумни ифодалашни керак бўлган ажин унинг «эчкининг орқаси қичиса, чўпоннинг нонини ейди» деб турганини кўрсатар эди.

Бояги одам ўтирди. У ўтиргандан кейин Қаландаров ўрнидан турди ва ич-ичидан хуруж қилиб келаётган титроқни босишга, бақириб юбормасликка ва илжайишга ҳаракат қилиб:

— Қани, гапир бўлмаса! Нега ўтирдинг? Маслаҳатингни эшитайлик! Бугун кесакдан ўт чиқиб қолди... — деди.

У одам секин ўрнидан турди, кулимсираб одамларга, кейин Қаландаровга қаради.

— Кесак десангиз ҳам майлига, — деди, лекин сенсираманг, Арслонбек. Мен сиздан икки ёш каттаман. Шу ерда бўйга етган қизим, бола-чақалик ўғлим ўтирибди... Козимбекнинг орзусини кўринг, сенсираманг...

Бу гап Қаландаровни ўзига келтирди, залнинг жим қолгани, бу жимликда кимнингдир чуқур хўрсингани уни эзиб, пачақлаб ташлади. Гавжум ерда йиқилиб тушган киши жонни оғриганига қарамай, дарров ўрнидан туриб, ҳеч нарса билмагандай, йўлида давом этгани сингари, Қаландаров пинагини бузмаган бўлиб жойига ўтирди, олдидаги бир варақ қоғозга бир нима-лар ёзган бўлди; қўлидаги қалам қоғозга белгисиз чизиқлар чизар экан, ўзи ўйлаб қолди: «Бу фалокатдан бунақа гаплар чиқмас эди-ку. Сенсираманг?! Шу вақтгача индамай келган одам энди нега оғринадиган бўлиб қолди? Юзимга қараб туриб сенсираманг деди-я! Бир гап бор. Қолхозга бирон ғаламис оралади, одамларга шу гап ўргатяпти! Бу ишлар нима мақсадда қилиняпти? Тагига етиш керак...»

Қаландаров шу ўй-хаёллар билан бўлиб, навбатдаги сўз кимга берилганидан беҳабар қолди, бирдан кулги кўтарилганда қараса, электростанциянинг механиги гапиряпти.

— ...Жуда тўғри, мажлис бўлгандан кейин ҳар қанақа масала кўпчиликнинг раъйига қараб, кўпчилик билан бамаслаҳат ҳал қилиниши керак. Бу ерда смета масаласи кўрилди, кўрилди эмас, тилга олинди. Умумий мажлиснинг тасдиқига ҳавола қилинган

смета ҳатто ўқилмади ҳам. Дўсматовга уй бериш масаласининг ҳал қилинишига қаранг: «Қаршилик йўқми? Бегараф ҳам бўлмаса керак» эмиш! Шу ҳам овозга қўйиш бўлди? Бундан ташқари, мажлисининг раиси турган ҳолда мажлисни Арслонбек акам олиб бордилар. Бу қанақаси! Агар сайлаган одамимиз мажлисни олиб боролмаса, бошқасини сайлайлик! Эҳтимол Арслонбек акамнинг ўзларини сайлармиз, эҳтимол бошқа одамни сайлармиз... Илгари ҳам кўп мажлисларимиз мана шунақа ўтган, кўп масалалар мана шунақа ҳал қилинган. Бир мисол: ўзларинг биласизлар, тапиллаб қулоқ-мияни ейдиган электростанциямиз эллик-олтмишта лампочкани аранг қизартиради. Клубда концерт, кино қўйиладиган бўлса бошқа жойларни ўчириб қўямиз. Шу электростанцияни деб ҳамма ёққа доимий сим тортиш, бунга икки юз етмиш минг сўм сарф қилиш керакмиди? Агар шу масала ўз вақтида дурустроқ муҳокама қилинса, правление аъзоларидан бири бўлмаса бири: «Ҳозирча муваққат сим тортиб турайлик, доимий симни Фарҳоддан электр олганимизда тортамиз», дер эди. Унда бу ишга юз барабар камроқ пул кетар эди. Келаси йил Фарҳоддан электр оладиган бўлсак, ҳамма симни бошқатдан тортишимиз керак, чунки ҳаммаси эскирган. Радиоузел масаласини олайлик...

Маълум бўлишича, радиоузелнинг аппаратураси бундан икки йил бурун олинган экан. Ўша йили «Социализм» колхозининг раиси Умнат Назаров радиоузелни ишга солиб, очилиш маросимида Қаландаровни таклиф қилган экан. Эртасига Қаландаров, ҳеч ким билан кенгашмай-нетмай, шаҳарга бориб аппаратура сотиб олибди; лекин қизиқ босилгандан кейин совиб, ўрнатиш ишини пайсалга солибди-ю, шу билан қолиб кетибди. Аппаратура олинганидан баъзи бир правление аъзолари бир йилдан кейин хабардор бўлишибди.

Мажлис жуда қизиди. Зулфиқоров бир чеккада қолиб кетди. Қаландаров энди ранги оқариб, асабийлашиб эмас, хижолатдан қип-қизариб, ерга қараб ўтирар эди. Бирин-кетин сўзга чиқиб, куйиниб гапирган одамлар «липпа», баъзан районга бериладиган нотўғри ахборотлар, теримда колхозчиларга кўпроқ меҳнат куни ишлаб олдириш учун пахта терадиган машиналарнинг ишлашига ҳар йўл билан тўсқинчилик қилиш ва бошқалар тўғрисида ҳеч қандай истиҳолога бормай рўй-рост гапиришди. Бу гаплар давомида қип-қизариб, ерга қараб ўтирган Қаландаров сўз Исмоилжон Норматовга

берилганда, юраги шув этиб, беихтиёр бошини кўтарди; бир вақтлар икки орада даромад манбалари тўғрисида бўлиб ўтган келишмовчиликлар, паст-баланд гапларни эслади-ю, ранги яна бўзариб кетди: «Тамом, — деди ичиди, — оғиз солгани пайт пойлаб юрганларга ҳам сўз тегди...»

Бироқ Исмоилжон сўзнинг асосий қисмини Қаландаровнинг энг яхши хислат ва фазилатлари, бригадир сифатида унда кўрган зўр ташкилотчилик қобилияти, колхозчи сифатида ундан кўрган меҳр-оқибатлари, мурувватларига бағишлади. Бу гаплар самимий эканини мажлис аҳлигина эмас, ҳар бир сўзнинг остидан ғараз қидириб ўтирган Қаландаровнинг ўзи ҳам сезиб турар эди. Унинг сўзи давомида зал бир неча мартаба чапак чалди, кимлардир унинг сўзини маъқуллаб, луқмалар ташлади. Қувноқ ғовур, кулги кўтарилди. Бу гаплар нақадар ширин, нақадар ёқимли бўлмасин, Қаландаров буларга ҳар нечук, кўтарилган болта деб қаради-ю, унинг тезроқ тушишини, қаерга тушиб қанчалик қон чиқаришини тезроқ кўриб, хотиржам бўлишни хоҳлар эди. Ниҳоят, болта тушди: Исмоилжон кўшимча деб аталадиган тасодифий, колхоз ишлаб чиқаришига дахли бўлмаган даромад манбалари, бир вақтлар бу ҳақда раис билан икки орада бўлган келишмовчилик тўғрисида гапириб берди.

Исмоилжон илгари партбюро аъзоси бўлганида колхознинг бир неча йиллик ҳисоботини кўриб қолибди. Даромад бу йиллар давомида ўн бир сўм билан йигирма уч сўм орасида тебраниб турган экан. Исмоилжон хўжаликнинг асосий тармоқлари пахта, пилла, чорва, мева ва сабзавот-ку, нега даромад бунақа тебранади деб қараса, даромад камайганда бу тармоқлардан бўладиган кирим умумий даромаднинг саксон беш-тўқсон процентини, кўпайганда эса унинг фақат олтмиш-етмиш процентини ташкил қилар экан. Демак, даромад хўжаликнинг асосий тармоқлари ҳисобига эмас, кўшимча деб аталадиган тасодифий, колхоз ишлаб чиқаришига дахли бўлмаган омонат манбалар ҳисобига кўпаяр экан. Бу манбалардан келадиган даромаднинг асосий қисмини эса район марказида чакана, харидор топилса улгуржи вино сотадиган иккита сабзавот дўкони, колхознинг махсус одами Сибирга олиб борадиган олма, узум ва у ердан юбориладиган ёғоч берар экан. Исмоилжон правленийнинг диққатини асосий тармоқларни ривожлантиришдан четга тортадиган, уни хумга, Си-

Бирь йўлига термилтириб кўядиган бу тадбирга қарши чиқибди, лекин масалани кўтариб уdda қилолмабди: биринчидан, раис обрўйи ва халқнинг ўзига бўлган чексиз ишончи билан босса, иккинчидан, фойдаси нақд бўлмаган ҳақ сўздан кўра, фойдаси нақд ноҳақ сўз қулоққа тезроқ киради деган хаёлга бориб, фикрида қаттиқ туриб олгани ботинолмабди, бу орада раисга ёмон кўрингани қолибди.

— Мен ўша вақтда ҳам айтган эдим, — деди Исмоилжон сўзининг охирида, — ҳозир ҳам айтаман: бу нарса даромадни кўпайтиришдаги кўзбўямачилик. Бугун меҳнат кунимиз йигирма етти сўмдан тушаётган бўлса, эртага йигирма сўмга тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун биз даромадни оширишда хўжалигимизнинг асосий тармоқларига суянишимиз керак.

Қаландаров ундан бошқа хунук гаплар кутгани учун ғалати бўлиб, анграйиб қолди.

Исмоилжон ўтирганидан кейин залда ғовур кўтарилди. Бу ғовурни раис ҳарчанд уриниб ҳам босолмади. Халқ, афтидан, омонат манбалар ҳақидаги фикрни қизгин муҳокама қилар эди. Қаландаров бу муҳокаманинг руҳини англаш учун залга зимдан разм солиб ўтирди. Минбардан янграган аёл кишининг овози ғовурни босди. Қаландаров ялт этиб минбарга қаради. Минбарда Ойниса турар эди. Қаландаров юраги гумуриб кетди. «Бир вақт клубда лекцияни мажлисга айлантirmoқчи, гап сотмоқчи бўлган аёллардан бири шу-ку! Ушанда гапни шу бошлаб, аёллар қий-чув кўтаришган экан, ҳозир ҳам шундоқ бўлармикин?» Қаландаров ўзига таскин берди: «Унда ўзим йўқ эдим, ўзи йўқнинг кўзи йўқ...»

— Кўзбўямачиликка мен ҳам битта мисол кўрсатиб, ундан кейин хотин-қизлар масаласига ўтаман, — деди Ойниса. — Эсларингда борми, бир йили мен бир кунда саккиз юз қирқ олти килограмм пахта терган эдим!

Залда қаҳқаҳа кўтарилди. Қаландаровнинг ранги яна бўз бўлиб кетди. Товушлар эшитилди:

— Ўша фирромликни айтиб беринг!

— Ўша иш қанақа бўлган эди?..

Ойниса воқеани гапириб берди.

Бир куни Арслонбек унинг уйига келиб: «Сен эртага азонда фалон участкага чиққин, райондан одам келган, ўшани олиб чиқаман, шу одамнинг кўз олдида ўн беш минут жонингни жабборга бериб пахта терасан, шу ўн беш минутда терган ҳар бир кило пахтагни ўн беш

килога оламан» дебди. Азонда раис билан меҳмон иккови ўша участкага келибди. Бояги киши соатига қараб турибди. Ойниса жон-жаҳди билан уриниб, чорак соатда салкам ўн олти килограмм пахта терибди. Кетишибди. Икки кундан кейин район газетасида Ойнисанинг оти чиқибди.

— Биров ҳайрон, биров кулади... — деди Ойниса, — лекин кўпроқ сўкишди. Сўкиш эшитган, колхозда ўғридай писиб юрган мен бўлдим, район слётида керилиб, мўйловини бураб ўтирган раисимиз бўлдилар!..

Зал гуриллаб кулиб юборди. Қаландаров яна қизариб, терга ботиб, ерга қараганича қимирламай ўтирар эди, нима бўлиб кўзи Саидага тушиб қолди. Саида ундан ҳам кўпроқ эзилиб ўтирар, айтилаётган гаплар унга оловли қамчидай тегаётгани ўтиришидан ва авзойидан билиниб турар эди. Буни кўриб Қаландаров ҳайрон бўлди: «Қалтак менинг елкамга тушаётибди-ку, нега сенинг орқанг қаваради?»

Ойниса энди «феодализм масаласи»га ўтмоқчи эканлигини айтганда, бир томонда ўтирган аёллар чувиллашиб қолишди.

— Биз бу масалани клубда кўтарган эдик, — деди Ойниса давом этиб, — лекин Саидахон «кўрамиз, текширамиз» деганлари учун дилимиздагини тўкиб солмадик, кутдик. Ўрни келганда, Саидахондан ҳам ўпкалаб қўййлик: кўрмадилар ҳам, текширмадилар ҳам. Шунақа, йўрға минган йўлдошига қарамас экан... Арслонбек акам Зулфиқоровнинг хотин устига хотин олгани, хотин-қизларга эскича қараши тўғрисида жуда кўйиб-пишиб гапирдилар, қани энди аёлларга ҳамма вақт шунақа куйсалар!.. Мен раисимизга, бутун правление аъзоларига битта савол бермоқчиман: правление шу яқин йилларда Зулфиқоров ишидан бошқа хотин-қизларга тегишли нечта масала кўрди-ю, қанақа қарорлар чиқарди? Наҳотки шундан бошқа ҳеч қанақа масала бўлмаса! Мана мен, беш боланинг онасиман, эрим олтинчи бола, чунки бунга ҳам қарашим керак. Эрим билан баравар кетмон чопаман, кечқурун рўзғор, бола... Утган йил мен саккиз тоннадан ортиқроқ пахта тердим. Бир ҳисоблаб кўринг-чи, шунча пахта терганимда неча мартаба ўтириб турдим экан, бундан ташқари, шу саккиз тонна юкни кўтариб неча километр йўл босдим экан! Кечқурунлари яна рўзғор иши, бола ташвиши, мажлис... Мен пардоз ҳам қилишим керак, пардоз қилмасам, эрим бурнини жийиради.

Залда қийқириқ-кулги бўлиб кетди. Лекин Ойнисанинг ўзи кулмас эди.

— «Қизил тонг» колхози шу яқин йилларда кетмонни йўқотиш пайига тушган дейишади, бизда ҳали бу гапнинг учи ҳам чиққан эмас. «Социализм» ўтган йили пахтасининг йиғирма етти процентини машина билан терган эмиш, биз неча процент терганимизни билмаймиз. Шуни биаламанки, машинага ажратилган каттакон бир қартага Арслонбек акам мўйлов қилиб одам қўйдириб юбордилар — «колхозчилар меҳнат куни ишлаб олсин» эмиш! Сиртдан қараганда, бу колхозчиларга ғамхўрлик, қатини очиб қарасангиз, колхозчилар, аynиқса хотин-қиз колхозчиларнинг бошини оғир меҳнатдан чиқармасин деган гап! Машина ёмон эмиш! Нимаси ёмон, қаери ёмон? Айтайлик, тузатсин!.. Даламизга биринчи чиққан трактор эсимда бор: плуги ўрта қўлдай томирга илиниб қолса, торта олмас эди. Ҳозирги тракторлар билакдай томирни писанд қилмайди... Сўзимнинг охирида яна бир нарсани правлениемизнинг юзига солмоқчиман: мен мана шундай меҳнат қилганимга яраша кошки кўнглим тинч бўлса! Қўлим ишда-ю, кўнглим яслида, боғчада. Яслиларимиз ўзини ўзи эплай олмайдиган кампирлар қўлида, боғчамиз бўлса... хайрият, Хуринисо опамиз инсофга келиб, ишни ўз қўлларига олибдилар... Туғруқхонамиз не аҳволда. Мана энди Козимбек келибди, тузалиб кетар-ку, лекин шу чоққача на раисимиз, на правление аъзоларидан бирон киши бирон марта туғруқхонага бош тикқани маълум эмас. Мен икки боламни шу туғруқхонада туққанман. Одамнинг хўрлиги келар экан: сут топшириш планини ҳамиша ортиғи билан бажарамиз, ортиқча сутни сотгани районда иккита дўконимиз бор, лекин кўз ёриб ётган она бир стакан сут ёки кичкинагина битта пиёлада қаймоқ юзини кўрмайди!..

Ойниса сўзини тугатиб минбардан тушганда, яна гулдурос қарсак, қий-чув кўтарилди. Энди фақат Қаландаров эмас, бутун правление аъзолари ҳам ерга қараб қолишди ва одоб юзасидан қарсакка қўшилишди. Бошқа гаплар билан бўлиб, Зулфиқоров ҳақида правлениенинг қарорига қандай қарашини айтиш Ойнисанинг мутлақо эсидан чиққан эди. Буни на президиум пайқади, на халқ. Унинг ўзи эслаб ўрнидан турди, раисдан ижозат олиб халққа юзланди.

— Кечирасизлар, асосий гап эсдан чиқибди: Зулфиқоров ҳақида правление чиқарган қарорга қўшиламан.

Ундан кейин яна бир қанча эркак-аёл сўзга чиқди. Булар асосан ўзларидан олдин сўзга чиққан нотикларнинг фикрларини янгидан-янги фактлар билан тасдиқлашди. Музокара тўхтатилгандан кейин мажлис раиси яқун қилиб, правлениенинг қарорини овозга қўйди. Қарор бир оғиздан маъқулланди.

Мажлис ёпилди. Саида Қаландаров билан бирга чиқмоқчи эди, нимагадир алахсиди-ю, қараса, Қаландаров чиқиб кетибди. Саида ҳозир унинг кетидан чопишни лозим кўрмади-да, кейинроқ уйига борди. Ҳуринисо унинг бетоб эканини, ухлаб ётганини айтди.

Кечаси Саиданинг ҳужрасига Қозимбек билан мухбир Аъзамжон келди. Саида Қозимбекдан отасининг соғлиғини сўраган эди, Қозимбек мийиғида кулиб:

— Гапларнинг кайфини суриб ётибди, — деди.

Мажлисдан олдин Қаландаров Аъзамжонни кабинетига олиб кириб, Зулфиқоров ҳақидаги материаллар билан таништирибди ва тездан фельетон ёзиб, район газетасида бостиришни сўрабди. Аъзамжон шу ҳақда Саида билан гаплашгани келган эди. Саидага бу фикр маъқул бўлмаса ҳам, очиқ бир нима демади-ю, фельетондан кўра мажлис ҳақида тўлароқ ҳисобот берилса, райондаги бошқа колхозларга ҳам фойдаси тегар деганга ишора қилди.

Бу ишора Аъзамжонга жуда маъқул тушди.

XXI

Қозимбекнинг гапидан Қаландаров ўзини касалликка солиб ётиб олгани маълум бўлгандан кейин Саида жуда хафа бўлди. Унинг ҳеч кимни қабул қилмагани аҳволни яна ҳам чалкаштирар эди: ким билади, уйда ётиб қандай ўй-хаёлларга боради-ю, «касал» ликдан қанақа бўлиб бош кўтаради.

Саида эртасига ҳам Қаландаровни кўролмай куни бўйи диққат бўлиб юрди-ю, кечқурун бирпас ёзилиб келгани кўктойни миниб, «Социализм»га қараб кетди. У тойини ўзинга ром қилиб ва ўзини отга ўргатиб юрган вақтларида «Социализм»га бир неча мартаба борган, Тожихонни бир-икки кўриб чақчақлашган, лекин унинг уйига киргани фурсат бўлмай ҳар сафар «бир келаман, бафуржа ўтириб бир чақчақлашамиз» деган ваъда би-

лан хайрлашган эди. Диққатчиликни ёзишдан ташқари ваъдага вафо қилиш учун ҳам бориш зарур бўлиб қолди.

Тожихон касалдан тузалган, лекин ҳали ишга чиқмаган экан. Саиданинг келганидан жуда хурсанд бўлди, миннатдорлик билдиргани сўз, ўтказгани жой тополмай қолди.

Унинг ҳовлисини, уйини, рўзғорини кўриб Саиданинг оғзи очилиб қолди: ҳовли эмас, гулистон — бўстон, уй эмас, кичкина қаср, рўзғор эмас, хазина — музей! Столовойга кирилганда жилваланиб турган мебеллар, ҳеч қаерда кўрилмаган каттакон ярқироқ радиоприёмник, буфетнинг ойнасидан камалакнинг ҳамма рангида товланаётган хрусталь ва қимматбаҳо чинни анжомлар, деворларга осилган аломат суратларнинг зарҳал рамкалари кўзни жимирлатиб юборар эди. Саида бу нарсаларнинг жилоси ва нафис-нозиклиги олдида ўзини жуда қўпол сезиб, бирон нарсага тегиб кетиб синдириб қўйишдан қўрққандай қимирламай ўтирди; Тожихон буфетга терилган пиёлалардан бирида чой узатганида ташвишга қолиб «менга жўнроқ пиёлада бера қолинг» дейишига сал қолди.

Эри ҳисобчи, ўзи бригадир, икковининг топганидан шундай ҳовли-жой, шундай рўзғор орттириб бўлармикин?

Саида кўнглига шу гап келди-ю, Тожихон ва унинг оиласи ҳақидаги бу ножўя гумонни кўнглидан тезроқ қувиб чиқариш учун ўрнидан туриб, девордаги суратларни томоша қилди. Булар ичида унинг диққатини иккита портрет жалб қилди. Буларнинг бири Тожихоннинг қизлик ёки келинчаклик маҳалидаги, иккинчиси нуроний бир кампирнинг портрети эди.

— Ҳамидулланинг орзуси, — деди Тожихон ўзининг портретига ишора қилиб.

Унинг бошида фёранг дурра, устида хонатлас кўйлак, зардўзи желатка, қулоқларида ойбалдоқ, тагдўзи дўппи тикиб ўтирибди; тиззасида дўппининг тепаси, ёнида кизаги ва ранг-баранг ипак, ўзи остки лабини тишлаб, қошларини чимириб, не машаққат билан игнага пушти ип ўтказаетибди, лекин бу машаққат ифодаси унинг чексиз бахтиёр чеҳрасига ҳусн бўлиб тушган эди. Саида Тожихоннинг «Ҳамидулланинг «орзуси» деганини англай олмай қайрилиб қараган эди, Тожихон тушунтириб берди. Эри унинг мана шу хилда дўппи тикиб, Фурқат айтмоқчи:

Усмадин қошлар қаро, қўллар хинодин лола ранг,
Дурраинг оғушидан пешананинг аҳволи таиғ...

бўлиб, уйда ўтиришини орзу қилар экан.

— Менинг бунақа суратим ҳам йўқ, бунақа ўтириб олдирган ҳам эмасман, — деди Тожихон. — Ҳамидулла Тошкентдан бир рассомни олиб келиб бир ойдан ортиқ ишлатди. Рассом минг хил қилиб суратимни чизди, кейин уч ой йўқ бўлиб кетди-ю, шу портретни олиб келди.

Ҳамидулла рассомга саккиз минг сўм берибди. Санда бу оиланинг даромади ҳақида кўнглидан ўзига ҳам ботмаган шубҳага ўрин берганида албатта, биринчи навбатда Ҳамидуллани кўзда тутган эди, саккиз минг сўм бериб, хотинининг портретини ишлатганини эшитганидан кейин кўз олдига юздан тўқсонни урадиган учар бир одам келди-ю, шу билан умр қилиб, яна унинг хотинга эскича қарашидан шикоят қилиб юрган Тожихондан ҳам ихлоси қайтди. Йўқ, кейиндан маълум бўлдики, Ҳамидулла бузоқнинг ҳақи бор деб сифирнинг сутини ичмайдиган тақводор одамлар тоифасидан экан. Бу ҳақда Тожихоннинг гапига ишонмаслик учун ҳеч бир асос йўқ эди. Тожихоннинг бригадирликдан топгани рўзгорга баҳузур етар, баъзан орзу-ҳавас учун ҳам қолар экан. Ҳамидулланинг эса ҳисобчиликдан ташқари, битта рўзгорни тебратгулик даромад берадиган бўлак касби ҳам бор экан: автомобилнинг электр ускунаси, мотоцикл, айниқса, радиоприёмник тузатишга районда ҳам тенги кам топиладиган уста бўлиб, бу ишларни кечалари баъзан уйида, баъзан мижозларининг ҳовлисига қатнаб қилар экан.

— Пул топиш, албатта, қийин, — деди Тожихон. — Лекин бу пулни тутиш, билиб сарф қилиш ундан ҳам қийинроқ. Бу хусусда Ҳамидулла дуруст: ичмайди, чекмайди, бейўриқ улфатчилик қилмайди, бекор кетадиган бир тийинни кўзи билан бўлса ҳам қисиб қолади. Лекин эргинам томчилаб топганини мана бунақа нарсаларга пақирлаб сочади.

— Ёмонми? — деди Саида анжомларни кўрсатиб.

— Яхши, жуда яхши! — деди Тожихон. — Лекин фарз билан қилинган яхшилик ёмонликдан фарқ қилмайди. Ҳовли-жой, рўзгор, машина, портрет... нима қилсаю мени қанотимдан уйга миҳлаб қўйса! Қолхозда ишламасам, ҳеч қаерга бормасам, ҳеч ким билан гаплашмасам;

ўзимга оро бериб уйда ўтирсам, суйса — ийиб, урса — йиғласам... Ҳозирги замонда бунга қўйвораман деб қўрқитиб, мушт кўтариб, пичоқ ўқталиб эришиб бўлмайди. Мен буларнинг ҳаммасига янгича сандиқ, янгича пўписа, янгича мушт, янгича пичоқ, деб қарайман. Мана, портретни олинг. Ҳамидулла келинчаклик давримдан бир хотира деб, ёшлик ва ҳусндор вақтларимни эслаб бунга саккиз минг сўм сарф қилибдими? Ҳеч-да! Ҳамидулла шу билан «келинчак бўлиб уйда ўтирган вақтларингда мана шундай беғам-беташвиш эдинг, ўша бахтиёр кунларингга ҳавасинг келмайдими?» демоқчи, шунча йилдан бери қулоғимга қўйиб келган ўлик гапига рассомнинг ҳунари билан жон бермоқчи! Мана шу ғараз ҳар қадам, ҳар дамда билиниб туради-ю, ҳеч нарса татимайди... Бу билан умр қилиш учун кошки шу дардининг ўзинигина тортсам, яна буни ҳаммадан, энг яқин одамларимдан ҳам яширишим керак: биров «шу билан умр қилиб тилла кишан киймай ўл» деса, биров «битта эрни йўлга сололмасанг бутун бошлиқ бригадани қандай удда қилаётибсан» дейиши мумкин.

Тожихоннинг бундай тўлиб тургани ва бир оз қизишиб гапирганидан шу кунлари эр-хотин орасида гап қочганга ўхшар эди. Бундай кезларда эр ҳам, хотин ҳам салгина яқинроқ одамга кўнглини бўшатишга мойил бўлгани учун қизиқ устида оиласининг сирини фош қилиб, кейин пушаймон бўлмасин деган мақсадда Саида гапни чалғитди:

— Бу киши қайнанагизми? — деди кампирнинг портретини кўрсатиб.

Тожихон Саидага қараб маъюс кулимсиради.

— Нима учун қайнанагизми деб сўрадингиз, онам бўлиши эҳтимоли йўқми?

Саида хижолат бўлди-ю, ростини айтди:

— Кечирасиз... оилада аксари эрнинг онаси тўрға чиқади.

— Бизнинг оиламизда хотиннинг онаси тўрға чиққан. Бу киши қазо қилганларида Ҳамидулла «қанотим синди» деб йиғлаган эди.

Тожихон яна шикоятга ўтди. Ҳамидулла рўзгорни жуда яхши билгани ва шу билан бирга, орзу-ҳавасли эркак бўлгани, хотиннинг уйда ўтиришини, ўтирганда гул, юрганда товус бўлишини истагани ва шунга интилгани учун кампирга жуда маъқул экан. Эр-хотин орасида қанақа келишмовчилик бўлмасин, қанақа гап қочма-

син кампир орага тушиб ҳамма вақт куёвининг тарафини олар, «бир эр шуда» ёки «хотин деган эрдан тўрт энлик пастда юриши керак» деб қизини уришар, ҳатто берган сутини ўртага солар экан.

— Онамнинг юзидан ўтолмай Ҳамидулланинг гапига кириб ўқиёлмай қолдим, — деди Тожихон товуш титраб. — Дуёда бирдан-бир орзум агроном бўлиш эди. Агрономлик кундузлари хаёлим, кечалари тушимга кирар эди.

Тожихоннинг дард-ҳасрати чексиз эди. Саида унга ачинди. Ҳамидулланинг хулқини қоралади, лекин бу ҳақда бирон ёрдам ваъда қилолмас, чунки Ҳамидуллага таъсир кўрсатиш у ёқда турсин, сури-салобати босадиган кап-катта одам билан бу ҳақда гаплашишни чамалаб ҳам кўролмас эди. Бироқ Ҳамидулла кўринишда, рафторда, гапта сури-салобати босадиган одам бўлиб чиқмади. У ишдан келиб, ҳовлида узоқ ивириб юрди, сув сепди; Тожихон чақиргандан кейин таъзим-тавозе билан уйга кириб келди-ю, Саида билан қўл бермай сўрашди, пойгакдаги курсига омонатгина ўтирди. Унинг кичкинагина жуссаси, пайваста қоши, икки томонга бир оз буралиб чиққан шинамгина мўйловчаси ва унинг остида ялтираб турган қип-қизил ва ёғлиқ лаблари, бунинг устига, ҳозиргина чимилдикдан чиққан гўл куёв боладай хижолатдан ўлай деб ўтириши Саиданинг бу одам ҳақидаги тасаввурига сира ҳам қовушмас эди. Наҳот шу одам бир вақтлар бўлса ҳам хотинига қўл кўтарган бўлса! Наҳот шу одам Тожихоннинг гапини иккита қилса! Тожихоннинг эри ҳақида айтган гаплари, қилган шикоятни Саидага ношуд-нотавон аёлнинг инжиқлиги, минғиллагани бўлиб кўринди.

Тожихон Саидани «Бўстон» партия ташкилотининг секретари» деганида Ҳамидулла, «ие, шуни айтмайсизми» дегандай кўзларини катта очиб бир нима демоқчи бўлди-ю, айтмасдан, ирғиб турди ва қўлини кўксига қўйиб, мулойим товуш билан:

— Ҳовли уйдан жизми иссиқроқ бўлса ҳам, шабадаси бор, таъблари хоҳласа... жой қилиб қўйганман, — деди.

Ҳовлига чиқишди. Ҳовлига сув сепилган, кўпчиб-тошиб ўсган қирқоғайинининг бағрига ўрнатилган яшил сўрига кўкқарға шоҳи якандозлар тўшалган, парқув ёстиқларни бурчаги билан тикка қилиб қўйилган эди. Хотини сўрида ўтирган ҳолда ўзи ҳовлида пилдираб хиз-

мат қилиб юрганини, хотинига қилган муомаласини кўрган ҳар қандай аёлнинг Тожихонга ҳаваси келар эди.

Буларнинг ҳаммаси панд берди-ю, Саида Ҳамидуллага киноя ва рамзлар билан насихат қилмоқчи, лозим келса уни шонга тортмоқчи бўлди, шунинг учун кетишга шошилмади, Тожихон ошга уннаганида ҳам чандон қаршилиқ қилмади.

Саида гапни «заб хотинингиз бор-да» деб бошлади, унинг қирқ йигитга бош бўлгудек ақл-фаросати, обрўйи борлиги тўғриларида гапириб, Ҳамидуллага миннатдорчилик билдирди.

— Яшанг, Ҳамидулла ака, Тожихон опамнинг шунчалик бўлишида сизнинг хизматингиз оз бўлмаса керак, — деди, кейин мақсадга яқинлаша берди: — Албатта, тагида бўлмаган одамга минг қилсангиз ҳам нам ўтказолмайсиз. Жамятда тутиши мумкин бўлган ўрнини олтин соат, яхши туфли, машинага алмаштирадиган хотинлар озми!

Ҳамидулла унинг ҳамма гапига «тўғри, ҳақиқатда тўғри» дан бошқа ҳеч нарса демади; Тожихон тўғрисида очикроқ гапириш учун илмоқ бўладиган бирон сўз айтмади. Саида гапни айлантириб, Тожихон ақлли, қобилиятли аёл бўлгани учун уйда занг босиб ётганидан кўра жамоат ишида ярқирагани яхши, бу нарса ўзи учун ҳам, эри учун ҳам катта шараф деган мазмунга олиб келди. Ҳамидулла бу тўғрида ҳам «тўғри, ҳақиқатда тўғри» деди, Саида кўнглидагини айтиш учун ҳеч бўлмаса баҳона бўладиган бирон оғиз сўз ҳам айтмади. Шундан кейин Саида баҳона қидириб ўтирмасдан «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» йўсинида рўй-рост гапираверди.

— Хотинининг уйда ўтиришини хоҳлайдиган эркеклар ҳам топилади. Булар бир нарсани тушунмайди: иш фақат сабаби тирикчилик эмас. Ўзингиздан қиёс: соқов приёمنىкни не машаққат билан тuzатсангиз, приёمنىк бирдан гапириб юборган пайтда эгаси хизматингиз учун қанча пул бериш-бермаслиги эсингизга келадими? Тожихон опамнинг бригадир бўлиб қиладиган ишини приёمنىкни гапиртириш билан тенглаштириб бўладими?

Ҳамидулла бунга ҳам «тўғри, ҳақиқатда тўғри» деб жавоб берди-ю, Саида кетаётганда унинг ошгача, ош маҳалида, ошдан кейин гапирган ҳамма гапларини бир оғиз сўз билан бир пул қилди-қўйди. Тожихон меҳмон-

га бергани гул кесиб юрганида, Ҳамидулла Саидага яқин келиб секин сўради:

— Кечирадилар... Сўраганинг айби йўқ... ўзлари куёв қилганмилар?

— Йўқ, — деди Саида.

— Ҳм... куёв қилиш ниятлари борми?

Саида хижолат бўлиб, нима дейишини билмай қолди ва кулиб:

— Қайдам... — деди.

Ҳамидулла ҳам назокат билан кулди.

— Қонун... табиат... Одам одам билан тирик. Мавсумни ўтказмасдан куёв қилсалар, ўзларига ҳам яхши, бизга ҳам яхши бўлар эди: Тожихон ўзларидан ибрат олса, камина куёвларидан ибрат олсам, турмушимиз бундан ҳам яхши бўлиб кетса ажаб эмас...

Саида ҳанг-манг бўлиб, турган жойида қотиб қолди.

Тожихон бир қучоқ гул кўтариб келди. Эр-хотин уни кузатиб чиқишди. Ҳамидулла ариқ бўйидаги те-ракка боғлиқ турган тойни ечиб Саидага кўндаланг қилди.

Саида хайрлашиб, орқасига қарамай жўнаб кетди.

XXII

Бу кунларда ҳар ким ўз дард-алами, ўз ғам-ҳасрати билан эди.

Қаландаров бошда одамларнинг гапини писанд қилмаган, писанд қила бошлаганида колхозга бирон ғаламис оралаб ҳамма ёқни бузаяпти деган хаёлда ғазабга минган бўлса, мажлисда шунча одам гапириб, хаёлида йўқ гуноҳларини юзига солгандан кейин ғазоби ўпкага айланди: «Ҳа, шу экан-да!.. Раис бўлганимдан бери пахта ҳосилини ўн олтидан ўттиз олти центнерга, меҳнат кунини саккиз сўмдан йигирма етти сўмга олиб чиқдим; каттани ака, кичикни ука деб иш тутдим; одамларнинг тўйига бош, ўлигига ҳассакаш бўлдим... Юзхотир деган нарса йўқ экан-да! Шу гаплар бор экан, ҳар қайсиси пайтини топиб, ўзимга айта қолса ҳам бўлар эди-ку! Мен нима гуноҳ қилган бўлсам, кўпчиликка яхши бўлармикин деган холис ниятда қилган эдим-ку...»

Ойнисанинг уйида уч кундан бери қиёмат — эридан балога қолган — нечук эканки, хотин боши билан раиснинг бетига шунча гапни айтди! Нечук эканки, шунча

эркакнинг ичида «Эримга пардоз қилиб кўрингим келди» деди!..

Саида уч кундан бери раисни кўролмай диққат: нима бўлди, мажлисда бўлган гапларни қандай тушунди? Нима учун ўзини касалликка солиб ётиб олди?.. Нима учун ҳатто хотини, ўғлига ҳам ҳеч нарса демайди?

Хуринисо икки ёқлама қайғуга қолди: бир томондан эрига ичи ачиса, иккинчи томондан, ўғлининг ноқобиллигидан куйиб, жизғанақ бўла ёзди.

Уша мажлис куни кечаси Тошкентдан Манзураҳон келди. У аллақандай бир делегация составида уч ой муддат билан Хитой Халқ Республикасига кетаётган экан, ота-онаси билан хайр-хўш қилгани келибди. Ки-фоятхон Хуринисо билан бамаслаҳат «ундоқ бўлса куёв билан келин бирпасгина холи ўтириб, роз айтишсин» деган муддаода Қозимбекни ўйига чақирадиган бўлди. Манзураҳон эртасига кечқурун жўнайдиган бўлгани учун холи ўтириш кундузи соат бирга тайинланди.

Қозимбек тайинланган вақтда негадир, Саида билан келди. У қаерга бошлаб кетаётганини айтмаган бўлса керак, Саида ҳайрон бўлиб эшикдан қайтмоқчи бўлди. Манзураҳон қўймади, маҳкам ёпишиб олди. Ичкарига кирилгандан кейин Саида Манзураҳоннинг хусн-жамолга маҳлиё бўлиб, ҳамма нарсани унутди, ўтириб қолди. Манзураҳоннинг пайваста қоши, онасининг кўзидай ўйноқи, лекин қора, учқун сочиб ялт-ялт этган катта-катта кўзлари, нозик-енгиллигидан ҳавода қалқиб тургандай туюлган вужуди, тиниқ овози, қувноқ кулгиси... эркак кишининг эмас, хотин кишининг ҳам суқи кирадиган қиз эди...

Хуринисо ўғлининг, Кифоятхон қизининг бефаҳмлигидан, ҳар иккаласи Саиданинг қилмишидан хуноб бўлиб, меҳмонларнинг олдига кириб ўтиришга мажбур бўлиб қолди. Қудаларга бу ҳам етмагандай, Қозимбек бутун суҳбат давомида Манзураҳонни «синглим» деб атади. Манзураҳон ундан ҳам ошириб юборди; нимадандир гап чиқиб, Қозимбекка: «Тўйингизда ўйнаб бераман» деди.

Қудаларнинг кайфи қочди. Бу кўнгилсизлик суҳбатга дарров таъсир қилди. Меҳмондорчилик тез туғади.

Қудалар ҳар қайсиси ўз боласи билан очиқчасига гаплашди. Икковининг ҳам суйган ёри бор экан. Манзураҳон онасига хушмўйлов бир йигитнинг суратини

*кўрсатди. Йигит машҳур бир артистнинг ўгли бўлиб, ҳозир Москвада ўқиётган экан. Эшон қизига бақирди, дўқ қилди, урмоқчи ҳам бўлди-ю, тахт туриб берган Манзураҳонга қўл кўтаролмади. Қозимбек суйган ёри борлигига иқрор бўлди-ю, ким ва қаерда эканини айтмади. Хуринисо ўғлига қаттиқ гапириб ғавғо кўтаролмади: бир томондан, бусиз ҳам абгор бўлиб ётган эрини нотинч қилгани кўнгли бўлмаса, иккинчи томондан, биттаю битта ўғил...

Эшон қизининг бебошлигидан дунё кўзига тор бўлиб турган пайтда Қозимбекнинг кўнгли бошқа қизда эканини, Хуринисо аҳд-паймондан айниб, ўғлига ҳеч нарса демаганини эшитиб чидолмади — заҳар ичди. Қифоятхон дод солиб, унинг устига ўзини ташлади ва ияк қоқиб ҳушдан кетди. Бунақа фожиани китобда ҳам ўқимаган Манзураҳон кўрққанидан ички кўйлақда ва оёқ яланг югурганича бориб, Қозимбекни олиб келди. Қозимбек касалларни яхшилаб кўрди, мийиғида кулиб, икковини бир стакандан аччиқ сурғи дори билан ўзига келтирди-да, Манзураҳонни буткул хотиржам қилиб, кўп ўтмай, поездга кузатиб чиқди. Қозимбекнинг Манзураҳонни кузатиб чиқиши, чиқмаган жондан умид дегандек, Эшоннинг кўнглига жизми ёруғлик солди: «Олмайдиган бўлса, нега кузатиб чиқади? Нима учун ўзи якка кузатиб чиқади?..» Ёшлар орасида бу хилдаги муомала-муносабат ҳозирги замон адаб-одобининг энг оддий тақозоси эканлиги Эшоннинг хаёлига ҳам келмас эди.

Эшон буларнинг ўзаро муомаласини кўзи билан кўрмоқчи бўлди-ю, Қифоятхонни олиб, станцияга чиқиб борди. Станцияда одам сийрак, Қозимбек билан Манзураҳон перронда кезишар, иккови ҳам нимадан-дир бениҳоя хурсанд — бир айтиб ўн кулишар эди. Эшон билан Қифоятхон қулай бир жойни топиб, буларни кузатишди. Поезд келди. Паровоз ҳанеираганича ўтиб тўхтади. Йўловчилар нари-бери югуриб қолишди. Қозимбек билан Манзураҳон бир лаҳза кўздан йўқолиб, ўртадаги вагонлардан бирининг зинаси олдида пайдо бўлишди. Паровоз узун гудок берди, бир орқасига силжиб, жўнади. Бироқ Эшон кутган нарса содир бўлмади. Манзураҳон бир неча қадам пиёда юрганидан кейин Қозимбекка қўл бериб хайрлашди-ю, ирғиб зинага чиқди. Қозимбек рўмолчасини силкиб, охириги

вагоннинг кетидаги қизил чироқ кўздан ғойиб бўлгунча турди, кейин қайрилиб катта йўлда кутиб турган машинага томон кетди. Эр-хотин бир-бирига қаради ва иккови баравар: «Шўримизга шўрва тўкилгани ростга ўхшайди-ку...» деди.

Қайтишди. Эр-хотин ҳар қайсиси ўз ўйи билан бўлгани учун уйга келгунча чурқ этмади. Ҳали вақтли бўлса ҳам Қифоятхон жой солди ва бошини рўйжага буркаб ётди, Эшон ҳовлисига сиғмай кўчага чиқди, кўчаларни узоқ айланиб юрди. У нима тўғрида ўйламасин қаршисидан бир савол чиқар эди: «Қозимбек нима учун Саидани бошлаб келди? Саида ҳаммамизнинг ниятимизни билар эди-ку, нима учун келгани рози бўлди?» Эшон бу ҳақда ўйлаган сайин кўнглидаги гумон ҳақиқат тусини олар эди: «Саида раисни мендан совитди, хотинимни унинг уйдан улоқтириб ташлади... Шошма, Қозимбек билан Саиданинг кечқурунлари отлиқ дала айлангани бежизмикин? Икковининг отлиқ юрганини неча марта ўз кўзим билан кўрдим. Албатта бир гап бор! Меҳмонлар келмоқчи бўлган куни иккови қандоқ ўйнади! Тўртта одамнинг олдидан қоқинмасдан ўтолмайди-ган Қозимбек шунча одамнинг ичида ўйнади. Саида билан басма-басига ўйнади. Саиданинг ўрнида бошқа қиз бўлса ўйнармиди? Бундан ташқари, Қозимбек Саиданинг ҳужрасига кўп киради дейишади... Албатта бир гап бор!»

Эшон беихтиёр боққа томон юрди, дарвозадан кйриб, Саиданинг ҳужрасига томон қаради. Ҳужрада чироқ бор эди. Эшон деразага яқин борди. Ичкаридан гурунг эшитилар эди. Эшон секин деразанинг рўпарасидаги анжирнинг каллагига чиқиб қаради. Саида каравотда, Қозимбек курсида, иккови гаплашиб, кулишиб ўтирар эди. Шу пайт Эшон бир қарорга келди-ю, югурганича бориб хотинини уйғотиб келди ва мақсадини унга тушунтириб, ўзи яна анжирнинг каллагига чиқди. Қифоятхон Эшонни гўё қидириб юрган бўлиб, эшикни тақиллатди. Эшон бутун кучини кўзига йиғиб, деразадан қараб турди. Эшик тақиллаган вақтда Қозимбек билан Саида худди «кирса майлими» дегандай бир-бирига қаради. Саида каравотдан туриб, курсига ўтирди ва Қозимбекка яна бир марта савол назари билан қарагач, товуш берди.

Қифоятхон кирди, Эшонни тополмай қарғаган бўлиб қайтиб чиқди,

— Тамом! — деди Эшон қоронғида хотинининг этадан ушлаб борар экан. — Қозимбекни қайириб олган! Орада бир гап бўлмаса, эшик тақилдаганда иккови бунақа шошиб қолмас эди.

Эшон Саиданинг пайини қирқишга, унинг Қалаидаров билан орасини бузишга бел боғлади. Бу ишни илоҳи борица тезроқ, Қозимбекнинг кўнгли Саидада эканини ота-онаси билмасдан бурунроқ қилиш керак эди.

XXIII

Эшон эртасига эрталаб Ҳуринисодан суюнчи олгани келди: Қозимбек кечаси ўзи ёлғиз Манзурахонни станцияга кузатиб чиққанини, поезд жўнаши олдида иккови қоронғига ўтиб чиппа-чиппа ўпишганини айтиб, хурсандлик изҳор қилган ва шу билан бирга, ранжиган бўлди; «Ҳозирги ёшлар қарияларни кўйдиргани-кўйдирган», деб бир оҳ чекди-ю, бу воқеаларни Арслонбекка билдирмай қўя қолишини маслаҳат кўрди.

Арслонбек воқеани эшитса, ҳеч шубҳасиз, ўғли билан очиқ гаплашади ва бўлажак келини ким эканини айтишга мажбур қилади. Бундай бўлган тақдирда Эшоннинг Саида тўғрисида айтадиган ҳар қандай гапини Қаландаров хусумат деб билиши турган гап. Эшоннинг бу келишидан мақсади аввало шунинг олдини олиш, қолаверса, Қаландаровга учраб, Саида ҳақида унинг кўнглига шубҳа ва ташвиш уруғини сепиш эди.

Ҳуринисо бу хушхабардан қанчалик суюнган бўлса ҳам Эшонни ҳовли юзидан кузатиш мақсадида унинг саволига одатдагича: «Арслонбек акангиз ухлаб ётибдилар» деб жавоб берган эди, уйдан Қаландаровнинг ўзи Эшонни чақириб қолди. Эшон ўнг чаккасига тушиб турган тим қора сочинини чинчалоғи билан қулоғининг ерқасига суриб, оёқ учида айвонга чиқди, ўша хилда юриб бориб, уйнинг эшигини секин очди, калласини тикқандан, то Қаландаров кўрсатган жойга бориб ўтиргунича гоҳ кўзига ёш олиб, гоҳ хурсандликдан ўзини йўқотиб ҳол-аҳвол сўради, Қаландаровнинг икки ёнида, хонтахта устида уйилиб ётган китобларни кўриб ҳайрон бўлди: «Бу одам ҳеч қачон қўлига китоб ушламас эди-ку!..»

Қаландаров буни пайқади.

— Ҳеч бир дуруст китоб йўқ! — деди худди шу китобларнинг ҳаммасини ўқиб маза-матра топмагандай.

— Бирига тушуниб бўлмайди, бири эртак... Китоб деган нарса одамга илм берса, бу китоблар бор илмингни қоқиштириб олади!

— Жуда тўғри! — деди Эшон.

Эшон колхозда нималар бўлаётгани, одамлар нималар деяётгани ҳақида берадиган сон-саноқсиз саволини Қаландаров шу гапдан бошламоқчи деб ўйлади. Бироқ Қаландаровнинг Эшонни чақиришдан муроди ташқарида нималар бўлаётганини сўраш эмас эди.

Қаландаров бошда одамларнинг гапидан ғазабланган, бир оз мулоҳаза қилгач, бу ғазаб ўпкага айланган бўлса, уч кун танасига хўп ўйлаганидан кейин кўнглида ўша ўпкадан асар ҳам қолмади: «Одамлар нима деган бўлса ҳаммаси рост, бу гаплар қай хилда айтилган бўлмасин — хусуматдан эмас, чунки ҳамма суюниб эмас, куйиниб гапирди. Шундай бўлгандан кейин мажлисдан ортиб ташқарига чиқадиган нима гап қолди?».

Эшонни чақиришдан унинг мақсади бошқа эди.

Қаландаров бўлиб ўтган камчилик ва хатоликлар тўғрисида энди ўша одамлардай холис туриб, куйибпишиб ўйлар экан, бу камчиликларнинг сабабларини қидириб, ҳамма иллатни ўзининг илмсизлиги устига қўйди: «Бу каллада илм йўқ! — деди пешанасига шақшақ уриб. — Мени илмсизлик мўрт қилиб қўйган!»

Қаландаров энди илм қидирмоқда эди.

У уйга келиб қолган ҳамма китобларни бир-бир варақлаб, пича-пича ўқиб кўрди, хотинига айтиб кутубхонадан янги китоблар олдирди, лекин бу китобларнинг ҳеч бири унга илм берадиганга ўхшамас эди.

Қадим замонда бир подшо ўладиган бўлибди-ю, дунёдаги ҳамма илмларни билиб ўлгиси келибди. Олимлар дунёдаги ҳамма илмларнинг қаймоғини олишган экан, бир туя китоб бўлибди. Подшо бу китобларнинг ҳам қаймоғини талаб қилибди, олимлар қаймоқнинг қаймоғини олишган экан, бир эшак китоб бўлибди. Подшо бир эшак китобдан битта китоб қилдирибди, лекин шуни ҳам ўқиёлмай ўлиб кетган экан. Қаландаровга мана шунақа қаймоқ китоб бўлса!

Колхозда илмли одамлар кўп, шулардан йигирматасига топширилса, бутун дунёдаги илмларни бўлмаганида ҳам, колхоз кутубхонасини сиқиб жавҳарини олиб бериши мумкин, лекин бунақа гапни Қаландаров бирдан-бир сирдош одами Эшонга, ўшанга ҳам рўй-

рост эмас, ишора билан айта олар эди, холос. Эшон унинг ишорасини кўнглидагидан зиёдроқ тушунди. «

Эшон ҳам имо-ишора билан бу ҳақда катта ваъда бериб кетди-ю, ҳаял ўтмай ҳовлиққанича район газетасининг бугунги сонидан бир нусхасини кўтариб келди.

Район газетаси «Бўстон» колхозчиларининг тунов кунги умумий мажлисига қарийб бир саҳифа бағишлаб, редакциядан ёзилган муқаддимада бу мажлисни «Бўстон» ҳаётида катта воқеа деб атаган. Газета, афтидан, мажлисда айтилган гаплар, очилган иллатлар, ўртага ташланган фикрларга катта аҳамият бериб, буларга бутун район жамоатчилигининг диққатини тортмоқчи, шу ўт билан бошқа колхозлардаги маразларни куйдирмоқчи, соғлом интилишларга йўл очиб бермоқчи эди.

Эшон ҳовлиқиб кирар экан, дарров чўкка тушди, газетани бир зумда Қаландаровга ўқиб берди, лекин шундай ўқидики, «Бўстон»да кўтарилган масалаларни район доирасига олиб чиққан газетанинг яхши тилагидан ҳеч нарса қолмади. Эшон Қаландаровга яна оғзаки уқтирди.

— Гуноҳни Зулфиқоров қилган-у, ҳамма калтак сизнинг азиз бошингизда синибди. Мана, бирон жойда Зулфиқоровнинг номи йўқ. «Қаландаров масалага юзак қаради» эмиш! «Қаландаров тушунмади...» Сиз тушунмаган эмишсиз!.. Шундоқ бўлишини билар эдим, лекин орамизга Саида тушиб, сизни мендан совитгани учун кўнглингизга бошқа гап келмасин деб дардим ичимда юрар эди. Носиров ўртоқ Қодиров тарбиялаган кадрларни емоқчи, Саидани узун косов қилиб, сизнинг обрўйингизни тўкмоқчи, бир пул қилмоқчи!

— Ҳовлиқма, ваҳима қилма! — деди Қаландаров, — Саида келгандан бери яхши ишлар ҳам қилди-ку!

— Ҳадеб ёмон иш қила берса нияти билиниб қолади-да, ора-сира яхши иш, сизга яхшилик қилмасдан иложи борми!

Қаландаров газетага қўл узатган эди. Эшон қизил қалам билан чизган жойларини кўрсатди ва бошқа жойларини ўқишга имконият бермади:

— Қелинингиз Манзураҳон келган эди, жуда хафа бўлиб кетди: Козимбекка тега кўрма, дадаси бари-бир ишдан олинади дейишибди...

— Ким, ким айтибди?! — деди Қаландаров шовқин солиб ва газетани улоқтирди.

Эшон бу гапни Қаландаровнинг диққатини газетадан четга тортиш, ўнг келса Саидага тўнкаш мақсадида айтган эди, бироқ унинг важоҳатини кўриб қўрқиб кетди.

— Билмадим... Камоли хафа бўлганимдан, аччиғим келганидан ким айтганини сўраш хаёлимга келмабди.

Қаландаров бу китоблардан фойда йўқ, деган бир ҳаракат билан ҳаммасини хонтахтанинг тагига тикди, пиёлада совиб қолган чойдан бир-икки ҳўплади, дўпписини бошидан олиб қоқди, пешанасини уқалади.

— Нима қилиш керак?..

Эшон шу саволни кутиб тургандай дарров жавоб берди:

— Бориш керак! Лекин райкомга боришдан мурод ҳосил бўлмайди. Обкомга бориш керак! Область ижроия кўмитасига бориш керак! Бепарво бўлманг! Қоф тоғини битта дев ялаб, азонгача пиёзнинг пўстидай қилиб қўяр экан, азонда сўфи «оллоҳу акбар» демаса-ю, тоғ аслига қайтмаса, қиёмат қойим бўлар экан... Мен сизга айтсам, Саида келганидан бери сизни эговлаб, анча, анчагина юпқа қилиб қўйди, битта-яримта каттароқ одам «оллоҳу акбар» демаса... Сизга-ку, ҳеч нарса эмас, бу ер бўлмаса бошқа колхозга, раис бўлиб ишлай берасиз, лекин бизга, колхозчиларга қийин. Зийрак одамсиз, ўзингиз билсангиз керак деб ўйлайман.

Қаландаров Саиданинг эговлагани-ю, ўзининг юпқа бўлиб қолгани нимадан иборат эканини билмаса ҳам, Эшон билган нарсани билмайман дегани оғзи бормади.

— Биладан, ҳаммасини биладан! — деди.

— Билсангиз нима қилиб ўтирибсиз?

Уч кундан кейин Саида устидан бутун бошлиқ бир айбнома ёзилди. Бунинг мазмунини Қаландаровнинг ўзи айтиб берган бўлса ҳам, «у ёғини Эшоннинг ўзи тўғрилаб, ўзи келиштириб» ёзиб чиқди. Қаландаров йигирма уч саҳифали бу аризани ўқиб кайфи учди: «Бу синчалак йўрғалаб юриб, сал кунда шунча иш қилибдими! Эшон узун косов деганича бор экан-ку. Шунча иш битта ўзининг қўлидан келмайди, ақли ҳам етмайди. Бунинг устаси уста!..»

Лекин, шундай бўлса ҳам, Қаландаров ишга алаҳсиб областга тезда боролмади, бу орада дардини иситмаси ошкора қилиб, Саидага малол келадиган қилиқлар қилди. Бунга ўзича маъно бериб, Саида ҳам қаттиқ хафа бўлди, илгаригидай паст тушмай тегишли жавобини берди. Бу ҳол аризада айтилган гапларнинг

ҳаммаси соф ҳақиқат эканига Қаландаровнинг кўши-
нда бўлган унча-мунча шубҳани қувиб чиқарди. Қа-
ландаров энди, Саидани кўрганида қилмишларини ўй-
лабгина эмас, бундан кейин қилиши мумкин бўлган
амонликларини ҳам кўз олдида келтириб жини кўзгар эди.

Бу орада Эшон Саиданинг устидан яна бир мате-
риал топди.

Уша оқшом Ҳамидулла Саидани мот қилиб кузат-
ганидан кейин «Ўзимиздаги адвокатлар кам эди, энди
«Бўстон»дан ҳам адвокатлар чақирдингми «деб хоти-
нига хархаша қилди, Саиданинг шаънига бўлмагур
гаплар айтди. Тожихон унинг шовқинидан қочиб уйга
кириб кетди. Ҳамидулла унинг орқасидан кириб, Саи-
данинг шаънига боягидан ҳам баттар гаплар айтди.
Тожихон ҳаммасига чидаса ҳам бунга чидолмади. Қат-
тиқ жанжал чиқди. Ҳамидулла столнинг устида турган
графинни олиб ерга урган эди, унинг муштдай келадиган
шиша тиқини отилиб кетиб, қимматбаҳо буфетнинг
нақшкорлик тош ойнасини чил-чил қилди. Унинг бир
алами ўн бўлди-да, ўзини йўқотиб қўйди, қўлига ки-
риб қолган оғир стулни олиб жон-жаҳди билан столга
урди. Тожихон чинқириб юборди. Ҳамидулла унинг
чинқиригидан ўзига келиб қараса, хотинининг чакка-
си, кўйлаги қон. Ҳамидулла кўрққанидан унга ўзини
отди. Тожихон столнинг остидан ўтиб ташқарига чиқиб
кетди. Ҳамидулла Тожихоннинг аҳволидан ҳам кўра
унинг шу тахлитда одамларнинг кўзига кўринишидан
кўпроқ ваҳимага тушди-ю, ўзини ўлдирадиган бўлди,
қўлига тушиб қолган ярим шиша сапсар сиёҳдан кўнг-
ли тортганича ичди ва ўзини ерга ташлаб, тўлғана бер-
ди. Қўни-қўшни йиғилди. Тез ёрдам машинаси етиб
келди ва бирининг чаккасидан қон, бирининг оғзидан
сапсар сиёҳ оқаётган эр-хотинни касалхонага олиб кет-
ди. Ҳамидулла касалхонада кўзини очиб: «Агар мен
ўлсам, қонимга Саида Алнева зомин бўлади», деди.
Бу воқеа ва Ҳамидулланинг гапи дарров тарқалди,
«Бўстон»га ҳам етиб келди. Эшон буни ҳам дарров
учлаб аризага қоқиб берди.

Қаландаров аризани кўтариб Тошкентга жўнади,
кечки пайт етиб келиб, меҳмонхонага тушди-ю, цирк-
ка билет олгани югурди — Тошкентга келса циркка кир-
май кетмас эди.

Уйин бошланди. Қаландаров, «Хўп» деганда ирғиб

қасқондан ўтаётган лайчанинг ҳар бир ҳаракатидан завқланиб ўтирган эди, бирдан рўпарадаги иккинчи қаторда ёш боладай талпиниб, кулиб, чапак чалаётган Қодировни кўриб қолди. Уша Қодиров! Қаландаров ўйин кўргандай ҳам бўлмади, танаффусга бир оз қолганда чиқиб, ўша томондаги эшик олдига бориб турди ва Қодиров чиқиши билан қучоқлаб, йиғлаб кўришди. Бу учрашувдан Қодиров жуда хурсанд бўлди, Қаландаров билан ўтган-кетгандан гаплашгиси келиб, уни уйига таклиф қилди. Қаландаров унинг таклифига дарров кўнди.

Қодиров аллақайси мактабнинг директори бўлиб, уйи ҳам ўша бинода, марказдан анча олс экан. Икки ошна гапга берилиб кетиб, пиёда кетишди.

Қаландаров шу келганича унинг уйда уч кун қолиб кетди. Бу уч кун давомида аризани қайта-қайта ўқиб, ёнбошлашиб қилинган суҳбатларнинг оқибати шу бўлдики, Қаландаров обкомга учрамай, районга қайтди, худди одам сўйиб келиб, пичоғини топираётган бир важоҳатда аризани Носировнинг столига қўйди.

Носиров аризани ўқиб: «Боринг, дам олинг», деди.

XXIV

Қозимбек кўпдан бери қилган орзу ушалиб, отаси ўзининг эски «Москвич»ини касалхона ихтиёрига берган эди. Қозимбек уни Тошкентга судратиб бориб, қайтишда миниб келди. Яхши ремонт қилинган, бўялган машина янгидан фарқ қилмас эди. Қозимбек ремонт сўтларини тайинли жойга қўйиш учун этажеркадаги китоблардан бирини олган эди, ичидан бир қўл ёзма чиқиб қолди. Қозимбек ҳайрон бўлди-ю, қўл ёзмани ўқиди. Бу нарса Саида устидан ёзилган аризининг Ҳамидулла можароси кирмаган биринчи нусхаси эди. Қозимбек бошдан оёқ уйдирма, Саиданинг тўғри ҳаракатларига ҳам эгри маъно бериб ёзилган аризани ўқиб ўтириб қолди. Биров келиб тўсатдан «отанг ўлди» деса ҳам, эҳтимол, Қозимбек бу аҳволга тушмас эди. Унинг гувиллаб кетган бошига келган биринчи фикрлар шу бўлди: «Бу гаплардан хабардор бўлса, Саида бечоранинг ҳоли не кечди экан?».

Қозимбек аризани жойига қўйиб, Саиданинг хужрасига қараб чопди, йўлакай очиқ турган деразадан унинг кабинетига қаради. Саида кабинетда бошини

қуйи солиб, қаршисида қуйиб-пишиб гапирётган бир колхозчининг сўзига қулоқ солар эди. Бу колхозчи Ой-нисанинг эри эди. Қозимбекка Саида ялт этиб қаради. Қозимбекнинг ранги бир аҳволда бўлса керак, қути ўчиб дераза олдига келди.

— Тинчликми?

— Тинчлик, — деди Қозимбек ўзини босиб, — Тошкентдан келдим...

Саида таажжублангандай бўлди.

— Биладан, кеча кетган эдингиз...

— Машинани олиб келдим...

— Шунақами.. Қуллуқ бўлсин! Қани?

Машина ҳовлида қолгани Қозимбекнинг эсига энди келди.

— Ҳовлида, қўлингиз бўшаса, бир айлантириб келсам деган эдим.

— Раҳмат... Бирон соатда бўшарман.

Қозимбек унинг чеҳрасидан кайфиятини билиб бир оз хотиржам бўлди-ю, бирон соатдан кейин машинани миниб келди. Саида дарвоза олдида турган экан, машина кўндаланг бўлганда, Қозимбекнинг ёнига ўтираётиб писанда қилди:

— Лекин ичак-чавоқдан гапирмайсиз! Яна шундан гапирсангиз...

Қозимбек қаттиқ хижолат бўлди: ўйлаб қараса Саида билан суҳбат қилган чоғларида, дарҳақиқат, ўзининг фикр-ёдини банд қилган меъда-ичак касалликларидан кўп гапирар экан. Саиданинг бу ҳазили шу билан бирга унинг аризадан, раиснинг нима учун бе-маврид Тошкентга кетганидан беҳабар эканини кўрсатар эди. Область ёки район тўсатдан чақирса, Саида саросимага тушмасин учун Қозимбек уни воқеадан хабардор қилиб қўйишни лозим кўрди-да, қишлоқ орқада қолиб, дала йўлига чиқилганда жуда эҳтиёт билан гапнинг учини чиқарди, лекин аризанинг бунчалик шалтоқ эканини айтмади.

Саида Қаландаровнинг обкомга ариза кўтариб боришини сира кутмаган эди, шундай бўлса ҳам, бундан на хавотирга тушди, на ранжиди, аксинча, отасининг қилмишидан номусларга ўлаётган, жуда катта ташвишга қолган Қозимбекка тасалли берди:

— Арслонбек акам устимдан арз қилгани обкомга боришни зарур деб билган бўлсалар, демак, мени катта куч ҳисоблар эканлар. Бу ҳазил гап эмас! Демак,

энди бамайлихотир ишлай берсам бўлар экан, — деди ва бир оз жим қолгандан кейин сўради: — Дадангиз аризани ўз қўллари билан ёзганмилар?

— Йўқ, дадамнинг қўлларига ўхшамайди.

— Ундоқ бўлса, қайнатангиз ёзиб бергандир-да, Эшон!.. — деди Саида.

Қозимбек секин кетаётган машинани бирдан тўхтатди, Саидага қаради, Саида олдинга қараб ўтира берди. Қозимбек ўнг билагидан бир тортиб уни ўзига қаратди.

— Гапирманг! Шунақа гапни гапирманг!..

Саида унинг ўпка, алам, ёлвориш тўла кўзларига қаради.

— Нима дедим... Қанақа гап...

— Майли, мен бундан кейин касаллик, умуман медицина тўғрисида гапирмайман, сиз ҳам Эшон тўғрисида гапирманг! Ҳеч ҳам гапирманг!

Қозимбек бу гапни жуда куйиниб гапирди.

Шу пайт Саиданинг кўзи узоқда келаётган Қаландаровнинг таниқли «Виллис»ига тушди. Унинг юзидаги ташвиш аломатини кўриб, Қозимбек ҳам қаради. Район йўлида юрганини иккови ҳам энди пайқади.

Қозимбек шапкасин бостириб, машинани тезлатди ва Саидага:

— Ётинг! — деди.

Саида итоат билан чапга ёнбошлаб, Қозимбекнинг сонига бошини қўйди. Қозимбек гўё «қимирлама» деган бўлиб унинг елкасига ўнг қўлини ташлади. Соатига саксон километр тезликда келаётган Қаландаровнинг машинаси пишқириб ўтиб кетди. Саида буни сезиб, бошини кўтармоқчи бўлган эди. Қозимбек қўлини олмади. Машина секинлади, чайқалди, ўнг томонга бир оз қийшайди-ю, нимагадир тўқ этиб урилди, тўхтади. Саида энгашиб келаётган Қозимбекнинг иссиқ нафасини сезиб, ваҳима билан пичирлади:

— Вой!.. Биров кўриб қолади!.. Хафа бўламан...

Қозимбек ростдан ҳам «хафа бўлса керак» деб дарров бошини кўтарди, сал бўлмаса узр сўра ёзди. Саида ўрнидан туриб сочини тузатди. Қўлининг орқаси билан Қозимбекнинг юзига секин урди.

— Ёмон бола!.. Юринг!..

Қозимбек машинани йўлга чиқариб, қишлоққа томон юрди. Йўл бўйи иккови ҳам сўз қотмади. Қозимбек қил-

мишидан ҳижолат, Саида эса ундан балоғатга етганидан бери қалбининг ҳарорати билан қизиб, ўзга қалбга чиппа ёпишадиган бирон оғиз сўз кутар эди. Йўқ, Қозимбекдан бундай сўз чиқмади. Бироқ унинг соддалиги, маъсум қиёфаси, одамнинг жони деб аталадиган ёшларга хос хислатлари қалбига аллақачонлар чиппа ёпишганидан Саиданинг ўзи беҳабар эди.

Қозимбек уни боғнинг орқа томонидаги кўчада машинадан туширди-ю, дадасининг кайфиятини билиб ҳалироқ келмоқчи бўлди. Саида деворнинг рахнасидан ўтиб, ишқомлар орасидан ҳужрасига қараб кетди.

Бу орада қош қорайди.

Қозимбек ҳовлига келди. «Виллис» ҳануз шу ерда эди. Унинг шофёри Қозимбекни кўриб чуқур хўрсинди ва бош чайқаб: «Бек акам жуда қаттиқ бетоб», деди. Қаландаров Тошкентдан келгунча, унга бир оғиз гапирмабди. Қозимбек ичкарига кирди. Ҳовли қоронғи, Хуринисо шийпонда гугурт чақиб, осма чироқни ёқди. Қозимбек югуриб шийпонга чиқди. Ўзининг тиниқ шишасининг гина ёритиб турган чироқнинг хира шуъласида оқ ёстиққа ёнбошлаб ётган Арслонбекнинг қораси кўринди. Хуринисо индамай пастга тушиб кетди.

— Дада, эсон-омон келдингизми... тобингиз йўқми..

Қаландаровнинг йўғон, гўлдираган ва шу билан бирга, ҳорғин товуши эшитилди:

— Балли... Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ бўлган эмасман!.. Саида қаерда? Айт, топиб келсин.

Қозимбек шоферга айтгани кўчага чиқиб кетаётганда, онаси тўхтатди.

— Дадангнинг бошига бир кулфат тушганга ўхшайди. Сўрасам гапирмайди.

Қозимбек шошиб:

— Саидахон келса маълум бўлади, — деди-ю, чиқиб кетди ва шоферга айтгани ҳам сабри чидамай, Саидани олиб келгани ўзи борди ва йўлда дадасининг аҳволини гапирди.

Шийпонга чиқиб келаётган Саида билан Қозимбекнинг оёқ шарпасини эшитиб Арслонбек қоматини кўтарди, Саидага қўл берди. Қозимбек чироқнинг пилигини кўтариб дадасининг юзига зеҳн солди. Унинг юзи узоқ вақт ғам-койиш тортгандай сўлган, кўз остиларини мадандир йилтирар эди. Қаландаров Саиданинг соғлиқ-омонлик сўраб айтган гапларга жавоб бермай, қўли билан «ўтир» деб ишора қилди. Саида якандозга,

Қозимбек панжарага ўтирди. Оёқ учида шийпонга чиқиб келган Ҳуринисо зинанинг бошида туриб қолди. Арслонбек яна ёнбошлади, анчадан кейин яна турди, бир нафас билан кўп гапира олишига кўзи етмаса керак, ҳамон ўша йўғон ва ҳорғин товуш билан узиб-узиб сўз бошлади:

— Тошкентга борган эдим... Ўртоқ Қодировдан салом, икковингга салом, сенга ҳам салом, — деди Ҳуринисога қараб, — кўпдан-кўп салом... Энди бизни бирпас холи қўйинглар, Саидахонга менинг гапим бор...

Ҳуринисо дарров тушиб кетди. Қозимбек қути учиб, ўрнидан турди, зинанинг бошига борди-ю, тушмади, тушолмади, шу ерда туриб қолди. Арслонбек тиззасига олган ёстиқни қучоқлаганича узоқ сукут қилганидан кейин бошини кўтармай бардам товуш билан бурро қилиб:

— Мен сенинг устингдан ариза кўтариб, обкомга борган эдим, — деди.

— Шунақамн... — деди Саида маънос товуш билан ва бу гапни нима учун айтаётганидан зўр ташвишга тушиб тупугини «қилт» этиб ютди.

— Лекин аризани бермадим. Қайтишда ўртоқ Носировга ташлаб келдим. Копиясини сенга бермоқчиман, — деди Арслонбек ва ўғлини чақирди: — Қозимбек, уйда этажерканинг орқа томонидаги катта китобнинг ичида қоғоз бор, шуни олиб чиқ!

Қозимбек зинанинг панжарасидан ошиб, ўзини ерга ташлади, наstdан «ҳозир» деб товуш берди-ю, ўзи кўрган аризани бирпасда олиб чиқди.

— Мана, — деди Қаландаров аризанинг эски нусхасини Қозимбекнинг қўлидан олиб Саидага узатар экан. — Бу нусхада сен Тожихоннинг уйини бузганлигинг тўғрисидаги яна бир туҳмат йўқ! Йўқ! Хоҳлаган одамнингга ўқиб бер! Хоҳласанг халқни йиғиб ўқиб бер. — деди ва товушни яна ўзгарди, хиёл титради, — лекин сендан битта илтимосим бор. Аризамни Эшон ёзиб берган эди, қўлини яхши танийсан, Эшондан хафа бўлма, хафа бўлишга арзийдиган одам эмас.. Ўзим мўрт бўлмасам, синмас эдим, менга ҳеч ким ариза ҳам ёзиб бермас эди... — «Қутқи ҳам солмас эди» демоқчи эди, айтмади. — Бор, ҳужрангга бориб ўқи!

Қаландаров пешанасини қучоғидаги ёстиққа қўйиб жим қолди, афтидан, энди бошини кўтармоқчи эмас эди.

ХОТИМА

Орадан бир неча йил ўтди.

Ўзбекистон хотин-қизларининг қурултойи очилган куни театрининг пештоқи олдида аллакимга нима тўғри-дадир ёлвориб турган ўша мухбир Аъзамжонни кўриб қолдим. Маълум бўлишича, у ҳам менга ўхшаб қурул-тойга киролмай, умид билан театр атрофида юрган-лардан экан. Бир-биримизнинг таптимизни кўтардигу, ўтган-кетгандан гаплашиб қолдик.

Аъзамжон бугун саҳарда Арслонбекни курортга ку-затиб қўйибди. Кеча кун бўйи иккови бирга экан. Арс-лонбек «Қизил Ўзбекистон» газетасининг кечаги сониде-чиққан «Синчалак»дан парчани ўқиб, ёзувчидан хафа бўлибди: «Мен Саидахонни ўшанда синчалак де-ган бўлсам, кейинроқ бу хатони ўртоқ Носировнинг ол-дида тузатган, колхозчиларнинг умумий мажлисида ҳам тўғрилаганман, ўзига қўл бериб, кичкина, нимжон бўл-санг ҳам, осмонни кўтаргули қувватинг, ғайратинг бор экан, деганман, шуни ёзсин-да, нима қилади ўтган гап-ларни эсга солиб», дебди.

Ваъдасига мувофиқ Носиров Саидани бир йилдан кейин эмас, икки йилдан сал ошганда чақириб олибди. Лекин Саида ёлғиз кетмабди, Қозимбекни олиб кетиб-ди. Буларнинг тўйида Эшон мастлик қилиб, жиндай кўнгилсизлик туғдирибди: Али бобо ҳамон ўша эски ашуласи мақомига тебраниб, бир чеккада ўтирган экан. Эшон қадаҳ кўтариб: «Шундай қизни тарбиялаб ўс-тирган отасига раҳмат!» дебди. Бир лаҳза ҳамма жим қолибди.

Саида билан Қозимбек ҳозир совхозда ишлар экан. Иккита фарзанд кўришибди.

«Бўстон» партия ташкилотининг секретарлигига Исмоилжон Норматов сайланибди. Қаландаров Исмоилжон билан жуда иноқ экан.

— Тожихонлар оиласи қалай? — дедим.

Аъзамжон бош чайқади.

— Бўлмади. Иккови ажрашди. Тожихон ҳамма ёқни Ҳамидуллага ташлаб уйдан чиқиб кетди, колхоз уй берган, болалари билан туради. Ҳамидулла бир йилдан ортиқроқ қидириб, кўнглидаги хотинни Самарқанднинг аллақайси чекка мазоридан топибди. Шайхдан тул қолган, ҳатто хўроздан ҳам юзини беркитадиган бир хотин экан, никоҳ кечаси Ҳамидулла: «Қани, энди юз кўришайлик, битта ўпич беринг», деса, «Бисмиллоҳу раҳмон-ну раҳим», деб юзини тутган эмиш. Ҳамидулланинг ўзи айтибди.

Хўп кулишдик. Редакцияга томон юрдик.

— Ҳамидулла бу хотин билан ҳам умр қилолмайди, — деди Аъзамжон. — Утган йил кузда қарасам, шу хотин далада ўйнаб-кулиб пахта териб юрибди.

Аъзамжон редакцияга кирмоқчи экан, мен билан хайрлашди. Қурултойга киролмаганимиз тўғрисида бир-биримизга тасалли бердик, майли, киролмасак ҳам биламиз — бу ерга йиғилганлар миллион-миллион оддий ўзбек аёлларининг оддий вакиллари, булар йиғилиб нималарни муҳокама қилганларини, қандай қарорлар чиқарганлиқларини келажак кўрсатади. Тақдирини ўз қўлига олган одамларнинг келажаги, албатта, ёрқин бўлади, ҳали бу неъматга эришмаганларнинг кураш йўлини ёритади.

Зотан, буни Саидадан сўрасак ҳам бўлади-ку, ҳадемай танаффусга чиқиб қолади...

1958

УТМИШДАН ЭРТАКЛАР

Эшилиб, тўлганиб ингранади куй,—
Асрлар гамини сўйлар «Муножот».
Куйи шундай бўлса, гамнинг ўзига
Қандай чидай олган экан одамзод!

Абдулла Орипов

БИР-ИККИ СЎЗ

Менинг болалик йилларим Фарғона водийсининг Яйпан, Нурсуқ, Қудаш, Бувайди, Толлиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўрғон деган қишлоқларида ўтган. Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида болалигимни ўйлаганимда чалакам-чатти туш кўргандай бўлган эдим: думли юлдуз чиққан эди; Бабар (Бобир бўлса керак) деган йигитни отқоровул милтиқ билан отганда ўлмаган эди, шунда отқоровул одамларга юзланиб: «Ёпирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибману киприк қоқмади-я!» деган эди.

Зеҳнимда шунга ўхшаган қалқиб юрган хотиралардан ташқари қалқимасдан тошдек чўкиб ётган хотиралар ҳам ҳисобсиз эканидан узоқ замон беҳабар эканман. Бундан мени Антон Павлович Чехов домла хабардор қилдилар.

Бундан ўттиз йил бурун мен у кишининг йигирма икки томлик тўпламини қўлимдан қўймасдан ўқиб чиқдим. Шунда аломат бир ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга гўё муборак кўзойнақларини бердилару: «Мана буни тақиб, ўз халқингнинг ўтмишига назар сол!» дедилар.

Устоднинг муборак кўзойнақларини тақиб халқимизнинг ўтмишига қарадим. Бир томонда Антон Павловичнинг темир йўл гайкаларини бураб олган «ёвуз ниятли киши»си, иккинчи томонда отқоровул, юр деса юрган, юр деса турган, устидан ошириб ўқ узганида киприк қоқмаган «баттол ўғри»— Бабар! Булар замона дарахтида етишган бир олманинг икки палласи эди.

Шундай қилиб, болалигимда зеҳнимга чўкиб қолган

хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаёти кўз олдимга келди. Мана шунинг натижаси бўлиб, ўттинчи йилларнинг ўрталарида ғам-ғуссага тўла «Уғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», «Миллатчидар» вужудга келди. Бу ҳикояларни кенг китобхонлар оммаси хуш қабул қилган, ҳанузгача қайта-қайта босилиб келаётган бўлса ҳам, ўша вақтлардаёқ ёш китобхоннинг эътирозига сабаб бўлди. Ёшлар ҳикояларда тасвир этилган воқеаларни ортиқ даражада муболаға деб би-лишарди.

Йиллар ўтиб янгидан-янги китобхон авлод етишган сайин бу эътирозлар кескин тус ола борди: наинки, ҳўкизидан айрилган мусибатдийда бир мўйсафидга ҳеч ким раҳм қилмаса, ахир амалдорлар ҳам одам-ку; наинки, киши ўз юртида бегона бўлиб, ўз шаҳрининг томоша боғига киролмаса; наинки, бемор хотинга гўдакнинг саҳарлари қиладиган дуосидан бошқа даво топилмаса; наинки, соғ-саломат йигит бошқоронғи хотинига иккитагина анор олиб беролмаса; наинки, зиёли деб аталган киши бойнинг итидан ҳам тубан турса!

Ёш китобхонларнинг таънаси хусусан сўнгги йилларда дашномга айлана бошлади.

1960 йилда ўзбек аёлининг ўтмишига оид «Даҳшат» деган бир ҳикоя ёзган эдим. Бу ҳикояда саккизта аёлни Олимбек додхонинг харамига қамаб қўйганим бир аёлга ҳақорат бўлиб тушибди. Имзосиз, адрессиз юборилган хатда шундай сатрлар бор:

«...ўтмишда шундоқ бўлса, эҳтимол, бўлгандир, лекин ўзбек хотин-қизлари тарихининг шундай маломатли саҳифаларини ҳозир, бугунги кунда тирилтириш шартмиди? Сиз ўтмишни қаламга олганингизда баъзан уйдирмачиликка берилиб кетасиз...»

Мана шунақа таъна-дашномлардан кейин «уйдирмачиликка» берилмасдан, ўз кўзим билан кўрганларимни, кечирганларимни, ўтмиш ҳаёт лавҳаларидан эсимда қолганларини қаламга олгим келиб қолди. Китобнинг газета ва журналларда босилиб чиққан айрим парчаларини ўқиган бир танқидчимиз ҳалитдан ғашлик қилиб: «Жуда зулмат-ку, китоб ўқувчида жуда оғир таассурот қолдирмасмикан?» деб қолди. Бу танқидчи 1930 йилда туғилган, ундан кейин туғилган ёшлар, шубҳасиз, бу мулоҳазани кескинроқ айтишини ҳам биламан. Мен китобни «Ўтмишдан лавҳалар» деб атамоқчи эдим, майли, шуларнинг ҳам кўнгли тўлсин, китобни «Ўтмишдан эртактлар» деб атай қолай.

ФАЛОКАТНИНГ ШАРОФАТИ

Биз Яйпанда Олим бува деган бир нонвойнинг ташқарисида турар эдик.

Новвойхонанинг орқаси ташқининг қарийб ярмини эгаллаган, ҳовли жуда ҳам тор, аям унинг ўртасини теша билан чопиб қўқонгул, сариқгул, райҳон, жамбил эккан, ҳовлининг гувалак деворлари қалдирғочнинг уясига ўхшар эди. Эшиги бир табақалик, кичкина ва пастаккина уйнинг дарчаси ичкари ҳовлининг айвонига очилгани, бунинг устига номахрам назаридан пана қилиб, панжарасига ёғланган қоғоз ёпиштирилгани учун уй қоронғи, одам одамни тусмол билан танир эди.

Олим буванинг ички ҳовлиси ҳам тор, устини бошдан-оёқ ток қоплагани учун жуда ҳам дим. Унинг хотини эртадан кечгача гув-гув чарх йигирарди, тез-тез бизникига кириб аям билан гаплашиб ўтирарди; бизнинг мусофирлигимизга раҳми келса керак, баъзан ўпкаси тўлиб, аямга таскин берган бўларди:

Мусофир бўлмаган ким бор,
Мужовир¹ бўлмаган ким бор;
Бировнинг юртига бориб,
Муҳожир бўлмаган ким бор?..

Олим буванинг ўғли кимнингдир эшигида қарол, қизи эрга тегиб кетган. Унинг ўзи саҳарда туриб нон ёпади, нонни дўконнинг олдидаги тахтага дасталаб қўйганидан кейин чорвоғига кириб кетади-ю, шом қоронғисида чиқади; дўконга келиб нонни, тушган пулни санайди, пул баъзан кам келса керак, жаврайди, пул ёки нон кам келганига эмас, пул ташламасдан нон олиб, кетган киши бировнинг ҳақини еб, дўзахий бўлганига куяди.

Ёзининг иссиқ кунлари. Ҳовлимиз, айниқса, қоронғи бўлса ҳам салқинроқ, уйимиз ғиж-биж пашша. Бир куни дадам уйнинг эшик ва дарчасини зич ёпиб, аччиқ тугма қалампир тутатди. Тутун шундай аччиқ эдики, уйдан дадамнинг ўзи зўрға чиқди, узоқ йўталди. Унинг ниятидан хабардор бўлиб, Олим бува астойдил хафа бўлди ва девор оша:

— Уста, худонинг махлуқига озор берманг, пашшани ҳам худо яратган, жон берган!— деди.

Дадам гутунни дарров ўчирди.

¹ Мужовир — турғунлик маъносида.

Бир кунни уйимизга дадамнинг овчи жияни келди. У Пастқўриқда ов қилиб юрган экан, ўқи тугаб, бизникига ўқ ясагани келибди. Мен онамнинг «ўққа яқин борма» деб ҳайҳайлаб туришига қарамай, овчининг ўқ ясадини томоша қилиб турдим. Меҳмон милтиқ доридан пичасини ёқиб, усти қизил ва ичи оқ чиройли пистондан биттасини чақиб кўрсатди. Пистон қарсиллаганда мен бир чўчиб тушдим, кейин завқ қилиб ирғишладим. Шунда пистондан иккитасини ўғирлаб, кигизнинг тагига яшириб қўйдим. Меҳмон кетганидан кейин нима хаёлга бордим, битта пашшани тутиб иккала пистоннинг орасига қўйдим, сандончамнинг устига қўйдим-да, болғачам билан қаттиқ урдим. Пистон қарс этиб кетди. Олим буванинг хотини билан гаплашиб, райҳон чопиб ўтирган аям бирдан войвойлаб, қўймичини ушлаганича ўзини райҳоннинг ичига ташлаб юборди. Кампир дод солиб унинг устига ўзини ташлади ва менга қараб: «Нима қилиб қўйдинг, бор, дадангни айтиб кел!» деб бақирди. Аям райҳоннинг ичида ҳамон войвойлар экан, «Чориғингни кий!» деди. Қўрқиб кетдим, дарров чориғимни кийдим, кўчага қараб чопдим. Дўконимиз гузарда — чорраҳада бўлиб, болға товуши эшитилиб турар эди. Дадам ўзи дам босиб ишлаётган экан, мени кўриб қўрқиб кетди, шошиб аямни сўради. Мен бошқа гап қўшмасдан «аям йиғлапти», дедим. Дадам қоп пешгирни ечиб дўкондан чиқди ва «шайтон арава»сини миниб уйимизга томон кетди. Мен қўрққанимдан тек ўтирдим. Чорраҳанинг нариги томони кенг майдон, унда катта-кичик тоқларга осилган ранг-баранг тўрқовоқлардаги беданаларнинг битбилдиғи, кўча бўйи ва майдоннинг теварак-атрофидаги дўконларда тарафматараф сайраётган какликларнинг қаққувоғи ҳеч тинмас эди. Дўкондан чиқдим, чорраҳанинг у томонига ўтиб, каклик сайраётган бир дўкон олдига бормоқчи бўлганимда дадам чақириб қолди. Дадам «шайтон арава»дан тушиб белига пешгирини боғлар экан: «Аянгни отибсанку! Укача туғиб берадиган аяни отадими киши!» деди ва қўлимга дамнинг арқонини берди. Дадамнинг авзоийдан аям тузалиб қолганини фаҳмлаб, дам босавердим.

Дадам вариллаб турган ўчоқдан чўғдай қизиган бир парча темирни олиб тешаётган эди, ундан чиққан лўядай темир сандондан кундага, ундан юмалаб чориғимнинг қўнжигга тушиб кетди. Чориғимни қулантаёқ кийган эдим, темир болдиримга жаз этиб ёпишди. Чинқириб юбордим. Дадам чориғимни дарров ечиб ташлади

ва мени кўтариб, дўкон олдидаги тахтасупага ётқизди. Бир вақт қарасам, тепамда беш-олти киши турибди. Буларнинг бири мени елпияпти, бири болдиримни пуф-ляпти. Кимнингдир: «Бу азамат бола, йиғламайди, йиғлаётгани йўқ, тойчоқ бўлиб кишнаяпти», деганини эшитдим. Болдирим ҳарчанд жазиллаётган бўлса ҳам йиғидан тўхтадим, лекин вужудим қалтираб-силкиниб кўзимдан ёш оқар эди. Бир чол жароҳатимга кигиз куйдириб босди ва болдиримни латта билан боғлаб қўйди. Биров ярим қариш келадиган сариқ обакиданон, биров қизил тойчоқ нон келтириб берди. Бир оз тинчганимдан кейин дадам кулиб: «Темирчи деган куйиб-куйиб темирчи бўлади-да!» деди.

Кечга яқин дадам дўконни ёпди, мени опичиб олди. Уйга кетдик.

Аям оёғим куйганини эшитиб ҳушидан кетаёзди; кейин нима бўлиб мени якка дўконга юборганини ақлига сиғдиролмай ўзини қарғади. Мендан олдин ва менадан кейин туққан саккиз боласини қора ер бағрига берган аям энди мени ер-кўкка ишонмас, кўз ўнгидан бир қадам нари жилгани қўймас эди. Аямнинг ярадор бўлгани, оёғимнинг куйгани бир чеккада қолиб кетди. Ота-онам, бири қўйиб, бири олиб, муштдай бошим билан дўконга ёлғиз борганим, бу қадар уддабурролигим тўғрисида ҳайрон қолиб сўзлар эди. Гўё бутун дунёдаги ҳамма бало-қазо ҳовлимиз билан дўконимиз орасига йиғилиб, менинг кўчага чиқишимни кутиб турган экану мен бирини уриб, бирини йиқитиб, бирига чап бериб, дўконга етиб борибман.

Шундан кейин ота-онамнинг назарида, «худога минг қатла шукур» катта бўлиб қолдим, узоққа кетмаслик шарти билан кўчага якка чиқадиغان бўлиб қолдим, лекин ҳеч вақт кўчадан хуш-хурсандлик билан қайтмас эдим. Кўчага биринчи чиққан куним эшигимиз олдидан ўтадиغان зовурга йиқилиб тушдим: тор кўприкнинг устида бўриқ¹ ётган экан, шуни тепиб зовурга туширмоқчи бўлганимда иккала оёғим кўтарилиб кетди шекилли, йиқилдим ва зовурга тушиб кетдим. Зовурдан мени биров тортиб олди. Ҳовлига йиғлаб кирдим. Онам юраги ёрилгудай бўлиб юзимга сув сепди, ҳўл кўйлагимни ечиб ташлаш ҳам эсимга келмай, латта ёқиб бошимдан айлантираб ташлади — аласлади. Шундан кейин бир ҳафта кўчага чиққани ижозат бўлмади. Яна

¹ Жўхориноянинг бир бўғини.

бир куни, эшигимиз олдида лойпарсиллоқ ўйнаб ўтирган эдим, гузар томондан бир тўда отлиқ қозоқ-ўрис келиб қолди. Мен қозоқ-ўрисни ҳеч қачон кўрмаган эдим. Буларнинг кизаги қизил кўк шапкасига, чаккасида ҳурпайиб турган сочига, кийим-боши ва шоп-шолопига қараб анграйганимча эргашиб кетаверибман. Бир вақт қарасам далага чиқиб қолибман. Дарров орқага қайтдим, бироқ уйимизни эмас, ҳатто кўчамизни ҳам тополмадим. Айрилишда йиғлаб ўтирган этим, толеймга арава келиб қолди. Аравакаш аравасини тўхтатиб, отидан тушиди, мenden гап сўради; дадамни таниркан, отига мингаштириб ҳовлимизга келтириб қўйди. Мен бу воқеани аямга айтмадим, айтсам кўчага чиқармай қўярди. Лекин бояги аравакаш бу гапни дадамга айтибди. Аям дадамдан бу гапни эшитиб ваҳима қилди:

— Вой шўрим, худо бир сақлапти! Қозоқ-ўрис оёғингдан олиб ерга урса, ё отига бостириб кетса нима қилардик! Кулоғингда бўлсин: қозоқ-ўрисни кўрсанг қоч, қочолмасанг ўзингни зовурга ур!

Дадам мени мақтади:

— Дуруст, дуруст, ботир йигит бўладиганга ўхшайсан,— деди ва аямга юзланди:— Қозоқ-ўрисни кўрса катта одам шошиб қолади-ю!..

Дўконга якка ўзим борганим, қозоқ-ўрисдан қўрқмаганим гўдакнинг биринчи айтган сўзлари сингари отонамни қувонтириб юборди. Шундан кейин кўчага бемалол чиқадиган, ҳатто нариги кўча ва торкўчаларга бориб, болалар ётсираса ва ўйинга қўшмаса ҳам, уларнинг ўйинини томоша қиладиган, шикаст эмасдан, адашмасдан уйга қайтадиган бўлдим.

Рамазон кирди. Аллақаерда чалинаётган ноғоранинг така-туми, эчкининг товушига ўхшаш сурнай садоси ҳаммани саҳарликка уйғотарди. Ота-онамнинг сўзидан, ҳаракатидан, рўза қизиқ нарса бўлса керак, деб бирикки саҳар мен ҳам турдим. Бироқ рўзанинг саҳарлиги эмас, бозоршаби қизиқ бўларкан. Дадам мени бозоршабга олиб борди.

Чорраҳа ва катта майдоннинг атрофидаги сон-саноксиз дўконларда чироғ, камида иккитадан, учтадан шам. Одам кўп. Ғовур, ҳайқирик, кулги, ашула... Сотувчилар қичқиргани қичқирган: «Иссиқ нон бу!» «Саҳарликка қўшалоқ сомса деган борми!» «Шимингу чайнаманг!»... Болалар учқун сочаётган сихмушакни визиллатиб уёқдан-буёққа чопишади. Ора-сира толлар орасидан қизил учқун сочиб вашиллаганича осмонга кўтарилган қамиш-

мушак юлдузлар орасида чилпарчин бўлади-ю, пақиллаб, ҳамма учқун сўнади, фақат битта каттакон учқун ерга қараб шўнғийди.

Яна бир кеча бозоршабга чиққанимизда дадам мени майдоннинг тўридаги самоварга олиб борди. Бу ерда ҳам одам кўп, ғовур кулги. Ўртага осилган каттакон, жуда ҳам аломат бир чироқ кўзни қамаштириб айвон ва саҳнадаги одам тўла сўриларни купдуздай ёритиб турарди. Сўриларни оралаб айвонга томон кетаётганимизда биров мени кўтариб сўрининг четига ўтказди. Дадамга ҳам жой беришди. Сўрининг остидами, тепасидами кимдир ингичка, лекин жуда ўткир товуш чиқариб ашула айтмоқда эди. Мен аланглаб қолган эдим, дадам имо билан каттакон, қучоққа сигмайдиган бир дона карнайгулни кўрсатди. Қарасам, ашула сариқ қутичага санчиб қўйилган шу карнайгулнинг ичидан чиқаётган экан. Мен «мошина-қўшиқ» деб эшитганман, лекин ўзини кўрмаган эдим, мошина-қўшиққа тикилганимча қолдим. Ашула тугагандан кейин яна шу карнайгулнинг ичидан: «Отанга раҳмат, Ҳамроқул қорн!» деган товуш чиқди. Назаримда карнайгул остидаги сариқ қутичага соқол-мўйловли кичкина-кичкина одамчалар қамаб қўйилганга ўхшарди.

Ашула тугагандан кейин бир нима қарс-қарс этиб кетди. Қўрқиб дадамнинг қучоғига отилдим. Дадам: «Қўрқма, қўрқма, бақамушак», деди. Қарасам, даврада ҳақиқатан бақага ўхшаган бир нима қарсиллаб, ҳар қарсиллаганида одам бўйи сапчиб юрибди. Даврада мендан бошқа ҳам кўрқиб кетган одамлар бор экан, роса кулги бўлди. Кейин, мушакдан гап чиқиб, қайтармаёқ оқ камзул кийган серсоқол бир одам Хўжандда бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Хўжандда донғи кетган бир мушакчи бор экан. Шу одам алланима деган бир бойнинг тўйида белига тўртта катта-катта мушак боғлаб осмонга учибди. Мушакчи терак бўйдан баландроқ чиққанда, мушакнинг дориси тамом бўлмай туриб, одамлар уни оёғига боғланган арқондан тортиб ерга туширишибди. Бунни эшитиб ҳамма ёқасини ушлади.

Яна мошина-қўшиқ хониш бошлади. Нариги сўрининг устида «гардиш мушак» деган учқун ва тутун пуфлаб айлана кетди.

Шундан кейин «Бувақовоқ» деган ўйин бошланди.

Қирғизбашара жиккаккина бир одам айвонининг бир чеккасига тутиб қўйилган бордон орқасидан учта саночини биттама-битта зўрға кўтариб чиқди-ю, келтириб сўри-

лар даврасига қўйди ва каттакон шокосани чертиб, қимизини мақтай кетди. Уша бордон орқасидан оқ эшак минган, новча, салласи қозондай, қорни эшакнинг ёлига, узун айри соқоли қорнининг икки томонига тушган бир одам чиқди. «Бувақовоқ» деган шу экан. Бувақовоқ қирғизнинг олдидан ўтаётиб қимизнинг нархини сўради. Қирғиз қимизни мақтаб: «Бир шокосаси икки пул», деди. Бувақовоқ ўн шокосасини бир пул сўради. Қирғиз унамади, бағиллаб берди. Одамлар хўп кулишди. Бувақовоқ эшагидан тушди, саночлардан бирининг оғзини очиб қимизни татиб кўрди; иккинчисини очди, бундан ҳам татиб кўрди. Қирғиз очилган иккала саночнинг оғзини бураб, маҳкам ушлаб турганда Бувақовоқ учинчи саночни нарироқ тортди-да, қимизни татиб-нетиб ўтирмасдан шокосага қўйиб ичаверди ва ҳар сафар шокосани бўшатганида қирғизга қараб: «Гап битта — ўн шокосаси бир пул!» деб қўярди. Қирғиз шовқин солар, таллинар, сўкар, лекин иккала саночнинг оғзини қўйиб юборолмас эди. Одамлар юмалаб-юмалаб кулишди.

Шундай қилиб, пистон касофатининг шарофати билан «худога шукур, бозоршабларга борадиган кап-катта йигит» бўлиб қолганимдан кейин вақт бемаҳал кўчага чиқсам, болалар билан яшин топалоқ, тутминди, даста, тўппи тепиш ўйнаб узоқ юрсам ҳам аям тергамас, аксинча, беҳад қувонар эди. Мендан бегонасирайдиган болалардан энди бир-икки ўртоқ орттирганимда бу маҳалладан кўчадиган бўлдик.

Бир куни дадам шайтон аравасини миниб Қўқонга кетган эди, кечқурун қайтишда Олим буванинг опаси — саксонлардан ошиб қолган кампирга йўлиқибди. Дадам қўнғироқ чалмай унинг ёнидан шув этиб кетибди. Унинг шабадасидан сесканиб кетган кампир бошини кўтариб қараса, олдинда одамга ўхшаган бир махлуқ оёғи ерга тегиб-тегмасдан учиб кетаётганмиш. Кампир шайтонлаб ўзини ташлаб юборибди. Одам йиғилибди. Кампирни уйига замбилда олиб кетишибди. Дадам қўрққанидан кўчага чиқмай, дўконга ҳам бормаи қўйди. Уч кун деганда кампир ўлиб қолди. Дадам тергов ва Олим буванинг газабидан қўрқиб чўп-устихон бўлиб қолди. Аям йиғидан бошини кўтармас эди. Кампирнинг еттиси ўтгандан кейин Олим бува дадамга киши қўйиб: «Майли, уста хафа бўлмасин, опамнинг куни битган, қазоси етган экан, худонинг иродаси, лекин бундан кейин шайтонарава минмасин, шу шайтон арава олиб келгандан бери Яйпандан файз кетди», дебди.

Дадам эртасигаёқ шайтон аравани Қўқонга элтиб сотиб келди, Олим бувага учраб узр-маъзур айтди; унга иккита ўн икки қадоқлик кетмон, битта болта ясаб берди. Чол дадамни ҳол-жонига қўймасдан бу нарсаларнинг пулини берибди.

Шу билан тинчиган эдик, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас яна бир воқеа юз берди.

Дадам эрталаб дўконга кетаётганида йўлакда паранжилик бир хотинни кўрибди. Паранжининг орқа этагига бир шох янтоқ илашиб бораётган экан, дадам хотинга етиб олиб янтоқни босибди. Янтоқ ерда қолиб, хотин дадамга қайрилиб қарабди-ю, кетаверибди. Бу хотин Олим буванинг эрга тегиб кетган қизи экан, паранжиси-га илашган янтоқдан беҳабар, «уста менга тегишмоқчи бўлиб паранжимни тортди», деган хаёлга борибди-да, бу гапни отасига айтибди.

Олим бува эртасига эрталаб йўлакда шовқин солди:

— Ҳо шайтон арава! Ҳо келгинди! Буёққа чиқ! Чиқ дейман буёққа!

Чолнинг бунақа шовқин солгани эмас, баландроқ товуш чиқарганини ҳам ҳеч биримиз эшитмаган эдик. Дадам чўчиб аямга қаради. Унинг ҳам ранги ўчиб кетди. Дадам йўлакка томон югурди. Мен ҳам чопдим. Йўлакда ўнг қўлини енгидан чиқариб олган Олим бувани кўриб танимадим: мени ҳамиша болам-бўтам деб суядиган, ширинсўз, юзидан табассум армайдиган чол қани? Унинг ўрнида кўзлари қинидан чиқай деб турган, ранги соқолидан ҳам оқроқ, вужуди титраб, узун соқоли силкинаётган даҳшатли бир одам турарди. Дадам рўпара бўлиши билан унинг оғзидан ҳақорат устига ҳақорат ёғилди, икки гапни бирида «келгинди ит» деб, қизидан эшитган гапларини дадамнинг юзига солди, яна ҳақорат қилди. Дадам бошини қуйи солганича нуқул:

— Отахон, аввал гапга қулоқ солинг,— дер, шундан бўлак гап айтса чол келиб мушт соладиганга ўхшарди.

Чол дўғайиб келди.

— Ҳозир кўрпангни кўтар, ит келгинди!— деди ва пўшт-пўштлаб ҳовлимизга, тахта бўлиб қотиб қолган ва кишидан қочишни ҳам унутган онамнинг ёнидан ўтиб, уйга отилди.

Дадам ҳамон «отaxon, отaxon» дея унинг кетидан эргашди. Олим бува уйдан бир қучоқ кўрпа кўтариб чиқиб кўчанинг ўртасига улоқтирди. Одам йиғилди. Ҳеч ким Олим бувага таскин-тасалли бермасди, аксинча кимдир бақриб:

— Шайтон арава минадиган одамдан яхшилик чиқмайди, ур бўйнига!— деди.

Олим бува бошини қуйи солиб эшик олдида турган дадамнинг ёнидан ўтаркан, қўлини пахса қилиб бақирди:

— Менинг қизимни кўчада санқиб юрган қанжиқ деб ўйлаганмидинг? Ҳў ит! Қайтиб юзингга қарасам хотиним уч талоқ!— деди-ю, ҳовлисига кириб кетди.

Ҳовлидан унинг шовқини эшитилиб турарди.

Дадам кўрпаларни отйўлакдан олиб ҳовлига кирди. Аям бошини деворларга уриб, сочларини юлиб йиғлар эди. Дадам бояги янтоқ воқеасини айтиб, аямни юпатмоқчи бўлди:

— Чолнинг қулоғига ҳозир гап кирмайди, оғзига сўз олиб қўйди, майли, кейин билади, уялиб қолади,— деди.

Аям бирдан йиғидан тўхтади.

— Сиз уялинг, бир мўминнинг хотинига кўз олайтиргани сиз уялинг!— деди.

Дадам унга бир хўмрайиб қаради-да, индамади, индамай кўчага чиқиб кетди.

Дадам кечки пайт қайтиб келди, Қўшариқ деган маҳалладан уй топиб, эшакарава олиб келибди. Кўчкўронимизни эшакаравага ортиб Қўшариққа кўчдик.

«ИНДАМАС»

Қўшариқ маҳалласи гузардан анча нари, кўча иккита катта-катта ариқ ўтадиган дарахтзорга бориб тақалган, биз ижарага олган ҳовли шу дарахтзордан берироқда экан. Ҳовлини кўриб аям суюниб кетди: бир туп каттакон тут, пачақроқ бўлса ҳам айвон, тўққиз ёғочлик васса-бўйра ёруғ уй...

Намозгарга яқин кўчада болалар чуғурлашиб қолишди. Чиқдим. Болалар менинг учун янги «Оқ теракми, кўк терак» ўйнашаётган экан. Бу ўйинда болалар орада йигирма-ўттиз қадам масофа қолдириб икки сафга тизилишар, қўл ушлашиб туришар, сафнинг бошлиғи қарши сафга қараб: «Оқ теракми, кўк терак, биздан сизга ким керак?» деркан; қарши томоннинг бошлиғи «фалончи керак» деганда номи айтилган бола сафдан чиқар экану югуриб бориб ўзини жон-жаҳди билан қарши сафга урар экан; шунда сафни узолса ғолиб бола мағлуб сафдан бир болани етаклаб келар, сафни узолмаса ўзи шу сафда қолиб кетар экан. Мен Олим бува маҳалласида болалар қаторига кириб қолганим учун

далил бориб сафга қўшилдим. Қанчадан-қанча болалар қарши сафни бузиб бола олиб келди, қанчадан-қанчаси сафни бузолмай қолиб кетди. Орзиқиб кутдим: мени ҳам «керак» деса, мен ҳам югуриб бориб сафни бузсам, бола етаклаб келсам... Бироқ мени ҳеч ким «керак» демади. Бу болалар менинг номимни билмаслиги эсимга келмабди.

Болалар чарчаб ўйин бузилганда нариги томоннинг бошлиғи — ҳаммадан кўпроқ шовқин солиб елиб югурган бола мени пайқаб олдимга келди, менга бошдан-оёқ разм солди-ю, бирдан:

— Келгинди!— деб урганн қўл кўтарди.

— Узинг келгиндисан!— дедим эҳтиётдан орқага чеккииб.

Бола бир иргиб менинг калламга қўйиб юборди. Мен жавоб қилолмадим, қарасам, бошқа болалар ҳам урмоқчи бўлиб, илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб туришибди. Шу пайт бизни кузатиб турган кичкина салла, узун малла тўнли новча бир чол:

— Қўйинглар, болалар, тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган,— деди.

Болалар дарров тарқалишди. «Келгинди, келгинди ит», деган гапни Олим бувадан эшитганимда бунинг ҳақоратдан ташқари яна одам ҳазар қиладиган маъноси ҳам берлигини билмаган эканман, чолнинг бу гапи бошимдан кириб, товонимдан чиқиб кетди.

Ҳовлига кирдим. Бу гапни аямга айгмадим, ичимга солдим. Шундан кейин кўчадан, болалардан ҳам, одамлардан ҳам кўнглим қолди. Аям туққандан кейин дардга чариниб, «уй қиз» бўлиб қолганим ҳам чандон малол келмади.

Аям Улмасойини туққанидан кейин тез ўнғарилмади, узоқ ётиб қолди. Қўшни хостинлар нон ёпиб беришар, кир-чирга қарашар эди. Рўзгорнинг бошқа кшлари менинг бўйнимга тушди: уй ва ҳовлини ҳар куни икки маҳал супураман, далага чиқиб кўтарганимча ўтин орқалаб келаман, дадамга овқат пиширгани қарашаман, идиш-товоқ юваман, сув ташийман, Улмасойнинг латта-путтасини юваман...

Аямни ҳар куни ёки кун оша пешинга яқин дард тутади: аввал хўп чанқайди, кейин қўлларининг томири тортишади. Аям панжасини ёзиш эмас, ҳатто оғзини очолмас жағи қотиб қолар эди. Дадам табиб олиб келмоқчи бўлганда аям кўнмади: «Ҳовлимизда зиён бор, ҳаммаси шундан», деди. У бир куни кечқурун дарчадан

ташқарига қараб ётган экан, тутнинг остидаги дезорнинг рахнасидан ҳовлимизга битта қора эчки олиб тушибди, тушибди-ю, тушган жойида ғойиб бўлибди. Аямнинг назарида қора эчки жин бўлиши керак, касаллигининг бошини шундан кўрарди. Дадам қуръон, аврод сотиб олиб унинг ёстиғи остига қўйди. Буларнинг ҳеч бири фойда қилмади — дард тутишини қўймади. Биров дадамга: «Учармахсумга ўқитинг, нафаси ўткир», дебди. Бу одам жуда зўр, дуонинг кучи билан қулф очадиган азайимхон бўлиб, айтилган жойга бир зумда етиб боргани учун «Учармахсум» деб ном чиқарган экан. Дадам бориб шу азайимхонни олиб келди. Учармахсум ҳақиқатан елдай келиб уйга кирди, юзига дока тутган аямдан берироққа чўккалаб, бешиктерват сингари тебраниб майин товуш билан ўқий кетди. Махсум кичкингина, озгин, сийрак соқоли-ю, қоп-қора чўтир юзидан ёшини чамалаб бўлмайдиган, лекин оғзида биронта ҳам тиши йўқ, кўзлари юмалоқ ва равшан бир одам эди. Махсум беш-олти марта келди. У келмаган вақтларда мен уйига бориб дуо ёзилган қоғозлар олиб келардим. Аям бу қоғозларни сувда эзиб ичарди. Махсум бир келишда тўққизта қори бола билан келди. Булар аямнинг икки томонига ўтириб узоқ ўқишди, дам солишди, кейин билишимча, булар аямни «чилёсин» қилишган, «чилёсин» узоқ ётган касални ё уёқли, ё буёқли қилар экан, хайрият, аямни буёқли қилди. Аям бир-икки ҳафтадан кейин бир оз ўнғарилиб ўрнидан турди.

Аям ўрнидан турганидан кейин маҳалладан бир қанча хотин-халаж таомилга кўра, ҳар бири топган-тутганини кўтариб «сичқон сурди»га киришди, ўзлари шовқат қилишди. Буларнинг кўпчилиги хушчақчақ хотинлар экан, семиз бир хотин аямнинг қўлини ушлаб лўличасига ром очди:

Ҳо азизлар, авлиёлар,
Авлиёлар, анбиёлар!
Мағрибдан десаммикан,
Машриқдан десаммикан.

Унинг қилиқларига ҳамма, хусусан аям кулавериб қотиб қолди. Аямнинг бунақа кулганини ҳеч қачон кўрмаган эдим.

Ёш бир жувон маҳалладаги ҳамма эркакларга лақаб қўйиб ҳамманинг ичагини узди: «Мадамши-талмов, бу одам ҳамиша талмовсирар экан; Ғани-саланг, бу одам жуда новча бўлиб, саланглаб юрар экан; Нурмат-

тажанг, бу одамнинг ҳеч тўғри гапи йўқ, нима деса хуноб бўлиб айтар экан. Жувон буларнинг қилиғини ҳам қилиб кўрсатди. Жувон дадамга «Чиноқ» деб лақаб қўйди, ҳаммадан ҳам шу кулги бўлди: аям шунча йил туриб дадамнинг қулоғи кемтик эканини кўрмаган экан.

Ҳамма кулишдан чарчаб жим бўлганда ҳалиги семиз хотин мени пайқаб қолди-ю, ёнига чақирди, бошимни силаб:

— Аянг тузалиб қолди-ку, хотинларнинг ичида нима қилиб ўтирибсан, кўчага чиқсанг бўлмайдим?— деди.

Мен индамадим, болалар мени уради, келгиндимиз, дея олмадим.

— Бозорбошига от ўйин келган эмиш, от ўйинини кўрганмисан?— деди хотин яна.

Мен яна индамадим. Бояги ёш жувон тиқилинч қилди: — Гапирсанг-чи! Тилинг борми?

Мен нима дейишимни билмасдим. Семиз хотин икки қулоғимдан ушлаб пешонасини пешонамга ниқтади.

— Гапирасанми, йўқми?

Аям Олим буванинг ташқисида турган вақтларимизда мени кўчага чиқармаганини, бу ерда рўзгор иши бўйнимга тушиб «уй қизи» бўлиб қолганимни, уерда ҳам, буерда ҳам ҳеч ким мен билан гаплашмаганини унутиб:

— Ўзи шунақа, индамас, «ичимдагини топ» бола чиқди, — деди.

Семиз хотин билагимдан маҳкам ушлади.

— Гапирасанми, йўқми?— деди ва ўрнидан қўзғалди.— Ҳозир иштонимга қамаб қўяман!..

Мен унинг қўлидан чиқиб қочдим. Хотинлар хўп кулишди. Булар чиқиб кетгунча кўча эшиги бўсағасида ўтирдим.

Бир неча кундан кейин Нурсуқдан дадам орттирган ошналарининг хотинлари ҳам «сичқон сурди»га келишди. Булар ҳам менинг индамаслигимни пайқашди, бири: «Устанинг зап ўғли бор экану, соқов экан», дебди. Булар кетгандан кейин аям бу гапни дадамга куйиб-пишиб гапирди.

Куз кирди. Дадамнинг иши кўпайиб кетди шекилли, бир куни эрталаб: «Шогирд топгунимча бир-икки кун қарашмасанг бўлмайди», деб мени дўконга олиб кетди ва дамга солди. Мен ҳар куни дадамга ўхшаб саҳарда бориб хуфтонда қайтмасам ҳам, кун ёришганда бориб қоронғи тушмасдан қайтар эдим. Куни бўйи дамнинг арқонини тортаман, қўйвораман, тортаман, қўйвораман!..

Мен билан ҳеч кимнинг иши йўқ, гапириш керакмас, дамдан ҳар қанча зериксам ҳам шунга хурсанд эдим.

Бир куни попукли гилам дўппи кийган, барваста ва серсоқол Додархўжа деган бир қоратегинлик ўшанақа попукли гилам дўппи, яланғоч баданига олача тўн кийган яланг оёқ ўспирин болани бошлаб келди. Бу киши ўн икки йилдан бери Ортиқ оқсоқол деганнинг жувозини ҳайдар, бола унинг укаси, оти Кулала экан. Кулала Қоратегиндан беш яшарлигида келган, жувозхонада катта бўлган, авваллари акаси билан кўчама-кўча юриб ёр, кунжут ҳолва сотган, кейин бир темирчида дамкаш бўлган экан. Акаси: «Кулалага ҳунар ўргатинг менга бошқа нарса керакмас», деди. Шундай бўлса ҳам дадам унга ойлик тайин қилди. Кулала суюниб дамни қўлимдан олди. Лекин бундан хурсанд бўлганим йўқ: яна уйда бўламан, аям яна уришиб, баъзан йиғламсираб мени гапга солмоқчи бўлади. Мен энди «индамас» деган таънадан қутулиш учун одамдан, ҳатто аямдан ҳам мумкин қадар қочадиган бўлиб қолдим. Бу ҳол ота-онамни катта ташвишга солиб қўйди. Аям кўп йиғлаб безор қилганидан кейин дадам мени ўша Учармахсумга элтиб ўқитди. Махсум менга ҳўп дам солганидан кейин тупугидан ялатди. Шундан кейин яна ҳам индамас бўлиб қолдим, бир сўз айтмоқчи бўлсам, бундан кейин нима дейишимни ўйлаб, бор сўзни ҳам унутар эдим.

«ЗИНГЕР»ЛИ БОИ

Бир куни Кулала дўкондан ҳаллослаганича келиб: «Опа, етти ярим танга пул берармишсиз, уста акам «Зингер» оладилар» деди. Аям «Зингер» нима эканини суриштирмай уйга кириб, латтага ўралган бир ҳовуч танга-чақа олиб чиқди, ўзи пул санашни билмагани учун Кулалага тутди. Кулаланинг ҳовлиқишидан «Зингер» қизиқ нарса бўлса керак, деган хаёлда унинг кетидан чопдим.

Чорраҳанинг дўконимизга қарши бурчагида айвонлик кўк дўкон бўлиб, буни «лапка» дейишарди. Бу лапканинг олдига тумонат одам йиғилган, айвонга қўйилган сандал устида қоп-қора, қўнғизга ўхшаган, лекин уёқ-буёғи ялтироқ бир нарса турар эди. Ҳамма унга ҳайрат ва шубҳа, хавотирлик ва мароқ билан қарар, журъат қилган кишилар унга кўрсаткич бармоғини секин тегизиб, аста-аста чертиб кўрар эди. Лапкадан шаҳарлик, қайтарма ёқа камзул кийган бир киши дадамни эргаштириб чиқди. Кулала бир ирғиб айвонга чиқди-да, қўли-

даги пулни дадамга узатди. Дадам пулни олиб бояги кишига берди. У киши сандалнинг бир чеккасига ўтириб, тиззасида бир нималар ёзди.

Говур, ҳар хил гап.

— Шапка тикадиган машина!

— Вой пангвош-эй, пошшолик гўсхўрмас, шапка тикадиган машинани қўлингга бериб қўймайди!

— Итёқа кўйлак, бўғма камзул тикадиган машина!

— Тўғри, қулоғини бурсанг бас, газламаси ҳам ичида!

Шаҳарлик киши тиззасига қўйиб ёзган қоғозини дадамга берди-да, сандалнинг устида турган ранг-баранг қийқимлардан бир нечтасини олиб машинада бир-бирига улади, тиккани қанчалик пишиқ эканини кўрсатиш учун қийқимларни бир-биридан узмоқчи бўлди. Қуроқ йиртилдию чокидан сўкилмади. Одамлар. «Ўҳа!» деб юборишди. Қимдир яқинроқ бориб:

— Қойилман! Айил тикса ҳам бўладими?— деб сўради.

— Бўлади, тўқим ямаса ҳам бўлади!— деди шаҳарлик киши, кейин халойиққа юзланиб, машина қандай савдо бўлганини айтиб берди.

Машинанинг баҳоси қирқ саккиз танга, учидан етти ярим танга нақд тўланса, олти ой муҳлат билан насияга берилар экан.

Дадам машинани кўтариб, пастда турган Кулалага узатди. Шу дамгача тек турган халойиқ бирдан гуриллади. Одамлар бир-бирини туртиб, итариб олға, энди машинани эмас, дадамини кўрганини интилар, унга биров ҳайрат, биров ҳасад, биров ҳавас билан қарар эди. Кулала машинани елкасига қўйди, икковимиз физиллаганимизча уйга кетдик. Орқамиздан болалар дув эргашди.

Темирчи устанинг «Зингер» олганлиги дарров доврўқ бўлиб кетди. Уша замониёқ шу атрофдаги хотин-халаж уйимизга ёпирилиб киришди. Буларнинг ичида индамаслигим учун менга таъзир бермоқчи бўлган семиз хотин ҳам бор эди. «Зингер»ни билар экан, эски дастурхондан менга бирпасда кўйлак тикиб берди. Мен ҳаммани ҳайратга солган кўйлакни кийиб дарров кўчага чиқдим. Атрофимда болалар чуғурлашар, келгинди эканимни ҳам унутиб, ҳаммаси: «Зингерингни битта кўрсат», деб ялинар эди. Мен болаларнинг ялинганидан ўзимда йўқ суюниб чопқиллаганимча уйга кирдим ва қалдирғочдай чуғурлаб, аямга қайта-қайта:

— Болалар, зингерингни кўрсат, дейишаётипти,— дедим.

Лямга «Зингер»ни ўргатаётган семиз хотин ялт этиб менга қаради.

— Вой, тилинг чиқиб қолипти-ку!— деди.

Аям ҳам ҳайрон бўлди, кейин суюлди.

— Махсум почтамнинг нафасларидан ўргилай, ўша кишига ўқитган эдик,— деди.

Уялиб кетдим. Қўйлагимни ечиб қўйдим. Анчадан кейин кўчага чиқдим. Болалар тарқаб кетишибди.

Бир-икки кундан кейин «Қайқувотлик Нодирхон тўра ҳам «Зингер» олипти», деган хабарни эшитдик.

Уёқда Нодирхон тўра, буёқда уста Абдуқаҳор!..

Сал кунда дадам оғизга тушиб кетди. Дадам маҳаллада «Зингерли бой» деб ном чиқарди, мен буни болалардан ҳам эшитдим.

Бироқ бу хурсандчилик узоққа бормади. Кулала бир куни «Зингерли бой шайтон арава миниб одам ўлдирган», деган гапни топиб келди. Шундан кейин гап чиқаверди. Аям ҳам ҳар куни кечқурун дадамнинг келишига бир дилсипёхлик топиб қўяр эди: «Намоз ўқимайди», «маҳаллага келганидан бери бирон марта ис чиқаргани йўқ», «маҳаллага қўшилмайди», «Зингер» олгунича ҳирсдай бўлиб қолган ўғлининг қўлини ҳалолласа бўлмайдики?..»

Ота-онам катта ташвишга тушиб қолди. Аям йиғлар, дадам ичидан қиринди ўтса ҳам унга таскин-тасалли берар эди. Дадамнинг айтишига қараганда, Олим бува энди опасининг хунини даъво қилмайди, чунки ўзи «худонинг продаси» деган. Лекин бошқа гапларда жон бор эди. Ота-онам буларнинг ҳаммасини мени суннатга ётқизиш билан босмоқчи бўлди. Янаги ҳафта бир пуд гуруч дамлаб мени суннатга ётқизишди. Ота-онам бунчалигини кутмаган бўлса керак, имом бошлиқ бутун маҳалла тўйга кирганда «хайрият» дейишди. Ош устида «Зингер»дан гап очилганда маҳалламизнинг имоми «Зингер» тиккан кийим намозликка ярамайди», дебди.

Дадам «Зингер»ни эски қопга ўраб тандирнинг тагига тиқиб қўйди, бомдод, шом ва хуфтон намозини мачитга чиқиб ўқийдиган бўлди.

Шу билан тинчиб қолган эдик, яна ташвиш чиқиб қолди.

Бир кечаси саҳарга яқин Улмасой йиғлаганда аям уйғониб қараса, йўлакни тўсиб осилган шолчанинг олдида шопдай бўлиб бир киши турганмиш, аямнинг уйғонганини кўриб девордан ошиб кетибди. Яна бир куни эрталаб қарасак, тутнинг остига девордан иккита гувалак кўчиб тушибди. Уйимизда ўғрининг қўлига илингу-

дек ҳеч нарса бўлмаса ҳам жуда ваҳима бўлиб кетди. Бир-икки кеча дадам болта кўтариб ҳовлини айланиб юрди.

— Катта бойларни пошшолик қўриқлайди,— деди дадам,— Мироқил пахтафурушнинг уйини ўғри босганда элликбошидан тортиб мингбошигача хода ютган, бу ёғи шаҳардан терговчилар келган эди. Чакана «Зингерли бой»ни чакана ўғри босса ким узатган оёғини йиғади?

Дадам қаёқдандир каттакон, мен зўрга кўтарадиган қора тўппонча топиб келди; тўппонча бузуқ бўлса керак, кечаси эшик ва дарчани зич ёлиб, чироқда тузатди, зифир ёғи билан мойлади, кечалари бошига қўйиб ётадиган бўлди. Аям ўғридан ҳам кўра тўппончамиз борлигини биров билиб қолишдан қўрқар, унинг номини айтиши керак бўлиб қолса, «тўппонча» эмас, «мошина-қўшиқ» дер эди. Дадам бир куни аямни уришиб берди:

— Унақа демагин, тагин «мошина-қўшиқ» ҳам олипти, деган гап чиқмасин!

Ҳар нечук «Зингер» туфайли болалар орасида обрўйим ошиб кетди, болаларнинг ўйинига қўшиладиган, ўшалар қатори чуғурлаб, шовқин солиб югурадиган бўлдим.

Бироқ, Яйпандан Қўқонга кўчадиган бўлиб қолдик.

Анжир хазон бўлай деганда Қўқондан амаким келди. Амакимни илгари кўрганим эсимда йўқ, у киши дадамдай чўққисоқол бўлса ҳам унга қараганда новчароқ, барваста бўлиб, кўрсатгич бармоғини дам-бадам бурнининг ёнидан юқорига суриб димоғини тортиб қўядиган одати бор экан.

Амаким уста Абдураҳмон қизи Савринисони ўз қўлида ўсган шогирди Азимга бермоқчи, бу ерга келишдан мақсади Яйпан бозоридан арзонроқ гуруч ва зифир ёғи олиш ва шу билан бирга Гирмон билан уруш бошланганини айтиб, бизни шаҳарга кўчгани даъват қилиш экан.

Уруш бошланганига бир ярим ойча бўлибди. Буни амакимнинг ўзи ҳам ўтган жума куни эшитибди: элликбоши жума намозидан чиққан одамларни тўхтатиб: «Бекорчи темир-терсакларинг бўлса мачитга келтириб ташланглар, пошшоликка керак», дебди. Амаким секин: «Пошшолик буни нима қилади, мунча назари паст бўлмаса?» деб сўраса, элликбоши «Гирмон билан уруш бошланиб қолди, темир-терсакдан ўқ ясалади», деб жавоб берибди.

Биз уруш нима эканини билмасак ҳам амакимнинг: «Ҳаммамиз бир жойда бўлайлик», деганидан кўнглимизга гулгула тушди.

Дадам эртасига бозор куни амакимга керакли нарсаларни олиб берди. Амаким шу куни кечки пайт Қўқонга жўнар олдида аямга тайинлади:

— Тўйда ўзинг хизмат қилмасанг бўлмайди, овсининг тамом бўлган... Шошилишимнинг боиси ҳам шу, бечора қизининг тўинни кўриб ўлсин,— деди.

Аям ҳаммадан ҳам «Зингер» даҳмазасидан қутулишига хурсанд эди.

Янаги ҳафтанинг ўрталарида бутун рўзғор ва дўконимизнинг асбоб-ускунасини битта аравага ортиб Қўқонга жўнадик.

ҲУР ҚИЗ

Қўқонга туш маҳалида кириб келдик. Кўчаларда одам кўп, худди Яйпаниннг бозор кунига, йўқ, ҳайитга ўхшайди. Жангур-жунгур извошлар, арава, гумбур соявои аравалар кўп, онда-сонда эшак ёки одам қўшилган эшак аравалар ҳам кўриниб қолади. Кўчаниннг икки бети тўла лавка, дўкон; темирчилар, мисгарлар тарақлатгани-тарақлатган. Ясаниб нағма чалиб кетаётган бир болани кўриб қолдим. Бир жойга келганимизда худди азага келган бир ҳовли хотин бараварига уввос тортиб йиғлагандай ваҳимали бир товуш эшитилди. Мен ҳайрон бўлиб қолган эдим, дадам; «Қўрқма, зовут, Мирраббийбойнинг зовутн, одам чақиряпти», деди.

Амакимнинг ҳовлиси Қилчоқариқ деган маҳаллада, толларнинг остига кўмилган анҳор бўйидаги пастқам ҳовлилардан бири экан. Ярмини каттакон тол қоплаб ётган ҳовлида бизни бошдан-оёқ оппоқ кийинган бир кампир билан озгин, ранги заҳил, лекин қоши-кўзи қошқора, сариқ кўйлак ва қизил желетка кийган бир қиз қарши олишди. Кампир дадамнинг онаси, қиз амакимнинг қизи Савринисо экан. Кампир дадамни қучоқлади. Қиз аямнинг кўксига бошини қўйиб йиғлади, кейин юзкўзини артиб мени қучоқлади, ўпди. Иккови бизни тандир ва ўчоқ қурилган бостирмага, ундан қоронғироқ уйга бошлаб киришди. Бу уйда амакимнинг оғир бетоб хотини ётган экан. Бетоб озиб чўп бўлиб кетган, чақчайиб турган кўзларидан одам кўрқар эди. Савринисо мени ҳовлига олиб чиқди, рўпарадаги янги уйнинг зинасига ўтқазиб гапга солди, желеткасининг чўнтагидан иккита парварда олиб берди, кейин: «Ҳозир Гаффоржон мактабдан келади, бирга ўйнайсиз», деди-ю, қайтиб кетди, анчадан кейин яна чиқди, қўлимга бир бўлак совунак ҳолва берди.

Шу ерада Гаффоржон келиб қолди. Мен уни қўлидаги китобидан танидим. Гаффоржон менга қайрилиб ҳам қарамай, китобини сўрига улоқтирди-ю, бориб толнинг каллагидан бир нима олмоқчи бўлди. Савринисо бориб унинг қулоғига бир нима деди. Гаффоржон бағиллаб берди. Савринисо яна бир нима деган эди, Гаффоржон ерга ўтириб, сёқларини типирчилатиб йиғи бошлади. Савринисо менинг олдимга қайтиб келди. Гаффоржон узоқ йиғлади, сидирғасига эмас, дам олиб-дам олиб, бирон нарсага алаҳсиб қолса, йиғлашни унутиб, яна эслаб йиғлар эди.

Уйдан кампир чиқди, Гаффоржонни кўриб, худди бир кор-қол бўлгандай унинг олдига югуриб борди, бошини силаб гап сўради.

— Дадамни айтиб келгин, десам шунақа қилиб ўтирибди,— деди Савринисо.

Кампир бақириб берди.

— Кўшнининг боласини юборсанг бўлмайдими!— деди ва енгидан бир нималар олиб Гаффоржонга берди-да, алдаб-сулдаб кўчага чиқариб юборди.

Савринисо ҳовлига сув сепиб, сўрига жой қилди. Мен нима қилишимни билмай кўчага чиқдим. Муюлишдаги кўприк бошида болалар туришган экан, яқин бордим. Булар мендан ётсирашмади. Гаплашиб кетдик. Бироқ кўп ўтмай, булар менинг ҳар бир сўзимдан кула бошлади, бири «қишлоқи» деб қўйди. Мен, масалан, «дўкан», «нон», «бола» деб ўрганганман, булар «дикон», «нун», «бала» дейишар экан. Шундан кейин менга рўйхуш беришмади. Шунда Гаффоржондан: «Бу бола бизнинг қариндошимиз», деган гапни шунча кутдим, айтмади, болалар қаёққадир кетаётганда менга «юр» ҳам демади.

Қайтиб келдим. Амаким ҳам келибди. Савринисо ўчоқ бошида, бошқалар сўрида гаплашиб ўтиришган экан. Сўз тўй ҳақида бораётган эди.

— Онаси ҳам шунга илҳақ бўлиб кўз юмолмаяпти,— деди кампир нафаси титраб,— қачон олдига кирсам: «Тўй қачон, кўзим очқлигида қизимнинг тўйини кўриб қолай», дейди. Ўзимнинг ҳам шартим кетиб, партим қолган... Вақтида одамларга ўтқазиб қўйганим бор, тўёнага ким нима олиб келишини билмасам ҳам, ҳар нечук, умидим катта, ўз қўлим билан берганимни ўз қўлим билан олай...

Кечаси Савринисо онасининг. Эзида, кампир билан амаким ва Гаффоржон янги уйда, биз ҳовлидаги сўрида ётдик. Ота-онам хийла вақтгача шивирлашиб ётишди.

— Савринисонинг Азимга ҳеч ҳам кўнгли йўқ экан,— деди аям,— боя сувхонада мени қучоқлаб зор-зор йиғлади.

Дадам аямни уришиб берди.

— Қизиқмисан ўзинг, дунёда қайси бир қиз кўнгли бўлганга тегипти? Қайси бир қиз кўнгли бўлмаганга тегмапти? Тушириндида йиғламасдан аравага чиққан келин борми?

Эртасига кечқурун иккала аммам келишди. Аям шуларнинг олдида амакимга сўз қотди:

— Савринисо ўн олтига энди тўлди, шу ишни бирон йил бўлса ҳам пайсалга солинса бўлмасмикан?— деди.

Бу гап дадамга ҳам маъқул тушди шекилли, сўзга оғиз ростлаганида амаким шовқин солиб берди:

— Ўзинг неча ёшда эрга теккансан?! Ун тўртда эдинг! Нима қиласан Саврини қаритиб!

Қампир мингиллади.

— Абдурахмон узил-кесил гапни айтиб қўйган, бу тўғрида бир нима дегани ҳеч кимга сўз қолгани йўқ!

Тўй келаси ойнинг саккизи, жума кунига тайинланди. Эртасига Савринисо йўлакда дадамнинг оёғига йиқилди, товуш чиқармай куюниб йиғлади. Дадам уни юпатди, «ҳамманинг ҳам бошида бор», деган гапларни айтди.

Мен бир куни Савринисонинг азоб-уқубатларига сабаб бўлаётган Азимни кўриш учун амакимнинг дўконига бордим. Азим мўйлаби энди сабза урган, пешонаси тор, кўзлари катта-катта, бўйи пастроқ бўлса ҳам ҳар елкасига тўрттадан одам сиғадиган бир йиғит бўлиб, дадамнинг айтишига қараганда, «босқончимисан босқончи, босқонни бошидан ошириб уришни Қўқонда шу расм қилган» экан. У дудуқ, хийлагина дудуқ бўлишига қарамай шўх, хушчақчақ, яхшигина аския ҳам қилар экан. Қулала аскияда енгилганида унинг дамани қайтариш учун: «Сиз менинг отимни айтгунингизча онам яна битта Қулала туғади» деб шахсига текканида, Азим хафа бўлиш ўринга қотиб-қотиб кулди.

Амаким Яйпанга борганида бизга уй ижарага олиб қўйишни ваъда қилган эди, олиб қўймабди. Шунинг учун уй топилгунча, балки тўй ўтгунча биз шу ерда турадиган, дадам ўзи дўкон очгунча амакимга қарашадиган бўлди. Бу орада мен сиқилиб қолдим; кўчага чиқиб болаларга қўшилолмаيمان; Гаффоржон мактабдан келганидан кейин қулоқни қоматга келтириб нуқул най пуфлайди, чалолмайди, фақат пуфлайди, бундан зерик-

са, кўчанинг у юзидagi ботқоққа бариб бақа ўлдирди. Менга эътибор қиладиган, қўли текканда сўз қотадиган бирдан-бир одам Савринисо бўлиб қолди.

Савринисо бир куни кампирдан жавоб сўраб мени Кўмир бозорида турадиган кичик аммамнинг уйига олиб борди. Аммам қизи Мукаррам икковимизнинг қўлимизга пул бериб, роҳатижон егани яқин Фишткўприкка юборди. Фишткўприк Кўмир бозоридан анча нарида экан. Биз Кўмир бозорида қанорларда кўмир ортилган туяларни, ундан нари ҳар хил ялтироқ нарсаларга тўла боққоллик дўконларини томоша қилиб бордик; Фишткўприкнинг икки томонида заранг коса тутиб тиланаётган пес-моховлар, олдига майда тош уйиб ром очаётган фолбинларни оралаб, кўприкнинг у томонига ўтдик. Янги дўконда ўтирган жиккаккина чол олдидаги музни қириб ликопчаларга солди-да, устига қошиқча билан шинни оқизиб қўлимизга берди. Роҳатижонни қошиқчанинг учида олиб узоқ едик.

Қайтдик. Келиб қарасам, Савринисо йиғлайвериб шишиб кетибди, лекин йиғлаганини билдирмаслик учун мени гапга солди, икки гапнинг бирида кулар эди.

Эртасига иккала аммам келишди, кампир учови узоқ гаплашганидан кейин паранжи ёпиниб қаёққадир кетишди. Иккала аммам нима учун келганини, кампир учови қаёққа борганини шу куни кечаси аямнинг дадамга айтган гапларидан билдим: учови шу маҳаллалик Банди эшонга бориб илму амал қилдиришибди, Савринисони Азимга иситтиришибди. Шундан кейин, билишимча, Савринисо кампирнинг зиқнови билан, жўмрагига пахта тикилган сопол обдастадан сув ичадиган, фақат кампирнинг қўлидангина овқат ейдиган, амал кўмилган кўча эшиги остонасидан нари ҳатламайдиган бўлди.

Тўй куни яқинлаша бошлади. Савринисо нуқул мени қучоқлаб товуш чиқармай йиғлар эди.

Янги ой чиқди. Сешанбадан бошлаб Ғаффоржон икковимиз узоқ-яқиндаги қариндошларимиз, таниш-билишларимизни тўйга хабар қила бошладик, катта аммамизни айтгани Ойимқишлоққа бордик. Аммамиз бир дўппи ёнғоқ берди. Ёнғоқни Ғаффоржон икковимиз бўлишиб олдик. Мен ўз тегишимни келтириб Савринисога бердим. Савринисо юз-кўзимдан ўпди, катта уйнинг зинасига ўтириб, амиркон ковушини ечди-ю, пошнаси билан ёнғоқни чақиб, биттасини ўзи еса, иккитасини меннинг оғзимга солди. Ёнғоқ тамом бўлганидан кейин Савринисо бошимни тиззасига олиб, силаб бир куй мақомига тебра-

ниб ўтирди. Чаккамга бир томчи илиқ ёш томди. Станцияда паровозлар бир-бирига навбат бермай қичқираб эди. Савринисо ўйчан, лекин беихтиёр товуш чиқариб гапира бошлади:

— Поезд мени чақиряпти... Чақир! Қаттиқроқ чақир, бораман! Мени узоқ-узоқ юргларга олиб кет!

Қаёқдандир пайдо бўлган амакимнинг бақирган товуши эшитилди.

— Қаёққа олиб кетади!— деди ва Савринисога томон отилди.

Мен аранг қочиб қолдим. Амаким даҳшат ичида ўзини уйга урган Савринисонинг кетидан отилиб кирди. Савринисонинг аввал «Дадажон!» деган чинқириғи, кейин мушукдай вағиллагани, ниҳоят, инграгани эшитилди-ю, жим бўлиб қолди. Бу жимликда кампирнинг товуши эшитилди.

— Ҳой, болам, Абдурахмон, эвида! Пўписса қилгин, кўрқитгин, наинки шунақа урсанг!

Мен деразанинг олдида дағ-дағ титраб турардим. Қоронғи уйдан аям чиқди, менинг ранг-қутим ўчганини кўриб югуриб келди, қумғондан сув олиб юзимга сепди, гап сўради. Мен жавоб беришга улгурмай ичкаридан амаким чиқди ва онамга «кир» деб ишора қилди-ю, оёғидан тушиб қолган бир пой ковушуни кийиб кўчага чиқиб кетди.

Онамнинг кетидан уйга кирдим. Савринисо тахмоннинг олдида мукка тушиб ўзини билмай ётар эди. Аям тахмондан кўрпа тортиб туширди, жой солди, қисқа-қисқа нафас олаётган Савринисони кўтариб ётқизди. Аям кўтарганда Савринисо эшитилар-эшитилмас ингради.

— Ваҳима қилма, ўлмайди, кечгача тузалиб қолади,— деди кампир бошидан тушиб кетаётган рўмолини пешонасига суриб.— Овсинингга айтмай қўя қол!..

Кампир чиқиб кетди.

Савринисо кечгача ҳам ўзига келмади, аксинча, иситма чиқарди. Аям унинг ёнидан жилмади. Мен гоҳ деразадан қарайман, гоҳ эшикка бош тикман, Савринисо кўзини очишини, мени чақиринишани кутаман, ундан ҳам кўра бирдан: «Ва-а, ҳаммаларингни алдаган эдим» деб ўрнидан туриб кетишини хоҳлар эдим.

Шомдан кейин дадам билан амаким келишди. Дадам Савринисонинг ёнида бирпас ўтиргандан кейин елкасига секин туртди. Савринисо кўзларини хиёл очди, лекин осма чироқнинг хира шуъласида дадамни танима-

ди, синчиклаб қарашга дармони етмади шекилли, кўзини яна юмди. Дадам ташқарига чиқди. Эшик олдида қилмишига ўқиниб, бошини қуйи солиб турган амаким имо билан: «Қалай?» деб сўради. Дадам индамай зинадан тушиб кетди.

Ярим кечага бориб Савринисо оғирлашиб қолди. Ҳеч ким, ҳатто кампир ҳам кечаси билан кўз юммади. Воқеадан ва ҳозирги аҳволдан Савринисонинг онаси хабардор бўлиб қолмасин учун ҳамма оёқ учида юрар, шивирлаб гаплашар эди. Саҳарга яқин амаким она-боланинг қўшмозор бўлишидан қўрқди шекилли, хотинини бир баҳона билан қўшнисини — яқинда қазо қилган Абдураззоқ ямоқчининг уйига элтиб қўйди. Савринисо ўсал экан шекилли, дадам чуқур хўрсиниб аямга: «Бечора тугаб боряпти, кўзларини кўрдингми, дунёга тўй-маётинпти», деди.

Савринисо ўша маҳалда узилган экан.

Ўлик ювилиб тобутга солингандан кейин азага келган хогинлар орасида: «Қизнинг ўнг биқинни моматалоқ бўлиб ётипти, зарб еган экан» деган гап ўрмалаб қолди. Буни фаҳмлаган фаҳмлади-ю, фаҳмламаган фаҳмламади, ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверди.

Тобут кўтарилганда амаким икки-уч қалқиди-ю чалқанчасига кетди. Одамлар уни уйига олиб кириб ётқизишди. Амаким шу ётганича Савринисонинг еттисига ҳам, йигирмасига ҳам туrolмади.

Савринисо дафн қилиниб, икки кун ўтгач, онасини Абдураззоқ ямоқчининг уйидан олиб чиқишди. Кампир йиғлаб туриб худонинг иродаси, пешона, тақдири азал ҳақидаги узундан-узоқ даромаддан кейин Савринисо тўсатдан қазо қилганини унга айтди.

Тери-ю, суякдан иборат бўлиб қолган бемор кўзларини катга очди, оппоқ тилини зўрға чиқариб, қонсиз лабларини ялаган бўлди, кўзларини яна юмди, киприклари ялтиради. Унинг куйгани, йиғлагани, фарёд чеккани шу, бундан ортиққа мадори йўқ эди.

Ўзини билмай ётган беморга кампир тасалли берган бўлди.

— Бола бечора қиз кетди, у дунёда ҳурларга қўшилиб кетади...

Кунлар ўтган сайин бу хонадонга яна бир мусибат қора кўланка сола бошлади: ювғучининг гапи аста-секин ўрмалаб, миршаббошининг қулоғига етадиганга ўхшаб қолди. Мен буни дадамнинг уста Ҳомиджонга айтган гапларидан биллиб қолдим:

— Бу гап миршаббошининг қулогига етса ёмон бўлади, ўриснинг зақуни қаттиқ. Яйпанда бир қассобни арава уриб ўлдирганида Қўқондан йигирматача терговчи борди, икки кун ўликни жойидан жилдиргани қўймади, бутун бозорбоши уч ҳафта сўроқ берди.

Уста Ҳомиджон ваҳмак одам экан, бу гапни эшитгач, чўчиган хўроздай бўйинини чўзиб, огир-огир киприк қоқди. Дадам иккови ҳамон огир ётган амакимга сир бермай кўчага чиқади, уйга киради, шивирлашади... Уста Юнус, уста Ароқул деганлар келишди. Узоқ маслаҳат қилишди. Кампир буларнинг ҳеч биридан қочмаса керак, гапга аралашиб, ҳеч кимга сўз навбати бермасди:

— Олдин оламан деб исини чиқариб қўйманглар, худо хоҳласа, бу гап маҳалладан ташқарига чиқмайди, маҳаллада ўғлимнинг душмани йўқ...

Шундай бўлса ҳам булар, чамамда, закон биладиган бирон одамнинг таскин-тасаллисига муҳтож эди. Шундай одам маҳалланинг ўзидан чиқиб қолди. Темирбой боққол деган бундан уч йил бурун биров билан законлашиб саёзгача¹ борган экан. Уста Ҳомиджон шу одамнинг қўйнига қўл солиб кўрибди. Бу сдам воқеадан, дадамлар тортаётган ташвишдан хабардор экан, гапни кўпайтирмай: «Даъвогар бўлмаса кимнинг ким билан иши бор?» депти.

Бу борада даъвогар йўқ эди.

Савринисонинг қирқн ўтгандан кейин Азим дудуқ йўқолиб қолди. Қидирилмаган жой қолмади. Уша куни биров уни Шалдирамоқда ғалтакарава суриб кетаётганини кўрибди. Ғалтакаравада гуллик қора лас кўрпа, қизил лўлаболниш, яна алланималар бор экан. Кўрган киши: «Йўл бўлсин, Азимбой» деса, Азим: «Ойним ўттиз бўлди», деган эмиш.

Бутун ҳовлини тўлдириб турган Савринисо экан, ҳаммаёқ ҳувуллаб қолди. Савринисонинг зинада ўтириб амиркон ковушининг пошнаси билан ёнғоқ чаққан, тахмоннинг олдида мукка тушиб ётгани, одамларнинг елкасида лапанглаган тобут кўз ўнгимдан сира кетмас эди.

Бир куни шом пайтида анҳорнинг кўпригидан оёғимни осилтириб жимгина ўтирган эдим, ёнимга Гаффоржон келиб ўтирди.

¹ Саёз — судьялар съезди.

— Бир йили дадам мени Шоҳимардонга олиб борган эди. Шоҳимардоннинг йўлида битта тоғ бор, шу ердан ўтишда «Қирқ қизлар-у!» деб чақирсанг тоғнинг ич-ичидаги ҳур қизлар «ҳувв» деб жавоб беришади. Савринисо опам шу ҳур қизларга қўшилиб кетди. Катта энам шунақа деяптилар. Шоҳимардонга борамиз. Дадам олиб боради.

Қошки эди ўша тоққа мен ҳам борсам, бор товушим билан ҳур қизларни чақирсам, ҳур қизлар, шуларнинг ичида Савринисонинг ҳам «ҳувв» деган товушини эшитсам...

Амаким бир оз ўнгангандан кейин дадам аямнинг кўз ёшларига раҳм қилиб шу маҳалладан ҳовли топди. Бунга жуда суюндим, чунки бу ерда амакимнинг кўзларидан, соқоли, қоп-қора қўллари, ҳатто жағи узилган ковушидан ҳам қўрқар эдим.

Биз Оқ домла деганнинг ташқисига кўчадиган бўлдик. Ҳали дармонга кирмаган амаким ва унинг бемор хотинига аям қатнаб, Абдураззоқ ямоқчининг дастёр бўлиб қолган қизи Омина доимий туриб қарайдиган бўлди.

ХУДО

Оқ домланинг ташқиси бир вақтлар ташқи бўлиб, кейинчалик ҳовлисининг ярмидан кўпини янги меҳмонхона эгаллагани, уй бузилиб, ўрнига жувозхона солинадиган бўлгани учун қаровсиз қолган, ҳозир жиннихона қилиб қўйилган, домла шу ерда жинниларни ўқиб тузатар экан.

Оқ домла пешонаси, кўз остлари, бир чеккаси ва бутун бўйни оппоқ пес, бироқ нафасидан жинни шифо топадиган бўлгани учун халқ Пес домла дегани оғзи бормай, Оқ домла деркан. Биз кўчиб келадиган бўлганимиздан кейин уйнинг олдидаги харига занжирбанд қилиб қўйилган икки жинни янги отхонага олиб чиқилибди.

Дадам уйнинг шикаст-рехтини тузатди, ҳовлни янтоқ ва қора шўрадан тозалади.

Кўчиб келган кунимиз эртасига эрталаб отхона томондан ғалати бир ўкирик эшитилди. Дадам ишга кетган эди, аямнинг ҳайҳайлашига қарамасдан югуриб йўлакка чиқдим. Отхонанинг олдида норғул бир йнгит устунга боғлаб қўйилган икки жиннини гаврон билан

навбатма-навбат урмоқда, домла эса кичкина гилам-чада чўккалаб, бошчни қуйи солганича дуо мақомига тебраниб, ҳар замон-ҳар замонда жинниларга дам солмоқда эди. Жинниларнинг бири йигитга орқасини бериб жим, ҳатто гаврон тушганда ҳам сесканмасдан тахт турибди, иккинчиси эса ҳар гаврон тушганда туядай ўкираётибди. Гаврон синиб тамом бўлгандан кейин домла юзига фотиҳа тортиб ўрнидаа турди ва гилам-часини қоқиб қўлтиғига қистирди-да, битта-битта қадам босиб уйга кириб кетди. Маълум бўлишича, домла ҳар кун бомдоддан қайтганида жинниларни мана шу хилда урдириб ўқир экан.

Қайрилиб қарасам орқамда ранг-қути ўчган аям турибди. Аям кечқурун дадамга воқеани айтиб: «Бу ердан кўчамиз», деб туриб олди.

Бошқа ҳовли ҳадеганда топилавермади. Қўқоннинг бўри бўлиб улийдиган ва мушук бўлиб вағиллайдиган куз шамоли бошланиб кетди. Уйимизнинг олдида айвон бўлмагани учун эшик сал очилса шамол уйни кўтариб кетгудай бўлар эди.

Жинниларнинг дод-фарёди, жиннилардан кўчадиган жин ваҳимаси устига яна уйнинг бу қадар ноқулайлиги қўшилган бўлса ҳам, аям бошқа ҳовлига кўчишдан айниб қолди, дадамга: «Майли, қишни шу ерда чиқарайлик, уёғи худо пошшо», деди; «Дадангга айт, кўчмаймиз, шу ер яхши», деган мазмунда менга ҳам гап ўргатди. Кейин билсам, амакимнинг уйида хизмат қиладиган одам бўлмагани учун кампир бизникида турмоқчи, бунга ҳозир уйимизнинг торлиги ва ноқулайлиги монелик қилиб турган экан.

Биринчи қор учқунлаб турганда шу маҳаллалик Муқим бува деганнинг ташқисига кўчдик. Катта йўл бўйи, узун йўлакнинг ўнг томонидаги ҳовличанинг бирёғи — қоронғи ва пачақ бўз дўкони, бирёғи — меҳмонхона. Дадам ҳовличанинг ярмидан икки томонга иккита устун ўрнатиб, чий тортиб қўйди.

Муқим бува тўзғоқдай оппоқ, дўконига саҳарда кириб кетганича кун бўйи, баъзан кечалари ҳам шилиқ-қа-шиқ, шилиққа-шиқ бўз тўқийди, баъзан: «Худога шукур!» деган товуши эшитилиб қоларди. Унинг хотини — ўзига ўхшаган оппоқ Тўхта хола кўчиб келган куними ош қилиб йўқлаб кирди. У ҳам мусофирни «худо қилган бахти қора» деб билар экан. Унинг сўзига қараганда, кишининг мусофиратда тўккан кўз ёшлари охи-ратда этагига дуру гавҳар бўлиб тушар экан.

Тўхта хола ҳам фарзанд доғини кўп кўрган, етти қиз, тўрт ўғлидан фақат иккита қизни қолган, бири Тўхлимерганга, бири Авғонбоққа тушган экан. Тўхта холанинг мусофирга шафқатидан ҳам кўра фарзанд доғини кўп тортганлиги уни аямга яқин қилиб қўйди. Шундай бўлса ҳам Тўхта хола уйимизга кам кирар, куни бўйи ва кечалари ҳам чарх йигирар эди, чилла кириб, совуқ заптига олганда, кампир «темирчининг арча кўмиридан бозиллаб турган сандал»ига исиниб олгани кўпроқ кирадиган бўлди.

Бир кечаси амаким икки хуфтон кечроқ Гаффоржонни олиб келди ва хўрсиниб, ҳамма кутиб турган гапни айтди: «Худо омонатини олди», деди. Дадам иккови чиқиб кетди. Гаффоржон онасининг ўлганини пайқаманган экан, ётиб ухлади. Эрталаб азахонага аям ҳам кетди. Мен унинг боришини сира истамасдим, амаким кўз ўнгимдан кетмас эди.

Тушга яқин дадам бизга овқат келтириб берди, кечқурун кампирни олиб келди; кампир касал экан, сандалнинг четидан жой қилиб берди-ю, яна кетди.

Эрта ётдик. Кампир сандал кўрпани ўзининг устига тортди. Гаффоржон икковимизга жой солдим. Ухлаб қолдик. Бир маҳал Гаффоржон уйғониб сув сўради. Қоронғида кампирнинг вағиллаган товуши эшитилди: «Ўл! Оғзингни очиб ёт, чанқоғинг босилади!» деди. Мен етимга раҳмим келиб, сув келтириб бердим.

Аям азахонада бир ҳафтадан ортиқроқ қолиб кетди, лекин ҳар куни пешинда кампирга ош қилиб бергани келарди. Кампирнинг дўппидеккина қозончаси бор экан, аям шунда ош дамларди. Ошни кампирнинг ўзи сузиб, бировга манзират ҳам қилмай, якка ўзи ерди. Мен-ку суқланидиган бола эмас, дадам бировнинг қўлидан битта ёнғоқ ҳам олдирмай ўстирган, лекин шунча эрка ва тантиқлиги билан Гаффоржон ҳам ғашлик қилмас, афтидан, шунга кўниккан эди.

Шу-шу кампир билан Гаффоржон бизникида қолиб кетди.

Кампир ҳар куни, шомдан кейин Гаффоржон икковимизни кўчага чиқармай намозлик ва ҳар хил дуолар ўргатарди; гўр азоби, қиёмат, фаришталар, шайтон ва бошқа кўк жониворларидан гапирарди. Гаффоржон кўпанча эркалик, тантиқлик қилиб бу гапларга чандон қулоқ солмасди, лекин мен қулоқ солмагани кампирдан ҳайиқардим. Кампир айтган жониворларни сал кунда кўз олдимга келтирадиган бўлдим: фаришта —

каттакон парбона, ҳур — қанотли Савринисо, шайтон — туёқли, қадласи хуросоннинг тожиги ўхшаган одам, арвоқ — юрадиган кафанли ўлик, жин — бир оёқли арвоқ, алвасти — одамсимон қора ҳўкиз... Бир кечаси кампир худо нималарни қайси кунларда яратганини айтиб берди. Қайси кун нималарни яратгани эсимда қолмаса ҳам, кунлар ҳақида тасаввур қолди: шанба — парпаша паранжи рангида, якшанба — қорамтир қизил, душанба — кўк, сешанба — қоп-қора, чоршанба — кулранг, пайшанба — сариқ, жума — ҳаворанг.

Ғаффоржон сўфи Бадал эшоннинг хонақосида очилган жадид мактабида ўқир экан, онаси ўсал бўлгандан кейин дадаси мактабга юбормай қўйибди, онасининг йигирмаси ўтгандан кейин мактабни кампир эсга солди. Зотан, амаким Ғаффоржонни мулла қилиш эмас, кампирнинг қулоғи ва жағини ярим кун бўлса ҳам тинчитиш учун мактабга берган экан.

Мактаб Галабоққолликда, бу ерга узоғи билан учтўрт юз қадам келса ҳам, Ғаффоржон ҳали бирон марта ҳам ўзи бориб келмаган, авваллари уни гоҳ Савринисо, гоҳ Азим олиб бориб олиб келаркан, энди бу вазифа менинг зиммамга тушди.

Ҳар кун эрталаб кампир вағиллайди, Ғаффоржонни, баъзан ҳаммамизни қарғайди. Ғаффоржон йиги-сиги билан мактабга отланади, кўчага чиққандан то мактабга етгунимизча най пуфлайди. Бир кун хонақо эшигидан кирганимизда Ғаффоржон қўлини орқасига қилиб ҳовлида айланиб юрган чўққисоқол, пиёзи чакмач ва чақмоқи телпак кийган бир кишини кўриб тўхтади ва шивирлаб: «Домла, Абдуваҳоб домла, ҳозир мени уради» деди. Домла бизни кўрди, кўрсаткич бармоғи билан имлаб чақирди. Ғаффоржон ҳарчанд кўрқса ҳам югуриб борди. Домла мени ҳам чақирди. Мен ҳам бордим. Домла авзойидан Ғаффоржонни урадиган бўлса ҳам, бегона бола олдида ургиси келмади шекилли, урмасдан, нега кичикканини сўради, унинг онаси ўлганини эшитиб бошини силади, бир нималар деб кўнглини кўтарди. Ғаффоржон, калтак емаганига суюниб, югурганича ҳужралардан бирига кириб кетди. Домла мени гапга солди. талаффузимдан қишлоқ боласи эканимни билди шекилли, қайси қишлоқдан эканимни сўради. Мен «кўчманчимиз» деёлмадим, қизариб кетдим шекилли, икки ёноғим ловиллаб кетди. Уялганимни кўриб домла бошқа гап сўрамади. Югурганимча хонақодан чиқиб кетдим. Пешинда Ғаффоржонни олиб кетгани

келганимда Гаффоржон домла менга нима деганини сўради, жавобимни эшитиб: «Домла қишлоқ болаларини яхши кўради, найманчалик Мелибой деган болани пул олмай ўқитади», деди. Яна бир кунни ўша Мелибой деган болани ўз кўзим билан кўрдим: олача гуппи тўн, қундузсиз телпак кийган бўлиққина бола экан. Кўп афсус қилдим, Абдуваҳоб домла гап сўраганда, фалон қишлоқданман десам, эҳтимол, мени ҳам мактабга олиб бепул ўқитар эди... Бироқ домлага яна рўпара бўлгани тортиндим. Қани энди мен ҳам эркантиқ бўлсам, кўп гапирсам, беҳуда шўхликлар қилсаму кампир мендан безор бўлса, дадамга айтиб мактабга бердирса! Индамаслигим, қобиллигим кони зиён бўлди.

Бир кунни Гаффоржонни мактабга қўйиб келсам, аям ўчоқ бошида дам-бадам бурнини этаги билан артиб, товуш чиқармай йиғлаб ўтирибди, кампир сандалнинг четида дока рўмолини елка аралаш бошига ташлаб, худди кўршапалакка ўхшаб букчайиб, тез-тез тасбеҳ ўгираётди. Кампир жуссасига, ҳол-аҳволига буткул мос келмайдиган қаттиқ ва ваҳимали товуш билан онамга вағиллади.

— Тур, чиқиб қорни кура! Йиғлама деяпман, ҳув кўз ёшинг ўз бошингни есин!

Аям ўпкасини тутишга ҳаракат қилди:

— Қор тинсин, ундан кейин курарман...

Кампир яна вағиллади:

— Қор қачон тинишини — худонинг ишини қаёқдан биласан, арвак!

«Арвак» деганда менинг кўз олдимга чўп-устихон, ранги оппоқ бола келар, аямнинг озғин ва ранги оппоқ экани хаёлимда ҳам йўқ эди, дарров қарадим, ҳақиқатан ҳам аям ниҳоятда озғин ва ранги оппоқ экан.

Жанжал бир пиёла чойдан чиқибди. Амаким бундан бир ҳафта бурун кампирга қадоғи фалон пуллик бир юмалоқ тоза фамил чой келтириб берган, кампир уни ёстиғининг тағида асраб ёлғиз ўзи ичиб юрган экан. Чой шу бугун тугабди. Кампир бу чойнинг мақтовини яна эшитиш, қандай чой ичиб юрганини, Абдурахмон Абдуқаҳҳорга қараганда меҳрибонроқ эканини айтиб, келини олдида мақтаниш учун шу чойдан аямга бир пиёла берибди ва ичиб бўлганидан кейин «Қалай?» деб сўрабди. Аям чойнинг хушбўйлигини таъминни кампирнинг ўзидан эшитган, бу мақтовга ўзидан ҳам бир нима

қўшиш мақсадида хушбўйлиги ва таъми устига қоринни ҳам тўйдирад экан, демоқчи бўлиб: «Худди бир коса гўжа ош ичкандай бўлдим» дебди, шундай депти-ю, кампирдан балога қолибди: «Ана сен безотсан, ана сен бунақа нарсаларни қаёқдан биласан, наинки, шундақ чойни гўжага ўхшатсанг!..» Шундан бошланган гап аямнинг рўзғор тутишига келиб тақалди:

— Сен болагинамнинг бирини иккита қиладиган хотин эмассан! Уйда барака йўқ! Шу замонда чироғнинг шишаси ёрилса ким дарров янгисини олдирадн, қоғоз ёпиштириб тутавермайсанми! Устингга хотин олиб бермасам мен ҳам юрган эканман! Қўйдирвораман!..

Имонсиз кампир укам Улмасой икковимизни ҳам қўшиғига қўшди: «Сендан бўлган бола нима бўлар эди, итдан бўлган қурбонликка ярамайди...» деди. Бўйнимга осилган тавқн лаънат — «келгинди», «кўчманчи», «мусофир» деган сўзлар ҳам бир бўлди-ю, кампирнинг бу гапи ҳам бир бўлди.

Шу ғалвадан кейин кампир пишириб ейиш, чайнаб ютиш мумкин бўлган ҳамма нарсани сандиққа солиб қулфлаб олди, ҳатто жўн чойни ҳам ёстиғининг тагига қўйиб, керак бўлганда бир чимдим берадиган бўлди. Кампир ҳар ишдан бир ишкал топар, ҳар баҳона билан аямни уришар, қарғар, дадамга чақиб урдирар, дадам сўзига қулоқ солмаса: «Она рози — худо рози, хотин топилади, она топилмайди!» деб ўзи ҳам йиғлар эди.

Мен Ғаффоржонни мактабга олиб борганимдан ва олиб келганимдан кейин ҳам кунни мумкин қадар Тўхта холанинг уйида ўтказишга тиришар эдим. Тўхта хола олдимга жийда, ўрик ва бошқа топган-тутганини қўяр, гапга солар, баъзан қизиқ-қизиқ эртақлар айтиб берар эди. Мен унга жуда эл бўлиб қолдим, бир кунни чархининг чармаги синиб қолганда, янги чармак ясаб бердим. Аям кампирнинг вағиллаши, қарғашидан нарироқда туришимни хоҳласа керак, Тўхта холанинг уйида эканимда ҳеч қачон чақирмас эди.

Бир кунни кечки пайт Жарбулоқдан аямнинг уч-тўрт йилдан бери кўришмаган акаси келди. Дадам ишдан келиб меҳмон билан кўришди-ю, уйда гўшт бўлмаса керак, Ғаффоржон икковимизга уч мири бериб, гўшт келтиргани буюрди. Кампир қараб турган экан, Ғаффоржон икковимизни чақириб қўлимиздан пулни олди ва дадамни четга тортиб қўлини пахса қилди.

— Уч мирига Серса ковушдай гўшт беради-да, нима қилаян гўштни, гўштсиз кичири қилиб қўяқолсин! Қатиқ билан еса кичири ҳам яхши бўлади,— деди.

Аям бунн эшитиб қолди. Назаримда меҳмон ҳам эшитди. Кампир овқатгача ҳам, овқатдан кейин ҳам қовоғини очмади, ниҳоят, меҳмоннинг олдида бир дилсиёҳлик қилиш муддаосида бўлса керак, Гаффоржонни тергади.

— Гаффоржон, бугун мактабингда неча варақ китоб ўқидинг?

Гаффоржон ҳайрон бўлиб қолди.

— Варағ ўқиганимиз йўқ...

Кампир вағиллади.

— Варақ ўқимаган бўлсанг, нимани ўқидинг? Домланг ўқитадими ўзи? Мустафонинг нечта тешиги бор?¹

Гаффоржон «Мустафо»нинг ёзилишини билса ҳам «тешигини» санамаган экан, билмади.

— Жадид шу-да, Мустафони ўқитмайди,— деди кампир ва жадидни одам деб ўйлар экан, қаргаб кетди.— Худоё оғзидан қони келсин! Мустафо кўр қилсин!..

Кампир шақиллар, Гаффоржон ҳўнграр эди. Ҳаманинг дили сиёҳ бўлди.

Меҳмон кетди, аям йўлакка чиқиб йиғлади. Ётар маҳалида кампир қилмишига важ кўрсатган бўлди;

— Угай ака ҳеч қачон акалик ташмайди, сенга гап ўргатиб уйингни бузади. Бундан ташқари аканг юзида фариштаси йўқ одам экан!— деди.

Аям унинг гапларига гап қайтармади. Дадам ҳам индамади. Кампирга аямнинг: «Хўп, акам бундан кейин келмасин» демаганидан ҳам, даданинг индамагани кўпроқ алам қилди шекилли, шовқин солиб, «эрини миниб олган келиннинг дастидан» додлади ва аразлаб ўша заҳотиёқ амакимнинг уйига кетмоқчи бўлди. Дадам қўймади.

Бир куни аям пайт пойлаб туриб дадамга йиғлади.

— Яна кўзимга қора эчки кўриняпти. Жиннихона бўлса ҳам Оқ домланинг ташқиси яхши эди, ҳар нечук домла, дуо, инсу жинс йўламасди...

¹ Мустафо Муҳаммад пайғамбарнинг сифатларидан бири бўлиб, эски араб алифбесида «Мстфи» шаклида ёзилар, ҳақиқатан олдинги тўрт ҳарфнинг «р» сингарни тешиги бўлар эди. Кампир саводсиз бўлса ҳам бу сўзнинг ёзилишини кўрган, тешигини санаб ёдила сақлаган экан.

Дадам уни уришиб берди.

— Аҳмоқ бўлма, Оқ домланинг ўзи касал бўлиб ётган эмиш!— деди.

Мен суйган бандасига касаллик юборадиган, болаларни ўзи бериб ўзи оладиган, одамларга жонини омонат берадиган, бизни кўчманчи, келгинди, мусофир қилган ва қилиш-қилмиши одамларга ранж-алам етказишдан иборат бўлган худонинг шакл-шамойилини, афтангорини, сохт-сумбатини сира кўз олдимга келтиролмас эдим, бора-бора «худо» дейилганда бошига елка аралаш дока рўмол ташлаб, сандалининг четида кўршапалакдай букчайиб ўтирадиган кампир кўз олдимга келадиган бўлди.

Бирёқда «она рози — худо рози», бирёқда аямнинг ноҳақдан тўкадиган кўз ёшлари, дадам икки ўт орасида қолиб қийналса керак, дўконда иш жуда камлигидан нолишига қарамай кейинги вақтларда уйга ярим кечалари келадиган бўлди. Бир кечаси Ғаффоржоннинг инжиқ-тантқиқлигидан ва кампирнинг шанғиллашидан безор бўлиб, совуқ ва қор ёғиб турганига қарамасдан кўчага чиқдим, амакимнинг дўконига бордим. Дўконнинг эшиги ёпиқ. Гиштлик мачит, Бойтакўприкдаги келадиган таниш-билиш усталар ва уларнинг шогирдлари тутаб ёнаётган каттакон тўнка атрофига тизилишган, китобхонлик бўлмоқда эди. Китобни хира осмачироқ остида ўтирган дадам ўқимоқда эди. Менинг кириб бир чекхада ўтирганимни ҳеч ким пайқамади. Дадам мулла эканини шунда билдим. Китоб ниҳоятда қизиқ, товламачи Далла деган бир хотиннинг қилмишлари ҳикоя қилинар эди.

Китобхонлик тамом бўлгандан кейин булар гаплашиб қолишди. Мен уйга бориб воқеани аямга айтдим. Аям дадамнинг мулла эканини билар экан. Унинг айтишига қараганда, дадам китобни жуда яхши кўрар, камоли яхши кўрганидан тушига кирган, тушида Ҳас-ти Хизр бир китобдан бир-икки хат ўқитган, кейин ўша варақни йиртиб олиб дадамга егизган, шундан кейин дадам мулла бўлиб қолган экан. Далла ҳикоясидан эсимда қолганларини айтиб берган эдим, аям жуда ҳам қизиқиб қулоқ солди, кейин дадам келганда ўпкалади:

— Уйга бевақт келасиз десам жонингизнинг ҳузурини топиб олган экансиз-да...— деди.

Аям бу гапни шундай бир оҳангда айтдики, шу билан: «Онанг тўкадиган заҳарни битта ўзим ютиб ўти-

рибман», демоқчи эканини ҳатто мен ҳам фаҳмладим. Дадам ўзини фаҳмламаганга солди.

— Диққатман, диққатман! Чилла ўтиб боряпти, ишнинг баракаси йўқ. Қишлоқ яхши эди,— деди.

Аямнинг жон-жаҳони ёришиб кетди.

— Уруш деб шаҳарга кўчган эдик, қани уруш? Қишлоққа кета қолайлик! Шаҳарда сувдан бошқа ҳам-ма нарсани сотиб оламиз, қишлоқда ундоқ эмас эди...

Бу гапдан кампир хабардор бўлиб ҳовлини бошига кўтарди, аямни юлмоқчи бўлди.

— Келин деганни худойи таоло она-болани бир-бирдан жудо қилишга яратган! Илму амал билан боламни ўзингга қаратиб олгансан!

Кампир супургининг устига ўтириб, шапалоғини чапараста қилиб аямни хўп қарғади. Кампир ҳар сафар қарғиш-дуога қўл кўтарганида аям йиғлар, унинг қарғишлари дарров бизга тегадигандай чинқириб, Ўлмасой иккоенимизни бағрига босар эди. Дадам ҳарчанд хуноб бўлса ҳам, онасига қарши бирон сўз айтмас эди.

Қунлар ғурбат билан бошланиб ғурбат билан тугар эди. Шу орада Ўлмасой касал бўлиб қолди-ю кўчиш тўғрисида бошқа гап очилмади. Кампирнинг жағи бир оз тийилди.

Боласининг касал бўлишидан юрак олдириб қолган аям нима қилишини, ўзини қаёққа уришини билмай, феъли тез бўлиб, дадамга, ҳатто кампирга ҳам шовқин соладиган бўлиб қолди. Кампир боланинг касал бўлишига бирдан-бир сабаб аямнинг «касофат»лиги деб билса ҳам қўшноч топтирди. Қўшноч келиб Ўлмасойни хипчин билан савалаб кўчирди, қора товуқ сўйиб қонлади. Банди эшон ҳар куни саҳарда аврод ўқир экан, аям ҳар куни саҳарлаб Ўлмасойни кўтариб авдорга борадиган бўлди; бир куни қўлимга бир обдаста сув бериб, мени ҳам олиб берди.

Банди эшоннинг катта ҳовлиси лик тўла хотин-халаж. Совуқ бўлишига қарамай, ҳамма рўпара келган жойга ўтириб жимгина қулоқ солмоқда. Яримдан юқориси ойнавандлик баланд айвоннинг дамида Банди эшон жуда ҳам ёқимли товуш билан аврод ўқимоқда эди. Тонг ёришгандан кейин эшон авродни тугатиб фотиҳага қўл кўтарди. Ҳамма гуриллаб юзига фотиҳа тортди. Шундан кейин ҳар ким топган-тутганини гавдалик бир кампирга топшириб тарқалди.

Шу куни кечга бориб Ўлмасой кўзини очди. Ҳамма-миз суюндик. Аям саҳарда Ўлмасойни кўтариб яна ав-

родга кетди. Мен Гаффоржонни мактабга қўйиб келдим кампирнинг дод-фарёди устидан чиқдим: аям авроддан Улмасойнинг ўлигини олиб келибди... Аям эшикнинг ёндорисига суяниб, икки қўллаб жағини ушлаганича тек турар, амаким унга бир нималар деб тасалли бермоқда эди.

Одам йиғилди, қавм-қариндошлар келишди. Пешинда маҳалла жойнамоз ёпилган замбилни кўтариб кетишди.

Шу билан уйимиз худди қабристондай жимжит бўлди-қолди. Кампир, ҳатто Гаффоржоннинг ҳам товуши чиқмас эди.

Қиш чиқди. Деворларнинг қавагида қурбақалар қуриллаб, том ва деворларда муснчалар ҳу-ҳулаб қолди.

Қишлоққа кўчиш ҳақида аям бўлак оғиз очмаган бўлса ҳам, дадам шунинг ҳаракатида юрган экан шекилли, бир кун хушхабар топиб келди:

— Дунёда ҳали ҳам жаннати одам кўп, Қудашга кўчамиз, ҳовли-жой, дўкон ҳам тайёр, деди.

Амакимнинг қудашлик Тўрақул вофуруш¹ деган бир таниши бор экан, шу одам дадамнинг қишлоққа кўчиш нияти борлигини билиб: «Бизнинг Қудашга ҳам темирчи ярашади, кўчиб борадиган бўлсангиз йўлингизга пойандоз соламиз», дебди ва уй-жой, дўкон ваъда қилибди. Дадам Қудашга бориб уй ва дўконни кўриб келди.

Кўчишимиз аниқ бўлиб қолгандан кейин кампир Гаффоржонни олиб амакимнинг уйига кетди. Кўчишимиздан бир кун олдин аям икковимиз кампир билан хайрлашгани бордик. Кампир янги уйда ҳамон бошига елка аралаш дока рўмол ёпиниб, кўршапалақдай букчайиб ўтирган экан. Аям шод-хуррам бўлса ҳам синиқ товуш билан хайрлашди: «Биз билан кетмас экансизда», деди. Аям бу гапни тил учида айтаётганини билиб турсам ҳам, «унақа дема», деган маънода секин биқинига туртдим.

Шундай қилиб ўрик гулини тўкканда Қўқондан Қудашга кўчдик.

ТЎРАҚУЛ ВОФУРУШ

Яйпан кўчалари кенг, лапкаси, отўйини бор, толларда бедана, кўча бўйи ва бозорбошидаги дўконларда

¹ Қосибларнинг молини кўтара оладиган савдогар.

каклик сайрайдиган обод қишлоқ эди. Қудаш кўчалари тор ва эгри-бугри, биронта дўкон бўлмаса ҳам кўзимга Яйпадан яхшироқ кўринди. Йўл бўйидаги деворсиз, девори қулаган, нураган боғлар, қиғир-қийшиқ уйларни қучоқлаб ётган чорбоғлар қийғос гулга кирган, бутун қишлоқ каттакон боққа ўхшарди. Қулала юриб кетаётган араванинг орқасидан сакраб тушди, йўл бўйидаги гулдан тушиб қизарган ўрикнинг шохини эгиб гўра олди, аравага етиб олиб гўрани ҳаммамизга улашди. Гўра чигитдан катта эмас эди, лекин еганимда ҳаммаёқни баҳор ҳиди тутиб кетди, бутун баҳорни шу чигитдаккина гўранинг ичига қамаб қўйилгандай туюлди.

Ҳамма далада бўлса керак, одам кўринмайди. Ҳаммаёқ жимжит, фақат қушлар чуғурлайди, арава ғижирлайди, от тап-туп қадам ташлайди, сўлиқ шиқирлайди. Каттакон қайрағоч остидаги чимкўприкдан ўтиб чапга қайрилдик, қумлоқ ариқ бўйидан бориб, ток чирмашиб чиққан, чумчуқлар чуқурлашиб қулоқни қоматга келтираётган қари терак остида тўхтадик.

Тўрақул вофурушининг ҳовлиси бақатеракнинг остидаги янги дарвоза, унинг ўзи йўқ, бизнинг келишимизни қўшнисига айтиб қўйган экан.

Биз турадиган уй аслида янги отхонанинг ярми бўлиб, йўлакка дарча қўйилган, қолган ярмига кўча томондан эшик очилиб дўкон қилинган экан.

Юкимиз туширилаётганда Қулаланинг акаси Додархўжа келди. У қишда Ортиқ оқсоқолникидан кетган, Қудашга келиб, бу ерда ҳам жувоз ҳайдар, кўчама-кўча юриб ёғ сотар экан; «қишлоққа темирчи келади» деган гапни эшитиб, вофурушдан суриштириб қараса, биз эканмиз. Додархўжа кечгача қарашди. Ўчоқ, мўри қурилди, дам, сандон ўрнатилди. Уйга похол тўшалди.

Кечқурун новча, ориқ бир чол худди икки-уч жойидан букилиб, синиб кетишидан хавфсизрандай эҳтиёт билан қадам босиб келди. Унинг бурни худди бир нарсадан жиркангандай жийрилган, оғзи ярим очик, димоғи билан гапирар эди. У дўконга кириб дадам билан сўрашди, кейин йўлакдан бориб ўрта эшикка кириб кетди-ю, бирпасдан кейин патнисда тўртта нон, чой олиб чиқди. Вофуруш узоқ ўтирмади, ёнидан боғичига иккита кўзмунчоқ тақилган қора ҳамёнини олди, кўздан пана қилиб ёнбошида пул санади-да, дадамга бир нечта кўк қоғоз узатди.

— Биламан, камхаржсиз, бизга саксонта ўроқ ясаб берсангиз бас,— деди ва чиқиб кетди.

Дадам жуда хурсанд бўлиб кетди, пулни санамасдан белбоғининг қатига тикди.

Вофуруш кетгандан кейин Додархўжа бошини ликиллатди.

— Пулни олдингиз, уста, бо панд еманг! Бу одам соф аждарҳо! Уликнинг ёғини, тирикнинг тирноғини, ейди бу!

Дадам кулиб қўя қолди.

Лекин Додархўжа билиб айтган экан. Вофуруш ҳар куни, кун оша эрталаб ёки кечқурун оғзи ярим очик ва бурнини жийирганича дўконга кириб келади, шэшиб: «Уста, майда пулингиз бўлса бериб туринг» ёки «Кулала бизга фалон нарса келтириб берсин, кейин суришиб кетамиз», дейди. Унинг сўрагани арзмаган нарса бўлгани учун «йўқ» деб бўлмас, берилгандан кейин қайтариб олиш ноқулай бўлгани учун ҳисобга кирмас эди. Дадам шундан безор бўлди шекилли, вофурушнинг буюртмасига етадиган кўмир, темир бўлса ҳам, шаҳарга тушиб бор пулига улгуржи кўмир, темир олиб чиқди ва вофурушни кўрганда камхаржлигидан нолийдиган бўлди. Вофуруш ҳақиқатан «кейин суришиб» кетиладигани учун ҳеч нарса сўрамайдиган бўлди, лекин бошқа йўлга ўтиб олди: дўконга тез-тез келиб «дарров биттагина» теша ё доскалла, ё бошқа бирон нарса ясаб беришни сўрайдиган бўлди. Дадам хуноб бўлар, лекин унинг сўровини қайтаролмас, Кулала мийиғида кулиб: «Уликнинг ёғи-ю, тирикнинг тирноғи», деб қўяр эди.

Дадам вофурушнинг саксонта ўроғини бериш, шу билан бирга арпага ўроқ тушгунча яна кўпгина ўроқ ясаб қўйиш учун азондан хуфтонгача дўкондан чиқмай қўйди; оғир ишда Кулалага тез-тез дам бериш учун мени дамга солди. Мен ҳам шулар қатори ишлаб, куни бўйи дам босардим.

Дадам саксонта ўроқ устидан бўнак олганида кунга ясайдиган ўроғининг бир қисмини вофурушга бериб, қолганини ўзи сотишни кўзлаган экан, бироқ вофуруш ҳар куни кечқурун бурнини жийирганича дўконга кириб, бор ўроқни олиб кетаверди.

Деҳқон арпа, беда, буғдойни ўриб олиш учун бу кунларда фақат ўроқ сўрар, бошқа ҳеч қанақа иш кўтариб келмас эди. Вофуруш бир куни кечқурун келиб

тайёр ўроқларни чиптага ўраётганида дадам ётиғи билан арзини айтди:

— Бўнакка берган пулингиз кўмир билан темирга кетиб қолди, чой-чақага бир-иккита ўроқ ташлаб кетмасангиз бола-чақа қийналиб қолди.

Вофуруш, оғзи ярим очиқ, бурнини жийирганича дадамга қараб қолди-ю, анчадан кейин димоғи билан:

— Яна беш-ўн танга пул берайми?— деди.

— Йўқ, қуллуқ,— деди дадам,— аёвал қарзни узай... Ҳар куни бир-иккита ўроқ ташлаб кетсангиз бас...

Вофуруш ўроқ ўралган чиптани чилвир билан маҳкам боғлар экан, тўнғиллади:

— Унда қандоқ бўлади?.. Унда саксонга ўроқни қачон оламану қачон сотаман? Ўроқдан менга бир нима қоладиган бўлса мавсумида қолади, мавсумидан кейин устига бир нима қўёлмайман! Ўзингиз ўйланг, инсоф қилинг! Мен сизга кўк қоғозларни шарақлатиб санаб бердим, қўлингиз мўмай пул кўрди. Бозор менга кўк қоғоз бермайди, худо берса томизади, холос. Мен томганини ялайман.

Дадам ҳазилга олди:

— Нима қилай, кўк қоғозингизни қайтариб берайми?

Вофурушнинг аччиғи келди.

— Лафзингиздан қайтасизми? Одамга пулдан ҳам, молдан ҳам кўра лафз керакдир дейман! Майли, лафзим йўқ, одамгарчилигимнинг тағи тешик, десангиз шунга қараб гаплашамиз!

Дадам индамади, лекин бунақа индамаслик индагандан ёмонроқ эди. Вофуруш кейинчалик: «Бир очга, бир яланғочга тегма», деб ўйлаган бўлса керак, ҳар куни биттадан ўроқ ташлаб кетадиган бўлди.

Шундан кейин дадам хуфтондан кейин ҳам ишлаб, ўзимиз учун ўроқ ясайдиган, Кулала вофурушга тегишли ўроқлардан «уриб» бозор кунлари сотиб келадиган бўлди. Бироқ вофуруш Кулалани бозорда тутиб олибди, бир-икки шапалоқ уриб, қўлидаги учта ўроқни тортиб олибди. Кулала йиғлаб келди. Дадам индамади, лекин бир қоши баланд, бир қоши паст бўлди. Бу унинг ниҳоятда дарғазаб бўлгани аломати эди.

Кечқурун ранг-қути ўчган Додархўжа келди, Кулаладан бир икки оғиз гап сўради-ю, қўлидан ушлаб, йўлакдан диканглатганича ўрта эшикка томон олиб борди, эшикни қоқди. Вофуруш товуш берди, анчадан кейин келиб эшикни очди ва Додархўжанинг авзойини кўриб данг қотиб қолди. Додархўжа Кулалани бўйни-

дан ушлаб итариб юборди. Кулала вофурушнинг оёғи остига йиқилди.

— Ур, даюс!— деди Додархўжа Кулалани кўрса-тиб,— бо бир ур, ўлдир!

Вофуруш жон талвасасида беихтиёр:

— Уста!— деб бақирди.

Дадам унинг товушини албатта эшитди, лекин келмади.

Додархўжа вофурушнинг ёқасидан ушлаб бир силтади. Вофуруш дўмбалоқ ошиб кетди, кейин дарров ўрнидан турди, яна: «Уста! Ҳо мусулмон одам борми!» деб бақирди. Дадам югуриб келди, вофурушга ҳамла қилмоқчи бўлган Додархўжани ушлади, уришиб кўчага томон суриб кетди. Вофуруш дарров уйига кириб, эшигини занжирлаб олди.

Вофуруш икки кун кўринмади, учинчи кун эрталаб дадамни амин чақиртирди. Амин дадамга дашном берибди: «Қари одамни урдирибсиз, бу сафарча маъзур кўрамиз, лекин бундан кейин қадамингизни билиб босинг, қишлоқнинг дарвозаси бор» дебди, дадамнинг бир оғиз гапига ҳам қулоқ солмабди. Маълум бўлишича, Додархўжа қишлоқдан бадарға қилинибди, отқоровул уни Қўқон йўлининг ярмигача элтиб қўйибди.

Дадамнинг қилмишини амин бу сафарча «маъзур» кўрган бўлса, вофуруш ҳам маъзур кўрармикан? Дадам ташвишга тушиб, бошқа ҳовли ва дўкон қидириб қолди. Бироқ «қари одамни», яна Тўрақул бувани урдирган келгиндига ҳеч ким бошпана беришни хоҳламас, можаро тўғрисидаги гапга қулоқ солмас эди.

Дадам йиғилиб қолган ўроқларини олиб жума кун Яйпан бозорига кетди. Унинг мақсади фақат ўроқ сотиш эмас, Яйпандан ҳовли, дўкон сўроқлаш эди.

Кулала дўконни очиб ўтирди. Мен келганимиздан бери дам босиб болаларга қўшилмаганим учун ўзим якка ўйнаб кетдим, тупроқ кўчаларни, қумлоқ анҳор бўйларини кездим, кимсасиз бир боққа кириб ярим дўппи жавпазак песа¹ териб чиқдим, анҳор кўпригидан оёғимни осилтириб ўтириб песа еб ўтирганимда бирдан кўнглим тўлди-ю, кўкрагимдан йиғи ўрнига бир куй отилиб чиқди, куй кўкрагимдан ўзининг сўзларини етаклаб чиқди: «Қаерга борсам келгиндиман... болалар ўйинга қўшмайди...». Минғиллаб ўтириб ухлаб қолибман.

¹ Жавпазак песа — чала пишган, думбул ўрик.

Бир вақт кўзимни очиб қарасам, теламда мендан анча катта бир бола аштархон гилоснинг шигил мева қилган бир шохини пичоқ билан йўниб турибди. Мен уйқусираб «шу ўрикнинг эгаси бўлса керак, ҳозир мени уради» деган хаёлда қолган ўрикни болага тутдим. Бола ўрикни индамай олди, бир-иккитасини еди, мени урмади, темирчининг боласи эканимни эшитиб, яктагининг чўнтагидан бир ҳовуч қоп-қора аштархон гилос олиб берди. Гаплашиб қолдик. Боланинг оти Холиқ экан. Ўртоқ бўлиб қолдик. Анҳорни бўйлаб юқорига қараб кетдик. Холиқ кўпдан бери пичоғини чархлатишни орзу қилар, лекин акаси пул бермагани учун бу орзусига етолмас экан, мен Кулалага айтиб чархлатиб бермоқчи бўлдим. Орқа кўчадан юриб Тўрақул вофурушнинг чорвоғига етганямизда, Холиқ баланд девор остидаги омбурга қўлидаги гилоснинг шохини ташлади ва менинг ҳайрон бўлиб турганимни кўриб. «Хайри олади» деди. Хайри Тўрақул вофурушнинг хотини экан. Мен уни кўрган эмасман, вофурушнинг хотини борлигини ҳам билмас эдим. Вофуруш ўрта эшикни кетганида ташқаридан, келганида ичкаридан қулфлаб олар, хотинининг товушини ҳам чиқармас экан. Бу ариқ вофурушнинг чорвоғи ва ҳовлисидан ўтар, Хайри ариққа сават тўсиб, Холиқ оқизган нарсаларни тутиб олар экан.

Вофуруш ҳатто чорвоғ эшигини ҳам қулфлаб ҳеч қаёққа чиқармайдиган бу хотин нима қилиб ўтирар экан? Шу кунни йўлакка келиб қулоқ солдим. Ҳовли жимжит, ариқ бир қиёмда шовуллайди, чорвоғ томонда баъзан барра маърайди; қаердадир сариқ сўпиён киёвлайди... Бир оздан кейин ҳовлидан тап-туп ва шилдираган, жиринглаган товуш эшитилди. Эшик ёнидаги ёнғоққа чиқиб қарадим. Катта ҳовлининг бир чеккасида кичкинагина, лекин катта хотинлардай узун оқ кўйлак кийган, бошига фаранг дурра ўраган бир қиз чочполук ва бозвонини жиринглатиб тўп ўйнамоқда эди.

Мен Кулалани Холиқнинг пичоғини чархлаб беришга кўндирдим ва шу муносабат билан воқеани айтиб бердим. Намозгар пайтида дадам Яйпандан келди. Кулала мендан эшитган гапларни дадамга айтаётганида вофурушнинг уйдан додлаган овоз чиқди. Дадам, Кулала учовимиз югуриб йўлакка чиқдик. Қўни-қўшни келди. Бир қанча эркак-аёл йиғилди. Биров эшикни қоқди. Хайри ҳамон додлар, биғиллар эди. Кимдир вофурушнинг номини атаб чақирди. Ичкаридан жавоб бўлмади. Хайрининг гоҳ бўғиқ, гоҳ чиқирган товуши-

гина эшитилар эди. Биров эшикни икки-уч тепди, бўлмагандан кейин эшикка тармашиб чиқди ва шовқин солди.

— Тўрақул бува, бас, бўлмаса бостириб кирамиз!— деди.

Ҳаял ўтмай чолнинг ҳансираши эшитилди-ю, занжир шириқлаб, эшик катта очилди. Нима бўлиб дадам ҳаммадан олдинда туриб қолган экан, чол эшикдан чиқа солиб дадамга бақирди:

— Ҳа, ҳа, мени яна урдиргани одам бошлаб келдингми?— деди ва ҳамла қилди.

Дадам орқага чекинди.

— Мен одам бошлаб келганим йўқ, ҳамманинг ўз қулоғи бор. Бировнинг боласини ўлдириб қўясизку!..— деди.

Оламлар орага тушди. Бироқ чол ҳеч кимга қулоқ солмасдан дадамга ўшқирди.

— Нима ишинг бор, мен сенинг хотинингни ураётибманми? Қизинг бўлса қўйнимга солиб қўй, ана ундан кейин гапир!— деди, кейин одамларга юзланди:— Ким экан у уйимга бостириб кирадиган?

Вофуруш шовқин солиб ҳаммани ҳақорат қилавергандан кейин: «Бостириб кирамиз» деган йигит уни белидан олиб улоқтириб юборди. Вофуруш елка аралаш боши билан тушди. Кимдир уни турғизиб қўйди. Вофуруш ўнг чаккасини икки қўллаб ушлаганича бўғиқ товуш билан войвойлаб кўчага томон йўналди, эшикдан чиққанидан кейин товуши очилиб кетди.

— Келгиндининг дастидан дод! Тожибой амин, фуқароларингдан хабар оласанми, йўқми! Тожибой амин!..

Вофуруш узоқлашган сайин қаттиқроқ бақирар эди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Кимдир: «Қочавер!» деб югурганича чиқиб кетди. Биров хуноб бўлиб, биров кулиб, биров сўкиниб, ҳамма тарқала бошлади. Аёллардан бир неча киши вофурушнинг уйига кириб кетишди. Кўча эшиги олдида дадам вофурушни отиб урган йигитдан ўпкалади.

— Чакки қилдингиз, ука, мана энди мен балога қоламан,— деди.

Йигит вофурушни чапараста қилиб сўкканидан кейин:

— Қўрқманг, уста, қаёққа чақиртирса, биз ҳам борамиз?— деди. Унинг сўзини бир неча киши маъқуллади.

Хуфтондан кечроқ дадамни амин чақиртирди. Дадам дарров чиқиб бояги қўни-қўшнига хабар берди. Мोजаро устида одам кўп эди, лекин дадам билан бирга саккиз киши борди, холос.

Вофурушнинг уйига кирган хотинлардан бири келиб можаронинг сабабини аямга айтиб берди. Вофуруш ҳовлининг бир чеккасидан бир-иккита меваси қолган гилоснинг шохини топиб олибди-ю, «Буни сенга ким берди?» деб сўрабди, Хайри «Ариқдан оқиб келди» деган экан дўппослай берибди.

Дадам кўп ўтмай қайтиб келди. Амин гапни кўпайтирмабди, одамларнинг гапига ҳам қулоқ солмабди, дадамга: «Қишлоқдан бетўхтов кўчиб кетинг!» дебди. Дадам Яйпанда учраб қолган амакимнинг қайнатаси уста Турдиалидан беш-олти танга қарз олиб келган экан, шу ерда бошини боғлаб ўтирган вофурушнинг бўнагидан қолган ҳақини, уйи ва дўкон ижарасини берибди, орани очиқ қилибди.

Уста Турдиали Бувайдида турар, Яйпанга бир иш билан келган экан, Бувайдини дадамга мақтабди: «Ўн икки мачитлик катта қишлоқ, темирчи зотидан битта ўзим», дебди.

Шундай қилиб Яйпанга эмас, Бувайдига кўчадиган бўлдик. Эртасига кўч-кўрон ва дўконнинг асбоб-ускунасини аравага ортиб Қўқонга йўл олдик. Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, ўзи дўкон топгани Бувайдига борадиган бўлди. Йўлда амаким билан кампир кўз олдимга келиб, мени ғам босди, яшириқча йиғладим.

БИР ПАЛЛА ТАРВУЗНИНГ ПУЧОҒИ

Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, уй ва дўкон топгани Кулала билан Бувайдига кетди.

Аям Ўлмасойнинг гўрига бориб йиғлаб келди.

Амаким оғир ишга ярамай қолибди, ул-бул чархлаб, оташкурак, капгир, ўроқранда сингари енгил-елпи нарсалар ясаб кун кўрар экан. Кампир ҳаж қилмиш кўйига тушиб қолибди, беш вақт намозидан кейин нуқул «байтилло» деб йиғлар экан. Гаффоржон ҳамон мактабга қатнар, най пуфлар, кампир билан бирга баъзан намоз ўқир экан. Буларга қарайдиган Нисобуви амакимдан қочмай қўйибди.

Хайрият амакимнинг уйида кўп турмадик. Дадам уч кун деганда Бувайдидан уй ва дўкон топиб келди.

Бувайдига кўчдик.

Бувайди ҳақиқатан катта ва обод қишлоқ экан. Унинг марказий кўчаси самовар, баззоз, ҳунармандлар дўкони ўрнашган баланд тимдан бошланарди. Ундан нари кўчанинг икки томони зич дўкон: боққол, аттор, қандолатчи, новвой, сартарош, яна самовар, биз томонда каппон... Ундан нари Эшон буванинг карвонсаройи — бозор кунлари деҳқонлар от-уловини шу ерга қўйиб бозор-ўчарини қилар экан.

Карвонсарой дарвозасининг чап томонида айвонлик янги дўкон, унинг олдидан ўтадиган анҳор устига тахта қоқилган; дарвозанинг ўнг томони — саройдан қайрилиб чиқадиган анҳор устига ҳам одамнинг белидан келадиган баландликда каттакон тахта сўри қилинган. Буларнинг ҳаммасига етти-саккизта азамат тол соя солиб турар эди.

Ҳовлимиз кўчанинг у юзида, карвонсаройнинг рўпарасидаги мачитнинг орқасида, шу мачитнинг вақфи экан. Аям ҳовлини кўриб суюниб кетди. Қутичадеккина ҳовли, унинг кўча томони узун айвон; айвондан кириладиган ва дарчаси айвонга очиладиган ўн бир ёғочлик вассажуфт уй, ўнг томонда дарчасиз бўлса ҳам ёруғлик туйнукдан тушиб турадиган яна бир уй. Бу уйдан мачитга эшикча, чорвоқчага эшик қўйилган. Чорвоқча катта бўлмаса ҳам, икки туп олча, бир туп шафтоли, икки кунда узум, бир-икки туп қизил гул бор экан.

Ҳаммамизнинг ҳам хурсандлигимиз чексиз эди.

Ўрнашиб олдик. Дўконга ўт солинди.

Ўроқ мавсуми ўтган, кетмон мавсумига ҳали узоқ эди. Дадам тақачиликни жинидан баттар ёмон кўрса ҳам, тирикчилик тошни ёради, дегандек, отни қорнидан боғлаб тақаланадиган дорни тикиб, тақа ясашга киришди. Қишлоқ каттакон бўлгани учун бу иш ҳам ёмон бўлмади, рўзгоримиз тебраниб турди. Бироқ фалокат юз берди: от тақаланаётганда унинг орқа оёғини думи билан ўраб маҳкам ушлаб туриши керак бўлган эгасининг бепарволлиги орқасида от тепиб, даданинг қўлини майиб қилди. Дадам қирқ кунча ишга ярамай қолди.

Кулаланинг қўлидан фақат чархлаш, теша товлаш келади, шу ҳам ҳарна бўлгани учун эртадан кечгача дўконни очиб ўтирарди. Икковимиз ҳар хил ўйинлар ўйнаймиз; симни сандоннинг устида болга билан тез-тез уриб чўғ қиламиз, ёнғоқ пойлама ўйнаймиз, ошиқнинг товва томонини тешиб қўрғошин ҳуямиз — ҳаммаша олчи турадиган қиламиз, «кон» деган юмшоқроқ тошдан соқча ясаймиз, гугуртнинг дорисини пахтага

ўраб, сандоннинг устида болга билан урамиз — қарсиллаб «тўппонча» отамиз... Кўпинча болалар йнгилишади.

Билмадим кимдан ўрганган экан, Кулала бир куни болаларга аломат бир ҳунар кўрсатди: бир палла тарвузнинг пўчоғига икки пиёла сув қўйди, сувга қоғоз ёндириб ташлади-ю, ёниб турган қоғознинг устига пиёлани тўнтариб қўйди. Пиёла атрофидаги сувни ҳўплади, ҳўплаганда ҳам пўриллатиб ҳўплади. Қоғоз сувнинг бетида ёнганига, пиёла сувни пўриллатиб ҳўплаганига ҳамма ҳайрон, ҳатто баъзи болаларнинг ранги ўчди. Кулала, бу ҳунарини фақат бир марта кўрсатди, болаларнинг ялинишига қарамай, қайтиб кўрсатмади, тарвузнинг пўчоғини анҳорга ташлаб юборди. Эртасига кап-катта болалар ҳам келишди. Булардан бири тарвуз кўтариб келди. Кулала тарвузни дўконга олиб кириб қўйди-ю, буларга бошқа ҳунар кўрсатди: зулфинда оснғлиқ турган қулфнинг калитини олиб, чархга қум босиладиган тахтанинг устига қўйди, ичида дуо ўқиб калитга дам солди. Калитга жон кирди, қимирлади. Ҳамма: «Ўҳ!» деб юборди. Кулала яна дам солди. Қалит тахтанинг устида бир қарич силжиди, шундан кейин қаерни кўрсатиб «суф» деса, ўша ерга бориб тураверди.

Ҳамма ҳайрон, ҳамма Кулалага ваҳима билан қарар эди. Бунинг сирини билиш ҳеч кимнинг ақлига келмагани учун Кулала тахтанинг остида жилдираётган оҳанрабо¹ ҳеч ким пайқамас эди.

Мен Кулаланинг «кўз бахшилиқ» қилганини дадамга айтган эдим, дадам Кулалани уришиб берди. Бироқ воқеа кундан-кун овоза бўлиб, бутун маҳаллага, ҳатто қўшни маҳаллаларга ҳам ёйилди. Кулаланинг калит юргизгани «дуонинг кучи билан қулф очган эмиш»га айланди.

Шогирди шунақа бўлса устаси қанақа экан!

Кулала буёқда қолиб дадам оғизга тушиб кетди. Дадам бу овозани қанчалик рад қилса, унга одамларнинг ихлоси шунча ортар эди.

Аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади.

— Шунча илмингиз бор экан, бир оғиз айтмайсиз...

Шунча боламизни қора ер бағрига қўйдик...

Дадам ёлғондан қовоғини солиб:

— Менинг илмим ўзимга ўтмайди,— деди.

¹ Оҳанрабо — магнит.

Бир куни дадам шу ердан орттирган ўртоғи Алилайлакнинг даласига қовун сайилига кетди. Шу куни пешинга яқин кўча эшиги очилиб, каттакон дастурхон кўтарган бир бола, унинг кетидан янги сафсар духоба паранжи ёпиingan бир хотин кирди. Бола дастурхонни аямнинг қўлига бериб чиқиб кетди. Хотин чимматиши орқага ташлаб, аям билан жуда қадрдон дугонадай кўришди, ҳол-аҳвол сўради. Унинг ширинсўзлигидан ва савлатидан аям анқайиб қолди. Жувоннинг эғнида хонатлас кўйлак, бошида фаранг дурра, кўкрагида бозвон, бўйнида бир неча қатор қизил маржон, қулоқларида балдоқ... Аям айвонга палос солди, якандоз ёзди. Жувон амиркон кавушини ечиб, якандозга чиқди, ўтириши билан икки чаккасидаги гажагини босиб-босиб қўйди, кейин энли ўсма тортилган қошларини чимриб, ғамза билан:

— Утиринг, овора бўлманг!..— деди ва кенг ени билан елпинди.— Шунча келаман дейман, рўзгор ўлсин, уйдан ҳеч чиқолмайман!

Аям чой дамлаб келди. Жувон уни этагидан тортиб ўтқазди, бошқа тургани қўймади.

Жувон Қўқоннинг Шайхулислам гузаридан Норбўта деган бойнинг қизи бўлиб, отаси пошшоликка бугдой сотар, бу ишдан синиб абгор бўлганидан кейин қизини бувайдилик Чилон¹ қорига тўртинчи хотин қилиб берибди. Чилон қори уни уч-тўрт йил кафтида кўтариб юрибди-ю, ойма-ойнга саккиз ойдан бери қарамайдиган бўлиб қолибди. Жувон бўёғи Шопошшадаги аллақайси бир шайхдан тортиб, Қўқондаги Фишкўприк фолбинларигача ром очирибди. Ҳамма ром бир жойдан чиқиб: «Жувон бу хусусда ўртанча кундошидан гумондор экан. Унинг куйиб-пишиб айтишига қараганда, бола кўрмаганининг сабаби ҳам ўша кундоши илму амал қилиб пуштини куйдиргани экан. Унинг бу ерга келишидан муроди қайтарма қилдириш ва кундошининг илму амалини дуо билан куйдиртириш экан. Жувон зор-зор йиғлар, аямга ёлворар, унинг елкаларини силар, оёқларига бош қўйгундай бўлар эди. Аям ҳар иш қўлдан келадигану таранг қилган бир алфозда:

— Менинг эрим темирчи-ку,— деди.

Жувон яна йиғлади.

¹ Чилон — русча «член» сўзининг бузилгани. Қори бирон ширкатнинг аъзоси бўлса керак.

— Ургилай, садагалари кетай темирчи бўлсалар! Мадали пийрим¹ ҳам дукчилик қилганлар!..

Жувон яна йиғлади, шу қадар куйиб йиғладики, кечқурун дадам келганда аям бир мунглиқ-муштипарнинг ҳожатини чиқаришини ёлвориб сўради. Дадам бу гапни эшитиб аввал кулди, кейин қовоғини солиб: «Агар бу гап ўртамизда қолса, бировга оғзидан чиқармаса, майли, сув тегмаган битта кўзача олиб келсин», деди.

Жувон эртасига хабар олди, индинига сув тегмаган кўзача кўтариб келди. Дадам кўзачадаги сувга дам солиб, қайтарма қилиб берди. Жувон бу сувдан эрига чой қайнатиб бериши керак экан.

Бир неча кундан кейин уйнимизга букчайган бир кампир келди. Кампир эшикдан кириши биланоқ ерга чўнқайиб «уста пийрим»ни дуо қилди, йиғлаб келинни қарғади.

— Жувон ўлгур ўғлимнинг тил-жағини боғлаб олган. Ўғлим ўшанинг чизган чизигидан чиқмайди, ўша келиб дастурхонга ўтирмагунча овқатга қўл узатмайди. Уч йиллик келин эридан ҳали бир шапати егани йўқ. Худоё ниятингизга етинг, уста пийримга айтинг, шу боланинг тил-жағини очиб берсинлар, бола бечора дунёга шундоқ келиб, шундоқ кетавермасин...

Бу тўғрида ҳам аям ўртага тушди. Дадам бу кампирнинг ҳам ҳожатини чиқариб, ўғлининг тил-жағини очгани бир қайнатим чойга дам солиб берди.

Шундай қилиб уйнимизга хотин-халаж серқатнов бўлиб қолди. Дастлабки кунларда дадам бу ишдан ўзини мумкин қадар тортиб аямни қистатган бўлса, кейинчалик хотинларни ҳам, аямни ҳам кўп ялентирмай қўйди. Хотинлар мачит томондан келиб эшикчадан тўғри «чилтонхона»га кирадиган бўлишди.

Рўзанинг сўнгги кунлари эди. Намозгар пайтида кўчада қий-чув, дод-фарёд бўлиб қолди. Дадамнинг кетидан мен ҳам югуриб чиқдим. Маҳаллада Обид-тажанг деган новча, озгин бир банги бор эди, шу одам кўчанинг охиридан ҳайқариб, хотинини уриб-телиб келаётибди. Хотин бизнинг эшикдан ўтганда ўнг қўлдаги ҳовлига қочиб кирди. Дадам унинг кетидан кирмоқчи бўлган Обид-тажангнинг йўлини тўсди.

— Обид ака, қўйинг, рўзачилик, ифторга яқин қолди...— деди.

¹ Андижонлик машҳур «Дукчи эшон, ҳар хил «каромат»лар кўрсатиб, жумладан, «ўтсиз қозон қайнатиб» донг чиқарган.

Обид-тажанг тўхтади, қизарган кўзлари билан дадамга еб қўйгудек бўлиб қаради-ю чанараста қилиб сўка кетди.

— Ҳе ўша... келгинди! Кўчманчи! Сен рўзадан гапирма, сен тутган рўза ҳаром! Темирчи бўлиб бир марта болга урганингни кўрганим йўқ, нуқул хотин-халажга дон сепасан!

Дадам индамай уйга кириб кетди.

Кейинчалик бу гапнинг таги чиқди. Дадамнинг «чилтонхона»си тўғрисида маҳаллада гап ўрмалаб қолган, дадам фарзанд талаб бўлиб келган бир жувонга ростми, ёлғонми, тегишган эмиш. Бу гапни аямга Али-лайлакнинг хотини етказибди. Али-лайлакнинг ўзи ҳам хунук бир хабар топиб келди: маҳалланинг йигитлари бирон кишига паранжи ёпинтириб «чилтонхона» га киргизмоқчи, дадам бирон ножўя ҳаракат қилган тақдирда мачитга судраб чиқиб, ҳовузга пишиб роса урмоқчи бўлишибди.

Аям «чилтонхона» тўғрисидаги гапга унча ишонмаса ҳам, эҳтиётан ғашлик қилди.

Дадам деярли ҳар куни аямга ҳар хил жангномалар, «Баҳоридониш» сингари қизиқ-қизиқ ҳикоя китоблар ўқиб берар эди, бир куни қўлига «Қитоби баҳри дурар» тушиб қолди. Бу китобдан шундай гап чиқиб қолди: «Одамзоднинг ҳар елкасида биттадан фаришта ўтиради, ўнг елкасида ўтирган фаришта унинг савоб ишларини, чап елкасида ўтирган фаришта унинг гуноҳларини ёзади...»

Аям тортиниbroқ сўз қистирди:

— Сизнинг чап елкангизга худойи таоло иккита фаришта қўйса ҳам камлик қилади,— деди.

Дадам талмовсиреди.

— Нега, ўғри бўлмасам, бировнинг ҳақини емасам?.. Намоз ўқимайман, холос, худонинг ўзи кечиради...

Аям йиғлаб юборди.

— Оғироёқман... Нима бўлишини билмайман. Уйдан фаришта қочди... Ҳаром, ҳаммаёқ ҳаром...

Аям Али-лайлакнинг хотинидан эшитган гапларини, ўзининг гумонларини тўкиб солди. Дадам аввал кулди, кейин бу тухматларга чидай олмасдан «Қитоби баҳри дурар» билан аямнинг елкасига урди ва шовқини солди.

— Мен азайимхонмидим? Мунглиқ-муштипарларнинг ҳожатини чиқаринг, деб ялинган ким?— деди, кейин аямни урганига пушаймон бўлди шекилли, буни кўнглидан

чиқариш учун юмшади.— Бир палла тарвузнинг пўчоғидан шунча иш чиқишини қаёқдан билай!

Дадам Али-лайлакнинг хотини айтган гаплар бўҳтон, аямнинг гумонлари беҳуда эканини исбот қилишга киришди. Назаримда аям унинг ҳамма гапига ишонди.

Орадан кўп ўтмай дадам кутиб юрган иш бўлди — «чилтонхона»га бир йигит паранжи ёпиниб кирибди. Дадам буни пайқаб паранжилик йигитни дуо билан қарши олибди, шивирлаб узундан-узоқ бир оятни ўқиш билан унинг ҳожатини чиқарибди, дуо ўқиб кузатибди. Буни дадам дўконда Али-лайлакка кула-кула гапириб берди.

Дадам азайимхонликни бас қилди, келган хотин-халажни «дуо менга юк ташлади», деб қайтараверди. Бироқ «дуо юк ташлаган темирчи пийрим»га хотинларнинг ихлоси кундан-кун ортар, эшикдан қўймаса тешикдан киришар эди.

ВАЛИХОН СУФИ

Куз жуда эрта ва шамол-тўполон билан бошланди. Ишимиз юришиб кетди. Дўконимиз азамат толлар остида ва айвони бўлишига қарамай, кундузи ҳам эшикни ёпиб, чироғ билан ишлар эдик. Кузда қўлнинг орқаси, бармоқлар ёрилади, гугурт чўпи сиққудай, ундан ҳам каттароқ бўлиб ёрилади. Бунинг бирдан-бир давоси қора сақич, қора сақични ўтга тоблаб ёриққа босилади.

Дадам бир кечаси китобхонликдан кейин, ётиш маҳалида қора сақични чироққа тоблаб қўлнга босар экан, бирдан, «Абдуллани мактабга бераман, ҳар қанча сақич бўлса мен босиб бўлдим», деб қолди. Мен қўрқиб кетдим, чунки мактабнинг таърифини кўп эшитган эдим: домла беҳининг новдаси билан уради, мошга чўккала-тади, фалаққа оседи... Бир қассоб етаклаб кетаётган эчкиси юрмай тархашлик қилганда: «Эй жонивор, юраверсанг-чи, мен сени мактабга олиб кетаётганим йўқ, кушхонага олиб кетаётибман-ку», деган экан...

Мен дадамнинг бу гапига «жони оғриганда айтди қўйдн-да» деб қўя қолдим, чунки дадам менинг темирчи бўлишимни хоҳлар, эсимни таниганимдан бери ўйинчоқларим темирчилик асбоблари бўлган, «темирчилик қилиб» уйдаги бирон буюмга зиён еткизсам, ҳатто бузиб қўйсам ҳам мени ҳеч ким қаттиқ уришмас эди.

Дадам дўконга кун чиқмасдан кетар, мен дам босгани кун ёйилганда борар эдим. Эртасига дўконга борсам, дадам битта патнисга олтига нон, ярим қадоқча пашмак

ҳолва солиб дастурхон қилиб қўйган экан, шунинг кўтариб мени етакладни-ю, мачитга олиб кирди ва мачитимизнинг сўфиси ҳожи дўғни кийган Валихон сўфига: «Суяги меники, эти сизники, тақсир», деб топширди. Валихон сўфи: «Ўғлингиз мулло бўлсин», деб юзига фотиҳа тортиди. Дадам кетди. Мен домланинг ёнига чўккалаб биринчи сабоқни олдим.

Мачитнинг қоп-қора ва қоронғи ҳужраси, ўттизга яқин бола атрофга тизилишиб, ҳар қайсиси ўз сабоғини пишитар, ҳужра беҳисоб чумчуқ чуғурлаётган садақай-рағочга ўхшар эди. Болалар жаврашдан чарчаб ёки безор бўлиб чуғур-чуғур пасайса, Валихон сўфи ингичка, уришқоқ жўжаҳўрознинг бўйнидай қип-қизил бўйнини чўзиб болаларга кўз олайтирар, бу ҳам таъсир қилмаса малла авра тўнининг узун енгини аста шимариб, узун гавронни қўлига олар, шунда чуғур-чуғур яна авжига чиқар эди.

Икки ҳафта ҳарфлар ёзилган «тахта» ўқиганимдан кейин домла: «Шанба кунини ҳафтнякка тушасан, дадангга айт, ҳафтняк олиб берсин», деди. Жуда суюндим. Дадам дарров ҳафтняк олиб келди. Аям «Худога мийн катла шукур», деб ҳафтнякка бўздан жилд тикиб берди.

Шанба кунини олтига чапчап, тўртта ширмон, бир қадоқча совунак ҳолва, муштдай-муштдай икки юмалоқ новотини дастурхон қилиб беришди. Шу кунини ҳафтнякдан биринчи сабоқ олдим. Мен ҳафтнякдан олдин «тахта» ўқиган бўлсам ҳам, «тахта» билан ҳафтняк орасида бирон муносабат борлигидан беҳабар хатга қарамасдан домланинг айтганини такрорладим:

— Апаламза ал, ҳевамиза ҳам алҳам, дол пишиди алҳамду.

Мен бу сабоқни кунини бўйини пишитдим, эртасига ҳам шифтга қараб такрорлаётган эдим, қарасам, дарчада дадам турибди. Дадам мени имлаб чақирди. Дадам келганини кўриб, кетимдан домлам ҳам чиқди.

— Қани, ўқи, ўқи!— деди дадам.

Мен бояғи ўқиганимни айнан такрорлаган эдим, дадам кулди.

— Апаламза ал?— деди ва домлага юзланди:— Тақсир, бу нима лаяпти?

Домла менга «алҳамду»ни икки-уч марта ўқитиб эшитди, оғир-оғир кинрик қоқиб ўйланиб қолди-да, ниҳоят дадил:

— Болангизнинг зеҳни ўткир!— деди.

Дадам яна кулди:

— Боламнинг зеҳнини билмайман, лекин вақтида ўзларининг зеҳнлари қалай эди?

Домла гангиб қолди.

— Нима эди... ғалатми? Уқиганимизни ўқитамиз, эсдан чиққан бўлса ажаб эмас...

— Йўқ, тақсир, эсингиздан чиққан эмас, вақтида уқмасдан ўқиган бўлсангиз керак. Ҳали ҳам бўлса ўқиб олинг: апаламза ал эмас, алифнинг устида забар, ломнинг устида сокин бор — «ал» ўқилади!

Дадам «алҳамду»ни тўлиқ ҳижолаб берди-ю, мени қўлимдан етаклади. Домла кетимиздан: «Менинг мактабимда Чилон қорининг ўғли ўқийди, Абдурахмон ҳожининг ўғли ўқийди», яна алланималар деганича қолаверди. Биз мачитдан чиқиб кетдик.

Дўконга келиб дадам дамнинг арқонини қўлимга тутқизди: «Мана буни ушла, ўғлим, мен сени ўзим ўқитаман», деди ва сўфини сўка-сўка воқеани шу ерда ўтирган бир-икки кишига гапириб берди.

Дадам ваъдасида турди: ҳар куни кечаси китоб ўқиганида ўқиётган сатрлари остида бармоғини юргизиб сўзларни менга кўрсатадиган бўлди. Мен кўзимга жўнроқ кўринган сўзларни бошқа вақтларда кўмир билан эшикка, деворга ёзиб юрар эдим. Шундай қилиб мен ўқишни ҳарф танишдан эмас, сўз танишдан, сўзларнинг ёзилиши ва ўқилишидан бошладим. Қаерда «алқисса», «хачир», «савдогар», «Нўшеравон», «пайғамбар», «жанг» деган сўзларни кўриб қолсам, дарров ўқиб ташлар эдим.

Валихон сўфи дадамдан бир-икки кун аразлаб юрди-ю, орадан ўтган гап тарқалиб кетса мактабдорлик нонидан бенасиб бўлишдан кўрқди шекилли, бир куни дўконга келди.

— Уста, ўғлингизни дамга солар экансиз, мактабдан тўғрилиқча чиқариб олсангиз ҳам бўлар эди-ку. Хўп, бўлар иш бўлди, энди шу гап орамизда қолсин,— деди.

Сўфи отасининг давлатида ўқиб олмагани, тирикчилик оғир экани, мачитнинг бутун вақфини имом, қолаверса мутавалли еб, сўфига фақат ялатганидан ҳасрат қилди. Сўфи фақат азон айтишу, ҳол-бақудрат мактаб тутишнигина билар, мактаб қўлидан кетса сўфиликдан келадиган даромад тирикчиликка урпоқ ҳам бўлмас экан. Дадам ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ қолнишига сўфини ишонтириб жўнатди.

Бироқ дадам мени мактабдан нима учун тортиб олгани аллақачонлар тарқалган, менинг ўзим мактаб болалардан бир қанчасига айтган эдим. Орадан кўп ўтмай болаларнинг ярми мактабдан кетиб қолибди. Сўфи бир кун дўконимизга яна, лекин бу сафар гўё дадамга ачинган бўлиб, аслида эса дўқ-пўписа билан келди.

— Дунёда ким кўп, ғаламис кўп. Кеча бир-икки ғаламис имомга арз қилиб қолди: «Темирчи намоз вақтида тарақлатади, баъзан сизнинг «Оллоҳу акбар» деганингизни эшитмай қоламиз», деди. Мен ҳаммасини жеркиб ташладим, имомга тушунтирдим...

Сўфи шу билан «тилингни тийсанг тийганинг, йўқса бу ердан кўчириб юбориш ҳам қўлимдан келади», демоқчи эди. Дадамнинг аччиғи келди.

— Тақсир, темирчилик Ҳасти Довуддан қолган ҳунар, бу ҳам савоб иш. Ҳазрати Али бир соҳибқирон кофир билан етмиш ботмонлик занжир тортишганларини, кофирни судраб мусулмон динига киргизганларини биласизми?

Сўфи шошиб:

— Биламан, биламан!— деди.

— Билсангиз, ҳазрат Али кофир билан тортишган етмиш ботмонлик ўша занжирни темирчи ясаб берган!

Сўфи ўзини доно ва билимдон кўрсатиш учун:

— Ё Баҳоваддин! Гапимиз бир жойдан чиққанини қаранг, имомга мен ҳам худди шундоқ деган эдим-а! Бемалол ишлайверинг, бемалол тарақлатаверинг, ўзим бор... Менинг бирёгим мингбоши додхоҳ, бирёгим юзбоши... Юзбоши ҳар ҳайит мени йўқлаб турадилар, мана шу ҳожн дўппини ўша киши берганлар...— деди.

Сохта ғамхўрлик остида дўқ-пўписа, мингбоши, додхоҳ ва Бувайдининг манман деган, ҳатто мансабдорларга ҳам сўзи ўтадиган юзбоши ҳақидаги бу гапларнинг замирида ўша муддао — дадамнинг тилини тийдириш, тарқаб бораётган мактабни тутиб қолиш муддаоси бор эди.

Орадан бир-икки ҳафта ўтар-ўтмас мактаб буткул тарқаб кетди. Болаларнинг бир қисми тимдан нари катта мачитдаги, бир қисми тўғонбошилик бир отинойи очган мактабга кетиб қолди. Бу ҳол сўфининг дадамга адоватини ошириб юборди. Сўфи ҳар қаерда ҳар ваз билан дадамнинг пайини қирқа бошлади.

Куз шамол-тўполон билан бошланган бўлса ҳам ҳадемай ҳаволар қайта исиб кетди. Бу ғанимат кунларни қўлдан бермаслик учун деҳқонлар шудгор қилишга, ер

ағдарышга шошилар, ерни тизза буйи ва ундан ҳам чуқурроқ ағдарганы олти, саккиз, ҳатто ўн-ўн икки қадоқли янги кетмонлар суюришар эди.

Бир ҳафта жума куни ҳам ишладик. Шунда сўфи намоздан кейин уч-тўртта намозхонни чеккага тортиб илво қилибди: «Бу келгинди ўзи намоз ўқимайди, бунинг устига мўминларнинг қулоғини қоматга келтиради, кўчириб юбориш керак», дебди, уларни дадамга қарши қайраб солмоқчи бўлибди. Бироқ унинг қутқусига ҳеч ким қулоқ солмабди, чунки темирчи фақат деҳқонга эмас, беш вақт намозни канда қилмайдиган, эртадан кечгача тасбеҳ ўғиришдан бўшамайдиган художўйларга ҳам керак, шулар ҳам ердан чиққанни ейди, кияди. Дадам Али-лайлакдан бу гапни эшитиб қулиб қўя қолди. Лекин Али-лайлакнинг қони қайнаб кетди. Сўфи яна сасийверган экан, Али-лайлак бир куни сўфини хилватга тортиб, тўқмоқдай муштани унинг иягига тирабди: «Устани тиркичилик қилгани қўясанми, ё кекирдагингни суғуриб қўлингга берайми», дебди. Сўфи ялиниб-ёлвориб унинг қўлидан зўрға қутулибди, лекин тўғри бориб юзбошига арз қилибди, «Али-лайлак бир келгинди темирчинни деб мени урмоқчи бўлди», дебди. Юзбоши бу гапни мингбошига айтиб, қозихонада Али-лайлакни ўн олти дарра урдирибди.

Али-лайлак гап ер эди, шу чоршанба — дарра еган куни эртаси унинг навбати экан, гапга дадамни ҳам айтди. Жўралар ўн тўққиз киши экан. Али-лайлакнинг дарра егани, шу муносабат билан Валихон сўфи тўғрисида сўз бўлибди. Жўралар сўфининг дадамни бу ердан кўчиртириш нияти борлигини, бунинг сабабини эшитиб даргазаб бўлишибди. Биров сўфи юзбошининг ювинди-хўри, яна биров мингбошининг воқеанависи¹ эканини айтибди. Бутун кеча шу ҳақда-гап бўлиб, сўфининг адабини бериш тўғрисида ҳар хил таклифлар бўлибди, биров «сўфини «ҳайтов»га солиш керак» дебди — «ҳайтов»га солинадиган кишини алдаб меҳмонхонага олиб кирилар, ҳамма «ҳайтов» деб шовқин солаётганда бир неча киши уни босиб, додлаганига қулоқ солмай, соқол-мўйловини қириб ташлар экан; биров, калтакесак едириб сўфини пес қилиш керак, пес бўлса сўфиликдан бекор бўлади, дебди; биров, сўфига эшакнинг миясини едириб жинни қилиш керак, дебди; биров уни «чироғпоя» қи-

¹ Воқеанавис — айғоқчи, агент.

лишни таклиф қилибди, «чирогпоя» бўлган киши қишлоқдан қочиб кетишга мажбур бўлар экан.

Бу гаплар, албатта, қизиқ устида, бундан ташқари ўн олти даррадан ҳануз тўлғонаётган кишининг юзига қараб айтилган гаплар, агар сўфи бошқа бирон қилмиши билан жўраларнинг ғашига тегмаганда, эҳтимол, қолиб кетар эди.

Шу орада Валихон сўфининг жағини очадиган бир ҳодиса юз берди.

Бир куни Бувайдининг манман деган бойи — жувозкундага ўхшаган юм-юмалоқ юзбоши кўчадан пиёда ўтиб кетаётиб дўконимизга томон бир қаради-ю, тўсатдан бурилди, айвонга кирди; деворга суяб қўйилган икита жодини кўздан кечирди-да, биттасининг кундасига шаппалаб:

— Уста, мана шунисини бизнинг ҳовлига элтиб ташлагин! — деди.

Унинг бу гапи, айниқса сенсиргани дадамга қаттиқ малол келди шекилли, бир қоши паст, бир қоши баланд бўлди-ю, бурилиб кетаётган юзбошининг кетидан:

— Одам юборинг, чақасини ташлаб олиб кетсин, — деди ва ишини қилаверди.

Мен қўрқиб кетдим: бу одам юзбоши эканини — сўфини ҳар ҳайит йўқлайдиган, унга ҳожини дўшани берган ўша юзбоши эканини дадам билиб туриб шундай дедими, ё билмасдан гапирдимми?

Юзбоши бирдан тўхтади, қайрилди, қулоқларига ишонмагандай дадамга қаради-да, тўрлаган калта бўйни қизариб кетди. У бир нима демоқчи бўлди-ю демади, бурилиб кетаверди.

Юзбоши шунда айтадиган гапини айтиб, ҳордигини чиқариб олса ҳам бўлар экан, куни бўйи бу аламни кўксидан чиқаролмапти, кечқурун тимнинг тагидаги савоварда қариллаб ўтириб, бир баҳона билан дадамни хўп сўкибди.

— Туб жой итдан кўра, мусофир итнинг қутургани ёмон бўлади! — дебди.

Шунда юзбошига чой қуйиб бериб ўтирган Валихон сўфи дадам ҳақида бирталай ножўя гапларни гапиргандан кейин:

— Намоз ўқимайди, намозни писанд қилмайди, бу одамни мусулмон деб бўлмайди! — дебди.

Юзбошидай одам, яна сўфи бир келгинди ҳақида шундай дегандан кейин, албатта буларнинг гапи ерда қолмайди. Қандолатчи — боққол, дадамда ҳеч қасди

бўлмаса ҳам, юзбоши билан сўфининг гапларини тасдиқловчи бир далил кўрсатишни лозим кўрибди, дадам шаҳардан нима бўлиб извошда келганини эшитган экан, шуни назарда тутиб:

— Бу темирчи ҳозирги туришида губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди!— дебди.

Шу баҳонада юзбошига сурканиб қолишни истаган бошқа одамлар ҳам топилибди. Булардан бири: «Уста асбобини айтганига сотади», дебди, яна бири «чилтонхона» тўғрисида қулоғига кирган гапларни бир жувоз қилиб: «Қишлоқни наҳс босиб кетди», дебди.

Бу гапларни дадамга жўраларидан бири гоҳ кулиб, гоҳ хит бўлиб гапириб берди, ўғит мақомида:

— Қишлоқнинг бўриси ҳам юзбоши, тулкиси ҳам юзбоши, бу билан чап чиқишманг, ўша жодини уйига элтиб берсангиз бўлар эди,— деди.

Шундан кейин сўфига худо берди: дадамни ҳар қарерда ва ҳар важ билан ёмонлайдиган, ҳар нарсадан бир ишқал топиб хархаша қиладиган бўлди: Жарбулоқдан дадамнинг жияни келган эди, бу бола кимдандир чаённинг суратини чизишни ўрганган экан, мачитдаги ҳовуз атрофига ўрнатилган панжаранинг бир неча жойига чаённинг суратини чизибди. Сўфи буни кўриб дўконга шовқин-сурон билан келди: «Қиёматда чаёнга ким жон топиб беради!» деб хўп чийиллади; бир кун имомнинг ҳужрасидан унинг кўкнор туядиган қайроғи йўқолибди, шу кун имомнинг Кулала кирган экан, сўфи тўғри келиб Кулалани дўппослай кетди.

Дадам унинг хархаша-машмашаларидан безор бўлиб, Али-лайлакнинг жўраларидан Парпивоё деган йигитни ўртага қўйди ва сўфининг ҳамма шартини қабул қилишга тайёр эканини билдириб, «ярашайлик» деди. Сўфи кўнмабди, «Мен бу чала кофирни маҳалладан кўчирмай ўлсам гўримда тикка тураман», дебди. Кофирдан чала кофир ёмон, кофирни худо яратган, чала кофир шайтоннинг васвасаси билан кофир бўлган эмиш. Парпивоё бу гапни жуда тутақиб, сўфини сўкиб гапирди.

Шундан кейин Али-лайлакнинг жўралари Валихон сўфини сўфиликдан бекор қилишга бел боғлашди.

Жўралар ўртага ташлаган чоралардан фақат эшакнинг миясини бериб сўфини жинни қилиш маъқул кўрилибди, чунки «ҳайтов»га солиб соқол-мўйлабни қириб ташланса, бу касофат соқол-мўйлабсиз ҳам азон айтаверишдан тоймайди, калтакесак ҳали чиққан эмас, «чирроғпоя» хатарли экан.

Бозор кунни дадам билан Али-лайлак битта чўлоқ эшакни сотиб олишди, Бастоми қумига элтиб, тунука қутичада миясини олиб келишди. Кулала даладан кўкат териб келди. Бундан аям ўқчиб-ўқчиб саккизта сомса ясади. Парпивой сўфини самоварга олиб кириб, куз кўкатида бўлган «дори сомса»ни олдига қўйибди. Сўфи иккита чой билан саккизта сомсани паққос тушириб, узун дуо қилибди.

Дадам бу ишни қилишда заррача тап тортмаган бўлса ҳам, сўфининг сомса еганини эшитиб ранги ўчди, пешингача қўли ишга бормади, назаримда, сўфининг азон айтиш ўрнига ҳанграшини, ҳанграб-чўччанглаб мачитдан чиқиб келишини кутар эди. Кулала икковимиз ҳам шундай кайфиятда азонни орзиқиб кутардик.

Йўқ, сўфи пешинга азонни, чамамда, одатдагидан кўра пастроқ, лекин тугилмасдан айтди. Дадам беихтиёр мачитга томон қаради. Бу қарашда хайрият ва шу билан бирга норозилик маъноси ётар эди.

Сўфи намозгарда ҳам адашмади. Шомга яқин Али-лайлак ва унинг жўраларидан беш-олти киши дўконга келишди, ҳаммаси ҳам имо-ишора билан дадамдан: «Сўфи қалай?» деб сўрашди. Дадам кулиб бош чайқади.

Орадан бир ҳафта ўтди. Дадам ҳар кунни азонга динқат билан қулоқ солар, охирда хуноб бўлиб: «Адашмаяпти, хумпар!» деб қўяр эди.

Шундан кейин Парпивой бошлиқ шўх жўралардан уч-тўрт киши бошқалар билан маслаҳатсиз-несиз Валихон сўфини «чирогпоя» қилишибди: сўфини ярим кечаси тутиб, оғзига ҳожини дўпписини тиқишибди, оёғини осмонга қилиб, тимнинг устунига маҳкам боғлашибди-да, орқасига шам ўрнатиб ёқиб кетишипти. Сўфи шу алфозда саҳаргача «чирогпоя» бўлиб турибди...

Буни элдан бурун кўрган самоварчи тугаётган шамни суғуриб ташлабди, қўрқув ва қийноқдан ўлар ҳолатга етган сўфини ечиб олибди ва уйига элтиб қўйибди.

«Чирогпоя» қилганлар, албатта, сўфи қишлоқдан қочиб кетди, деб ўйлашган, бироқ дадам билан Али-лайлак жуда катта ташвишга қолишди: сўфи қишлоқдан қочиб кетса-ку хўп, қочиб кетмаса, юзига чарм қоплаб: «Мени Али-лайлак билан темирчи уста шу аҳволга солди», деб юзбошига, мингбошига арз қилса нима бўлади?

Дадам сўфига ён бериш ва шу билан уни инсофга келтириш мақсадида бошқа маҳалладан уй қидирди.

ОДАМ ЗАВОДИ

Уй тезда топилавермади. Толенмизга Валихон сўфи узоқ ётиб қолди. Бунинг устига унинг тилини тиядиган бир ҳодиса рўй берди.

Нариги маҳалладаги Олим-саркор деганнинг боғида кўк шапка кийган зиндамбир¹ тўралар туришар эди. Булар ер-сув ишларига қарашса керак, анҳорга ола таёқ ўрнатиб, одамларнинг айтишига қараганда, сув ўлча-шар, деҳқонларнинг ерига қора номерлар қоқишар эди. Булар тўқима-сават извошни шалдиратиб дўконимиз олдидан тез-тез шаҳарга ўтишар эди. Бир куни мана шу шалдиरोқ извошнинг олдинги ўқи синиб қолибди. Уша зиндамбирлардан бири ёш бир барина билан извошнинг ўқини яматгани дўконимизга келишди. Дадам буларга «эшак» қўйиб бериб, ўзи ўқни извошдан олишга киришди. Зиндамбир ўтирмай дадамга қарашди. Барина мени гапга солди. Унинг менга берган саволларига дадам тушунганича жавоб бериб турди-ю, барина уйимизни кўрмоқчи бўлди шекилли, дадам менга имо қилди. Мен уни ҳовлимизга бошлаб бордим.

Фарзанд доғини кўра-кўра жонида жон қолмаган аям ой-куни яқинлашган сайин ҳали туғилмаган боланинг ўлиб қолишидан ваҳимага тушар, гоҳ ошкора, гоҳ пишҳоний йиғлар эди. Барина аям билан қўл бериб сўрашди, уйимизни, туриш-турмушимизни кўрди, ҳатто сандалга ўтирди. Аям унинг имо-ишора билан берган саволларига имо-ишора билан жавоб берар, қорнини кўрсатиб йиғлар эди. Барина бир нималар деб унинг қорнини, бошини силади, кейин, аям айтмоқчи «дурбин»га солиб кўрди. Барина дурбинда кўрганидан кейин нима дер экан, деб аям ваҳима ичида тин олмай кўзлари жавдираб турар эди. Барина унинг қорнига шаппалаб «яхши» деб қўйди. Кейинчалик билсам барина аямнинг суратини олган экану, аям «ичимни дурбинда кўриб», «яхши» деди деб суюниб юрибди.

Биз дўконга чиққанимизда дадам ўқни ямаб извошга қўяётган экан. Барина зиндамбирга гоҳ кулиб, гоҳ ачи-ниб бир нималар деди. Зиндамбир дадам билан гаплашди. Орада «докторхона» деган гап кўп айланиб қолди.

Булар Қўқоннинг Кўмир бозори маҳалласида докторхона очилганини айтиб, аямни ўша ерга олиб боришни маслаҳат беришибди.

¹ Зиндамбир — ер ўлчови.

Маҳаллада обрўимиз ошиб кетди. Назаримда дадам деб дув-дув гап бўлиб кетди.

Шундан кейин маҳаллада «темирчининг тўралардан ошнаси бор экан», «темирчининг уйига барина кебди», энди Балихон сўфи тугул ундан каттароғидан ҳам қўрқмас эди. Шу муносабат билан Али-лайлак, унинг жўраларидан бир неча киши қуллуқ бўлсинга келишди.

Дадам аямни ўша докторхонага олиб боришга жазм қилди. Барина ичини дурбинда кўриб «яхши» деганига шунчалик суюлган аям, албатта, докторхонада туғишга дарров рози бўлди.

Иш қистов бўлишига қарамай, дадам бир неча кундан кейин Қўқонга бориб докторхонани, унинг шартшароитини кўриб, билиб келди. Докторхона ҳақиқатан Қўмир бозорида, кичик аммамнинг уйига яқин кўчанинг ичида экан. Бу ҳақда аммадан ҳам, унинг эри тақачи уста Мўминдан ҳам тайинлик бир гап чиқмабди. Лекин уста Мўмин, шу маҳаллалик аллаким деган бир мусулмон этикдўзининг ўрисдан олган хотини докторхонада тилмоч, деб эшитган экан. Дадам шу этикдўзга учрабди. Дадамнинг мўлжалига кўра, йигирма беш сўм пул бўлса ҳамма харажатга етар экан.

Дадам кўзини чирт юмиб, Али-лайлак ва унинг жўраларидан қарзга йигирма беш сўм йиғиб олди. Уша кун яқинлашганда Қўқонга жўнадик.

Биз кичик аммамнинг уйига тушдик. Эртасига амаким билан кампир келди. Бизнинг нима мақсадда келганимизни эшитиб, кампир дод-фарёд кўтарди.

— Нечук эканки менинг неварам ўриснинг қўлида туғилар экан! Вой, неварагинамнинг қулоғига ким азон айтади!

Қани энди дадамнинг тушунтириб, алдаб айтган гаплари кампирнинг қулоғига кирса! Ниҳоят, дадам тутатиб келди.

— Ўрисга нима қипти! Ўрисни мен яратибманми!— деб шовқин солди.

Амаким буларни мурасага келтирди.

— Майли, боланинг қулоғига азонни Абдуқаҳҳорнинг ўзи айтади,— деди.

Бу нарса, ҳақиқатан, дадамнинг эсига келмаган экан.

Дадам бу ҳақда доктор билан гаплашибди. Доктор кўнибди.

Шанба кuni аямни докторнинг ўзи келиб кўрди, душанба кuni докторхонага ётқиздик. Дадам икки кечая

кундуз докторхонанинг эшиги олдида ўтирди, мен дадамга нон, тунука чойнакда чой элтиб турдим. Учинчи кунни эрталаб докторхонадан сариқ соч, кўккўз ёш бир барина чиқиб қувноқ товуш билан:

— Уста Абдукаххар! Баранчук!— деб юборди.

Дадам ирғиб ўрнидан турди. Ичкарига отилди. Мен ҳам кирдим. Бояги барина дадамни аям ётган уйга бошлаб кирди. Аям кечаси туққан экан, тўрдаги ялтироқ сим каравотда оппоқ кўрпа-ёстиқ орасида фақат боши кўриниб ётар эди. Доктор хотин дадам икковимизни аямнинг чап томонидаги кичкина сим каравот олдига бошлаб борди ва оқ рўйжачанинг бир чеккасини кўтарди. Унинг остида бувак-укачам кўзларини чирт юмиб, қовоғини солиб ётар эди. Дадам болани кўлига олди ва қулоғига азон айтди.

Уч кундан кейин аямни кўргани кўплашиб келдик: аммам, унинг қизлари — Улмасой, Мукаррамхон... Аям ўзида йўқ хурсанд, умрида ҳозиргидай хушчақчақ бўлмаган, бир айтиб ўн кулар эди.

— Мен бошда кўрққан эдим, одам тортинса тўлғоқ қочади... Йўқ, булар тортинадиган иш қилишмади. Бечора маржалар мени ёш боладай оқ силовга солиб чўмилтиришса бўладими! Кула-кула ўлибман. Маржалар ҳам хўп кулишди.

— Маржа эмас, барина дегин!— деди дадам.

— Йўқ доктор хотинни барина дер экан, қолгани ҳаммаси маржа! Тилмоч хотин айтди. Мен ҳам маржа эмишман. Кула-кула ўлибман.

Укамга шу ернинг ўзида от қўядиган бўлдик. Аммам «Кўпайсин», «Тургун» деган номларни айтган эди, дадам унамади.

— Қўй, ирим-чиримдан ҳеч нарса кўрмадим, Умарали кўямиз,— деди.

Умарали Али-лайлакнинг жўраларидан норғул, бақувват бир йигитнинг оти эди.

Уч кундан кейин доктор аямга жавоб бериб, дадамга: «Извошда олиб кетинг, уйда бирон ҳафта ётсин», дебди.

Дадам бизни Бувайдига извошда олиб кетди, лекин қишлоқнинг кираверишида извошдан тушиб, уйимизгача бир чақиримдан ортиқроқ йўлни пиёда босиб кетдик, чунки гузардан извошда ўтиш, катталарни писанд қилмаслик бўлар, халқнинг назарида эса пулимиз ошибтошиб ётганини кўрсатар, бундан ташқари яна «бу одам

губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди» деган гапларга сабаб бўлар эди.

Қўни-қўшни аёллар чақалоқнинг ҳеч бўлмаса кичик чилласи чиқишини ҳам кутиб ўтирмасдан дастурхон қилиб, аямни кўргани киришди. Булар, назаримда, лозимандадан ҳам кўра, кўпроқ докторхонада тугилган болани кўргани киришар, ҳаммаси назаримда, ундан ўрислик белгиларини қидиришар эди. Бунинг устига аям докторхонада кўрган-билганларини жуда ошириб гапирди: машинага солиб чўмилтирган, машинада кўрган, машинада овқат пиширган, машинага ётқизиб туғдирган...

Бир кампир ёқасини ушалди.

— Ё қудратингдан, пахтани зовутга солади деб эшитган эдим, энди одам зовути ҳам чиқипти-да!..— деди.

Аямнинг одам заводида туққани Яйпанда «Зингер» олганимиздай оғизга тушиб кетди.

ТЕШИҚТОШ

Валихон сўфи ҳамон касал, дўқонимизга тўра келгани, уйимизга барина киргани обрўйимизни ошириб тинчгина ишлар эдик.

Кетмон ишлатилаверса ейилиб кетади, яримта бўлиб қолади, ишга ярамайди. Уртача деҳқон хўжалигида баҳордан кузгача беш-олтита кетмон ишдан чиқади. Янги кетмон фалон пул, ишдан чиққан кетмонни тиклаш — яъни пешлатиш икки баравар арзон тушади. Деҳқон янги кетмон сотиб олмай, бўш вақтида эскисини пешлатиб қўяди. Шунинг учун қиш кириши билан темирчига иш ёғилади.

Дадам чаптаст усталардан бўлиб, бир кунда ўн олтигага етказиб кетмон пешлар эди. Дадам кетмонни тез ва яхши пешлаши устига хат билиши, назаримда бозорбошидаги уста Турдиалининг нонини яримта қилиб қўйди: пешланган кетмон бир-биридан фарқ қилмаса ҳам деҳқон ўз кетмонини олгиси келар. Уста Турдиали кетмонни олишда унга ҳар хил белгилар қўйса, дадам пўлат қалам билан кетмоннинг елкасига эгасининг отини ёзиб қўяр, деҳқон хат билмаса ҳам бунга жуда қизиқар, хурсанд бўлар эди.

Бувайдиннинг «тўнғак кўчирадиган шамоллари», қаттиқ совуқ олиб келди. Ҳар ўпқини бир жаҳон совуқдай майда шакар қор ёғди. Совуқ кундан-кун забтига олиб,

дарахтларнинг шохи булдуруқдан эгилди. Мусичалар тап-тап тушиб ўлаверди. Шогирдимиз Кулала дўконда ётолмай, Чилон қорининг қароллари билан унинг оғилида ётиб юрди. Биз кундуз кунни дўконнинг эшигини беркитиб, чироғ билан ишлардик.

Мана шу кунларнинг бирида кўчадан хотин кишининг чинқариб додлаган товуши эшитилди. Ҳаммамиз югуриб чиқдик. Бозорбоши томондан думи қисик қора бир итни қувлаб келган оломон «Тўс!» «Ур!» деганча ўтиб кетди. Одам йиғилди. Музлаб, афти буришиб ётган анҳордан нари кўчанинг ўртасида ёш бир жувон ётар эди. Кимдир: «Ия, Бабарнинг хотини-ку!» деди ва қўрқувдан, оғриқдан беҳуш бўлиб ётган жувоннинг юзига сариқ қийинини ёпиб қўйди. Жувонни кўтариб уйга олтгани болаларнинг кучи етмас, катталар эса номаҳрам эди. Кимдир Бабарни айтиб келгани чопди. Жувоннинг қўймичи ва болдиридан оққан қон қорни қизартириб, буғланиб турар эди.

Ҳаял ўтмай Бабар етиб келди ва хотинини даст кўтариб уйга олиб кетди. Болалар, биримиз сувга олиб чиқилган кўзанинг синиғини, биримиз жувоннинг ковушини, ёлиниб чиққан тўнини олиб унинг кетидан кетдик. Бабар Ҳатам самоварчининг хизматкори бўлиб, хотини билан хўжайинининг ташқисида турар эди. Бабар хотинини авайлаб сандалнинг четига ётқизди. Хотини ҳушига келиб ингради. Қўшни хотинлар кириб келишди. Булардан шаддод бир кампир Бабарнинг қийинини ечиб олди, иккига бўлди.

— Ис босиб боғлаш керак, дарров ис топ!— деди.

Бабар товдондан, васса бўйра шипдан ис йиғиб кампирга берди. Кампир яраларга ис босиб боғлади. Жувон анчадан кейин кўзини очиб ваҳима ичида:

— Қутурган ит эди шекилли?— деди.

Кампир унга тасалли берди.

— Қутурган бўлса нима, эринг Тешиктошга олиб боради. Тешиктошдан икки марта ўтсанг кўрмагандай бўлиб келсан,— деди кейин ўзи бормаган, кўрмаган бўлса ҳам, Тешиктош ҳақида гапириб берди.— Тешиктош узоқ. Бачқирдан ҳам нари, булут сув ичадиган дарёнинг бўйида. Овчилар шу дарёда булут овлашади, сув ичгани тушганда отиб олишади. Ҳар ўқ узилганда супрадай-супрадай булут узилиб тушаверади...

— Обораман, худо хоҳласа обораман!— деди Бабар.

Ун кундан кейин Бабар хотинини Олқордаги амма-синикига олиб кетди, шу кўйи ўзи ҳам зим — ғойиб

бўлди. Орадан ўн кунча ўтгандан кейин бозор кунини қулоқларинини оқ қийиқ билан боғлаб олган Бабар икки елкасида обкаш, қўшқулоқларда қатиқ, чамбараклардаги коса ва шокосаларда қаймоқ, халта ва халтачаларда қурут, сузма кўтариб дўконимизга кириб келди. У бозорга ўтиб кетаётган экан, дадам билан саломлашгани, ундан ҳам кўра совуқ ўтиб кетган оёқларинини эшитгани қайрилибди. Унинг чўзиқ юзи хийла сўлиган, катта-катта кўзлари киртайган, қўллари кир, кийим-боши бир аҳволда, афтидан, кунини-туни ҳам-койиш билан бўлиб, ўзига қараш ҳам юрагига сиғмас экан. Кулала оқ тарашадан гулхан ёқиб берди, олдида иккита жириш нон, бир сиқим жийда қўйди. Унинг айтишига қараганда, хотинини кечалари билан инграб чиқар, Бабар уни тезроқ Тешиктошга олиб бориб, азобдан қутқариш учун пул йиғар экан. Олқордаги сигирлик, лекин бозорга қатнолмайдиган одамлар қатиқ-қаймоғини ва бозорўчарини Бабарга топшириб, унинг хизмати бадалига ҳол-бақудрат бир нима беришар экан. Бабар ҳозирнинг ўзида рўзгордан орттириб саккиз танга нақд пул қилиб қўйибди, яна беш-тўрт танга орттирса, хотинини олиб бетўхтов Тешиктошга жўнар экан.

Бабар исиниб, нон-жийда билан қоринини тўйғазиб, худди қари одамдай ҳаммамизни дуо қилди, қатиқ-қаймоқларини кўтарганича бозорга тушиб кетди.

Бозор қайтиш маҳалида кимдир: «Бабар ўғирлик қилиб қўлга тушди», деган хабарини топиб келди. Бу ақлга сиғмайдиган гап эди. Дадам воқеани билиб келгани мени бозор бошига юборди.

Бозорда одам сийрак. Тимдан берироқдаги кўчиб кетган мисгарнинг дўкони олдида одам, кўпроқ болалар тўпланиб туришибди. Қудрат чўлоқ деган пояки одамларга куйиб-пишиб гап маъқуллаётибди. Бозорни айланиб юрадиган пояки воқеадан бошдан-оёқ хабардор экан.

Бабар охириги икки хурма қатиғини сотиб, харидор хурманни бўшатиб келгунча қаймоқ бозоридаги катта толнинг тагида турган экан, каппон томондан ҳайқирик, «Ушла-ушла!» деган товуш эшитилибди. Бир гуручфуруш харидордан пул олаётганда биров пулга чанг солиб қочибди. Ўғрининг шериги бўлса керак, гуручфурушни ўғри қочган томонга эмас, қаймоқ бозорига томон йўллабди. Эс-ҳушини йўқотиб қўйган гуручфуруш тўғри келиб Бабарнинг ёқасидан ушлабди. Қўрқиб кетган Бабар гуручфурушни даст кўтариб, бо-

шидан ошириб ташлабди. Гуручфуруш ўрнидан тура солиб жон аччиғида дод солибди ва яна Бабарга ёпишмоқчи бўлибди. Бабар бир уриб уни ағдарибди. Воқеадан беҳабар халқ ўзидан катта ва саллалли одамни ураётган Бабарни ушлабди, отқоровулни чақирибди. Отқоровул уни кўчиб кетган мисгарнинг дўконига қамаб қўйибди. Ҳозир амин келиб уни сўраши керак экан.

Аминни чувалиб кетган салласини қўлтиқлаб олган гуручфурушнинг ўзи топиб келди. Амин Бабардан гап сўрамай-нетмай бошига, елкасига бир неча қамчи урди.

— Қани пул?

Бабар нима бўлганини, нима бўлаётганини тушунолмамай гаранг бир аҳволда гуппи тўнининг чўнтагидан бир сиқим чақа-танга олиб аминга узатди. Амин пулни олиб гуручфурушга берди. Гуручфуруш пулни олиб, Бабарга ўшқирди:

— Қолгани қани?

Бабар охирги икки хурма қатиқнинг пулини сўраётди, деб ўйлади шекилли, худди узр сўрагандай:

— Ҳали олиб келади, худо урсин агар...— деди.

Совуққа чидолмай ер тепиниб турган амин отқоровулга кўз қисди.

— Яна бирпас тур, шеригини айтса-айтгани, бўлма-са далага олиб чиқиб отиб ташла!

Бабарнинг кўзлари жавдирарди:

— Мени нимага оттирасиз, амаки, оттирманг... Хотинимни қутурган ит қолган, жуда ёмон қолган, ишонмасангиз одам юборинг, уйда йиғлаб ётибди... Тешиктошга олиб борадиганмак... Мени оттирманг, ишингиз бўлса буюринг. Ҳатам акадан сўранг, мен ишдан қочадиган йигит эмасман... Хотиним йиғлаб ётибди.

Амин чиқиб кетди. Гуручфуруш ташқарига чиқиб Бабар берган пулни санаб кўрди, пул мўлжалига бир оз тўғри келди шекилли, отқоровулга бир мири чойчақа узатди:

— Қолганини ундирсангиз яна бир мири бераман,— деди-ю кетаверди.

Отқоровул Бабарга бақирди:

— Шеригингни айтасанми, ё отиб ташлайми?

Бабар тушунолмади.

— Менинг шеригим йўқ, Олқордан битта ўзим кўтариб келганман...

Отқоровулнинг жон-пони чиқиб кетди, уни туртиб-телиб дўкондан олиб чиқди-ю, «отиб ташлагани» Эшонбуваннинг карвонсаройига томон ҳайдаб кетди. Болалар дув эргашиди. Бабар йўл бўйи ёлворди:

— Жон ака, мени отиб ташламанг, худо хайр берсин... Хотинимни ит қолган, уйда йиглаб ётибди...

Мен дўконга югуриб кириб воқеани айтдим. Қулала билан дадам ҳам чиқишди. Отқоровул Бабарни саройнинг тўридаги тешикдан далага олиб чиқди. Болаларгина эмас, бирталай катта одамлар ҳам йиғилди. Отқоровул милтигини ўқлади, «Айтасанми, йўқми?» деб бир-икки ўшқирганидан кейин бир неча қадам орқага чекинди-ю, Бабарнинг калласини қорага олиб ўқ узди. Бабар ўқ келиб тегишини кутиб бўлса керак, оғзини, кўзларини катта очиб, қимир этмай турар эди. Отқоровул орқасида турган одамларга юзланди.

— Епирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибману киприк қоқмайдия!

Отқоровул Бабарни элтиб яна қамаб қўйди.

Эртасига Бабар тўғрисида хунук бир хабар эшитдик. Бу хабар рост экан, тафсилотини отқоровул гапириб берди.

Отқоровул Бабарни гапга солиб кўрибди, унинг беғуноҳ эканини билгач, қўйиб юборгани ижозат сўраб хуфтондан кейин аминнинг уйига борибди. Амин мингбошиникига кетган экан. Мингбошиникига шаҳардан меҳмонлар келган, зиёфат авжида экан. Отқоровул меҳмонхонадаги хизматкорлар билан ўтириб қолибди. Зиёфат саҳара яқин тугабди. Отқоровул йўлда Бабар тўғрисида гапирган экан, амин «Ия, эсдан чиқибди-ку», деб жадаллабди. Келиб гугурт чақиб қарашса, Бабар дилдираб, бурчакка тиқилиб ўтирган эмиш. Унинг аҳволини кўриб амин «айб ўзингда» дегандай шовқин солибди:

— Эшик қулф эмас-ку, чиқиб кетавермадингми!

Бабар тиши тишига тегмай зўрға:

— Ўзингиз қамаб қўйдингиз-ку, пошшолик одами-сиз,— дебди.

Амин эшикни катта очиб юборибди. Бабар дилдираб, дўкондан секин чиқибди, кейин бирдан югурибди; йиқилибди, ўрнидан зўрға туриб яна чопибди... Қим билади, шўрлик, нима учун Ҳатам самоварчининг самоварига кирмабди, нима учун бирон эшикни тақиллатиб тонг отгунча бошпана сўрамабди, «бемаҳалга қол-

ганимдан хотиним хавотир бўлиб кўчанинг бошида ўтиргандир», деб ўйлаган бўлса керак!

Эрталаб йўловчилар Олқорнинг кираверишидаги якка бақатерак остида чўққайиб ўтирган бир одамни кўришибди; эрталабки қуёшнинг нурида эриб тўкилаётган булдуруқ бошига, елкасига тушса ҳам у қимир этмас эмиш. Бориб қарашса Бабар экан! «Нима қилиб ўтирибсан», деб биров елкасидан тортган экан, Бабар ағанаб тушибди, бечора совуққа қотиб ўлиб қолган экан.

Билмадим, срадан қанча вақт ўтди экан, Олқордан бир деҳқон кетмон пешлатгани келди. Дадам ундан Бабарнинг хотинини сўради. Деҳқон анчадан кейин хўрсиниб жавоб берди:

— Бечора эрининг гамида жинни бўлиб қолди... Ёмон жинни бўлди, ўзини уриб, тишлаб, не азобда ўлди...

Уни қутурган ит қопганидан бу одам беҳабар экан...

ОҚПОШОНИНГ АРЗАНДАСИ

Валихон сўфи ўн кунча гоҳ ўзидан кетиб, гоҳ ўзига келиб, кўзига алланималар кўриниб, алаҳлаб ётди-ю, кейин оғир касалга чалиниб, икки ой деганда ўрнидан турди.

Қиш ўтди, баҳор ўтди. Тўралардан ошнализ борлигини эшитган бўлса керак, Валихон сўфи бизга хар-хаша қилмай қўйди; жабр кўрганлиги ҳақида ҳеч кимга арз қилмаган бўлса керак, чунки бир жиҳатдан, «чи-роғпоя» оғзига оладиган гап бўлмаса, иккинчидан, тўралар олдида мингбошию юзбоши ҳам қўл қовуштира-рар эди.

Бундан ташқари ёзда юрт нотинч бўлиб қолди.

Герман билан уруш бошланганлиги хабарини биз Яйпанда икки ойдан кейин, ўшанда ҳам тасодифий суратда эшитган бўлсак, оқпошшо уруш ишларига му-сулмонлардан мардикор оладиган бўлганини уч кунга қолмай эшитдик.

Ун тўққиз яшардан ўттиз бир яшаргача ҳамманн олармиш!

Бувайди бўлисига беш минг ўн икки киши тушибди!

Бу кунлар деҳқончиликда қизғин иш палласи бўлишига қарамай, ҳар кун намозгарга яқин кўчалар, гузар гавжум, тимнинг тагидаги иккита самоварга одам

сигишмайди. Босинқи говур: «Э, худо!» «Золимга ўзинг инсо! бер!» деган нидолар...

Дадам ҳар ҳафта-ўн кунда темир, кўмир келтиргани Қўқонга тушиб турарди. Умрида шаҳарни кўрмаган кўпчилик деҳқонлар уни дунёдаги ҳамма гапдан хабардор, деб ўйлашар, шунинг учун дўконимиз олдидан одам аримас эди.

Бу кунларда деҳқонларнинг ўзлари ҳам гапнинг уяси бўлиб қолишди.

— Мардикорликка олинган одамларни заводга солиб кўзини кўкартирар эмиш. Одамни бу эшигидан киргизиб заводни бир бўкиртирса, нариги эшигидан кўзи кўкариб, нонни тескари тишлаб чиқаверармиш.

— Мардикор ўлса ўлигини сандиққа солиб тикка кўмармиш!

— Мардикор касал бўлса оёғидан осиб, оғзидан мўмиё олармиш.

— Қоф тоғида бир мерган ов қилиб юрган экан, қараса калладай келадиган бир тош пастдан юқорига юмалто кетаётган эмиш. Мерган тошни олиб губирнатирга элтиб берибди. Губирнатир уни оқпошшога юборибди. Оқпошшо тошни ёриб қараса, ичидан оппоқ панжа чиқибди. Пошшо кулибди, панжани тахтининг поясига қўйиб, қилич билан қийма-қийма қилиб ташлабди.

Бунақа миш-мишларнинг сон-саноғи йўқ эди.

Қишлоқ каттакон азахонага ўхшаб қолди: босинқи говур, оҳ-воҳ, кўз ёши. Ҳамма кутади, ҳадемай, ўлик чиқиши, бутун қишлоқни бошига кўтарган қий-чув, йиғи-сиғи, дод-фарёд ичида тобут кўтарилиши, яъни мардикорга олинган кишиларнинг рўйхати эълон қилиниши керак.

Бироқ, рўйхатдан дарак йўқ. Юрт оғалари бўлмиш мингбоши, Чилон қори, катта мачитнинг имоми Шарофиддин махсум, юзбоши, Абдурахмон пахтафурушлар маслаҳат қилишгани қилишган. Булардан биронтаси кўча ё гузарда кўринмайди. Одамлар буларни уйлари-дан ҳам топилмайди.

Бирдан дув-дув гап бўлиб қолди: «Ҳамма хатга тушган экан, юзбоши Тошкентга дилғиром юбориб, пахта эккан чоракорини сўраб олибди, ўрнига шаҳардан мардикор олиб берибди». Ҳали рўйхат эълон қилинмасдан туриб, «Мен ҳам пахта эккан эдим», дея мингбошининг остонасига бош урган деҳқонлар, «Менинг боламни, менинг эримни чоракор, қарол қилиб олинг, ўла-ўлгунича хизматингизни қилади, қулингиз бўлади», деб

юзбошининг оёғига йиқилган аёлларнинг ҳисоби йўқ эди. Бир томонда йиғи-сиғи, бир томонда ғовур, ҳайқирик, қарғаш...

Бу орада «кўзни кўкартириш», «оппоқ панжа» ва бошқа миш-мишлар ўрнига чин хабарлар тарқала бошлади: Хўжандда халқ ғулу кўтарибди, тошкентликлар «биз мардикор бермаймиз» деб маҳкамага боришибди, фалон жойда халқ мингбошининг уйига ўт қўйибди, фалон қишлоқда одамлар аминни аламон қилишибди...

Ниҳоят, юрт оғалари ҳамма маҳалладан элликбоши билан имом ва обрўли кишилардан бир-иккитасини чақириб, йиғин қилишди. Йиғинда катта мачитнинг имоми мулла Шарофиддин юрт оғалари ваколоти билан ваъз айтибди, «амри подшоҳ вожиб» деган гаплардан кейин: «Мардикорликка хоҳлаган одам боради, хоҳламаган бормайди, ўрнига одам беради», дебди. Бу гап ҳар бир хонадондаги, бутун қишлоқдаги азани тўйга айлантириб юборди. Бироқ бу хурсандчилик кўпга бормади. Олиндиган мардикор жўнатиладиган кун айтилгач: «Хоҳламаган одамнинг ўрнига ким боради ва бунинг эвазига нима сўрайди?» деган савол ҳамманинг гирибонидан тутди.

Маҳаллада «Пошшолик жинни» деб аталадиган Рўзи-гов деган овсар бир йиғит бор эди. Қачондир Бувайдига каттароқ бир тўра келганда Рўзи-говга ярим танга сийлов бериб, елкасига қоқиб қўйган экан, шундан бери уни пошшолик жинни деб аташар экан. Унинг жиннилиги шундан иборат: жинни суймаган итни пичоқлаб ташлайди, қатиқдан қўрқади, вақти чоғ бўлган вақтларда ҳамиша шу ашулани айтади:

Олма берсам олмайсан,
Беҳи берсам олмайсан,
Қайси бойнинг қизсан?...

Тўра елкасига қоққандан бери Рўзи-гов қорни очса рўпара келган эшикни қоқиб овқат сўраб экан. Мардикорликка ўз ихтиёри билан боришга хоҳиш билдирган киши фақат шу бўлди. Уни Чилон қори укасининг ўрнига юборгани шошиб-пишиб етмиш беш сўмга сотиб олди. Ундан кейин одамнинг нархи юз, сал кунда икки юз, ҳатто уч юз сўмга чиқди. Кимдир етти юз ҳам сўрабди.

Юрт оғалари яна қишлоқнинг казо-казоларини ча-

қириб йиғин қилишибди. Йиғинда тўраларнинг раъйига мувофиқ шу юрт оғаларидан иборат юзбоши бошлиқ маҳкама тузилибди. Маҳкаманинг вазифаси мардикор олишда пошшоликка ёрдам бериш, шу билан бирга мардикорликка кетадиганлар ва уларнинг бола-чақасига қарашишдан иборат экан. Маҳкама номидан юзбоши гапириб, халққа ачинибди: «Одам ёллагани пул топса одам тополмайди, маҳкама халқнинг бу мушкулни ҳам осон қилиши керак», дебди. Унинг бу гапи ўша кунни ҳайитга, тунни бозоршабга айлантириб юборди. Ўша куни: «Юзбоши бувам яқинда мингбоши бўлармишлар», деган гап тарқалди.

Маҳкама мардикор пули йиққани ҳар маҳаллага иккитадан вакил тайинлади, халқдан йиғилган пулга одам сотиб олгани шаҳар ва бўлис бозорларига кишилар юборди.

Бизнинг маҳалладан мардикор пули йиққани ўзимизнинг элликбоши билан Валихон сўфи тайинланган экан, иккови дўконимизга келди. Дадам бошқа иш бўлмаганидан бозорчилардан тушган пичоқларни чархлаб ўтирар, Кулала чарх тортар эди. Сўфи дадамнинг юзига қарамаса ҳам ортиқ даражада мулозимат кўрсатди, ҳол-аҳвол сўради, ҳатто менга ҳам сўз қотиб: «Ҳа, қочоқ!» деб қўйди. Дадам шаҳар акси урган, закончироқ одамлигидан беҳабар экан шекилли, янги элликбоши гапнинг пўскалласини айтди-қўйди.

— Қани, уста, пулдан чиқарасизми, ё мардикорга борасизми? Беш юз сўм берганлар ҳам бўлаётибди, сиз уч юз сўм берсангиз бас, косиб одамсиз...

Дадам унинг сўзини ҳазилга йўйди:

— Оқпошшо «болғангни уравер, сенга ҳеч ким тегмайди» деган-ку?..

Валихон сўфи кулди.

— Биз ҳам шуни айтяпмиз,— деди шошиб.— Мардикор пулини берингу жойингиздан қимирламанг!..

Дадам яна ҳам мулойимроқ, яна ҳам ҳазилга тақаб деди:

— Мардикор пули хатга тушган, лекин ўзи бормай ўрнига одам берадиган кишига чиққан бўлса керак? Мен хатга тушган эмасман, ёлғизқўл косиб, бола-чақалик одамман.

Элликбоши сўфига қаради. Улганининг кундан газабини ичига ютиб турган сўфининг ранги ўзгарди.

— Ҳаммавақт юртдан ўзингизни четга тортасиз-да, уста! Юртга келган тўй экан, нима қиласиз гапни кў-

пайтириб! Саккиз ойдан бери тўшакда ётган Одил бува ҳам хатга тушган эмас, лекин берди, юз сўм берди! Мадрайим чўлоқ ҳам хатга тушган эмас, лекин қатордан қолгани йўқ! Раҳматлик Норбўтанинг хотини тул боши билан топганини тутиб ўтирибди! Қалимасини ўгириб ётган бир касал чол, туғма бир чўлоқ, бир тул хотинчалик эмасмисиз?! Қўйинг-э! Худо урди-кетди!

Сўфи қўлига тушиб қолган қайроқни улоқтириб юборди.

Булар билан гап талашиш юзбоши ва бошқа балохўрларнинг оғзидаги суякка қўл узатиб, уларни ириллатиш бўлар эди. Булар ирилласа ҳар чоғ дадамга оғиз солиши ҳар қанақа қилиб бўлса ҳам уни мардикорликка бериб юбориши мумкин эди. Шунинг учун дадам ён берди.

— Бисотимда эллик сўм пулим бор. Ёзда иш йўқ, кузда темир, кўмир керак...

Сўфининг кўзлари шохсоққадай ирғиб чиқди.

— Майли ўшани ҳам берманг! Юртдан чиқдим, деб қўя қолинг! Юртдан чиқинг, бир пақирингиз ҳам керакмас!

Юртдан чиқиш тириклай гўрга кириш деган сўз. Узоқ савдолашгандан кейин дадам икки юз эллик сўм беришга рози бўлди. Бунинг эллик сўми нақд, икки юз сўмини уч кун ичида бировдан қарз кўтариб бериши керак эди.

Дадам икки юз сўм сўраб, ҳар йили баҳорда деҳқонларга бўнак ва қарз берадиган Чилон қорига учради. Қарз шу чоққача юз сўмига ўн сўм фойда билан берилар экан, мардикор пули чиққандан бери тобора кўтарилиб, йигирма, ўттиз, ҳатто қирқ сўмга етибди. Дадам шу маҳаллалик темирчи бўлиб вақт-бемаҳал фойдаси тегишини, ишни арзон ва икир-чикирни бепул қилиб беришини назарда тутиб, Чилон қори икки юз сўмни юзига йигирма беш сўм фойда билан қарз берибди.

Дадам пулни элликбошига элтиб берди. Элликбоши икки юз эллик сўмни олиб «қизил қоғоз»ни йигирма сўмга берибди, дадам «Нега бундоқ?» деб сўраса, элликбоши: «Тушган пулни ҳукумат билиб қолса «халқ бой экан» деб ўлпонни кўпайтиради», дебди.

Пул йўқ, иш йўқ, дадам диққат, юрагига қил снғмасди.

Бир кун кечки пайт дадам икковимиз отйўлакда ёнғоқ ўйнаётган болаларнинг ўйинини томоша қилиб,

муялишдаги харсангошда ўтирган эдик, Али-лайлак келиб қолди. Унинг ҳам кайфияти яхши эмасди, мардикор пулига ҳўкизини сотиб берибди.

— Бунинг ҳаммаси хотинталоқ юзбошидан чиқяпти,— деди Али-лайлак нафаси титраб.— Пошшолик, мардикорликка ҳамма борсин, деган эмас экан, бу занғар мардикор пулини ҳамма хонадондан оляпти, юртининг бошига келган кўргуликни қошиқ қилиб халқнинг қонини ичяпти. Қишлоқни қарзга кўмиб ташлади. Нонинсоф, юз сўмга ўттиз беш, қирқ сўмгача фойда қўйяпти.

Али-лайлакнинг жўраларидан кўни мардикор пули бергани қурби етмай, ўзи борадиган бўлибди. Булардан бири — Эрмат деган йигит мардикор пулига, ерини сотиб бермоқчи бўлган экан, юзбоши ярим баҳо қўйибди. Юзбоши шафе, шафелигидан кечмагунча ерни бошқа одам ололмас экан. Али-лайлак қишлоқнинг йигитларини сўка кетди.

— Бу замоннинг йигитлари ҳезалак бўлиб кетган! Зоғора ундай қовушмайди! Буни юзбоши ҳам, бошқаси ҳам билади-да, шунинг учун ҳеч нарсадан тап тортмай қилғилигини қилаверади. Ҳаммамиз латтамиз, латта бўлмасак бу занғар юзбошининг ҳар бошига минг бало ёғдирмасмидик! Ярим пақир тиллани ўтда эритиб, унинг тўймас кўзларига, бўғзига қўймасмидик!..

Али-лайлакнинг тилига чиққан бу гаплар, назаримда, дадамнинг, балки бутун қишлоқнинг дилида ўта доғланган ёғдай тутаб ётар эди.

Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди.

Орадан бир неча кун ўтди. Бир кун намозгар пайтида бозорбошидан устма-уст иккита ўқ чиқди. Ҳаял ўтмай яна уч-тўртта ўқ отилди, ундан кейин ўқ бодроқ бўлиб кетди. Кулала икковимиз кўчага югурган эдик, дадаи қайтарди, уришиб берди, бориб эшикни занжирлаб келди. Уқ овози сийраклашди, лекин дод овози эшитилди: «Войдод!.. Войдод! Юзбошини ўғри босди, келавер!» Додлаган одамнинг ўзи бўлса керак, ашула бошлади: «Ойда, йилда бир келган меҳмонидан айрилмасин...»

Қоронғи тушгунга қадар гоҳ якка-дука ўқ, гоҳ дод, гоҳ ашула товуши эшитилиб турди-ю, бирдан жимиди. Шу жимиганича эрталабгача, бутун қишлоқ ернинг қаърига кириб кетгандай тиқ этган товуш чиқмади. Дадам бомдодда мачитга чиқиб хабар топиб келди: ўғрилар юзбошини жодиди уч бўлак қилишибди, кейин керосин

сегиб ўт қўйишибди. Кейинчалик гап чиқди: ўғри босганда юзбошининг шаҳарлик қайинсинглиси томга чиқиб янтоқ орасига яширинган, ўша ерда туриб ўғрилари-нинг номини этагига ёзиб олган, бутун бўлган ишни кўриб турган экан. Уммат деган бир йигит юзбошининг олдига бир этак тилла тўкибди, «егин», дебди. Юзбоши тилладан ютолганича ютиб, охири ютолмай қолганидан кейин Уммат унинг оғзига тиллани зўрлаб тикибди.

Пешиндан кейин Кулала икковимиз дадамнинг йўқлигидан фойдаланиб томма-том тимгача бориб, тимнинг тепасига чиқиб олдик. Бу ердан Қўқон йўли Бувайдининг киравериши, юзбошининг токи ва унинг остида кўк айвони барала кўриниб турар эди.

Буёғи юзбошининг дарвозасигача, уёғи Қўқон йўли — кўчанинг икки томони лиқ одам. Бутун Бувайди гўё кўчиб чиқибди. Ҳамма салла ўраган. Отқоровуллар уёқдан буёққа чопган, йўртган, қаттиқ шивирлаб кимгадир дашном берган, сафдан салгина чиққан одамни юзи-кўзи демай қамчилаган...

Хийла вақтдан кейин Қўқон томондан бир тўда отлиқ кўринди. Халқ бир гуриллади-ю, дарров жимиди. Аллақандай товушлар, ҳайқириқлар эшитилди. Халқ энгашди. Отлиқлар аста-секин яқинлаша бошлади. Олдиндан оқ кийим, оқ шапка кийиб, сариқ погон таққан учта тўра, уларнинг ўнг томонида ўзимизнинг мингбоши, чап томонида катта салла ўраган кишилар, орқада бирталай солдат. Булар икки томонда энгашиб турган халқ орасидан ўтиб ўнг томонга, юзбошининг ҳовлисига томон бурилишди, отдан тушмай дарвозадан кириб кетишди. Халқ ҳамон энгашганича қимирламай турар эди. Биз юзбошининг ҳовлисига яқин боргани кўрқдик.

Халқ аста-секин қоматини ростлади. Ҳаял ўтмай «чиқди-чиқди» деган гап ўрмалади. Халқ яна энгашди. Шу аҳвол намозгаргача давом этди. Намозгаргача халқ неча-неча қоматини ростлаб, неча-неча энгашди. Ниҳоят, намозгарга яқин отқоровуллар шовқин солиб, тўралар чиқаётганидан халқни хабардор қилди. Халқ яна энгашди. Отлиқ тўралар, уларни кузатиб қишлоқ казо-казолари дарвозадан чиқишди. Уларнинг кетидан солдатлар йигирмадан ортиқ деҳқонни қуршаб, Қўқонга ҳайдаб кетишди. Буларнинг орқасидан ҳеч ким эргашмади.

Тўралардан бири бировни сўроқ қилаётиб, юзбошини «Оқпошшонинг арзандаси эди», дебди. «Бандиларни

қалди.

Дадам билан Али-лайлак тўралар келиши хабарини эшитган замон Валихон сўфининг чақуvidан қўрқиб, дадамнинг Толлиқдаги бир ошнасишиқига қочиб кетиган экан, дадам ярим кечаси келди.

ДУҚЧИ ЭШОННИНГ ҚУЛАНКАСИ

Тўралар шунча одамни ҳайдатиб кетди-ю, гўё қишлоқнинг тепасига шапкасини илиб қўйди: халқ ҳамон энгашиб тургандай, ҳаммаёқ жимжит, на бирон товуш чиқади, на оҳ-воҳ. Али-лайлак айтмоқчи, «йиғлаган ҳам энгига йиғлар» эди.

Тўралар ҳайдатиб кетган одамлардан бири, йўқ, улардан бири эмас, англашилмовчилик орқасида тўпга қўшилиб кетган Мадрайим деган бир йигит Қўқондаги «Оқ уй»да беш ой ётиб қайтиб келди. Солдатлар бандиларни Учкўприкдан ҳайдаб ўтаётганда бу йигит нима бўлиб кўприкнинг устида туриб қолган экан, олдинги солдатлар индашмабди-ю, орқадагилардан бири уни тўпдан чиқиб қочмоқчи бўлган банди гумон қилиб, милтиғининг қўндоғи билан елкасига битта туширибди-да, бўйнидан итариб тўпга қўшиб юборибди. Солдат, тўра ё бирон амалдор бир нима қилса «нега, нима учун» деб сўраш ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган бўлгани учун Мадрайим тўпга қўшилиб кетаверибди. Турмада уни рўйхатга ёзиб қўйишибди, эҳтимол, бандиларнинг ўзлари жўрттага ёздиришган бўлса: яхшигина овози бор, баъзан ўзи қўшиқ ҳам тўқир экан:

Осмондаги паррандалар бориб айтинглар,
Фарзандингиз Қўқондаги «Оқ уй»да, денглар.
Сим-сим дедим, симлар дедим, симлар қўйнимда,
Зарра гуноҳ менда бўлса қилич бўйнимда...

Беш ой ўтиб Мадрайимнинг буткул гуноҳсизлиги маълум бўлгандан кейин кулиб-кулиб қўйиб юборишибди. Мадрайим мардикорликдан қочиб келган ва қўлга тушиб қамалган икки қочоқ билан ҳамгап бўлибди. Булар мардикорликка борилган юрт — «совуқ дўзаҳ» дейишибди, у ердаги меҳнат, тирикчиликнинг «мақтов»ини хўп келтиришибди: бурнини, қулоғини, оёқ-қўлини совуққа олдириб, пучуқ, чиноқ, чўлоқ бўлганларнинг ҳисоби йўқ; қўли, оёғи кесилиб, келга ўх-

шаб қолган шўрликлар ҳам бор экан; очликдан, совуқдан ўлганларнинг ўлиги кўмилмай йиртқичларга ем бўлар экан... Мардикор олинаётган кунлари «мардикор ўлса сандиққа солиб тикка кўмармиш, оёғидан осиб мўмиё олармиш» деган миш-мишлар бу гапларнинг олдидан ҳеч нарса бўлмай қолди.

Лайлакқор уриб турган бир кун эди. Бирдан бозорбошида дод-фарёд кўтарилиб қолди. Дадам хабар олиб келгани мени бозорбошига юборди. Тимнинг остига беҳисоб хотин-талаж тўпланган, қий-чув, болалар йиғлаган... «Уйнинг куйсин, мингбоши!» «Боланг ўлсин, юзбоши!» Қатта мачитнинг имоми Шарофиддин сўрига чиқиб аёлларга хитоб қилди:

— Мусулмонлар! Юрт бузуқи каззобларнинг сўзига ишонманглар! Ярим подшоҳимиз Куропаткин ҳазратлари қўл остларидан мардикорликка кетган фарзандларининг ҳолидан ҳар кун ва ҳар соат хабар олиб турибдилар. Ҳамқишлоқларимиз худонинг паноҳида ва подшо ҳазратларининг ҳимоятида соғ-саломат ризқларини териб еб юрибдилар. Иншоолло, яқин фурсатда дийдор кўришамиз. Илоҳо, омин!!..

Ҳамма гуриллаб фотиҳага қўл кўтарди. Аёллар бирпас жим бўлиб яна йиғи, гувур, шовқин-сурон, қарғиш бошланди.

Ҳеч қачон шоп-шалоп тақиб юрмаган мингбоши шоп-шалопини тақиб, милтиқли учта йигити билан тимга кириб келди. Аёллар бирпас жим бўлишди-ю, яна ҳам қаттиқроқ шовқин-сурон кўтаришди.

— Уйнинг куйгур мингбоши, эримни топиб бер!

— Барқадар топмагур, боламни топиб бер!

Милтиқли йигитларнинг дағдағаси, ҳавода ўйнаган қамчилар ҳам аёлларга кор қилмас эди. Бир хотин, паранжиси бошидан тушиб кетганига қарамай, шовқин солганича аламонни ёриб ўтди-ю, қўлидаги боласини мингбошининг оёғи остига қўйди.

— Ол, ўзинг боқ, уйнинг куйгур!

Унинг кетидан яна бир неча хотин боласини мингбошининг оёғи остига ташлади. Дод-фарёд ер-кўкка сиғмас эди. Мингбоши икки-уч қадам орқага чекинди, милтиқли йигитлар болаларни олиб оналарига, оналари олмагандан кейин рўпара келган хотинларга тутқишишар, болалар чириллаб йиғлашар эди.

Мингбоши бошига ёғилиб турган қарғиш ва ҳақоратлардан ғазабланмади; ҳар бир хотин орқасида юзларча, мингларча эркак-аёл турганини сизди шекилли,

уларни яхши гап билан инсофга келтиргани уринди, ниҳоят, орқаси билан юриб бориб сўрига чиқди.

— Шошманглар, қулоқ солинглар!— деди,— бирламчи, ғаламис одамларнинг гапига қулоқ солманглар, иккиламчи, ўзларинг биласизлар, мардикорликка кетганлар кўпи билан олти-етти ойга кетган, қўш маҳалигача битта қолмай келади.

— Битта қолмай ўлади!— деди бир хотин бақириб.

— Улмайди... Уччиламчи, ҳаммамиз бир мусулмонмиз, бир-биримизга тикан киришини раво кўрмаймиз, мен сизларга айтиб қўяй: пошшолик билан ўйнашиб бўлмайди, битта ўйнашган андижонлик Дукчи эшонмиди? Бу воқеани билганлардан сўранглар. Билган одам бўлмаса, мен айтиб берай: шу одам пошшолик билан ўйнашиб, ўзи билан ўн бир кишининг бошини еди — ҳаммаси осилди!

Шу ерда бошига тўнча ёпиниб турган бир кампир йиғлаб:

— Рост, шундоқ бўлган эди,— деди.

Мингбоши дарров уни қўлидан тортиб сўрига чиқарди.

— Гапиринг, она, кўрган бўлсангиз буларга гапириб беринг!— деди.

Кампир қўрқиб кетди, мингбошига қаради, мингбоши «гапир» деб турганидан кейин, титраб, гоҳ халққа, гоҳ мингбошига қараб гапирди:

— Рост, ўн бир киши осилган эди... Ибрат қилган эди... Ун бир кишини осганда ибрат бўлсин, деб бутун Андижондаги болаларни йиғиб келган эди... Ушанда менинг Кенжабойим қўрқиб шайтонлаб қолган эди.

Ҳали аёлларга қўшилиб шовқин солган, йиғлаган бу кампир, афтидан, ҳозир нимага гувоҳликка ўтаётганини ўзи ҳам билмас эди.

Мулла Шарофиддиннинг «юрт бузуқи одамлар», «яқин фурсатда дийдор кўришамиз» дегани мингбошининг «ғаламис одамлар», «мардикорлар қўш маҳалигача битта қолмай етиб келади» деганига тўғри келгани, яъни икковининг гапи бир жойдан чиққани аёлларга тасалли берди, Дукчи эшоннинг ваҳимали кўланкаси эса кор қилди.

Аёллар тим остидан кетган бўлса ҳам, ҳеч ким уйига кирмади, лайлакқор ёғиб турганига қарамай, тор кўчаларда ҳамон йиғи-сиғи давом этди.

Мен дўконга келиб воқеани дадамга батафсил гапириб бердим.

Қўқон турмасидан мардикорлар тўғрисида гап топиб келган Мадрайимни шу куни «банди қилиб, симга олиб кетишди», деган гап тарқалди.

АРАФА

Хутнинг ўрталарида кимдир Қўқондан: «Оқпошшо тахтдан тушибди, ҳуррият бўлибди», деган гапни топиб келди. Бугун қишлоқ ва ҳар бир қимирлаган жоннинг пошшога катта-катта даъволари, ҳурриятдан беҳисоб умид ва орзулари бордай, гарчи даъво ва умид-орзулар нимадан иборат эканини ҳеч ким аннқ айта олмаса ҳам, Бувайди арафа тусини олди. Ҳамманинг назарида ҳурриятнинг чашмаси — мардикорликка кетганларнинг бетўхтов, шу куни, шу соатда қайтиб келиши, шу воқеа бўлса ҳурриятнинг бошқа неъматлари келаверадиганга ўхшади.

Бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, мардикорлардан дарак бўлмади; аксинча, аллақерда яна мардикор олинаётгани ҳақида овоза тарқалди. Жунбушга келган, асаларининг уясидай ғувиллаган қишлоқ яна жимжит бўлди-қолди.

Хут ўтди. Ҳамалнинг охирларида «Мардикорларга жавоб бўлибди», деган хабар келди. Бу хабарга энди ҳеч ким ишонмаса ҳам, мардикорларнинг яқинлари, қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари, ҳатто бегона одамлар ҳам «совуқ дўзах»дан эсон-омон чиқиб келадиган, юртни маъмур қиладиган «мард йигитларнинг бир бўлаги» билан дийдор кўришгани бозорбошига, ундан нари Учкўприкка, қолаверса, буёғи Бағдод, уёғи Қўқон станциясигача боришди. Бу одамларга мардикорлар узоқ юртлардан келишини, бир ҳафта-ўн кун деганда етиб келолмаслигини ҳеч ким тушунтиролмас эди.

Орадан кўп ўтмай, мардикорлардан олдинроқ совуқ бир хабар етиб келди. Қўқондаги катта тўралардан бири: «Пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган мардикорлар келади, иззатини билмай, қочиб кетганлар етиб келолмаса ҳам ажаб эмас», дебди. Бу «қочиб келган бўлса, ёки энди поездда келса келгани, йўқса ўлгани», деган сўз, буни қишлоқ аҳли жуда яхши тушунар эди.

Вақтида мардикор пули қишлоқнинг илигини қуритгани учун деҳқон қишда керакли асбоб-ускунасини шайлаб қўёлмади.

Кўп хўжаликларнинг умиди мардикорликка кетган кишиларида эди, бунинг ҳам тайини бўлмади. Шундай қилиб, кўклам ҳаром-ҳариш бўлиб ўтди. Бунинг оқибати нима бўлишини ҳамма билар эди, шунинг учун қўлида ғалласи бор деҳқонлар, катта аллофлар бозорга дон чиқармай қўйди. Бунинг устига «хурриятда чиққан пул»га одамлар шубҳа билан қарашар, «ҳукумат лоақал икки тахта оқ тулука ҳам тополмай, қоғоз танга чиқарган бўлса, уёғига вой»¹, дейишар эди.

Али-лайлак бўғилар эди:

— Бу қизталоқ оқлошшо келиб-келиб кўкламда, ер тобига келиб, ҳансираб турганда тахтдан тушганини қара! Чилон қори билан Эгамбердибой замон нима бўлишини билмай ҳар йили қарз, бўнакка берадиган пулини тишининг қавагига тиқиб қўйди, бировга бир мирн бермайди!

Нарх-наво кўтарилиб кетди. Қимматчилик ҳадемай пулга нон топилмайдиган қаҳатчиликка айланди.

Очлик бўлганда деҳқон келисининг кири, тегирмончи дўпписининг чанги билан бўлса ҳам нарироққа бориб олади, лекин косибга қийин. Темир, кўмир қимматлиги устига одамлар ҳеч нарса буюрмай, ҳеч нарса сўрамай қўйишди. Иш йўқ. Қани энди биров лоақал битта пичоқ чархлатса!

Дадам ҳар эҳтимолга қарши дўконни очиб ўтирар, Кулала икковимиз битта чархни кўтариб кўчама-кўча, қишлоқма-қишлоқ кезар эдик. Бирор иш чиқиб қолса, Кулала чархлайди, мен чарх тортаман. Асбоб оғирроқ бўлса-ю, қийналиб кетсам, асбобнинг эгаси менга раҳм қилиб, чархни ўзи тортар эди. Бу қилган ишимиз бадалига пул эмас, дадам тайинлаганича «чайнаса юмшайдиган нима бўлса» олар эдик.

Аям ҳар куни эртаю кеч ирим қилиб дастурхон ёзар, «чайнаса юмшайдиган» ҳеч нарсамиз бўлмаса, қуруқ чой — тутнинг барги, жийданинг пўстлогини дамлаб ичар эдик. Бир куни аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади:

— Беғамсиз, рўзгорнинг ғамини емайсиз, семирнб кетяпсиз,— деди.

Дадам кулди.

— Мен семирсам майли, сизларни семиришдан худо сақласин,— деди.

— Дадам семирган эмас, шишган экан...

¹ Муваққат ҳукумат танга ўрнига марка чиқарган эди.

Шу кунларнинг бирида дадам қора сигир етаклаб келди. Сигир бўғоз эди. Кейин билишимча, сигирни дадам «зингерлик бой» бўлган вақтида орттирган тўппончасига алишган, тўппончанинг устига иккита қўштир милтиқнинг қувурини кесиб, қисқартиб, илоннинг бошига ўхшаш учта данков — куракча ясаб берган экан. Деярли ҳар кеча бировнинг уйига боқиб бўлади, деворини тешиб молини олиб кетади. «Босма», «тешма» деган гаплар кўп эшитилар эди. Бувайди билан Қўқон йўлида қароқчилар ҳам пайдо бўлди.

Қора сигирнинг думига тикилиб, тут пишиғига етиб олдик.

Ҳар куни кечаси дадам билан Қулала дала айланиб, яшириқча хашаки тут қоқиб келишар эди. Тез кунда бу серуруғ, шилимшиқ мева кўнгилларга тегди, ҳарчанд оч бўлсак ҳам оғизга олгани юрагимиз безиллар эди. Шундан кейин унинг сувини сиқиб шинни қиладиган бўлдик. Бу ҳам жонга тегди. Шиннини кўришим билан оғзим сув очар, кўнглим айнир эди. Укам Умарали шинилик косани узоқдан кўрса ҳам ғингшийдиган бўлди. Умарали, бирон ножўя иш қилса, мен уни: «Ҳозир шинни ялатаман!» деб қўрқитардим.

Арпага ўроқ тушди, мева-чева чиқди, лекин барибир қаҳатчиликнинг дами қайтмади. «Кунжара ебди», «Уйда шишиб ўлиб қолибди», «Фалончи қизини симликка¹ берибди», деган гаплар тез-тез эшитилиб турар эди. Назаримда:

Шафтоли шохи ларзон,
Ҳар нарсадан қиз арзон,
Баҳосини сўрасанг,
Қалами кўйлак, бўз иштон...

деган ашула ўшанда чиққан эди.

Толемизга сигиримиз туғиб берди. Биз тутхўрликдан сутхўрликка ўтдик. Сут, қаймоқ, қатиқ, ёғ, сузма, қурт... Баъзан сут-қаймоқни донга алишар эдик. Хийла жонимиз кириб қолди. Дадам баъзан ҳазиллашиб аямга: «Сигирнинг думидан маҳкамроқ ушла, бу жонивор бизни қилкўприкдан ўтказиб қўяди», дерди.

Мен баъзан иш бўлганда дамгарлик, бекорчиликда дўкон пойлашдан озод бўлиб, қўриқда сигир боқадиган бўлдим. Дадам ҳар куни эрталаб ярим сўмга туянинг

¹ С и м — ҳозирги Фарғона шаҳри,

кўзидай зоғора нон олиб беради, мен шу кетганимча намозгарда қайтардим. Қўриқда мендан бошқа молбоқар болалар ҳам бор, биз пайт пойлаб бир-биримизнинг сигиримизни эмар эдик.

Ҳамалнинг ўрталарида жавоб берилган мардикорлар жавзанинг бошларида биттадан-иккитадан бўлиб кела бошлади.

Буларнинг қайтиши қишлоққа вабо оралаган кунларга тўғри келди.

Кўчамизнинг охиридаги гўнг тўкиладиган майдонда бўйра дарвоза бўлиб, бу Абдурахмон бува деган аёлманд бир мўйсафид деҳқоннинг қўраси эди. Чол уч ўғлини уйлантирган, бешта қизини узатган, саккиз оила, бир дунё неварачевара бўлиб, қўрада қарийб бир маҳалла одам турар эди. Бир ҳафта ичида мана шу қўрадан учта ўлик чиқди. Ундан кейин Абдурахмон буванинг бозорбошилиқ жияни қазо қилди. Унинг йигирмаси ўтмай туриб Абдурахмон буванинг ўзи вафот этди. Қишлоқ бўри оралаган қўтондай бесаранжом бўлиб қолди. Мачитлар тўла — ҳамма, ҳатто дадам ҳам намозхон бўлиб қолди. Бемаҳал қичқирган хўроз, ер тирмалайдиган итларга қирон келди. Қимдир гўристондан қайтган тобутни тўнкариб қўймаган экан, одамлар уни аламон қилиб юборишаёзди. Аллақайси мозорнинг ёрида чилла ўтирган бир азиз Абдурахмон бува тўғрисидаги гапни эшитиб: «Ўша қўрадан чиққан энг биринчи мурданинг оёғи чалмашиб қолибди, мурданинг оёғи чалмашса, уруғини тортади», дебди. Абдурахмон буванинг узоқ-яқин ҳамма қариндошлари жон аччиғида оёққа босишди ва ўша мурданинг қабрини очиб, оёғини тўғрилаб қўйгани қишлоқнинг ўртасидаги тепалик — гўристонга йиғилишди. Талай томошабин ҳам бор эди. Биз, болалар дарахтларнинг шоҳига, томларга чиқиб узоқдан қараб турдик. Йиғилган одамлар орасидан йиғи-сиғи эшитилиб турган эди, бирдан ғовур кўтарилди-ю, яна тинди. Бир оздан кейин яна йиғи-сиғи бошланди, лекин узоқ давом этмай дарров жимиди. Одамлар аста-секин тарқалишди. Шу билан Абдурахмон буванинг уруғидан бошқа ҳеч ким ўлмади. Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас дадам «қишлоққа вабо келгани рост шекилли, Исомиддин элликбошини олиб кетибди», деб келди. Шундан кейин ажал калхат сингари қишлоқ устида жимгина парвоз қилиб, ҳар куни бир, баъзан икки, ҳатто уч хонадонни қон қақшата бошлади.

Қишлоқ ваҳима ичида, ҳеч ким уйдан чиқмас эди. Қўшнимиз Ҳатам самоварчи қазо қилди. Жаноза ўқигани, тобут кўтаргани одам бўлмай, ўлик пешингача туриб қолди.

Мардикорларнинг кела бошлаши мана шу кунларга тўғри келди.

Ҳар куни қишлоқнинг ҳар томонидан йиғи чиқади — биров вабо ё очликдан ўлган, ё қазо қилган бирон кишининг мардикорга кетган яқин кишиси келган, ё бўлмаса мардикордан қайтган киши бировнинг ўлими хабарини олиб келган бўлар эди.

Сунбуланинг охирларигача кўп ҳовлилар, бутун-бутун маҳаллалар ҳувиллаб бойқушхонага айланди. Бу ҳовлиларда пишган мевалар, егани одам бўлмай ёки одамлар ҳазар қилиб, тўкилган жойида чириб, шохида қолиб кетар эди. Ниҳоят ўликдан «ер тўйди» — вабонинг шиддати сусайди. Кузнинг мадади билан очлик ҳам сепсилди. Одамларга бир оз дармон кирди.

Қўқонлик амалдор айтмоқчи «пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган» мардикорлар мезонга қолмай батамом етиб келишди, «иззатини билмай қочиб кетганларга» аза очилди.

Узоқ юртлардан кузга яқин етиб келган мардикорлар «Ленин», «Болишбек» деган сўзларни олиб келишди. Бу сўзларнинг маъносини шу кунлари Жарбулоқдан келган катта аммамнинг ўғай ўғли Саидакбархон эшондан билдик.

Бу одам эшон бўлса ҳам менинг тасаввуримдаги узун соқол, салласи катта, кўзини юмиб тасбеҳ ўгириб ўтираётган эшонлардан эмас эди. Саидакбархон шаҳарда кўрган-эшитганларидан гапириб, икки хуфтонгача ўтирдик. Бу орада аям менга «ётгин» деб икки-уч хўмрайди, мен ҳар сафар турмоқчи бўлиб яна ўтириб қолар, кўзимни гижимлаб келаётган уйқуни қочириш учун кўзимга секин туфук суркаб қўяр эдим.

Саидакбархон Ленин тўғрисида гапириб, унинг емиш икки фирқа тилини билишини, оқпошшони йиқитганини, урушни тўхтатиш тўғрисида гирмон пошшосига ҳам сўзи ўтганини мақтади, лекин «бой билан камбағални баравар қиламан» деган ниятидан кулди.

— Хом сут эмган банда шу-да, бўйидан бир қаричгина юқорироққа чиқса, дарров худойи таолонинг соясига тиғ уради. Намруд ҳам шундай қилган, худога ўқ отган... Худонинг азми билан биров бой, биров камба-

ғал бұлибди, беш панжани баравар қилиб бұлар эмишми!

Саидакбархон эртасига азонда, қаттиқ ёмғир ёғиб турганига қарамай, Бачқир қишлоғига ўтиб кетди.

Ёмғир пешиндан кейин тинди. Бесаранжом қора булутлар орасидан офтоб мўралади. Кўчада қунишган одамлар пайдо бўлди. Дўконимиз олдига бир неча киши йиғилди. Ҳамманинг оғзида ҳар хил гап, лекин бу гапларнинг энг қизиғи Ленин тўғрисидаги гаплар эди. Дадам Ленин бой билан камбағални баравар қилмоқчи эканини айтди. Бунга биров тушунолмас, биров ишонмас эди. Али-лайлак бошининг орқасини қашлаб туриб:

— Хўп,— деди Ленин бой билан камбағални баравар қилар экан, қанақасига баравар қилади, бойни камбағал қиладими, ёки камбағални бой қиладими?

Гапга аравасоз уста Нуъмон аралашди:

— Камбағални бой қилса ҳам бойга зиён, бойни камбағал қилса ҳам бойга зиён; ҳар нечук, Ленин дегани камбағалдан чиққан одамга ўхшайди, камбағал бўлганда ҳам камбағалликнинг жабрини жуда кўп тортган одам бўлса керак.

Лениннинг бу нияти оқпошшо йиқилгани билан ҳурриятдан умид узиб жимжит бўлиб қолган қишлоқни жунбушга келтирди. «Хуррият» деган гап яна бош кўтарди, лекин энди одамларнинг амалдорларга даъвоси, ҳурриятдан умид-орзулари аниқ ва бунинг мағзида бойкамбағал, амалдорларнинг зулми, бойларнинг жабри, норозилик ётар эди. Амалдорларнинг бўйни қисилди, бойларда паришонлик юз берди. Илгари юзбошининг ўлдирилганлиги қишлоқни бадном қилган воқеа, шу муносабат билан тўралар ҳайдатиб кетган кишилар юртни балога қолдирган «касофатлар» ҳисобланса, эндиликда, бу воқеа Бувайдини қишлоқлар орасида мўътабар, тўралар ҳайдатиб кетган кишилардан бедомдарак кетганлари «раҳматлик», қайтганлари «азаматлар» бўлиб қолди. Юзбоши уч бўлак қилинган ўша жодини ким ясаганлиги тилга олинишидан дадам илгари қўрқса, энди «ўша жодини мен ясаган эдим» деб кериладиган бўлиб қолди.

Одамлар ниманидир кутар, бу гаплар ва бу ҳодисалар каттакон бир воқеанинг арафасига ўхшар эди.

Бутун ёз ташвиш-тахликада ўтди. Бир-бирига қарши, бир-бирига қовушмаган ҳар хил хабарлар... Кузда дадам Қўқонга бориб келди. Унинг сезишича, шаҳар нотинч,

ҳамманинг ичи тўла гап, лекин ҳеч ким ёрилиб бир нима демас экан.

Кеч кузакда: «Тошкентга Лениннинг ўнг қўли — Болишбек келипти» деган гап тарқалди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас, «Болишбек Қўқонга келаётган эмиш», деган хабар келди. Ҳамма кўчада, самоварлар лиқ тўла одам. Қишлоқда тайинлик бир гап айтадиган одам йўқ, юрт оғалари кўринмайди. Чилон қори Қўқонга кетган экан, «мусулмонобод бўлади», деган гапни топиб келибди. Ҳадемай «бачқирлик Эргашни оқ кигизга солиб хон кўтариб Қўқонга олиб кетишибди» деган хабар тарқалди.

Бачқир Бувайдига яқин қишлоқ, Эргаш машҳур ўғрибоши бўлиб, Сибирга бориб келганлиги ҳаммага маълум экан, ҳамма ҳайрон.

— Мусулмонободни Эргаш қилар эмишми?

Орадан бир оз вақт ўтиб, Қўқонда уруш бошланиб кетди. Ёнғин шуъласи Бувайдидан барала кўриниб турар эди. Ҳар куни шомдан кейин ҳамма томда.

Бирон ҳафтадан кейин «Эргаш йигитлари билан Қўқондан қочибди», деган хабар келди.

Омон-омон бўлгандан кейин орадан ўн кунча ўтказиб туриб, дадам амаким билан онаси ва аммамдан хабар олгани Қўқонга бориб келди. Қўқонда расталар, каппонлар куйган, кўп жойлар вайрон бўлган, лекин шаҳар тинч экан. Дадам дўконимиз олдига йиғилган одамларга шу тўғрида гапириб берди.

— Лекин,— деди кулиб,— ўриснинг яхшиси энди келибди: йўлкада тўқнаш келиб қолсанг четланиб йўл беради. Агар шу урушда Эргашнинг қўли баланд келса борми, билмадим нима бўлар эди...

Али-лайлак сўраб қолди:

— Болишбекни ўз кўзинг билан кўрдингми, қанақа одам экан?

— Кўрмадим,— деди дадам,— чамамда Болишбек битта одам бўлмаса керак.

— Орадан кўп ўтмай Бувайдига Эргаш қўрбоши йигитлари билан келди. Унинг йигитлари Эшон буванинг карвонсаройига, ўзи мингбошининг уйига тушди.

Дадам бизни ўша замони Толлиқдаги ошнасаникка олиб кетди, чунки ичи тўла адоват бўлган Валихон сўфи «бу одам кўк шапкали тўралар билан ошначилик қилар эди», деб Эргашга чақса, ҳолимиз нима кечиши номаълум эди.

Эргаш йигитларм билан ўша кечаси Бувайдидан чиқиб кетибди. Бу хабарни бизга Али-лайлак етказди. Эртасига Бувайдига қайтиб келдик.

Дадам ҳар нечук Валихон сўфининг кўзидан йироқроқ бўлиш учун катта гўристоннинг нарёғидаги маҳалладан ҳовли топди. Дарров кўчиб олдик. Ҳовли тор, деворлари баланд, худди каттакон ҳовузга ўхшар, бунинг ҳам тўртдан бирини айвон эгаллаган эди. Айвонга қисир сигиримиз билан ғунажинни боғладик. Айвонга очиладиган дарча беркилгандан кейин уй қоп-қоронғи бўлиб қолди. Аям уйни кўриш билан: «Вой, лаҳад-ку», деб юборди.

Дадам шу атрофдан — қишлоқнинг чиқаверишидан дўкон қидирди. Дўкон тезда топилавермади. Қулала учовимиз чархни кўтариб дала айланадиган бўлдик. Деҳқонларнинг ўроғини, пичоғини чархлаб бир халта-ярим халта дон-дун топиб келар, шунни тамадди қилар эдик.

Рўза кириб қолди. Ҳеч биримиз рўза тутмадик.

Аям бир кун бир шокоса буғдойни ёрма қилиб нонуштага суюқ ош пиширди. Эшикни тамбалаб уйга кирдик. Аям овқатни сузиб энди дастурхонга қўйганида бирдан гупур-гупур бўлиб қолди: кўча эшиги ва деворлардан ошиб беш-олти киши ҳовлига тушди. Кўча эшигини очиб юборишди. Эшикдан ҳам бир қанча киши кирди. Икки-уч киши «пўшт-пўшт» деб уйга отилди ва ва дадам билан Қулалани судраб ҳовлига олиб чиқди. Ҳовлида Валихон сўфи кўзларини шохсоққадай ўйнатиб турар эди: «Ҳа, касофатинг ўзингга урсин!» деб қўлидаги таёқ билан дадамнинг бошига туширди. Қўрқувдан эс-ҳушини йўқотиб қўйган укам Умарали ўзига келиб чинқириб юборди. Бошига дастурхон ёпиниб олган аям эшик олдида туриб дир-дир титрар, нуқул «касал, ҳаммамиз касалмиз», дер ва «сен ҳам айт», деб мени туртар эди.

Ошни икки қўшқулоққа қуйиб, дадам билан Қулаланинг бўйнига осишди ва икковини бозорбошига томон ҳайдаб кетишди. Одамларнинг говури, бола-чақанинг шовқин-сурони ичида Валихон сўфининг ҳадеб: «Касофатинг ўзингга урсин!» деб бақиргани эшитилиб борар эди. Дўконимиз олдидан ўтишда Али-лайлакка кўзим тушди. Али-лайлак индамай одамларга эргашди. «Кўза»ларни тимнинг остидаги самоварга олиб киришди.

Яна одам йиғилди, Валихон сўфи сўрига чиқиб халққа хитоб қилди:

— Мусулмонлар, мана, кўриб турибсизлар, бирники мингга, мингники туманга!

Валихон сўфи юрт бошига келган вабо, очлик, бошқа ҳамма фалокатни «мана шу касофатлар»га тўнкади, сўзини тамом қилиб: «Ур, кўзани!» деди. Ғовур кўтарилди. Бир неча киши дадамни ургани дўғайиб келди. Мен додлаб юбордим. Мени Али-лайлак қучоқлаб юпатди. Кимдир бетимга сув сепди. Бироқ дадамга ҳеч ким қўл текизмади Али-лайлак боя дадамни урмоқчи бўлиб дўғайиб келган одамларга бир нималар деди.

Дадам билан Кулалани самоварнинг кўмирхонасига қамаб қўйишди. Халойиқ тарқала бошлади. Мен бўлган воқеани аямга айтгани ҳовлига чопдим. Аям ҳамон бошида дастурхон, укамни бағрига босиб кўча эшиги олдида ўтирар, ҳар бир ўткинчига: «Касал эди, ҳаммамиз касалмиз», деб арз қилар, йиғлар эди.

«Кўза»ларни шомга яқин қўйиб юборишди. Буларни казо-казолар «ҳақиқат» қилиб, Кулаланинг ҳам гуноҳини дадамга юклашибди, катта жарима солишибди. Жаримани тўлаш муҳлати жуда қисқа бўлгани учун дадам эрталабдан пул топиш ҳаракатига тушди. Уйда қисир сигир билан ғунажиндан бошқа пулга арзирли ҳеч нарса йўқ эди. Дадам ғунажинни қора кунга асраб, қисир сигир билан дўконнинг ҳамма ускунасини сотди. Аям айтмоқчи, икки қўлу бир тепа бўлдик-қолдик. Жарима тўланди. Дадам шаҳарга бориб бирор устага халифа тушишни кўзлаб қолди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Наманган темир йўлининг қайси бир станциясида жанг бўлди. «Эргаш темир йўл станциясини тор-мор қилаётганда Қўқондан бир поезд аскар келиб қолибди», дейишди. Отишма туш маҳалигача давом этди. Уруш тингандан кейин мингбоши жарчи чиқартириб, тимга, ҳамма дўконлар ва маҳаллардаги уйларнинг эшиги устига оқ байроқ тиктирди. Шу кун болаларнинг дастидан ҳеч бир оқ латта қолмади, кампирларнинг дока, дуда рўмолию эски салладан тортиб оқ латтаки бор, ҳаммаси эшикларнинг устига, дарахтларга илинди.

Кечга яқин «Бозорбошига Болишбек келар эмиш», деган овоза тарқалди. Бутун қишлоқ бозорбошига, тимга ёпирилиб келди. Биз, болалар, тимнинг чиқаверишидаги толнинг каллагига, устунларга, томларга чиқиб олдик. Намозгарга яқин тимга элликка яқин отлиқ кириб

келди. Булар ҳаммаси милтиқ кўтарган, қилч таққан бўлса ҳам кийимидан аскарга ўхшамас эди. Қалта, итёқа кўйлакнинг устидан энли камар боғлаб, тўппонча тақиб олган қоп-қора ва жиккаккина бир киши сўрининг устига чиқиб халққа ваъз айтди. Мен унинг гапини эшитолмадим, лекин «Ленин», «қонхўр бойлар» дегани қулоғимга кирди.

У сўзини тугатгандан кейин тимнинг аллақаеридан баланд овоз эшитилди:

— Ҳо, ошна, Болишбек акам қачон келалилар?

У одам яна бир нималар деди. Мен яна унинг гапини эшитолмадим, лекин кўкрагига уриб:

— Мен мусулмон Болишбекман!— деганини аниқ эшитдим.

Булар отланишаётганда қарасам, мусулмон Болишбекнинг ёнида дадам пайдо бўлиб қолди, куйиб-пишиб унга узоқ гапирди. Мусулмон Болишбек атрофида турган одамлардан бир-иккитасига дадамни кўрсатиб бир нималар деди-ю, отланиб жўнади. Булар Эшон буванинг қарвонсаройидан ўтиб, сўқмоқ билан Толлиққа томон кетишди.

Мен дадам билан Кулалани йўқотиб қўйган эдим, қайтиб келсам, уйда ўтирибди. Икковининг ҳам оғзи қулоғида. Аям ҳам хурсанд. Маълум бўлишича, дадам мусулмон Болишбекка жарима воқеасини, асбоб-ускунасиз қолганини айтиб арз қилган экан, мусулмон Болишбек ёнида турган одамларга «Устанинг пулини ким олган бўлса дарров қайтиб берсин, бермаса қайтишда ичига милтиқ дори тўлдириб бурнида ўт қўяман», дебди.

Мусулмон Болишбекнинг бу гапи бирпасда бутун қишлоққа тарқалди. Эшитган одам кулар эди.

Дадамдан олинган пулни маҳалла балохўрлари бўлишиб олган экан, Валихон сўфи кўчада фолбиндай олдига қийиқ ёзиб ўтириб, балохўрлардан пулни йиғди ва мулойимсупурги бўлиб, дадамга қайтариб берди.

Эртасига ҳамма оқ байроқларнинг ўрнига қизил байроқ тикилди. Қишлоқда қизил газмол бўлмагани учун одамлар дока, дуда, бўзни кўз оғриганда қуйналаган қизил рангга бўяб осиди. Қишлоқ атторларида қизил ранг қолмади.

Дадам мусулмон Болишбекка арз қилишга қилди, жаримани ундириб олди-ю, лекин бу ёғини ўйламабди: Эргаш қўрбоши қайтиб келса, балохўрлар, аввалбоши Валихон сўфи ўч олса нима бўлади?

Али-лайлак ҳам шу гапни айтди ва қишлоқдан кўчиб кетишни маслаҳат берди.

Али-лайлакнинг қўшни қишлоқ Оққўрғонда қариндоши бор экан, гаплашиб келгани дадамини олиб кетди.

МУҲАММАДЖОН ҚОРИ

Оққўрғон қишлоқ эмас, анжирзор экан. Боғлар, чорбоғларда бошқа мева кўринмайди, нуқул анжир. Биз тушган ҳовли саҳнида икки туп анжир бор экан, очлик бўлишига қарамасдан ҳосилига ҳеч ким тегмабди — олдин пишгани шохида майииз бўлиб, энди пишгани киндигидан сап-сариқ шарбат оқиб ётибди. Бунинг сирини Кулала қаёқдандир билиб олибди: ҳовлининг эгаси бултурги вабода бола-чақаси билан ўлиб кетган экан. Дадам Кулалани уришиб берди, чунки бу гапни аям эшитиб қолса, укам икковимизни қучоқлаб дод солиши турган гап эди.

Ҳовли хийла катта, ўртасида чоғроқ гулзор, сувсизликдан ҳамма гуллар қуриб, фақат гултожихўроз қолибди. Иккита баланд ва ёруғ уй, бир чеккада кичкина бостирма оғил. Аям бузоқчамизни оғилга боғлаб чиқар экан, умрлик орзуси ушалгандай яйраб: «Энди бу ердан кўчмайлик, дадаси. Сиз ҳам қадамнингизни билиб босинг, биров билан чап чиқишманг, беш маҳал намозни канда қилманг», деди.

Дўкон ҳовлига яқин, қумлоқ майдоннинг нарёғидаги уч айрилишда, айрилишнинг ўртасидаги алланима деган мазорнинг рўпарасида; мазор эса анҳор бўйидаги кекса тутнинг остида бўлиб, устига таканинг шохи ва соқоли осилган лой гумбаздан иборат эди.

Бу ерда ҳам иш йўқ. Ҳамма далада. Қишлоқда пашша учмайди. Мен янги ҳовлида аям билан қолиб, дадам билан Кулала чарх кўтариб дала айланишар, кечқурун мошоқ, бир халта-ярим халта дон кўтариб келишар эди.

Дадам бир куни хуфтон намозидан «Катта мачитда қўқонлик Муҳаммаджон қори «усули жадид» деган янги мактаб очган, уч ойда болани хат-саводли қилармиш», деган гапни топиб келди.

Дадам эртасига эрталаб мени катта мачитга бошлаб борди. Биз мачит ҳовлисининг чап томонидаги қатор учта ҳужрадан биринчисининг дарчасига рўпара бўлганимизда ичкаридан қоп-қора соқол-мўйлаби бодраб чиққан, ўзи тўладан келган, бир кўзи билинар-билимас ғи-

лай бир киши югуриб чиқди ва дадам билан сўрашганидан кейин менга ҳам қўл берди, қўлларимни мушукнинг қорнидай юмшоқ ва иссиқ ҳовучига олиб силтаб қўйди. Унинг менга қўл берганидан аллақандай, худди бир газ ўсгандай бўлдим, вақтим чоғ бўлиб кетди. Шу чоққача ҳеч ким мен билан қўл бериб сўрашмаган эди. Муҳаммаджон қори шу экан.

Мактаб деганда менинг кўз олдимга мачитнинг ташландиқ ҳужраси, бўйра, урушқоқ жўжахўроздай бўйни қип-қизил ва ҳожи дўппи кийган Валихон сўфи келар, қулоғимга болаларнинг чуғур-чуғури, «апаламза ал» эшитилар эди. Муҳаммаджон қори Валихон сўфига сира ўхшамагани сингари, бу мактаб ҳам Валихон сўфининг мактабига буткул ўхшамас, болалар паст-баланд қоқилган саккиз қатор тахта — партада жимжит китоб ўқиб, хат ёзиб ўтиришар эди.

Бошқа нарса бўлмагани учун дадам бир оз пулни дастурхон қилиб келган экан, домла олмади, ҳатто хафа бўлди. Дадам кетди. Домла мени гапга солди. Мен унинг сўроқларига жавобан Валихон сўфида бир оз ўқиганимни, дадам хат танитганини, дадам ўқиган китобларнинг номини айтиб бердим. Домла нонхўрак олдида мени болаларга танитди: «Зеҳни ўтқир бола, мактаб кўрмасдан хат танибди, ўртоқ бўлинглар», деди. Болалар менга ҳавас билан қараб-қараб чиқиб кетишди.

Домла мени тўхтатди.

— Эртадан сенга китоб, дафтар, қалам бераман, ўқийсан, хат машқ қиласан,— деди.— Тилинг салгина чучук экан, майли, тутал айтиб юрсанг бурро бўлиб кетади. Қани, айт-чи: тутнинг томирини турп тутиб турипти, турпнинг томирини тут тутиб турипти!

Мен бу тутални дабдурустан айтолмадим. Ҳақиқатан, тилим чучук, кўп сўзларга келишмас, лекин буни ўзим эмас, ҳатто ота-онам ҳам пайқамаган ё эътибор қилмаган экан. Тутални эртасига домлага шаррос айтиб бериш учун уйда хўп машқ қилдим. Аям янги мактабнинг биринчи сабоғидан хафа бўлди, лекин домла буни нима мақсадда ўргатганини эшитиб, уни хўп дуо қилди, укам Умаралига ҳам ўргатди. Эрталаб қарасам, дадам ҳам тутал машқ қилиб махсисини кияётибди.

Эртасига тутални тез-тез айтолмасам ҳам, ҳарқалай, домлага шаррос айтиб бердим ва бошқа тутал ўргандим: «Бир токчада уч токча, уч токчаси бир токча...»

Ундан кейин «Устоди аввал» деган китобдан ўқиш ва хат машқ қилиш учун сабоқ олдим. Дадам китоб

ўқиганда сатрларга кўз югуртириб сўзларнинг шакли ёд бўлиб қолгандай, бу сўзларни кўмир билан деворларга, эшикларга ёзиб юриб хатга ҳам қўлим келиб қолган экан. Икки ой ўтар-ўтмас «Гулшани дилафгор», «Болалар боғчаси», «Ажойибул махлуқот» сингари китобларга, Абдулла Авлоний, Тавалло, Сўфизода, Сидқий, Завқийнинг «абётлар»ига тишим ўтадиган, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг иншо китобидан мактуб, турли ҳужжатлар нусхасини чиройли қилиб кўчирадиган бўлдим.

Пешқадам болалардан Сотиболди Фузулий, Ҳатам Хўжаҳофиз, Турсунқул Бедилдан дарс олар, домла буларга янги дарс берганда мени чақириб ёнига ўтқизар эди.

Домламизнинг айтишига қараганда, биз олти бола куздан бошлаб фаронзм ва харита ўқишимиз керак эди, бироқ бу илмлар бизга nasib бўлмади.

Мачитнинг қатор уч ҳужрасидан бири мактаб, иккинчисида домламиз ўтирар эди, учинчисига Бухорода таҳсил кўрган ака-ука Қутбиддин ва Ҳусниддин деган муллаваччалар кўчиб келишди. Булар Бўрманғит маҳалласидан марҳум Сайфиддин ҳожининг ўғиллари бўлиб, аввал Қўқондаги Бузрукхўжа мадрасасида, ундан кейин бир оз вақт Бухорода таҳсил кўрган, замона нотинч бўлгандан кейин ўқишни ташлаб келишган экан. Ака-ука иккови ҳам новча, озғин, соқол-мўйлаби сабза урган; икковининг ҳам эғнида бўз халта кўйлак, алак авра тўн, бошида анжир нусха кичкина салла; иккови ҳам майин товуш билан иложи борица қироат-тиловат мақомида сўзлар, мачитни «масжид», супургини «суфурги», ҳамма болани «валад»¹ дер эди. Бўрманғитдаги отасидан қолган ўз ҳовлисида турмай мачитнинг ҳужрасига суқулишдан икковининг муддаоси мачитга ўрнашиб олиш — Қутбиддин домламиздан сўфиликни, Ҳусниддин мактабни тортиб олмоқчи экан. Биз буни ака-уканинг домламиз ҳақида орқаваротдан айтган гаплари, ҳар нарсадан бир ишқал топмоқчи бўлиб қилган ғанимлик кирдикорларидан билар ва ўзаро сўзлашар эдик. Бир куни, домла пешинга азон айтганида, Қутбиддин мачитнинг жиловхонасида ўтирган бир-иккита мўйсафидга соатини кўрсатиб: «Азонни ярим соат олдин айтди», деб кулибди; Ҳусниддин Ҳайдар деган боланинг дадасига: «Сув олгани ҳовузга чиққан хотинларга

¹ В а л а д (арабча) — бола.

«Домлаларинг намозлик ўргатадими?» деб сўрабди. Шундан кейин домла азон маҳалида Қутбиддиндан соат сўрайдиган, таҳорат олгани мачитнинг орқасидаги ҳовуз бўйига чиққанида бошига рўмол ёпинадиган, ҳар куни дарсдан кейин бизни чуғурлатиб намозлик ўргатадиган бўлди. Бироқ ғийбат, фитнес-фасодларга домланинг эътибор қилмаслиги ҳам ака-уканинг жиғибийронини чиқарар эди, эътибор қилиши ҳам.

Бир куни туш пайтида мактабнинг эшиги олдида Қутбиддиннинг шовқини, домламининг босинқи товуши эшитилди. Мен дарча олдида ўтирар эдим, қарадим.

— Кекирдакка зўр бермасинлар,— деди домла қаттиқ шивирлаб,— худойи таоло одам боласига забон ҳам берган!

Қутбиддин узун енгини тирсагига суриб, домлага қўлини пахса қилди:

— Ўз қишлоғимизда масжид, мактаб турганда биз қаёққа борамиз? Биз чеккан риёзатнинг қадр-қиймати бўлмаса ҳам Бухоройи шарифнинг қадр-қиймати бордир? Масжиднинг эшиги олдида ҳамиша битта-иккита от боғлоқлиқ туради, бинобарин, сизга хат, ариза ва бошқа бало-баттарлар ёздиргани узоқ жойлардан ҳам одам келиб туради, шундан келадиган даромад кифоя эмасми?

Домла бош чайқаб кулди:

— Мен бу ерга сўфилик қилиб, мактаб тутиб нон топгани келган эмасман, падари бузрукворим ўзларига тўқ киши. Мен қишлоққа илм-маърифат уруғини сочгани келганман.

Қутбиддин заҳарханда қилди:

— Жадидлик уруғини сочгани келганман, денг! Ҳамани тўртинчи қиламан, денг!

— Жаҳолат! Жадидга нима қипти? Жадид — янги, усули жадид — янги усул, деган гап, жадидлик куфрми?

Қутбиддин унинг сўзига қулоқ солмади:

— Сизнинг жадидлигингиз, саллаю каллангиз, бутун илмингиз Бухоройи шарифнинг бир дона ғиштига арзирмикан?

Домла мактабга томон кўз ташлади. Унинг хиёлгина ғилай кўзи хижолатданми ё ғазабданми буткул ғилай бўлиб кетди, лекин товуши ўзгармади:

— Албатта, Бухоройи шарифнинг ҳар бир ғишти илм, ҳар бир тоши ҳикмат, лекин хазинага кирган мушук зарга қарамайди, сичқон овлайди!

Домла шундай деди-ю, мактабга кирди-кетди. Қутбиддин унинг кетидан кўзларини ўйнатиб: «Алфози қабеҳа»¹ деганича қолаверди.

Орадан уч-тўрт кун ўтиб мактабга беқасам тўн устидан уч-тўртга шоҳи белбоғ боғлаган, елкаларига ўқ осган новча бир киши кириб келди. Домла уни дарров ҳужрасига олиб кирди. Бу одам қўрбошининг понсоди экан. Анчадан кейин домла ранг-қути ўчиб понсод билан чиқди. Понсод унинг кўз олдида бизга парталарни буздирди, тахталарини мачитнинг саҳнига уйдириб, ўз қўли билан ўт қўйди.

Понсод кетди.

Шу куни пешин намозига азонни Қутбиддин айтди.

Пешиндан кейин домла ҳужрани бўшатди. Биз унинг китоб, кўрпа-ёстиги ва бошқа нарсаларини мачитнинг орқасидаги тор кўчада турадиган бир одамнинг қазноғига ташиб бердик.

Мен воқеани ота-онамга айтдим, бу кунларда укам Умарали оғир бетоб эди, ҳеч бирининг қулоғига гап кирмади.

БИР БОШГА ИККИ ҲЛИМ

Укам Умаралининг аҳволи кундан-кун оғирлаша бошлади. Дадам унинг касалини «кўз»дан кўрар эди.

Умарали жуда бўлиқ, шўх, тили ниҳоятда бийрон бола эди. Дадам ҳар куни ишга кетишда ҳам, ишдан қайтиб ҳам уни қўлига олар, суяр, чуғирлатар, гапларига, қилиқларига завқ қилиб кулар эди. Онам уни «суқ кўз»дан асраб, тўни, ҳатто кўйлақларига ҳам кўз-тумор, кўзмунчоқ таққан, ҳар куни эртаю кеч унга исриқ солар эди.

Ўша машъум шанба куни эрталаб дадам бсмдод намозидан чиқиб дўконга томон бурилганида қараса, Умарали эшигимиз олдидаги қумтепада ўзидан икки ёш чамаси катта бола билан олишаётган экан, болани йиқитибди, қумга босиб устига миниб олибди. Мачитдан чикқан бошқа намозхонлар ҳам буни кузатиб туришган экан, ҳаммаси ёқасини ушлабди. Шунда дадам кўз балосидан қўрқиб ичида «ўҳ» деб қўйибди.

Умарали ўша куни кечқурун иситмалади, эртасига куни бўйи кўзини очмасдан иситмада ёниб ётди; учинчи куни бетоқат бўлиб, инқиллаб ўзини уёққа-бу ёққа ташлади; баъзан қизарган кўзларини катта очиб, гоҳ

¹ Алфози қабеҳа — қабиҳ сўзлар.

дадамга, гоҳ аямга жавдираб қарарди. Фарзанд доғида куя-куя жизғанақ бўлиб қолган ва ҳозир Умаралининг ҳар бир инқиллаши юрагига чўғдай тегаётган аям, назаримда, тин олгани ҳам қўрқар, ҳаракатлари, гапларидан савдойи одамга ўхшар эди. Дадам унга тасалли-таскин бериш учун ўзини ҳарчанд оғир тутишга уринса ҳам ўтирар-турарини билмас, Умаралига дам-бадам исриқ солар, нажот излагандай ҳадеб кўчага чиқар, кўчадан ҳар сафар бир илинж билан қайтар эди.

Салласи каттакон бир домла келиб Умаралига узоқ дам солди, кейин дадамга юзланиб: «Азизларга бир жондор кўтаринг», деди. Дадам худди «азизлар мана буни олсину ўғлимни берсин» дегандай оғилдан дарров бузоғимизни етаклаб чиқди ва уни Шоҳимардонга атаб, домладан фотиҳа олди.

Эртасига бир хотин келиб Умаралини чилдирма билан «кўчирди».

Умарали кечасию кундузи иситмада ёниб инқиллар, баъзан жиндаккина мизғигандай бўлса яна кўзларини катта очиб, жонини қўйгани жой тополмай ўзини гоҳ дадамнинг, гоҳ аямнинг қучоғига отар эди.

Табиб келди, укамнинг томирини ушлаб кўрди-ю, кабоб буюрди. Кулала бутун қишлоқни қидириб дориликка беш пайса¹ гўшт топиб келди. Дадам икки тўғрам гўштни оташкуракда чўққа тутиб кабоб қилди, Умаралини қучоғига олиб, кабобнинг селини унинг оғзига томизди. Қисқа-қисқа инқиллаб турган бола бирдан жим бўлди. Мен суюниб кетдим. Бироқ дадам, елкалари силкинди-ю, пешонасига икки-уч шаппалаб ҳўнграб юборди. Аям нима ҳодиса рўй берганини дарров уқмади шекилли, укамни унинг қучоғидан юлиб олди ва бир неча вақтдан кейин дод солди. Мен айвоннинг устунини қучоқлаганимча қотиб қолдим.

Дадам пешонасига шақ-шақ уриб товуш чиқармай тўлганар, Шоҳимардон, ҳамма азиз-авлиёларни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкар эди.

Қўни-қўшни кирди. Букчайиб қолган бир кампир ҳануз азиз-авлиёларни чангитиб сўкаётган дадамни боқмоқчи бўлди.

— Ҳай-ҳай, болам, ҳар иш худодан-а, кофир бўлади киши!..

Дадам телба бир аҳволда ҳамла қилиб тоқчада турган қуръонни олди-ю, қулочкаш қилиб ерга ўрди,

¹ П а й с а — тахминан йигирма грамм,

— Мана кофир!— деди ва бунга қаноат қилмай, ер да ётган қуръонни тепиб юборди.— Мана кофир!..

Қуръоннинг чипор муқоваси бир томонга, ўзи бошқа томонга учиб кетди. Қампир додлаб ўзини қуръоннинг устига ташлади.

Дадам айвоннинг устунига санчиб қўйилган пичоқни олиб, югурганича оғилга кирди, бузоқни етаклаб чиқди-да, икки оёғидан кўтариб ерга урди ва бўйнига пичоқ тортиб юборди.

— Мана кофир! Мана кофир!.. Гўштини итларга бераман!

Сўйилган бузоқ жонҳолатда ўридан турди, боши бир томонга қийшайганича бориб деворга урилди ва йиқилиб типирлай бошлади. Ер, девор, дадамнинг усти боши қонга беланди.

Бирпасда ҳовли эркак-аёл, бола-чақага тўлди. Эркаклар ҳамон қуръонни, худони чангитиб сўкаётган ва бузоқни тилка-пора қилиб итга ташламоқчи бўлган дадамини ушлаб бир чеккага ўтқазиди. Аёллар ҳушдан кетиб қолган аямнинг бағридан мурдани олиб уйга киришди. Кимдир менга сув ичирди...

Умаралини намозгарга яқин замбилда олиб кетишди. Мен қисқа-қисқа нафас олиб ҳушдан кетиб ётган аямнинг ёнидан жилмадим. Хотинлар овоз солишди.

Аям эртасига ҳушига келди, йиғи бошлади.

Дадам дам-бадам ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини ютиб, аямга тасалли берди, тақдири азал, одамнинг умри, бир томчи кабобнинг сели Умаралининг охириги ризқи экани ва яна алланималар ҳақида гапирди.

Орадан бир ҳафта ўтиб мен домламиз ва мактабдан хабар олгани бордим. Мактаб мачитнинг орқасидаги тор кўчага, бировнинг отхонасига кўчибди. Мактабда энди фақат ҳафтияк, қуръон ўқилар, болаларни домла ҳар куни пешин намозини ўқигани мачитга олиб чиқар экан.

Домла болаларни урадиган одат чиқарди, бир куни қуръон ўқиётиб бир сўзга тилим келишмагани учун бир шапати туширди. Аламимдан ўша сўзни чимчилаган эдим, қуръоннинг варағи тешилиб кетди. Домла буни пайқаб қолди яна бир шапати едим.

Совуқ тушгунча ташқарида, совуқ тушгандан кейин оғилда тўнғак ёқиб унинг атрофига тизилишиб ўқидик.

Мен қиши билан қуръонни «Таборақ»гача ёд олдим.

Ҳаммамизни домла мумкин қадар қаттиқроқ шовқин солиб ўқишга мажбур қилар эди.

Баҳор кечаларининг бирида дадам арава олиб келиб ваҳима қилди:

— Эргаш қўрбоши ҳукуматга «урушадиган жойингни кўрсат» деган экан, ҳукумат «мен сен билан Оққўрғонда урушаман» дебди. Эрта-индин Оққўрғонда уруш бошланар эмиш. Уруш ўтгунча Қўқонга бориб турмасак, оёқости бўламиз. Қани туринглар, вақтида қочиб қолайлик,— деди.

Аям йиғи бошлади.

— Вой, мен Умаралининг ҳайитини ўтказмасдан қаёққа бораман! Қачонгача мен болаларимнинг гўри-ни ғариб қиламан! Худоё темирчилик ҳунар бўлмай ўлсин!

Менинг ҳам кўнглим бузилиб кетди, йиғладим, назаримда, биз ҳозир шаҳарга жўнасак, Умарали гўридан чиқиб, орқамиздан қараб қоладигандай бўлди. Қулала ҳам йиғлаб юборди.

Дадам ҳаммамизни юпатди:

— Эргаш нима ўзи, Сибирдан қочган битта ўғри-да! Тўп-тўпхонаси бўлмаса, хазинаси бўлмаса, ҳукумат билан қанча урушади; бир чўқишда қочади, қайтиб келамиз... Уруш бўлган жойда талон ҳам бўлади, эҳтиётдан «Зингер»ни олиб кетамиз.

Уйда «Зингер»дан бошқа пулга арзийдиган нарса бўлмагани учун қуруқ бўйимиз аравага чиқдик. Аям аравада «Зингер»ни паранжиси остига олиб ўтирди.

Бу шошилич кўчишнинг асл сабаби Қўқонга борганимизда маълум бўлди: Оққўрғонда уруш-пуруш йўқ. Эргаш қўрбоши ўз қишлоғи Бачқирда ўрда солаётган экан, дадам шу ўрдада тақачилик қилиши ва яроғ-аслаҳа устахонасида ишлаши керак экан. Эргашнинг бир понсоди шу ҳақда Эргаш номидан дадамга гапириб, Бачқирга кўчгани икки кун муҳлат берибди, чоршанба куни эрталаб арава юборадиган бўлибди.

Оққўрғоннинг суви минбаъд бизга ҳаром бўлганини эшитиб аям дод-фарёд кўтарди, ўзини урди, сочини юлди: назарида Умарали ҳайит тонгида гўридан туриб мунгайиб шаҳар йўлига нигорон бўлиши унга яна бир фарзанд доғидай ва боласининг бир бошига келган иккинчи ўлимдай бўлди.

Рўзгоримиз, дўконимизнинг асбоб-ускунаси Оққўрғонда қолиб кетди.

ҚҰҚОН ХАРОБАЛАРИ ОРАСИДА

Қўқонга нонушта маҳалида кириб келдик. Шаҳарга киришимиз билан аям яна йиғи бошлади — амакимнинг уйига тушишимизга унинг сира-сира хоҳиши йўқ эди; «Сен ҳам айт, йиғла» деб мени туртди, биқинимни чимчилаб олди. Мен йиғламасданоқ дадам кўнди. Биз Кўмир бозоридаги кичик аммамнинг уйига тушадиган бўлдик.

Дегрезликдан Кўмир бозоригача харобалар орасидан ўтиб бордик. Йўл бўйидаги уйлар, дўконлар куйган, емирилган Катта Чорсу атрофидаги дўконлар, тимлардан ном-нишон йўқ. Омон қолган масжид жоме олдидаги ва рўпарасидаги харобалар орасида оламлар савдо-сотиқ билан машғул: бировнинг елкасида эски кийим-кечак, биров ерга идиш-товоқ, темир-терсак, биров ранг-баранг кўрпа ёйиб, биров чала куйган тахта, ёғоч уйиб ўтирибди. Гадоё кўп...

Аям аммамнинг уйига тушгани рози бўлди-ю, лекин йўл бўйи ёш боладай ғингшиди: «Уста Мўмин ўзи аёлманд одам, шундай очлик замонда бировнинг нонига шерик бўлиш инсофданми! Рўзгор йўқ, дўкон йўқ, иш йўқ...» Дадам қўлида ҳунари борлигини, ҳунарли одам ҳеч қачон оч қолмаслигини айтиб, унга тасалли берган бўлди.

Кўмир бозори ҳам куйган, хароба, Мадрасаи-хон пештоқининг бир чеккаси ўпирилиб тушибди. Қатор ҳужралардан баъзи бирининг эшиги йўқ, қоп-қорайиб турибди. Аммамнинг уйи жуда ичкарида бўлгани учун ҳеч бир зиён заҳмат етмабди.

Аям эшикдан кириши билан аммамни қучоқлаб, Умарали ҳақида дард-ҳасратини айтиб йиғлади. Аммам, унинг қизлари, ҳаммамиз йиғладик. Дадам қуръон ўқиб ҳаммани юпатгандан кейин кўчага чиқиб кетди.

Аммам отнинг суягидан бир қозон шўрва қайнатди.

— Илгари билмас эканмиз, отнинг суягидан ҳам яхши шўрва бўлар экан, — деди. — Ҳукумат бирлашингиз деган, бирлашган одамларга нон-книшка беради. Биз бирлашганлардан, ҳар куни гоҳ битта, гоҳ чоракам битта гардиш бўлка оламиз.

Шўрва сузилди. Аммам чоракта қаттиқ гардиш бўлкани теша билан ушатиб ярмини дастурхонга қўйди. Шўрвани ичдик. Бошқаларни билмайману, суяк шўрва Кулала икковимизга зўрлик қилди...

Овқатдан кейин аям билан аммам бояги қолган нонни олиб кампирни кўргани амакимникига кетишди. Аммамнинг катта қизи Улмасой бошига тўнча ёпниб икки синглиси ва Кулала икковимизни томоша қилдиргани кўчага олиб чиқди. Бойтакўприк, Гишткўприкка бордик, ундан нари ўтгани кўрдик: ҳаммаёқ чордевор, хароба, Улмасойнинг айтишига қараганда, чекка маҳаллаларни тез-тез босмачи босиб турар, завод гудок берса қочиб кетар экан.

Қайтдик. Улмасой бизни Мадрасани тўнқаторга бошлаб кирди. Бу ерда очларга овқат улашилар экан. Мадрасанинг ҳовлиси лиқ тўла қари-қартанг, жулдур кийган ва бўйни ипдай болалар. Ҳамманинг қўлида сопол, заранг, тунука коса... Аммамнинг қизлари ҳар кун шу маҳалда келиб овқат еб кетишар экан. Улмасой қаёқдандир сопол тоғорача топиб келди. Ҳовлининг бир чеккасига қурилган дошқозондан одамларнинг косасига бир чўмичдан овқат сузиб бераётган баджаҳл чол бизни санаб, тоғорачага беш чўмич атала қуйиб берди. Биз навбатма-навбат тоғорачани кўтариб аталани ичдик.

Уйга қайтдик. Аям билан аммам келишган экан. Аямнинг кўзлари қизарган, қовоқлари шишган эди. Бунинг сабаби дадам келганда маълум бўлди: кампир Умарали тўғрисида кўнгил сўраш, аямнинг кўнглини кўтариш ўрнига: «Дўхтирхонада туғилган бола нима бўлар эди!» дебди.

Кечқурун уста Мўмин келди. Дадам у билан кундузи кўришган, аҳволимизни айтган экан. Узоқ маслаҳат қилишди. Аммам тушунмасдан-билмасдан «биз бирлашганлардан» деб юрган экан, аслида эри уста Мўмин «бирлашган» эмас, касабалар иттифоқига аъзо бўлиб кирган экан. Уста Мўмин дадамга иттифоққа киришни маслаҳат берди. Бироқ бир нарса тишга тегиб қолди: иттифоққа кирган темирчиларнинг ҳаммаси ўз дўкониди ва ўзининг асбоб-ускунаси билан ишлар, ҳукумат уларга темир, кўмир берар, темирчи ясаган нарсасини ҳукуматга топшириб, ойлик, нон-книшка ва ойда уч газдан чит олар экан. Дадамнинг на дўкони бор, на асбоб-ускунаси, манман деган уста бўла туриб бировга босқончилик қилишни истамас эди. Бундай таклифни қилгани, чамаси, уста Мўминнинг ҳам оғзи бормади.

Уста Мўминнинг ўзи беш жон, биз тўрт жон. Буларнинг нонига шерик бўлишимиз на аммамга, на унинг эрига ҳеч қанчалик малол келмаса ҳам, «меҳмоннинг иззати уч кун», дадам диққат, эрталаб чиқиб кетганича

кечқурун келарди. Аям уни зихнар, «ҳеч бўлмаса Кулалани бир ишга жойлаб қўйинг» дер эди. Кулала уста Мўминга қарашса ҳам нон-книшкеси йўқ, назаримда, дадам уни рўпара келган ишга жойлаб, шундай яхши шогирдни қўлдан чиқаргани кўнгли бўлмас эди.

Орадан беш-олти кун ўтганда Кулаланинг акаси Додархўжа келди. Додархўжа Қудашдан қувилганидан кейин Қўқонга келиб бирмунча вақт ҳаммоллик қилибди; аввал Тўхлимерганда, ундан кейин Ганжиравонда бировларнинг жувозини ҳайдабди, ёғини сотибди; уруш ўтиб шаҳар тинчиган ва Ганжиравон нотинч бўлгандан кейин Кулалани қидириб Қўқонга келибди, Бувайдига борибди, биздан дарак тополмай яна Қўқонга келибди; шундан бери мешкобчилик қилиб юрган экан, энди Кулалани топиб ўз юрти Қоратегинга кетмоқчи эканини айтди. У: «Битсин бойлар, битсин золимлар!» деган гапдан оғзи қулоғида, ҳай-ҳай қилинмаса, Қоратегинга жўнаш олдида Қудашга бориб Розик вофуруш ва амин билан «икки оғиз гаплашиб» келишдан ҳам тоймас эди.

Дадам ўйлаб-нетиб ўтирмасдан Яйпандан орттирган «Зингер»ни сотиб, пулининг ярмини Кулалага тутқизди; уста Мўмин, уста Ҳомиджон, уста Ароқул, амаким ва бошқа усталарнинг биридан омбур, биридан михсандон, биридан хойис, болға, босқон, «мусулмон дам» олиб, уста Кулаланинг тўрт ишкалини бут қилди ва «ҳасти Довуд мадад қилсин», деб фотиҳа берди. Ака-ука ўзида йўқ хурсанд эди. Қоратегинликлар Фарғонага келишда ҳам, Қоратегинга кетишда ҳам ҳар қанча юк бўлса орқалаб Уратепа орқали доvon оша пиёда юришар экан, иккови эрта саҳарда йўлга чиқадиган бўлди. Уста Мўмин «ҳеч бўлмаса Ховосгача поездда боришин», деб идорасидан қоғоз келтириб берди, поездга қоғозсиз чиқарилмас экан. Эртасига буларни уста Мўмин билан дадам станцияга кузатиб чиқди. Мен ҳам бордим. Станцияда узоқ қолиб кетдик, ниҳоят, уста Мўмин унга-бунга учраб патта олди. Иккови умрида поездга тушмаган экан, шошиб-ҳовлиқиб, қизил вагонга чиқди. Поезд жилганда Кулала менга қараб кўзига ёш олди. Мен ҳам йиғлаб юбордим.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, дадам Қипчоқариқдан ҳовли топиб келди. Аммам кўрпа-ёстиқ, амаким қозон-товоқ, бошқа таниш-билишлар чойнак-пиёла дегандай, ҳар ким баҳоли қудрат қарашиб, ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли амакимнинг ҳовлисига яқин Муҳаммадражаб де-

ган баззознинг меҳмонхонаси экан. Уй битта бўлса ҳам, илгари ўрис ўтирган, ости тахта пол, усти лампа, оппоқ ва озода эди.

Дадам ҳар куни азонда чиқиб кетар, пешинда бизга ғишт бўлка, кателокда яхши-яхши овқатлар келтириб берар, яна кетиб шомга яқин келар эди. Менинг қила-диган ишим, борадиган ерим йўқ. Ғаффоржонни унча хушламасам ҳам ўшанга ишқаланадиган бўлдим, бир-мунча вақт бирга ўйнаб юрганимиздан кейин икки ҳодиса сабаб бўлди-ю, ундан узил-кесил кўнглим қолди.

Бир куни Ғаффоржон мени станция йўлидаги бир харобага бошлаб борди. Урушдан олдин бу ерда ҳар хил дўконлар, лавкалар бўлган экан. Ғаффоржон бир тепаликни кўрсатиб, шу ерда бўр борлигини айтди. Қарасам, ҳақиқатан, тепаликнинг бир томонини қазиб одамлар бўр олганлиги кўриниб турибди. Икковимиз ўша ерни қазидик. Муштдай, ёнғоқдай анча бўр қазиб олганимизда тепамизда бўқоқли, қора шим, итёқа калта кўйлак, қора ва ялтироқ соявони синиқ шапка кийган, ёнига тўппонча осган новча бир киши пайдо бўлди. Мен, «бу одам ҳозир бизни уришиб беради», деган хаёлда этагимдаги бўрни ташлаган эдим, Ғаффоржон «қизил соқчи» деди-ю, ишини қилаверди. Қизил соқчи чуқурнинг бўйига ўтирди, бизни гапга солди, ота-онамизни, маҳалламизни сўради. Ғаффоржон қипчоқ-ариқлик уста Абдураҳмон темирчининг ўғли эканини айтди. Мен дадамнинг номини айтдим, лекин нима иш қилишини айтолмадим. Соқчи мени чуқурдан тортиб олди, ёнига ўтқазди ва гапга солди.

— Нега даданг кийим-бош қилиб бермайди?— деди.

Мен Ғаффоржонга қараганда жулдур кийимда эканимни энди пайқадим.

— Дадамнинг пули йўқ,— дедим.

Соқчи ота-онам борлигига ишонмади шекилли, гапни айлантираверди. Мен ота-онам борлигига Ғаффоржонни гувоҳ қилмоқчи бўлиб орқамга қарасам, Ғаффоржон кетиб қолибди.

— Мен сени ҳозир бир яхши жойга олиб бораман,— деди қизил соқчи,— тўйгунингча овқат ейсан, кийим-бош қилиб беришади, ўқийсан..

Мен йиғладим.

— Бормайман, ўқимайман, ўзим ўқиганман!— дедим.

Соқчи у десам — бу деди, бу десам — у деди, қўй-мади: қочмоқчи бўлган эдим, йўлимни тўсиб билагим-

дан маҳкам ушлаб олди. Унинг қўлидан қочиб қутулишимга кўзим етмай, йиғлаб, ёлвориб кетавердим.

Хароба, баъзан обод кўчалардан узоқ юриб, атрофи ёғоч панжарали каттакон бир ҳовли олдида тўхтадик. Ҳовлининг кўча эшиги олдида мен тенги икки бола бир қулочдан келадиган таёқни елкасига қўйиб ғоз турар эди. Буларни кўриб, «шу эшикдан кирсам қайтиб чиқмас эканман-да», деган хаёлда юрагим орқамга уриб кетди.

Ҳовли ғиж-биж бола, шовқин. Ичкарига кирдик. Қизил соқчи мени баланд иморатнинг зинасида йиғлаб ўтирган бир болани юпатаётган нўғой хотинга топшириб чиқиб кетди. Бола нуқул:

— Мен очлар мактабида ўқимайман,— деб йиғлар эди.

Нўғой хотин унинг бошини силар экан:

— Ким айтди сенга очлар мактаби деб, очлар мактаби эмас, дорилшафақа!— деди.

Барибир «дорилшафақа» деган сўз унга тасалли бермади. Мен ҳам йиғладим.

Қоронғи тушгандан кейин панжарадан ошиб қочиб кетдим.

Уйда роса хавотир бўлишган экан, лекин мени ҳеч ким уришмади, воқеани эшитиб кулишди.

Шундан кейин Гаффоржон билан бир ҳафтача кўришмадим, кўришгим ҳам келмади. Катта кўчадан Мамажон деган бошқа ўртоқ топиб олдим. Унинг дадаси Қулмат қизил соқчи бўлиб, дадам билан таниш экан.

Мамажон бир куни мени Гиштлик мачитдаги патир-путурга¹ бошлаб борди. Бу ерда жўхори берар экан. Патир-путурда бизнинг маҳалладан уч-тўрт бола, буларнинг ичида Гаффоржон ҳам бор эди. Булар жўхори олгандан кейин ҳаммамиз қайтдик. Мамажон йўлда қолди. Нима бўлди-ю, Гаффоржон хотин олганидан гап очилди. Болалар бунга ишонишмас, «Хотинни қанақа боқади», деб кулишар эди. Гаффоржон: «Хотин олганман, хотиним бор», деб туриб олди. Болалардан бири ҳасад қилгандай:

— Хотин олгани билан ўзи олиптими, дадаси олиб берган,— деди.

— Хотинни ҳаммага ҳам дадаси олиб беради-да!— деди Гаффоржон.

Болалардан яна бири:

¹ Кооператив.

— Хотин ўз-ўзингникими, нима қилсанг қилаверасанми, ура оласанми?— деди.

Ғаффоржон керилди.

— Ураман! Улдириб қўяман!

Бомалар ишонмаган бўлиб уни гижгижлашди. Ғаффоржон ҳозир бориб хотинини урадиган бўлди. Ҳаммамиз унинг кетидан бордик, биров рўпарадаги томга, биров деворга, биров толнинг каллагига чиқди. Мен кўча эшигининг тирқишидан қараб турдим. Абдураззоқ ямоқчининг катта қизи Омина ҳовлининг ўртасида бош ювмоқда, сочига қатиқ суркаб шох қилиб қўйган, каттакон қора қумғондан тоғарачага сув қуймоқда эди. Ғаффоржон тўғри бориб унинг калласига қўйиб-қўйиб юборди. Омина бирон гуноҳ қилган бўлса-ю, Ғаффоржоннинг уришини билса, эҳтимол, бошини ушлар ё қочар эди бошига тўсатдан шапалоқ тушгани учун қўрқиб кетди-ю, тура солиб Ғаффоржоннинг юзига чанг солди. Ғаффоржон тепмоқчи бўлиб оёғини кўтарган эди, Омина оёғидан ушлаб улоқтириб юборди. Ғаффоржон чалқанча йиқилди ва эркаклиги тутиб кетди-ю, ўрнидан туриб унинг сочига чанг солди. Бўлди уриш, бўлди муштлаш... Биз қўрқиб тумтарақай бўлдик.

Мен ҳовлига келиб, бўлган воқеани аямга айтиб бердим. Аям аввал хўп кулди, кейин қовоғини солиб: «Бунақа гапларни гапириб юрма, уят бўлади», деди. Кейин билишимча, амаким ўша Абдураззоқ ямоқчидан қолган Нисобувини хотин қилиб олган, унинг катта қизи Оминани Ғаффоржонга фотиҳа қилиб қўйган экан.

Ғаффоржоннинг бутун тентак-тантқликлари, ёшига номуносиб эрка-инжиқликлари, мени соқчининг қўлига ташлаб қочиб кетгани ҳам бир бўлди-ю, бу қилмиши ҳам бир бўлди. Шундан кейин Ғаффоржон менинг учун етти пушти бегона, сўзлари, кийим-боши, ҳатто ўзи ҳам ўзига ярашмайдиган бўлди қолди.

Шу-шу бўлди-ю, Ғаффоржондан буткул кўнглим қолди. Буларнинг ҳовлиси илгари ҳам кўзимга кечаси ёнидан ўтгани одам кўрқадиган бир харобадай кўринар эди, бунга яна нимадир қўшилди. Бу ҳовлига узоқдан кўзим тушса ҳам одамларнинг елкасида тебранган Савринисонинг тобути, қизининг ўлимини эшитиб йиғлагани дармони етмаган онаси, кўрпа-ёстиқ ортиб ғалтак-арава суриб кетаётган Азим дудуқ, бўйи бир қарич, соқоли уч қарич чол — Ғаффоржон кўз олдимга келар эди.

Айни қовун пишиғи эди. Бир куни дадам шом пай-

тида иккита қовун кўтариб келди. Унинг бошида тепаси учлик, пешонасига қизил юлдуз тақилган, болалар айтмоқчи, сентр шапка, эғнида қора, калта кийим, оёғида каттакон этик. Мен ҳайрат ва қувончдан қичқириб юбораёдим. Аям гаранг бўлиб қолди, нафаси титраб, бир нималар деди. Дадам ўтириб қовунни сўйди, каржлар экан, кулди.

— Ҳар куни ёғлиқ-ёғлиқ овқат олиб келганимда ҳайрон бўлмадинг, бу овқатлар қаёқдан келаётибди, деб бир оғиз сўрамадинг, энди шапкамга қараб ҳайрон бўласанми?

Аям йиғлади.

— Сиз урушга кетиб қолсангиз биз нима қиламиз?

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман, уруш шу ернинг ўзида, эшитмаяпсанми, шу ўн-ўн беш кун ичида босмачи Ходабозорини босди. Бақачорсини босди, Дегрезликни босди... Жуда нари борсак шу атрофдаги қишлоқларга чиқамиз. Қани энди Яйпанга борсак, Қудашга борсак, Бувайдиларга борсак... Лекин Оққўрғонга борсак сени ҳам олиб бораман, Умарали бечора қуръонсираб ётибди, ҳалигача гўрининг устида биров ёнинг дегани йўқ...

Аям йиғидан тўхтаб узоқ ўйланиб қолди, яна ўпкаси тўлди-ю, бирдан туриб паранжисини чимматсиз ёпинди-да, чиқди-кетди. Дадам «Қаёққа?» деганича қолаверди. Мен аямнинг кетидан югурдим. Аям анҳор бўйидан жадаллаганича бориб амакимнинг ҳовлисига кириб кетди. Мен кўприк бошида бирпас турдимۇ қайтиб, дадамга айтдим. Анчадан кейин ҳовлиққанича амаким, унинг кетидан аям кириб келди. Амаким эшикдан кира солиб дадамни уриша кетди.

— Эсинг борми, ўққа учсанг нима қиласан! Тур, ҳозир бориб шапкангни топшириб кел!

Дадам чурқ этмади. Амаким сўкина-сўкина чиқиб кетди. Дадам энди аямни уришар деб ўйлаган эдим, йўқ, уришмади. Аям унга мунгайиб қарар, кўзларидан дув-дув ёш оқар эди.

Алламаҳалла амаким уста Ҳомиджонни бошлаб келди. Иькови дадамни ўртага олди. Дадам уруш тўғрисида аямга айтган гапларини айтган эди, уста Ҳомиджон тутақиб кетди.

— Аскар деганни урушга юбормай нима қилади, сўқимга боқадими! Ашхободга англиз келган, дейди, ҳар куни ўша ёққа аскар жўнатаётибди. Аскарлар станса йўлидан ашула айтиб ўтганини ўз қулоғим билан эшитдим:

Ҳеч бўлурми, ҳеч бўлурми,
Шарқ сизларга ҳеч қолурми,
Ҳой кет, хоин англизлар,
Туркистон сизга қолурми?...

Бу гаплар таъсир қилдими, ё қарши сўз айтиб аямни йиғлатгиси келмадими, ҳар нечук, дадам сукут қилди.

Орадан бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, дадам сентр шапкасини топширмади. Шундан кейин амаким аям икковимизни олиб Ўрдага борадиган, бизни йиғлатиб, командирлардан дадамни сўраб оладиган бўлди. Ўрда тагига икки марта бордик, бироқ икки марта ҳам Ўрдага қандай қилиб киришни, кирганда ҳам кимга йўлиқишни билмай, сой бўйида ўтириб-ўтириб қайтиб келдик. Бу орада шаҳарнинг чекка маҳаллаларини неча-неча босмачи босди, неча-неча отишмалар бўлди. Дадам, афтидан, бу отишмаларда қатнашса ҳам бизга айтмас эди.

Бу орада кўрни отряд¹, яланг оёқ отряд деганлари чиқди, начайлик² ва командирлардан Соттихон, Ҳасан-Ҳусан Эрматовлар, Султон Абдурахмонов, бизнинг маҳалладан тақачи Қўзивой Раҳимов, Тошкентда командирликка ўқиган ва Ашхобод урушига бориб келган Нишон Ризаев ва бошқалар чиқиб шаҳарда донг таратди. Шундан кейин амаким хархаша қилмай қўйди. Аям ҳам кўникди.

Кузнинг бошида дадам мени Ўрданинг рўпарасидаги сойдан нари, Қаландархонада очилган «Ўрфон» деган янги мактабга берди, аямни янги шаҳардаги «Мандалак» деган пилла заводига ишга жойлаб қўйди. Умри мусофирчиликда ва тўрт девор орасида ўтган, иш деганда оғир темирчиликнигина биладиган аямга завод маъқул бўлиб қолди: «Нуқул хотинлар ишлар экан, иши ҳам ишга ўхшамайди, ўйнаб-кулиб ишлайди киши», дер эди. Унга нон-книшка, керосин-книшка, балиқ-книшка беришибди.

Мен «Ўрфон» мактабига биринчи борган куним кўзимга жуда иссиқ кўринган Мелибой домла деган йигит ҳаммамизни каттакон бир синфга йиғиб шарқий деган ашула ўргатди. Ашулани ёзиб олдик.

Қалқинг, ишчилар, оёққа,
Бизникидир бу замон,

¹ Қ о н н ы й о т р ы д — отликлар отряди.

² Начальник.

Иўқ энди бизни эзувчи,
Золимлара ҳеч омон!

Мен бу йигитни кейинчалик танидим: бир вақтлар Ғаффоржон ўқиган Абдуваҳоб домланинг мактабида кўрган эканман, Абдуваҳоб домланинг суюкли шогирди, найманчалик қишлоқи бола Мелибой экан.

Бу мактабда бир ойча ўқидим, холос. Бир куни дарс вақтида Шайхулислом гузари томонда қасур-қусур бўлиб қолди. Уқиш тўхтади. Болаларга жавоб берилди. Домлаларимизнинг ҳаммаси милтиқ кўтариб, отишма бўлаётган томонга чопишди. Домлаларимизнинг ҳаммасида милтиқ бўлиб, милтиқлар ҳайъати таълимияда¹ турар экан.

Бу гапни аямга айтмай қўя қолсам ҳам бўлар экан, дадам балога қолди. Аям йиғлаб, ўзини уриб дадамга дашном берди: «Биттаю битта боламни шунақа нотинч мактабга берасизми! Домлаларнинг ҳаммаси аскар экан-ку! Босмачи мактабни босганда нима бўларди!» деди.

Дадам гап қайтариб ўтирмади. Икки кундан кейин мени «Истиқбол» деган мактабга берди. «Истиқбол» уйимиздан бир маҳалла нари Бақақуриллоқда бўлиб, бир бойнинг бутун маҳаллани энлаб ётган каттакон иморатида экан. Бола кўп, ўзимизнинг маҳалладан қизил соқчи Қулматнинг ўғли — ўртоғим Мамажон, Темирбой боққолнинг ўғли Пўлатжон, Расул махсидўзининг ўғли Салимжон, Рўзимат ёғчининг ўғли Ҳусан, Хандон нўғойнинг ўғли Ҳасан, Ғаффоржонлар ҳам бор экан. Бу мактабда домла кўп, буларнинг ичида энг зўри Абдуваҳоб домлада ўқиган, кейин ўзи мактаб тутган Ҳакимжон домла экан. Бу домла новча, қўнғиз нусха мўйлаб қўйган, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, қиррали шим ва қоп-қора ботинка кийган киши эди. Ҳакимжон домла мактаб мудири, табиёт муаллими, ўрта ёшлардаги Пўлатжон домла ҳисоб, жуғрофия, Абдувосе Қаюмий ҳисоб ва шарқий, Абдуллажон Қаримов бадантарбия, Носир Зокирий она тили, Қарпова деган рус хотин рус тилидан дарс берар, булардан ташқари сентр шапка кийган тўртта татар муаллим бўлиб, буларнинг ҳаммаси ҳарбий кийимда эди.

Қиш чиқди деганда бир куни мактабга ўн-ўн бешта саллали қариялар келишди. Ҳакимжон домла буларни

¹ Уқитувчилар хонаси.

хужрасига олиб кирди. Домла қариялар билан суҳбатлашгандан кейин, уларни жўнатиб, бизнинг синфга кирди. Бир татар муаллими бизга табиётдан дарс бериб, ҳаво борлигини исбот қилмоқда эди. Ҳакимжон домла дарсни тўхтатиб, қариялар нима учун келганини гапириб берди. Қариялар: «Қуръондан хат кўтарилаётибди, мактабда қуръон ўқитсанг ўқитганинг, бўлмаса болаларимизни мактабдан чиқариб оламиз», дейишибди. Домланинг айтишига қараганда, қарияларни ваҳимага солган нарса Тошкентда қўзғалган «янги имло» масаласи экан. Янги имло тарафдорлари ўқиш — савод чиқаришни осонлаштириш учун эски имлода «мктб», «мълм» шаклида ёзиладиган сўзларни «мактаб», «муаллим» шаклида ёзишни таклиф қилишар экан. Бу, албатта, қуръон хатига ҳеч тўғри келмас эди. Ҳакимжон домла қайта-қайта тайинлаб: «Ота-оналарингга бориб айтинглар: биринчидан, бизнинг мактабда янги имло йўқ; иккинчидан, эртадан бошлаб сизларнинг синфларингга ҳафтасига икки марта қуръон дарси бўлади», деди.

Мактабдан кетиб қолган болалар бор экан, шундан кейин ҳаммаси қайтиб келди. Ҳар шанба ва сешанба кун қуръон ўқийдиган бўлди. Қуръонни муаллимларимиздан Носир Зокирий ўқитар, шу билан бирга ўқиган сатрларимизнинг маъносини ҳам айтиб берар эди.

Мен Оққўрғонда қуръонни «Таборақ»гача ёд олганимда унинг ҳар бир сўзи, хусусан, «сабъа самовотун тибоқо» дегани этимни жимиралиб юборган эди, бу ерда кўп сураларнинг маъносини, хусусан «сабъа самовотун тибоқо» дегани «етти қават осмон» дегани эканини билганимдан кейин кулгим қистади, назаримда, қуръоннинг салобати йўқолди.

Бир куни мактабга новча, бўғма тўр кўйлак, шинель кийган бир йигит келди, дарсдан кейин юқори синф талабаларини йиғиб, «Иштирокиюн ёшлар иттифоқи» тўғрисида гапириб берди. Унинг айтишига қараганда, «Иштирокиюн ёшлар»ни Ленин «ўғлим» дер экан. Йигит гапириб бўлгандан кейин варақа — анкета тарқатди. Анкетани тўлдириб бердик. Йигит кетди.

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин татар муаллимларимиздан бири анкета тўлдирганларни эски шаҳардаги семун иморатга бошлаб борди. Икки қаватлик, серойна кулранг иморат каппон, раста ва бошқа иморатларнинг харобаси устида қаққайиб турар эди.

Иккинчи қаватга чиқдик. Каттакон залда биз тенги, биздан каттароқ болалар кўп экан. Бир йигит ўртага

чиқиб уруш, босмачилик, очлик тўғрисида ваъз айтди; ундан кейин бу ерга тўпланган «Иштирокиюн ёшлар»-нинг вазифасини уқтириб, ҳаммага оқ ту누ка қутича улашди ва билагимизга қизил боғлади. Биз гузарларга, бозорга бориб, эрта-индин бўладиган Биринчи май байрами кунларида халқ орасига кириб очларга «иона» тўплашимиз керак экан.

Тарқалдик.

Мен шаҳарни билмаганим, ҳануз камгап бўлиб, бировдан иона сўраб олишимга кўзим етмагани учун Мамажонга эргашидим. Физиллаганимизча Катта Чорсуга бордик. Бу ерда тикланган, омонат қурилган самоварларда одам кўп экан. Мамажон жоменинг олдидаги самоварга бошлади. «Иона» деган сўз икковимизнинг ҳам эсимиздан чиқиб қолибди, одамларга қути тутганимизда нима дейишимизни билмай бир-биримизга қарадик. Йўқ, хайрият, Мамажон гап топди, қутини тутганида: «Очларга пул беринг», деди. Одамлар икковимизнинг ҳам қутимизга пул ташлашар эди. Бир даврада ўтирган серсоқол бир чол ёнини кавлар экан, кулиб: «Очларга пул беринг эмас, очларга ёрдам қилинг, денглар», деди.

«Очларга ёрдам қилинг» деб Чорсуни айландик, ундан нари ўтгани қўрқдик — босмачи босиб қолиши мумкин эди. Тароқчиликка, Фишкўприкка, ундан Ёғ бозорига бордик. Кечга яқин қутиларимиз пулга тўлди, тўлган қутиларни семун иморатга топшириб, эртага дарсдан кейин яна ёрдам пули тўлагани бўш қути олдик.

Май байрамини халқ уч-тўрт кун ҳайит қилди. Мамажон икковимиз бу кунларда икки-уч қутидан пул йиғдик. Ундан кейин фақат бозор кунлари, баъзан кечалари томошахоналарга кириб, пул йиғадиган бўлдик.

Бир кунни Ҳақимжон домла иштирокиюн ёшлардан олти болани Ёғ бозоридаги дорилмуаллиминга юборди. Мен бу зўр мактабнинг мақтовини кўп эшитган эдим. Бу мактабнинг талабалари — ўспирин йигитлар бўйсира¹ бўлиб, шарқий мақомига гурс-гурс қадам ташлаб ўтганда кўчанинг икки юзини одам тутиб кетар эди.

Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам инсон ўғлимиз;

¹ Саф.

Ўйлашайлик, бизлар на деб
Золнм бойлар қулимиз?..

Каттакон ҳовлининг узун айвонида биз тенги ва биздан каттароқ болалар кўп экан. Дорилмуаллимнинг талабаларидан бири — новча, сариқроқ, кўзлари кўк Ҳожиқурбон Қосимий деган бир йигит айвоннинг бир чеккасига қўйилган столнинг орқасида ўтириб, ҳаммага гувоҳнома ва ҳар уч болага биттадан сопол ҳуштак улашмоқда эди. Мен, Мамажон, Шарифхон деган бола учовимизга битта ҳуштак тегди.

Гувоҳномани ўқидим.

«Берилди ушбу гувоҳномани Абдулло Қаҳҳорийга шул хусусдаким, мазкур ўртоғни Хўқанд эски шаҳар иштирокиюн ёшлар иттифоқи меҳнаткаш ёшларни рўйхатга олиш учун вакил қилингандир. Гувоҳнома тубандаги муҳр ва имзолар билан тасдиқланади. Раис. Саркотиб.»

Гувоҳнома ва ҳуштакларни олганимиздан кейин эски шаҳар иштирокиюн ёшлар иттифоқидан келган ёш, мўйлаби энди сабза урган бир йигит бизга вазифаларимизни тушунтириб берди. Ҳар уч бола бир команда бўлиб, бунинг бири командир бўлар экан. Команда маҳаллаларни кезиб, ҳовлиларга кириб қарол ва хизматкор бўлиб юрган ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача ҳамма ёшларни ҳамда кўкнорихона ва такяларни рўйхатга олиши, ёш қизлар эрга берилаётганидан дарак топса, бетўхтов штабга маълум қилиши, командага биров қаршилиқ қилса, командир ҳуштак чалиб қизил соқчини ёрдамга чақириши керак экан. Ёш қизларни эрга бериш тўғрисида сўз кетганда дарров кўз олдимга Омина келди, Гаффоржонни ёмон кўрганим учун бўлса керак, шу ердаёқ воқеани айтиб бергим келди, бироқ ота-онамдан истиҳола қилиб, амакимдан қўрқиб, индамадим¹.

Билагимизда қизил, қўлимизда гувоҳнома, ҳуштак — шаҳарда биздан зўр одам йўқ эди.

¹ Хайрият индамаганим, кўнглимга келган гапни аямга айтганимда, аям: «Бизни амакинг билан юзкўрмас қилмоқчимидинг!» деб уришиб берди. Гаффоржон билан Омина воқеаси дилимда қолиб кетган экан, орадан олти-етти йил ўтиб, ёзувчиликка ҳавас пайдо қилганимда дастлаб шуни қаламга олдим. «Ёш қизлар ўғай ота қўлида» деган ҳикоя ёздим. Ҳикоя хотин-қизлар газетаси «Янги йўлда» босилиб чиқди. Икки-уч йилдан кейин шу ҳақда яна бир ҳикоя ёздим. Бу ҳикоя «Бошсиз одам» сарлавҳаси билан «Ер юзи» журналинда босилди. Бу ҳикояда Гаффоржонни — Фахриддин, Оминани — Меҳри деб атадим.

Биз маҳалла кезгани жума кунлари чиқишимиз керак эди. Бошқа командаларни-ку билмайман, қарол, хизматкор, ёш қизлар масаласида ишимиз ўнгмади — жума куни бир нечта маҳаллани кезиб Исфара гузардан битта қарол топдик, холос; эрга бериладиган ёш қизлардан дарак топмадик; лекин кўкнорхонаю такадан сероб экан — Жоменинг орқаси ва катта Чорсу атрофидан бешта така, тўртта кўкнорхона топиб хатга олдик.

Шу орада мактабимиз «Истиқбол» интернатга айланди. Ғаффоржон, Темирбой боққолнинг ўғли Пўлатжон, Оқ домланинг ўғли Обиджонлар интернатга кирмай кетиб қолишди. Мамажон ҳам кўринмай қолди. Мен бу ҳақда ота-онамдан сўрашни ҳам лозим кўрмай интернатга ёзилдим. Амаким уйимизга келиб дадам билан жанжаллашибди: «Биттаю битта ўғлингни боқолмай ҳукуматга бердингми!» дебди. Аям амакимнинг тарафини олган экан, дадам: «Болам ҳукуматга керак бўлса интернатда ўқимаса ҳам олиб кетаверади», деб икковини енгбди.

«Истиқбол»нинг мудирини Ҳакимжон домлани инқилобий кўмита ишга олиб қўйди. Интернатга Ҳакимжон домланинг домласи Абдуваҳоб домла мудир бўлиб келди. Болаларга кўк бўздан «форма» ва қалпоқ беришди.

Абдуваҳоб домла интернатда қаттиқ интизом ўрнатди: дарвоза олдига ўзимиздан навбатчи қўйиб, болаларни ҳеч қаёққа чиқармайдиган бўлди; бирон гуноҳ қилган болаларга жазо бериш учун талабалардан «муфатиш комиссияси» тузди. Болалар бир-бирини сизлаши, муаллимларга мурожаат қилганида аввал честь бериб «афандим» дейиши, овқатхонага бўйсира бўлиб кириши, овқат вақтида гапирмаслиги, овқатдан кейин бир оз дам олгач, бўш вақтни дарс тайёрлаб, шарқий ўрганиб, муаллимларнинг ҳар хил лекцияларини эшитиб ўтказиши керак эди. Иона йиғиш, маҳаллаларни кезиб рўйхат қилиш ишлари қолиб кетди. Бу ҳақда бизга ҳеч ким ҳеч нарса демай қўйди. Биз иштирокиюн ёшларнинг йиғилишига ҳам Абдуваҳоб домла ижозат берсагина борар эдик.

Болалар интизомга ўргангандан кейин ота-онаси бор болаларга ҳар пайшанба куни уйга бориб ётиб келгани жавоб бериладиган бўлди.

Бир пайшанба куни ҳовлига бориб, шодлик устига шодлик устидан чиқдим. Аям мени қучоқлаб гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб хурсандчилигини изҳор қилди:

— Ҳукумат дадангни аскарликдан бўшатиб дўкон очиб берди. Ҳозир ҳукуматга аскардан ҳам кўра ўроқ керак экан. Темир, кўмирни ҳам ўзи берар экан. Сайдали деган йигитни босқончи қилиб берди. Ҳа, ундан ҳам қизиғи: ҳукумат бизга, ўз-ўзимизга ҳовли берди. Рўзимат ёғчининг кичик ҳовлисини берди. Даданг оқ қоғоз олиб келди. Эртага кўчамиз. Даданг Сайдали билан ҳозир шу ҳовлининг уёқ-буёғини тузатяпти...

Ҳақиқатан эртасига, жума куни ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли Миртоҳир маҳалласи билан Галабоққоллик ўртасидаги кўчанинг бошида экан. Бир чеккасидан зовур ўтадиган кичкина ҳовлича, бир уй, айвон, каттакон тол. Дадам кўчимизни келтириб ташлаганидан кейин аямга тегишиб:

— Қозиқни маҳкам қоқавер, энди суғурмайсан!— деди ва ишга кетди.

Дўкон шу кўчанинг рўпарасида экан.

Аям икковимиз куни бўйи тиним билмадик. Мен кечки пайт кетишим керак эди, аям қўймади, назаримда, ўз уйимизда бир-икки кеча ётишимни хоҳлар эди. Ётиб қолдим.

Эртасига дарсга кечикдим. Ҳовлиқиб кетаётган эдим, Бақақуриллоққа қайрилишда синфдошимиз Назир деган болани кўриб қолдим. Икковимиз чопдик. Интернат ҳовлисига кириб, чап томондаги дарсхонага бурилдик. Эшикдан аввал мен кирдим. Узун йўлакда қўлини орқасига қилиб юрган Абдуваҳоб домлани кўриб қолдим. Домла бармоғи билан имлади. Югуриб бордим, роз туриб «афандим» деганимни биламан, қулоғимнинг остига тарсаки тушди. Гангиб қолдим. Домла боши билан ишора қилиб синфни кўрсатди... Назир менинг шапалоқ еганимни кўриб қочиб қолган экан, домла уни «муфаттиш комиссия»га топширибди. «Муфаттиш комиссия» уни суд қилиб «қаттиқ жазога мустаҳиқ» қилди: болалар овқат егани кирганда Назир бир чеккага қўйилган курсига чиқиб, ҳамма овқат еб бўлгунча иккала қўлини кўтариб турди...

Таътил кунлари бошланди. Бу кунларда бош қашигани қўлимиз тегмас эди. Қаёқдандир бир татар қиз келиб яхши ўқийдиган болалардан кашшофлар отряди ташкил қилди. Бунинг ҳам ўзига яраша машғулоти кўп экан. Жума кунлари саёҳат қилиб шаҳардан ташқари Пишқороқ кўли атрофи, Найманча сойи бўйлари, шаҳар қўрғони, Солиҳжон бойвачча ва бошқа бойларнинг боғларига чиқардик. Бу вақтларда шаҳар атрофи босмачи-

лардан тинчиб қолган, узоқ қишлоқлардангина турли хабарлар келар эди.

Яна қаёқдандир бир йигит келиб интернатда «санойи нафиса»¹ тўгараги ташкил қилди. Ичимизда ашула айтадиган болалар бор экан, янги шарқийлар, хор ва декламациялар ўргандик.

Шаҳардаги бир қанча мактабнинг «санойи нафиса» тўгараклари иштирокида эски шаҳардаги мусулмон театрида беш пардалик катта концерт берилди. Биз концертда уч номер — гимнастика, битта шарқий, битта декламация билан қатнашдик. Номерларимизни ижро қилганимиздан кейин залга чиқдик. Иккинчи парда ёпилганда сахнанинг олдига соқол-мўйлаби қоп-қора, қайтармаёқа камзул кийган Аҳмадхонов деган киши, учинчи пардадан кейин ўзимизнинг Ҳақимжон домла чиқди. Аҳмадхонов «башарият, мустабид», «шарқ озодлиги» деган гапларни кўп қайтарди, Ҳақимжон домла эса «маориф», «хуррият» деган гаплардан кейин икки оғиз сўзининг бирида «хоин Абдуваҳоб» деяверди. Биз ҳайрон бўлиб бир-биримизга қарадик. Назаримда Ҳақимжон домла Абдуваҳоб домлани «золим» дейиш ўрнига нуқил «хоин» дер эди.

Биз ётоққа қайтиб келгунча «хоин Абдуваҳоб» деган гап аллақачон болаларнинг қулоғига етибди. Ётоқларда шовқин-сурон, болалар бир-бирини йиқитган, минган... Навбатчи мураббийнинг қўлидан ҳеч нарса келмай қолди. Ҳамманинг оғзида:

Хур бўлиб яша, бир бўлиб яша,
Жумла хобингни энди сен ташла...

«Анархист» деган гап пайдо бўлди. Ҳамма ўзини анархист ҳисоблар, анархистлигини бир-бирига исбот қилиш учун куракда турмайдиган ишларни қилар эди. Шунда Абдуваҳоб домладан бир шапалоқ еганимни эслаб мен ҳам бир номаъқул иш қилдим, бу қилмишим кейинчалик маориф ходимларининг мажлисида, ундан кейин музофот фирқа қўмитасининг ижроия бюросида оғизга олинди.

Абдуваҳоб домла кетиб қолди. Унинг ўрнига ўрта ёшлардаги, чўққисоқол, юзидан табассум аримайдиган Пўлатжон домла вақтинча мудир бўлди.

Болалар «хур» бўлиб, ўқишлардан футур кетди. Бу

¹ Нафис санъатлар.

нинг акси муаллимларга ҳам урди. Баъзан дарс соатлари бўш ўтар эди.

Акаси фирқа-шўро мактабида ўқийдиган Акрам деган бола она тили дарсида «ф» ҳарфига қарши чиқиб домла билан олишди, танаффус вақтида дарслар жадвалидаги ҳамма «ф»ни ўчириб, устига «п» ёзиб чиқди; яна бир дарсда домлага: «Нима учун она тили деймиз, ота тили десак бўлмайдими?» деб савол берди. Шу масала Тошкентда бўлиб ўтган имло конференциясида ҳам кўтарилган, бунга Фитрат деган киши: «Биз онамиздан туғилганимизга шубҳа йўқ, лекин отамиздан бўлганимизга шубҳаланиш мумкин», деб жавоб берган экан. Домла шуни айтди.

Ез ўтди. Кузнинг ўрталарида пайшанба куни уйга келсам, аям мени хафaroқ қарши олди. Уйга кирдим ва қозиқларга осиглиқ учта бешотар милтиқ, шода-шоода, ўқ, токчада турган иккита ялтироқ тўппончани кўриб ҳайрон бўлдим, кейин суюниб кетдим.

Аям дадамдан нолиди.

— Топиши яхши эди, уйимиздан чакса ярим, чакса ун, гуруч узилмасди, хумчада ёғ... Буни кўрмайсанми, дўконни топшириб Мелибой аминга йигит бўлиб ўтирибди!— деди, кейин ўзига тасалли берди:— Лекин кўпроқ иши шаҳарда: ўқ, яроқ олгани келган босмачиларнинг одамини тутишар экан. Ҳа, айтгандай, эсингда борми, Оққўргонда Толиб деган қўшнимиз бўлар эди, уйи дўконимизнинг орқасида эди, шу йигит ўқ олгани келган экан, қўлга тушай деганда, қочиб кетибди... Лекин манā бунақа қишлоққа чиққани ёмон, ўтган куни Мелибой амин бошлиқ йигитлар билан қишлоққа кетганича ҳали дараги йўқ. Қайси қишлоққа кетганини билмасам...

Кўз олдимга дарҳол Валихон сўфи келди.

— Бувайдига кетишгандир! Дадам Валихон сўфини топиб отиб ташлайди. Сўфи дадамни аламон қилдириб юборишига сал қолган эди,— дедим.

— Ҳа, сўфи ўлгурни отиб ташласин!— деди аям худди ҳозир ўзи отмоқчи бўлгандай кўрсаткич бармоғини ўқталиб.— Қудашга бориб Розик вофурушни ҳам отсин! Булар бизга озмунча азоб бердимиз! Яйпанга ҳам борсин! Лекин Олим бува дадангни сўккан, ҳовлисида ҳайдаб солган бўлса ҳам ўзи яхши одам эди...

Норғул, қорачадан келган Мелибой аминни бир-икки кўрган эдим, унинг ҳовлиси кўчанинг нариги юзи, муолишида бўлиб, милтиқли одамлар кириб-чиқиб юрганига кўзим тушган эди. Дадамдан эшитиб аямнинг айтиши-

га қараганда, бу одам асли аллақайси қишлоқдан бўлиб, «ҳукуматга тил берган», босмачилар буни фаҳмлаб қолгандан кейин шаҳарга қочган, босмачилар унинг уйига ўт қўйган экан. Унинг йигитлари ҳам Авғонбоғ, Яйпан, Қирқкетмон, Арғамчиқишлоқ, Оқтепа, Чилгижийда, Найманча ва бошқа қишлоқлардан, шаҳарликлардан дадам билан бир аравакашу аллаким деган бир созанда бор экан. Мелибой амин: «Мен Лениннинг ўғлиман, Ленин Қўқонга келади, келмаса ўзим бориб олиб келаман», деганмиш.

Аям бора-бора дадамнинг бу ишига ҳам кўникди, дадам отряд билан тез-тез қишлоқларга чиққанда, бирикки кун йўқ бўлиб кетганда ҳам кўп ташвиш тортмайдиган бўлди. Бироқ қишда рўй берган катта фожиа аямнигина эмас, мени ҳам ваҳимага солиб қўйди.

Бир куни дарсдан кейин татар муаллимларимиздан бири болаларни катта залга йигиб марсия ўргатди:

Туғонлар, шаҳидлар, қурбон бўлдингиз
Азиз халқ учун тортишқонда...

Шу куни дув-дув гап бўлди: Носир махсумни босмачилар ўлдиришган эмиш; ўн учта қизил соқчи сўйилди; булар ўттиз икки киши экан...

Носир махсум шаҳарда машҳур муаллимлардан бўлиб, Тароқчиликда катталарга мактаб очганини эшитган, унинг соқол-мўйлабли «талаба»лари Биринчи май намойишига духовой музика чалиб чиққанини кўрган эдим.

Эртасига тушга яқин Пўлатжон домла бутун интернатни бўйсира қилиб Жомега олиб борди. Кўчаларга, Жоме ва унинг атрофига одам сиғишмас эди. Мотам маросимига шаҳардаги ҳамма мактаблар, интернатларнинг талабалари, меҳнаткашлар иттифоқи қора лента боғланган қизил байроқлар кўтариб келган эди. Қурбонлар Жоменинг саҳнига қўйилган экан, бизнинг интернат орқароқда туриб қолди. Қурбонлар қўйилган ерда йиғи-сиғи, дод-фарёд.

Қимнингдир баланд товуши янгради. Мотам митинги очилди. Жимлик ҳукм сурди. Бу жимликда аввал босиқ, кейин қизгин нутқлар эшитила бошлади.

Шу чоқ орқамизда турган мактабнинг кекса муаллими бизнинг Пўлатжон домла билан гаплашиб қолди ва шивирлаб фожианинг тафсилотини гапириб берди.

Булар Носир махсум бошлиқ, қишлоқ шўросига сай-

лов ўтказгани Чилгижийдага чиқишган экан. Сайлов ўтибди. Сайловдан кейин ош тортилибди. Ошга гиёҳ солинган экан, ош еган одамларнинг ҳаммаси тирракдай қотиб қолибди. Шунда қишлоқни босмачи босибди-ю, Носир махсум бошлиқ ҳамма қурбонларни қиличдан ўтказибди. Кекса муаллим Қулмат деган соқчи тўғрисида кўпроқ гапирди. Қулмат сайлов мажлисида кўпроқ гапирган эканми ё босмачилар шаънига бир нима деган эканми, унинг аввал тилини кесишибди, кейин қиблага орқасини ўгириб, бўйнидан сўйишибди. Бу Қулмат ким экан, десам, ўртоғим Мамажоннинг дадаси экан! Мен беихтиёр қурбонлар томонга қарадим, лекин Мамажонни кўрмадим. Қурбонлар дафн қилинаётганда биз қабрдан яна ҳам узоқда қолдик. Милтиқлар отилди. Марсиялар ўқилди.

Мен ўша куни кечқурун Мамажонни кўргани, кўнгил сўрагани унинг уйига бормоқчи бўлиб Пўлатжон домладан жавоб сўрадим. Пўлатжон домла менинг бу ниятимдан хурсанд бўлиб, ёнимга беш болани қўшиб берди. Қипчоқ-ариққа бордик. Қийшиқ кўча эшиги олди ва йўлнинг икки томонини одам тутиб кетган, буларнинг ичида қизил соқчилар ҳам кўринар эди. Одамга лиқ тўла кичкинагина ҳовличага киролмадик. Пастаккина, форга ўхшаган қоронғи уйдан дод-фарёд эшитилар эди. Мамажонни тополмадик, эшик олдида бирон соат туриб қайтдик. Эртасига ўзим якка борсам одам бир оз сепсилпти, лекин Мамажонни яна кўролмадим. Бир неча кундан кейин уни ўз қишлоғи Боғдонга кетганини эшитдим. Шу-шу Мамажон билан бошқа кўришолмадим. Шу воқеадан кейин аям чўп-устихон бўлиб кетди, дадамнинг таскин тасалли бериб айтган гаплари унга кор қилмас эди. Аям бир ҳафта «Мандалак»ка бормаи қўйди, яна бора бошлаганидан кейин ишга алаҳсиб, хотин-халаж билан бўлиб бир оз овунди, ранги киргандай бўлди.

Бир пайшанба куни уйга келсам, аям мени жуда хурсанд қарши олди:

— Қонхўр гумдон бўлибди-ку! Дўзахда кўзидану қулоғидан аланга чиқадиган бўлибди-ку! Қон кимларни тутмайди!

Мен тушунолмадим.

— Ҳали эшитганинг йўқми? Нима янги хабар бўлса аввал «Мандалак»ка келади ўзи. «Мандалак»да дув-дув гап. Эргаш қўрбошини бир кампир доскалла билан чопиб ташлабди. Эргаш ўша кампирнинг биттаю битта

ўглини отиб ташлаган экан. Кампир арзга борибди. Эргаш «айт арзингни» деган экан, кампир паранжисининг тагидан доскалла чиқарибди-ю, «мана арзим, мана арзим» деб калласига ураверибди.

Мен бу гапга унча ишонмадим, лекин аямнинг жонжаҳочи ёришган, гўё бутун босмачиларнинг жони Эргашда-ю, Эргаш ўлиши билан ҳаммаси қирилиб кетгандай эди. Шундан кейин унга дадамнинг таскин-тасаллиси керак бўлмай қолди.

Шундан кейин, ҳақиқатан, босмачилар ҳақида ҳар хил хабарлар кела бошлади: фалон қўрбоши қўлга тушибди; фалон қўрбоши ҳукуматга яроғ-аслаҳасини топширибди; фалон қўрбоши йигитлари билан тоғ оралиғида кетаётган экан, кўчки босиб қолибди... Лекин, шу билан бирга узоқ қишлоқларда жанг бўлгани, босмачилар қишлоқни талагани, қишлоқ шўросига ўт қўйгани, қўрбошилар бир-бирини ўлдиргани ҳақида ҳам хабарлар келиб турар эди. Шарқий Бухорога Туркия пошшоларидан Анварбек келган эмиш, деган гап ҳам чиқди.

Баҳор кирганда интернатимиз «Коммуна мактаби»га айланиб, бутхонанинг олдидаги бир бойнинг жуда ҳам каттакон иморатига кўчди. Иморат бутун маҳаллани эгаллаган, ичкари бошдан-оёқ мевазор боғ эди. Мактабга аскарликдан бўшаган Бисиров деган бир татар йигит мудир бўлди. Тошкентдан иккита муаллим, иккита туташ-мураббия келди.

Иморат ва боғ не аҳволда эди. Бисиров домла ҳар куни дарсдан кейин ўзи бош бўлиб талаба ва муаллимларни ишга солар, дарсхона ва ётоқларни тозалатар, боғни чоғирар, гуллар эктирар эди. Клуб очилди. Муаллимларимиз иона қилган китоблардан кутубхона ташкил этишди. Клубда янги шарқийлар ўргандик. Май байрамига тайёргарлик кўрдик.

Май арафаси куни ҳаммамизга янги форма берилди. Эртасига бўйсира бўлиб, шарқий мақомига қадам ташлаб намойишга чиқдик. Янги форма ва янги шарқийларимиз билан биз ҳам одамларнинг диққатини жалб қилдик. Намойиш бўладиган Ўрда майдонига кирганимизда ер-кўкни тутиб ётган халқ бизни кўриб гувиллади, чапак чалди. Халқ орасидан ўтиб бориб, майдоннинг ўртасига қурилган минбардан анча берида туриб қолдик. Бир оздан кейин майдонга ер-кўкни ларзага солгундай шарқий айтиб дорилмуаллимни талабалари кириб келди:

Инқилоб, инқилоб, эй шонли ёр,
Даҳшатинг тебратур тоғу тошни:
Зулм элин, жабр элин айладинг хор,
Берамиз, яшагил, жону бошни:
Нурларинг ўчмасин бу жаҳонда,
Сўнмагил, эй муборак чароғ,
Яшагил, кўп замон бўл амонда,
Зулм элин, жабр элин айладинг доғ:
Роҳат олмакдалар янчилганлар,
Нақадар шафқат бордир соянгда:
Шафқатинг, роҳатинг истаганлар,
Кеча-кундуз сенинг хизматингда.

Саф бизнинг орқа томонимизга келиб бир оз «еринда сой» қилиб турди-да, команда берилгач, таққа тўхтади. Бутун митинг давомида шулардан кўзимизни олмадик. Бир мен эмас, назаримда, ҳар бир бола тезроқ товуши йўғон бўлишини, дорилмуаллимин талабалари сафида шарқий айтиб, шулардай қадам ташлаб, шаҳар кўчаларини ларзага келтириб юришни орзу қилар эди.

Байрам ичи болалар орасида: «Коммуна» мактаби дорилмуаллиминга қўшилар эмиш», деган гап юриб қолди. Ет бўйи бу гап гоҳ йўқолиб, гоҳ яна чиқиб юриди-ю, ўқишлар бошланишидан бирон ҳафта олдин «дорилмуаллимин «Коммуна» мактаби талабаларидан йигирмата болани танлаб олар эмиш», деган янги гап чиқди. Ҳақиқатан, бир-икки кундан кейин Пўлатжон домла биздан элликка яқин болани бўйсира қилиб дорилмуаллиминга бошлаб борди. Бунгача дорилмуаллимин бутхонанинг ёнбошидаги собиқ хотин-қизлар гимназияси биносига кўчган экан. Бошқа мактаблардан ҳам бола кўп эди. Ҳаммани каттакон бир синфга олиб киришди. «Ҳозир дорилмуаллиминнинг катта домласи Қори Ниёзий келармиш, Қори Ниёзий бўладиган болани кўзидан билармиш», деган гап юриб қолди. Ҳамма кўзини катта очиб, тақдири нима бўлишини кутиб жимгина ўтирар эди. Катта домла деганда, менинг кўз олдимга новча, йўғон, оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний чол келган эди. Пўлатжон домла ўрта бўйли, чуваккина, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, пиджак ва қирраси чиққан шим кийган бир йигитни бошлаб кирди. Қори Ниёзий қўлини орқасига қилиб, парталар орасида нари-бери юриди-да, бирдан тўхтаб, ўрта ерда ўтирган бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бола ирғиб ўрнидан турди, Пўлатжон дом-

ланинг амри билан синфдан чиқиб кетди. Қори Ниёзий болаларга зеҳн солиб яна юрди, яна бир болага бармогини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бу бола ҳам чиқиб кетди. Қори Ниёзий учинчи тўхташида мени кўрсатди.

Шундай қилиб, юздан ортиқ боладан эллик олти бола танлаб олинди. Булар ҳаммаси Фарғона музофот таълим-тарбия билим юрти, яъни дорилмуаллимин қошидаги намуна-татбиқот мактабининг талабаси бўлди. Бу мактабдан дорилмуаллиминга бир қадам эди.

Шанба куни тушки овқатдан кейин уйга бориб ётиб келгани болаларга жавоб берилди. Мен овқатни чалачулпа еб, физиллаганимча уйга қараб кетдим. Назаримда оёғим ерга тегиб-тегмай борар эдим.

Аям керосин, балиқ кўтариб янгитта ишдан келган экан, анчагина паришон кўринар эди. У менинг қувончдан энтикиб айтган гапларимга «Мунча яхши, мунча яхши» деб турди-ю, назаримда, ҳеч ҳам суюнмади. Дадам Меливой амин бошлиқ отряд билан қишлоққа чиқиб кетганича тўрт кундан бери бедом-дарак экан. Амаким келди, аямга таскин-тасалли бериш ўрнига уни хўп уришди, «Йиғлама, касофат, биратўла йиғлайсан!»— деди-ю бир шиша керосин олиб чиқиб кетди.

Дадам эртаси жума куни пешиндан кейин келди. Унинг олдинги битта тиши тушган, бир қоши паст, бир қоши баланд — хийлагина тажанг кўринар эди. Аям унинг тишига ҳам, менга келтирган чиройли сариқ этикчасига ҳам эътибор қилмади, ҳол-аҳвол сўраш ўрнига йиғи бошлади.

— Бу қуриб кетгурлар қачон гумдон бўлади-ю, қачон юрт тинчийди!

Дадам менга этикни кийгизиб кўрар экан, хуноб бўлиб:

— Босмачи ҳали-бери йўқолмайдиганга ўхшайди, буларга Урданинг ўзи яроғ-аслаҳа чиқариб турибди-ю,— деди ва Урдадан гўнг ортиб чиққан бир бричка Ойдин Булоқ атрофида қўлга тушганини, гўнг остидан иккита бешотар милтиқ, беш юзга яқин ўқ чиққанини айтди, кейин бешбаттар бўғилди:— Хўп, Урдада биронта ниқалайвачча бўлса бордир, лекин босмачилар ичида Халпаэрим нима қилиб юрибди дегин!

Аям кўз ёшини дарров артиб, дадамга қараганича анграйиб қолди. Мен ҳам ҳайрон бўлдим, Халпаэрим деганда кўз олдимга жуда ҳам каттакон кўк гумбаз устига ўрнатилган олтин тахтда ўтирган нуроний мўйсафид — ер юзидаги ҳамма мусулмонларнинг подшоси

келар, лекин унинг қаерда, қайси мамлакатда подшолик қилишини билмас эдим. Дадам тушунтириб берди. Унинг айтишига қараганда Туркиядан Шарқий Бухорога келиб босмачиларга қўшилган ва қизил аскарлар билан урушда ўлган Анварбек Халпаэримнинг ўзи ёки унинг ўнг қўли бўлиб, аслида Халпаэрим эмас, Халифай Рум экан. Мен тасаввуримдаги чолнинг босмачиларга қўшилишини ақлимга сиғдиролмадим. Бу гапга аям мутлақо ишонмади, калака йўсинидаги гаплар гапирди. Дадамнинг аччиғи келди. Шундай қилиб, орага бошқа гап сиғмади-ю, қувончим ичимда қолаверди. Кечкурун мактабга кетдим.

Мактабда рўй берган икки ҳодиса Халпаэрим тўғрисида дадам куйиб-пишиб айтган гаплар рост эканини тасдиқлагандай бўлди.

Бир куни дорилмуаллимин ва намуна-татбиқот мактабининг мудирини ва жуғрофия муаллими Субҳий афанди шарқий ўргатгани болаларни йиғди. Бу киши жаҳон урушида асир тушган, ҳануз ҳарбий кепатасини йўқотмаган собиқ зобитлардан бўлиб, муаллим ва мураббийларимиз орасида хийлагина мўътабар эди. Субҳий афанди бизга «Турк элининг доғи-доши оғлиюр»¹ деб бошланадиган бир шарқий ўргатди. Бу шарқий Турк-Инглиз муҳорабаси вақтида чиққан экан. Субҳий афанди шу муҳораба, Турк ўрдаси Чаноқ Қалъа қирғоқларини ўз қонига бўягани, машҳур Турк саркардалари тўғрисида гапириб, Анварбекдан сўз очди ва «Турк ўғли турк Анварбекни руслар ўлдирмишлар» деди. Шунда мен «Анварбек Халпаэримми?»— деб сўрагим келди-ю ботинолмадим.

Яна бир куни Муҳамамаджон Холиқий деган домламиз она тили дарсида араб алифбеси дунёдаги ҳамма алифбелардан чиройли эканини, бунга сабаб унинг ҳамма ҳарфи мусулмон одамнинг юзидан олинганлигини, мусулмон одам қандай қиёфага кирмасин, дарҳол таниб олиш мумкин эканини айтди, бунга мисол қилиб, кеча бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Кеча Субҳий афандининг олдида рус қиёфасидаги бир мусофир келиб, бир кеча тунагани жой сўрабди. Субҳий афанди уни Муҳаммадджон домлага «Ўз тилини йўқотган мусулмон» деб таништирибди ва бирон ётоқдан жой беришини сўрабди. Муҳаммадджон домла Субҳий афанди айтмасданоқ меҳмон мусулмон эканини дарров би-

¹ Турк элининг доғи-доши йиғлайди.

либди: юзидан шундоққина фаришта ёғилиб турган эмиш.

Шу куни «Субҳий афандини Особий Отдел олиб кетибди» деган гап тарқалди, лекин эртасига эрталаб Субҳий афанди дарсга кирди.

Шу воқеадан кейин дорилмуаллимнинг асосий синфида ўқийдиган бир бола «Субҳий афандининг Исҳоқ афанди деган бир ўртоғи босмачига чиқиб кетган экан, кечалари бир кўзини боғлаб Субҳий афандининг олди-га келиб турар эмиш», деб қолди. Уни кимдир ўз кўзи билан кўрибди.

Янаги шанба куни уйга борганимда Халпаэрим тўғрисида дадам айтган гаплар рост эканини тасдиқламоқчи бўлиб, мактабда бўлиб ўтган воқеалар, юрган гапларни аямга айтиб бердим. Аям аччиғи келиб: «Дадангнинг иши бунақа, энди бошимга мактабнинг ҳам борми!»— деди.

Яна шанба куни овқатдан кейин болаларга кузги пахталик нимча берилди. Навбатим келганда омборга кирдим. Қоп-қора, барваста хўжалик мудиримиз Носиржон Ҳожи менга лойиқ нимча қидирар экан, йўғон, ғалдираган товуш билан: «Дадангга нималар дединг? Сен унақа гап ташиб юрмагин!»— деди. Юрагим шиг этиб кетди: демак аям менинг гапларимни дадамга айтибди-да!

Носиржон Ҳожи узатган нимчани наридан-бери кийдиму эшикка отилдим. Эшик олдида турган болалар «қуллуқ бўлсин» қилишди шекилли, лекин биронтасининг гапи қулоғимга кирмади, юрагим ғаш эди: дадам мактабга қачон кела қолди, кимларга учраб нималар деди экан?

Энди нима бўлади?

1965

МУҲАББАТ

ЕТИМ

Медицина фанлари кандидати Мурод Али саккиз ойдан бери ўлим тўшагида «ана кетди, мана кетди» бўлиб ётар, шаҳарнинг ман-ман деган тиб арбоблари унинг чиқай-чиқай деб турган жонини минг чора ва тадбир билан ҳалқумида зўрға тутиб туришар эди.

Бемор чўккан кўзларини хиёл очиб, кечки шафақдан қизарган дераза пардасига қаради, унинг ёлқинида қора кўланкадай бўлиб турган синглиси Марғубани кўриб заиф, жуда ҳам заиф товуш чиқарди. Марғуба югуриб келди, энгашиб қулоғини унинг оғзига тутди. Мурод Али бояги заиф товушга бор қувватини сарф қилган бўлса керак, кўзларини юмди, бир неча дақиқа куч йиққанидан кейин шу гапни неча бўлиб айтди:

— Одам кўп келаётганга ўхшайди, тугаб бораётибманми?..

Марғуба бемор кутганидек «Йўқ, ундоқ эмас, аксинча, фалон-фалон аломатлар тузалиб бораётганингни кўрсатади», дейиш ўрнига йиғлаб юборди. Мурод Али кўзларини каттароқ очди, боягидан кўра бардамроқ, лекин йиғламсираган товуш билан деди:

— Марғуба, менга ҳалитдан аза очма, кўз ёши мен ўлгаддан кейин ҳам керак бўлади.

Ётоқнинг қоронғи бурчагидаги диванда ўтирган Анвар аммасига зарда қилиб ирғиб ўрнидан турди, товуш чиқармай куйиниб йиғлади-ю, оёқ учида залга отилди. Унинг ғам-койишдан заиф бўлиб қолган вужуди титрар, энди сабза урган соқол-мўйлови олпоқ юзида қурумга ўхшаб кўринар эди. Ҳаял ўтмай Марғуба ётоқдан чиқиб залнинг чироғини ёқди ва дераза остидан одам юргизмасликни тайинлаш учун қариндошлар, ёр-дўстлар, Анварнинг ўртоқлари — студентлар ўтирган меҳмонхонага томон кетаётган эди, Анвар унинг биллагидан силтаб тўхтатди ва ғижиниб шивирлади.

— Амма, фаросат деган нарса борми, дадамнинг олдида мунча йиғлайсиз!

Анвар ҳеч қачон бунақа муомала қилмагани, бу таҳлитда гапирмагани учун Марғуба бирпас ҳанг-манг бўлиб қолди-ю, эсини ўнглаб олганидан кейин яна йиғлади.

— Дадангга мендан бошқа куядиган одам қолгани йўқ!

— Елгон! Кечагина бировга «Байрам ичи ўлиб қолса ўлигини икки кун қанақа сақлайман?» деганингизни ўз қулогим билан эшитдим-ку! Қуйган одамнинг кўнглига шунақа гап келадими? Қуйган одамнинг шунақа дегани тили борадими?!

Марғуба куйиниб нимадир демоқчи бўлган эди, Анвар бурилиб даҳлизга, ундан ҳовлига чиқиб кетди.

Ҳовлига шом қоронғиси тушган, гулзор атрофида бир неча эркак-аёл битта-битта қадам ташлаб жимгина кезар эди, эшик очилганда бир қараб қўйишди-ю, Анварга ҳеч ким эътибор қилмади. Анвар бориб чинор остидаги сўрига ўтирди, ич-ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини жонининг борича босишга ҳаракат қилди. Йиғи унинг томоғида пихиллаган товушга, кўзидан тирқираб чиққан ёшга айланди. Унинг назарида дадасининг ҳаёти бир вақтлар селдай шовиллаб оқар эди, саккиз ойдирки, бу оқим борган сайин сусайиб, жилдираб қолди, бу кунларда эса тобора сийраклашаётган томчига айланди. Ким билади, охириги томчи қачон «тик» этиб томади-ю... Анварнинг юраги жиғ этиб кетди. Наҳот! Наҳот қуёш сўниб ҳаёт унинг учун зулматга айланса! Дадаси порлаб ҳаёт йўлини аввалидан охиригача ёритиб турганда тентираб қадам босар эди-ю, ҳаёт зулматга айланганда ҳоли не кечади? Бу зулматда унга ким қўл чўзади? Анварнинг кўз олдида аммасидан бошқа ҳеч ким келмади. Қавм-қариндошлар, ёр-дўстлар келади, кўнгил сўрайди, ачинади, йиғлайди, лекин эртами-кечми уйига кетади. Қоладиган, елиб-югурадиган, ҳақиқатан бирдан-бир куядиган одам шу аммаси-ку! Анвар аммасига қаттиқ текканига пушаймон бўлди ва унинг бефаросатлигига ҳам ваз топди: онлавий ҳаёти чаён бўлиб ҳамма асабини бирма-бир чаққан аёлда, бунинг нимасидан ўпкалайди киши!

Эшик устидаги ёруғ чироқ ёнди. Унинг атрофида каттакон бир парвона айланиб қолди. Ҳаял ўтмай Марғубанинг эри Жавлон тепакал, қип-қизил бошини эшикдан чиқариб Анварни имлади. Анвар югуриб борди, вино ва чирик тамаки ҳиди анқиб турган Жавлоннинг ёнидан ўтиб залга, ундан ётоққа кирди. Доктор дада-

сининг билак томирига укол қилмоқда, икки ҳамширанинг бири диванда бир қўлига таяниб, бошини қуйн солиб ўтирган аммасига дори искатмоқда эди. Доктор чиқиб кетгандан кейин Мурод Али ҳолсиз кўз ишораси билан Анварни чақирди ва эшитилар-эшитилмас: «Аммангга қара», деди. Анвар бориб аммасининг ёнига ўтирди, ҳол сўради. Бу, аввало, дадасининг хоҳиши бўлса, ундан кейин, бояги қилган дағаллиги учун узр сўрагани эди.

Қариндошлардан кетадигани кетди, қоладигани қолди. Тун осойишта ўтди. Бемор фақат икки марта уйғонибди, ўшанда ҳам заиф товуш чиқарибди-ю, Марғубаниннг сўроғига жавоб бермай яна уйқуга кетибди. Эрталаб яна қариндошлар, ёр-ошинолар келишди. Бемор кеч уйғонди. Унинг юзига хиёл қизиллик югурган, кўзлари катта, лекин сокин эди. Марғуба буни, хайриятлик аломати, деб қариндошлардан суюнчи олди. Қариндошлар кириб беморни қўрмоқчи бўлишди, лекин доктор фақат уч кишига ижозат берди. Кириб чиққан қариндошлардан букри бир кампир кўзига ёш олиб: «Бечора чеҳра очаётибди», деди. Пастлатилган чиरोқ узоқ липиллаганидан кейин буткул сўниш олдида бир лопиллаб ёғду сочгани сингари, тугаб қолган касал ҳам абадий кўз юмиш олдида шунақа қувват пайдо қилиб чеҳра очар экан.

Ҳақиқатан, кечга томон Мурод Алининг аҳволи оғирлашди, кечаси сингисини чақириб: «Дармоним борида айтадиган гапимни айтиб қўяй», дебди.

Марғуба бу гапни эри Жавлонга айтди. Иккови кенгашиб, васиятнома ёздиргани нотариусдан одам чақирдиган бўлди.

Эртаси эрталаб Жавлон бориб нотариусдан эски папка кўтарган жиккаккина бир чолни бошлаб келди. Марғуба уни беморнинг олдига олиб кирди ва эшикни кулфлаб олди.

Мурод Али васиятномага қўл қўйганидан кейин ҳолдан кетганича қайтиб ўзига келмади — саҳарга яқин оламдан ўтди.

Анвар карахт бўлиб қолди. Унинг назарида дадаси жон берган дақиқада алланима, фавқулудда бир нарса, даҳшат рўй бериши керак эди, бироқ ҳеч нарса бўлмади, лекин нимага кўзи тушса назарига ёт-бегона кўринар, қаерга бош тикса ҳаммаёқ — уйлар, ҳовли еб қўяётгандай бўлар эди.

Анвар билан ҳеч кимнинг иши бўлмай қолди. У вақт

ўтганини, қаерда тургани ё ўтирганини, нима қилгани ё нима қилаётганини идрок этмас, қулоғига сидирға говур, аёнда Марғубанинг чинқирғи, мотам куйи, яна говур, йиғи эшитилар, кўзига бирдай чинор издиҳом кўринар эди.

Қаердадир говур-йиғи тўсатдан босилди. Марғубанинг дод-фарёди эшитилди. Кимдир: «Даданг билан видолаш», деди. Анварнинг кўзига тобутда ётган дадаси кўринди, энгашмоқчи бўлган эди, кўзи тиниб, боши айланди-ю, тобутнинг устига йиқилиб тушди. Говур, йиғи-сиғи кўтарилди. Унинг ён-верида тиб ходимлари, ўртоқлари туришган эди, дарров четга олиб чиқиб баланд қабр тошининг соясига ўтирғизишди; бири дори искатиб елпиди, кимдир галстугини ечиб ёқасини очиб юборди. Анвар бир оздан кейин кўзини очди, бошини кўтарди. Унинг қаршисида терга пишиб кетган Жавлон қип-қизил тепакал бошини рўмолчаси билан тез-тез артиб елпинар, ёнида чўнқайиб ўтирган ўрта ёшлик бир хотин стаканда сув узатиб турар эди.

— Ич, жигарим, ич!— деди хотин ва стаканни унинг қўлига бериб пешанасини силади.

Хотиннинг тепасида турган, қоп-қора, сочи ва мўйлови оппоқ, барваста киши энгашиб Анварнинг елкасига қоқди.

— Мард бўл, ўғлим, мард бўл!

Анвар сувни олиб икки-уч хўплади. Кимдир унинг елкаси оша шишадан сув қуйиб стаканни тўлдирди. Анвар орқасига қараб бир қўлида галстук, бир қўлида шиша тутиб турган нозиккина қизни кўрди. Унинг қовоқлари йиғидан шишган, қизарган эди.

— Мард бўлинг, Анваржон,— деди қиз ҳам, пича туриб илова қилди:— Дадангиз дунёга келиб нуқул одам орттирган эканлар, қаранг, бутун шаҳар, ёшу қари...

Бу сўзлар Анварнинг ҳувуллаб қолган қоп-қоронғи қалбига гўё учқун сочиб кирди, унинг кўнглинигина эмас, бутун оламини ёритди.

Унинг кўзи сийраклаб қолган одамлар орасидан кўриниб турган қабрга, қабрни кўмиб одам бўйи кўтарилган гулчамбарларга тушди. Шу чоқ Жавлон уни қўлидан тортиб турғизди ва қўлтиқлаганича машинага томон олиб кетди. Ўртоқлари уни машинагача кузатишди. Машина қўзғалганда бояги қиз деразадан галстугини узатиб яна бир марта: «Мард бўлинг, Анваржон!» деди.

Анвар бояги хотин билан қора киши, бу нозик қиз

кимлар эканини билолмай кетаверди. Сўрашнинг мавриди эмас эди.

Кунлар ўтди.

Анвар дадасининг қирқи ўтгандан кейин бир кун бу йил курсда қолганини расмийлаштириш учун факультетига борди, қайтишда магазиндан оғир қоғоз халта кўтариб чиққан ўша қизни кўриб қолди. Қиз кўчанинг нарёғида турган таксига қараб жадаллади. Анвар югуриб бориб оғир юкни унинг қўлидан олди. Булар яқинлашай деганда бошқа бир одам олғирлик қилиб ўзини эшикка урди-да, машина жўнаб қолди. Бошқа машина кутиш керак бўлди. Қиз Анвардан ҳол-аҳвол сўради, ўқиш нима бўлганига қизиқди, сўнгра дадасидан гап очди.

— Бу кўҳна шаҳар кўчалари бино бўлгандан бери бунақа маросимни кўрмагандир,— деди ва чуқур хўрсинди.— Ҳа... у кишини ким танимас эди! Улуғ шифокор эдилар, ҳамма улуғ шифокорлар сингарни ўзлари шу кунларигача минг-минг ҳаёт чироғини ёқдилар! Мени ҳам нақд ўлим чангалидан юлиб олган эдилар. Дунёда шифокорлардан ҳам инсонроқ инсон бормикин!

Қиз лаблари пирпираб, қошлари бесаранжом бўлди.

— Қаттиқ бетоб бўлганмидингиз?— деди Анвар.

— Йўқ,— деди қиз чинчалоғи билан кўзларининг четини артиб,— ўлим бирдан чанг солган эди...

Гапдан гап чиқиб маълум бўлишича, ўша куни Анварга сув берган хотин бу қизнинг онаси Муборакхоним, «мард бўл», деган қора киши унинг отаси Ҳакимжон экан.

Анвар яқинлашиб келаётган таксига қўл кўтарди, машинанинг эшигини очиб юкни қўйди, четланиб қизга йўл берди. Қиз қуюқ хайрлашиб жўнади. Анвар унинг кетидан қараб қолди.

Анвар боя қизнинг кетидан югурганида юкни кўтариш баҳонаси билан отини сўрамоқчи бўлган эди, гап билан бўлиб, сўраш эсидан чиқиб қолди.

Буларнинг такси олганини кимдир кўрган экан, бу хабар шу куниеқ қулоқма-қулоқ Марғубага етиб борди: «Анвар Ҳакимжоннинг қизи Муҳайёни таксиларда олиб юрибди...»

Бу гапни Жавлон ҳам тасдиқлади, дамбиқ қоринни силкитиб кулди-да, «у қиз қабристонда ҳам Анварга кўп меҳрибончиликлар қилди, унинг кетидан эргашиб машинагача келди», деди.

Марғуба алаmidан инграб юборди.

Ҳа, бу хабарни эшитиб Марғуба инграб юборди. Анварнинг Муҳайё, яъни Ҳакимжоннинг қизи билан муносабат пайдо қилиши унинг учун кўзларига сих қиздириб тиқиш ва ҳар бир соғ тишини омбур билан ҳафта-лаб суғуриш билан баробар эди.

Ҳакимжон вақтида хушсурат ва ширин забонлиги билан кўп расида қизларнинг юрагини нотинч қилган, хушфеъл ва хуштавозелиги, қўй оғзидан чўп олмаганлиги билан кўпгина ота-оналарнинг ҳавасини келтирган йигит бўлиб, ўн йиллик мактабда адабиётдан дарс берар эди.

У вақтда Мурод Алининг хотини Роҳатбегим тирик, Марғуба шу ерда туриб, ўн йилликда ўқир эди. Мурод Али синглисига жуда бино қўйган бўлишига қарамай, тўққизинчи синфда нима бўлиб ундан беҳабар қолди-ю, Марғуба имтиҳонда бир неча фандан йиқилиб, ўнинчи синфга ўтолмади. Унинг йиқилган фанлари ичида адабиёт ҳам бор эди. Роҳатбегим ҳайрон бўлиб, «адабиётни яхши кўрар эдинг-ку, ундан нега йиқилдинг?» деганида Марғуба туриб-туриб: «Адабиётни эмас, адабиёт ўқитувчисини яхши кўраман» деб йиғлаб юбсрди. Роҳатбегим анграйиб қолди-ю «юзинг қурсин!» дейишдан бошқа гап тополмади ва бу фожиани эрига айтди. Мурод Али Марғубага яхши гапириб маслаҳат қилди; уят-айб, одоб бобидан гапириб уялтирди; мактабдаги тегишли одамлар билан гаплашиб, йиқилган фанларидан қайтиб имтиҳон топширттирди.

Марғуба ўнинчи синфга ўтди, ўқиди ва шу билан бирга Ҳакимжонга зимдан шунақа ҳужумлар қилдики, баҳорга чиққунча Ҳакимжон кечаларни шифтга қараб оҳ тортадиган, ётган еридан туриб шеърлар ёзадиган бўлди.

Баҳорга чиқиб Ҳакимжон Марғубага совчи қўйди.

Булар бир-икки йил дуруст турмуш қилишди. Кейин турмушнинг тахири чиқа бошлади: аввало Ҳакимжон уни на ўқишга кўндиролди, на бирон ҳунар орттиришга; сўнгра Марғуба туғишни хоҳламади — Ҳакимжондан яширинча икки марта ҳомиласини нобуд қилди. Буларнинг устига жаҳон нотинч бўлиб, мамлакатда қийинчилик бошланди. Марғуба бу қийинчиликнинг силла ҳаётига бўлган таъсирини Ҳакимжоннинг ношуд-нотавонлигидан деб билиб серхархаша бўлиб қолди. Буларнинг турмушига кун сайин туз солаётган бу са-

бляларни Мурод Али ҳам бартараф қилолмади, Роҳатбегим ҳам; аксинча, буларнинг аралашуви Марғубани андишасиз қилиб қўйди. Оқибатда бу икки оила орасига совуқчилик тушди. Шундан кейин Марғуба акасининг тазйиқидан ўзини озод сезиб, Ҳақимжонни иззат қилмайдиган бўлиб қолди.

Уруш бошланди. Ун бир ойдан кейин Ҳақимжон ҳарбий хизматга чақирилди, етти ойни лагерда ўтказди. Дастлабки бир-бир ярим ойда Ҳақимжон Марғубага ўнтача хат ёзди. Бироқ Марғубадан битта жавоб келди, холос. У ҳам қабр тошида ёзилган хатдай совуқ, ундаги «соғинчли салом», «жоним», «жудолик» сингари сўзлар қабр тошига илинган ранг-баранг қоғоз гулларга ўхшар эди.

Етти ой деганда Ҳақимжоннинг батальони фронтга жўнайдиган бўлди. Ҳовли вокзалга унча узоқ эмаслигидан фойдаланиб Ҳақимжон командиридан жавоб олиб югурди, югуриб борар экан, Марғуба кўзига, гоҳ оғир хаста ҳолда, ранги саргайиб тўшакда ётгандай кўриниб юраги эзилар, гоҳ эшикдан лоладай яшнаб, қучоқ очиб чиқадигандай антикар эди.

Ҳақимжон муюлишдан бурилганида ҳовли эшиги олдидаги ўзи ўрнатган скамейкада семичка чақиб ўтирган Марғубани тусмол билан таниди: сочини қирқтирипти. Марғуба уни кўриб ўрнидан турди, ерга қараганича, уюлиб ётган семичка пўчоқларини оёғи билан нари-бери сурди. Унинг эғнида енгсиз катак кофта, тор кул ранг шим — худди калтакесакка ўхшар эди. Ҳақимжон келиб ундан икки-уч қадам нарида тўхтади. Марғуба унга илжайиб, кўзларини пирпиратиб қаради-да, ҳамон писта чақиб пўчоғини туфлар экан: «Кечирасиз, тақдир экан...— деди ва хи-хилаб кулди,— мен тақдирнинг қўлида ўйинчоқман!..»

Ҳақимжон унга бошдан-оёқ разм солди ва қорни дўппайиб турганини пайқади-да, нима дейишини билмай бурилиб кетар экан: «Хўп, эсон-омон қутулинг!»— деди ва керза этигини тўқиллатиб жўнаб қолди.

Ҳақимжон муюлишдан ўтиб эллик қадам босмасдан дармони қуриб бировнинг зинасига ўтириб қолди ва умрида биринчи мартаба дил-жигаридан чиқариб: «Э худо!— деди,— мени урушдан омон қайтар! Кейин нима қилсанг майли: қулоқларимдан тутун, кўзларимдан аланга чиқар!»

Жўнади.

Йўллар, шаҳарлар, манзиллар... Тутун, аланга, харобалар... Тўплар, танклар, самолётлар наъраси... Ер тишла ан ўликлар, ҳайқирган, инграган тириклар... Ҳакимжон нималарни кўрмади, неларни бошидан кечирмади, лекин ҳамма ерда, ҳаммавақт, ҳар қандай ҳолатда, урушнинг охириги ойларида чап оёғи сонидан кесилиб госпиталда ётганида ҳам Марғубанинг писта чақиб тиржайиб тургани кўз ўнгидан, «Тақдир экан, мен тақдирнинг қўлида ўйинчоқман», дегани қулоғидан кетмади.

Ҳакимжон госпиталдан шимининг бир почасини осилтириб, иккита қўлтиқтаёқ билан чиқди; ғалабадан кейин ҳам Ўзбекистонга қайтгани шошилмади, бир оз вақт Минскда, кейин Киевда ҳол-бақудрат ишлаб ризқини териб юрди. Киевда оёқсоз яхши усталар пайдо бўлди. Ҳакимжон оёқ солдириб, сал кунда қўлтиқтаёқни ташлади, тўқиллаб, гижирлаб бўлса ҳам бемалол юрадиган бўлди. Унинг юриб кетаётганини узоқдан кўрган одам бир оёғи ёғоч эканини тезда пайқаёлмас эди.

Шундан кейин унинг кўзига жонажон шаҳри, ўйнаб ўсган кўчалари, қариндош-уруғ, ёр-дўстлари кўринди, ватанини соғинди.

Ҳакимжон бир оёғидан ажралгандан кейин аввал умуман тирикликдан, кейинчалик Ўзбекистонга қайтишдан умид узгани учун хат ёзишни тўхтатиб қўйган эди, шунинг учун унинг тўсатдан кириб келиши қавм-қариндошлари, ёр-жўраларнигина эмас, бегона одамларни ҳам суюнтириб юборди. Ҳамма, ҳар бир киши унга бирон яхшилик қилгиси, лоақал бирон оғиз яхши сўз айтгиси келар эди.

Меҳмондорчиликлар бошланиб кетди. Бу меҳмондорчиликларда кўпроқ фронтовиклар бўлгани учун суҳбат кўпроқ фронт хотиралари, қолаверса, бу ердаги қийинчиликлар тўғрисида кетар эди. Бу ўтиришларда фақат икки нарса тўғрисида — Ҳакимжон оёғини қаерга ташлаб келгани-ю, Марғуба нима бўлгани ва нима қилиб юргани тўғрисида ҳеч ким оғиз очмас, Ҳакимжоннинг чап оёғи ёғоч, Марғуба бир вақтлар унинг хотини бўлганини ҳамма билса ҳам билмасликка солар эди.

Унинг ёр-жўралари ҳаракат қилишган бўлса керак, район ҳукумати унга аввал бир хона уй, кейинчароқ ҳовли берди. Илгари қаерда турганини сўрамади; маориф бўлими уни илгариги вазифасига — ўша мактабга адабиёт ўқитувчиси қилиб тайинлади. Орадан бир-икки

ой ўтгандан кейин қариндошлар ўртада туриб унга эри урушнинг бошида ҳалок бўлган Муборакхон деган жувонни олиб беришди. Орадан бир йил ўтгач, улар қиз кўришди, отини Муҳайёхон қўйишди.

Қоп-қора тунда чарақлаган юлдузлар, қиш қаъридан баҳор қучоғига отилиб чиққан расида қизларнинг жамоли таърифга сиғадими?

Муҳайё кекса табиат бор ҳунарини, тамоми макру ҳийласини кўрсатиб оро берган ўшандай расида қизлардан бири, лекин яна алланимаси билан маҳалланинг бино қўйган бисоти бўлиб етишди.

Унинг ҳуснидан бошқа яна нимаси бошқа қизлардан ортиқ? Нима учун тенгқурлари, ҳатто ўзидан каттароқ қизлар ҳам уни «опача» деб аташади? Нима учун энг тантиқ, гердайган йигитлар ҳам унинг номини тоқ айтмай «Муҳайёхон» дейишади? Нима учун қариялар кўча-кўйда унинг саломига бажону дил алик олиш билан қаноат қилмай яна дуо қилишади? Милиция ҳушёрхонага олиб кетгани машинага сололмаётган бир бадмаст «Муҳайёхон келаётибди» деган гапни эшитиши билан ўзини машинага урган эмиш...

Нега? Нима учун?

Буларнинг сабабини ҳеч ким билмас, зотан, бу тўғрида ўйлаб кўриш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмас, Муҳайё деганда ҳамма фикр-мулоҳаза, ҳар қандай ўй-хаёл патдай тўзиб кетар эди.

«Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига», деган гап бор. Муҳайёни келин қилиш орзуси бағрини ўртаб юрган ота-оналар, этагининг шамолига кўкрагини тутган йигитлар маҳаллада озмикан? Лекин бу тўғрида биров киши оғиз очмас, «нотавон кўнгил» деган дашном андишаси ҳамманинг ҳам тилини боғлар эди.

Бу бахт қуши кимнинг, қайси бир толеи баланд йигитнинг бошига қўнар экан? Ҳамманинг тилида шу савол, лекин ҳамманинг дилида эзгу бир тилак: «Илойим, тенги топилсин!»

Ўша йили март кунларининг бирида қор аралаш ёмғир уриб берди. Ёмғирдан қочиб маҳалла магазинга тикилган одамлар орасида қулоқма-қулоқ: «Муҳайёни фалончининг ўғли паркда қўлтиқлаб юрган эмиш», деган гап юриб қолди.

Маҳалла бир сесканиб тушди. Қор аралаш ёмғир забтйга олганига қарамай, айниқса хотин-халаж шалоплаб уёққа югурди, буёққа югурди, кечгача ҳамма гап маълум бўлди: Муҳайё тузуккина бир одамнинг ўғ-

ли Салимжон деган йигитга унашилган экан, яқинда тўй эмиш. Йигит студент экан, ҳафсалалик одамлар атайин институтга боришди, унинг дарсдан чиқишини кутиб, кўриб келишди. Кўрган одамларнинг айтишига қараганда буларни бир-бирига худонинг ўзи бичиб тиккан, иккови дуненинг икки бурчида бўлса ҳам бир-бирини қидириб топар экан.

Биров «Ёшлар ўзлари топқизибди», биров «Икковининг ота-онаси ният қилган экан», деди; нима бўлса бўлди-ю, тўй келаси шанба кунига тайинланди.

Тўй икки ёшнинг, икки хонадоннинггина эмас, икки маҳалла, бутун ёр-дўстларнинг тўйи бўлди. Ер ва томларни одам, бола-чақа босиб кетди. Хурсанд бўлмаган одам йўқ эди. Ашула, ялла, ўйин, аския, қизиқчилик, гур-гур кулги... Буларни оралаб ёр-дўстлар ёшларга энг яхши тилаклар тилашар эди. Тўрга яқин ўтирган студентлар — Салимжоннинг ўртоқларидан бири Наимжон деган йигит сўз олди:

— Мен ҳамма яхши тилакларга қўшиламан, шу билан бирга ўзим ҳам кичкина бир тилакни айтмоқчиман. Мен оила кўрганам йўқ, лекин кўп оилаларга разм солиб бир фикрга келдим. Билмадим, вақти келганда бу фикримни ўзим амалга ошира оламанми, йўқми... Лекин, шундоқ бўлса ҳам, дўстим Салимжон билан келишимиз Муҳайёхонга шуни айтмоқчиман: қадимдан оилада эр генерал, хотин солдат бўлиб келган экан, эндиликда хотинлардан ҳам генераллар чиқаётибди-ку, лекин эркаклар солдат бўлгани унча унашмаяпти...

Қийқириқ, чапак бўлиб кетди. Кимдир луқма ташлади:

— Яшасин генерал хотинлар! Солдатликка унамаган эркаклар судга берилсин!

— Йўқ,— деди Наимжон,— менинг тилагим бошқа. Мен Салимжон билан Муҳайёхон бир-бирига генерал эмас, итоатли, фидокор, содиқ солдат бўлишини истар эдим!

Боягидан ҳам қаттиқроқ қийқириқ, кулги кўтарилди. Айниқса, аёллар ҳузур қилиб кулишар, фидокорона чапак чалишар эди. Наимжон жойига ўтираётиб Муҳайёсга кўз ташлади. Муҳайё сўзлаганига қуллук, сўзни ўрилатганига тасанно маъносида жилмайиб бош эгиб қўйди. Шу чоқ унинг билагини муздай қўл қаттиқ гижимлади. Муҳайё сесканиб Салимжонга қаради. Ранги бўзариб кетган, энтиккан Салимжон нафаси титраб:

— Тўғри ўтиринг, бўйнингиз қийшайиб қолади!— деди.

Наимжон унинг нима деганини эшитмаган бўлса ҳам, важоҳатини кўриб рашк қилганини фаҳмлади-ю, қаттиқ хижолат бўлди.

Муҳайё ичнда: «Наҳот рашк қилаётган бўлса? Худо урдими... Гапи маъқул бўлмади шекилли», деган хаёлда ҳазиллашди:

— Хўп, майли, сиз генерал, мен солдат!— деб кулди.

Хайрият, шу чоқ даврада ўйнаётган қиз Салимжоннинг рўпарасига келиб ўйинга тортгани муқом қилиб туриб олди-ю, бу гап қийқириқ остида қолиб кетди.

Тўй қандоқ хуш-хурсандлик билан бошланган бўлса шундоқ тугади. «Теги топилсин» деганлар «хайрият» деб эркин нафас олишди.

Кунлар ўта бошлади. Орадан кўп ўтмай шу маълум бўлдики, тўй кечаси Салимжонга Наимжоннинг сўзи эмас, ўзи маъқул бўлмаган, Муҳайё қараб бош экканида ҳақиқатан рашк қилган экан.

Унинг кунчилиги кундан-кун авжга чиқар эди. Тўй сабаб бўлиб Муҳайёнинг битта имтиҳони кузга қолган эди, шунга тайёрлик кўрмоқчи бўлганида, Салимжон «Ўша факультетда ўқимайсан!» деб туриб олди, афтидан, Наимжон шу факультетда ўқир эди.

Шундан кейин кунлар рашк билан бошланиб рашк билан тугайдиган бўлиб қолди: «Фалончини танийсанми?», «Бу китобни кимдан олдинг?», «Кўчада кимларни кўрдинг?..»

Бир куни иккови театрга борди. Биринчи пардадан кейин Муҳайё Салимжонни морожнийхонага бошлади-ю, не кўзи билан кўрсин, кираверишда чап томондаги тўрт кишилик столда Наимжон лимонад ичиб ўтирар эди. Салимжон «Морожний баҳона, дийдор ғанимат экан-да», деган маънода ялт этиб Муҳайёга қаради. Наимжон мулозимат кўрсатиб дарҳол ўрнидан турди, аввал Муҳайёга қўл узатди. Муҳайё ичидан қиринди ўтаётган бўлса ҳам, тўйдаги гап хаёлида ҳам йўқлигини Салимжонга писанда қилиш учун жилмайиб сўрашди. Салимжон бирдан бурилди-ю, жуда ҳам зарур иши бордай югуриб будканинг олдига борди, кетидан Муҳайё югуриб келаётганини билиб будканинг орқасига ўтди, ундан паркка, паркдан кўчага чиқиб кетди. Бўларича бўлган Муҳайё унга автобус бекатида етиб олди.

Салимжон йўлда бир оз ҳовридан тушгандай бўлган эди, уйга келиб яна авж қилди: устки кўйлагини ечиб

улоқтирди, ота-онаси эшитмасин учун Муҳайёнинг бурнига бурнини ишқағудай бўлиб секин бақирди:

— Мен сизни улгуржи олганман, хоним, кўтара савдо бўлгансиз! Кўзингиз ҳам, қўлингиз ҳам, жилмайишингиз ҳам шунга киради!

Муҳайё Салимжоннинг вужуди қақшаб тўлғанаётганини кўриб ёнига ўтирди, қўлига тушиб қолган газета билан елпиди, узоқ елпиди. Салимжон анчадан кейин бир оз юмшади, лекин Муҳайёга хўмрайиб қаради. Муҳайё маънос жилмайиб турар эди. Салимжон ҳозир узр маъносидани унинг қўлини ушлашга тайёр эди, лекин эркаклик ғурури йўл бермади, бунинг ўрнига чуқур хўрсинди. Муҳайё елпишдан тўхтади ва жилмайиб деди:

— Салимжон ака, агар сиз мени рашк қилмасангиз ўқир эдим, чунки, эри рашк қилмайдиган хотиннинг ҳаёти ёвғон ошга ўхшаса керак, деб ўйлайман. Бир ўқитувчимиз: «Рашк хусусий мулкчилик кайфиятидан туғилган», деган эди, ёлғон! Бемаъни гап! «Булбул рашк оташида куйиб сайрайди», деб эшитганман, мана бунга ишонса бўлади. Рашк жуда-жуда чиройли нарса, лекин сиз бунинг хунугини чиқариб юбораётибсиз. Ҳозир шундоқ бўлаётibdики, гўё мен бир халта ёнғоғу эҳтиёт қилмасангиз, маҳкам ушламасангиз тўкилиб-сочилиб кетаман! Бунақа рашк хотин кишига малол келади, қаттиқ тегади!..

Муҳайё унинг «булбул бўлиб қилган хонишлари»дан баъзи бирини айтиб берди. Салимжон унинг бир-икки эътирозига ён бергандай бўлди-ю, қилмишлари ноҳақ эканини англаган сайин жириллай бошлади. Муҳайё гапни узайтирмади.

Шундан кейин Салимжон, ҳар нечук, инсофга келгандай бўлди, хархаша камайди, ҳатто ёшлар балида бир йиғит Муҳайёни ўйинга тортиб бирга ўйнаганда эътибор қилмагандай қаттиқ-қаттиқ гапириб, кулиб ўтирган бўлди.

Бироқ кейиндан маълум бўлдики, Салимжон хархаша қилмагани билан бутун дардини ичига солиб юрган экан, бир кун ёрилди.

Салимжон бир кечаси ёмон туш кўрди: бурни болтага ўхшаган, ўзи қоп-қора бир барзанги Муҳайёни бир оёғидан судраб кетаётган эмиш; Муҳайё дод солиш, йиғлаш ўрнига нуқул кулар эмиш. Салимжон уйғонди, лекин ҳали эсини ўнгламасдан Муҳайёга чанг солди. Маст уйқуда ётган Муҳайё эркаланиб ингради. Ҳамон эс ҳушини ўнглолмаган Салимжон ирғиб турди-ю, Му-

ҳайёни бўғди. Муҳайё питирлади, хириллади, Салимжон уйғониб қўйиб юборган эди, каравотдан полга гурсиллаб тушди. Салимжон нима бўлганини ҳануз идрок этолмай шошиб ўрнидан турди, чироқни ёқиб юборди. Муҳайё оғзидан кўкрагига лахта-лахта қон келиб чалқанча ётар эди. Салимжон додлаб ҳовлига отилди ва «дада» деб шунақа бақирдики, бутун хонадон уйғониб югуриб чиқди.

Уйга кириб Муҳайёни кўтаришди. Унинг кўкрагидаги қон эмас, сочини танғиб ётган қизил рўмоли экан. Салимжоннинг титроғи бир оз босилди.

«Тез ёрдам» машинаси Муҳайёни ҳушсиз ҳолда касалхонага олиб кетди.

Беморнинг аҳволи танг бўлгани учун ярим кечаси махсус чақирилган врач Мурод Али бир кечаю бир кундуз унинг тепасидан кетмади.

Муҳайёни касалхонага кузатиб борган қайнатаси ўғлини сўроққа тутди. Салимжон бўлган воқеани қўрққанидан бошқача қилиб айтди: «Тушида эркаланиб фалончининг номини айтди. Узимнинг ҳам гумоним бор эди», деди. Отаси пешанасига битта уриб, «Чиройли хотиннинг ҳосияти йўқ демовдимми, ўғлим», деди. Салимжон шунақа демасдан «уйқусираб бўғибман» деб қўя қолса ҳам бўлар экан, бундоқ деганидан кейин касалхонага бориши ота-онасининг олдида ноқулай бўлиб қолди.

Муҳайё касалхонадан чиқиб тўғри ўз уйларига борди. Бунга сабаб Салимжоннинг қилмиши, касалхонага кўргани келмагани эмас, ўша даргоҳдан зада бўлиб қолгани, ўқиб йиқилган қушдай бутун вужуди билан қочишга талпингани эди.

Муҳайё бўлган воқеани ота-онасидан аввал яширса ҳам кейин айтиб берди ва эти жунжикиб: «Босинқирайдиган касали бор экан», деди.

Бир кун ўтди, уч кун ўтди, ўн кун ўтди, на Салимжон, на қудалар, ҳеч ким йўқламади.

Маҳаллага алвасти миш-миш бош тикди: «Муҳайёнинг яхши кўрган йигити бор экан, уйқусида алаҳлаб отини айтиб қўйибди», «Муҳайё биров билан ўйнашиб юрар экан, Салимжон ярим кечаси келса, биров девор ошиб кетган эмиш», «Муҳайё қиз чиқмаган экан, эрининсоф қилибди — шарманда бўлмасини деб шу чоққача хотин қилибди»...

Ойнинг охирида бутун оила кечки дастурхон устида эди, биров кўча эшигини қоқди. Муҳайё чиқди. Қуда

томон Муҳайёнинг рўзгорини икки машина қилиб бериб юборибди. Муҳайё қайтиб воқеани ота-онасига айтди ва булардан сўз чиқишини кутмай дафтардан бир варагини шартта йиртиб олди-да, хат ёзди: «Мен ўзимга тегишли ҳамма нарса», яъни жонимни олиб келганман, сизларга ҳеч қанақа даъвом йўқ», деди ва хатни ота-онасига кўрсатди. Муборакхоним кўзига ёш олди. Ҳа-кимжон «Яхши жавоб!» деди. Муҳайё чиқиб, шофёрга хатни берди, юкни қайтариб юборди.

ВАСИЙ

Бу йиллар давомида Марғуба Ҳақимжондан кейин тўртта эрга тегди, бешовидан ҳам ёлчимаганидан кейин ҳаммасидан ўч олиш учун ҳар биридан қолган юқ-юрин билан ўзидан беш ёш кичик, табиатан хотин олишдан кўра мол-дунёлик хотин бўлса тегишга мойил Жавлон деган йигитга тегиб олди. Унинг ўлган хотинидан Муаттар деган қизи бўлиб, интернатда экан. Буни Марғуба икки йилдан кейин билди. Булар бир-икки йил бинойидек турмуш қилишди, кейин Жавлон қилиқ чиқарди: бир жойда кўп ишламайдиган, тез-тез ичадиган, хотин-халажга айланишадиган бўлди. У баъзан кўча-кўйда йиқилиб қолар, Марғуба уни гоҳ бировларнинг қазноғидан, гоҳ бировларнинг каравоти остидан судраб чиқарар эди. Доктор Мурод Али синглиси Марғубадан аллақачонлар юз ўгирган эди, Анварнинг онаси қазо қилган кунларда юз кўришди-ю, бирон ойдан кейин кўчиртириб келди. Бунда Мурод Али бир томондан ёлғизлигини ўйлаган бўлса, иккинчи томондан, жигарчилик экан, синглисига аччиб Жавлон бу ерда бир оз бўлса ҳам тийилармикин, деган хаёлга борган эди. Бироқ Жавлон тийилмади, қайта Марғубанинг бир дарди икки бўлди: бир томондан Жавлоннинг жафосини тортса, иккинчи томондан, қон ютиб юрганнинг Мурод Алидан яшириши керак эди. Уйда товуш чиқармаслик учун Марғуба тишини тишига қўйган сайин Жавлон ҳаддидан ошаверди. Ичкиси келса ўзини Марғубадан фарзанд бўлмаганидан аламзада кўрсатар, бирон хотинга айланишса Марғубанинг қарилигини юзига солар, ҳатто бировларнинг олдида ҳам унинг бетини сўриб ташланган ҳусайни узумга ўхшатар, «бир қоп саксовулдай ғичирламай-шиғирламай ўл», деб кулар эди. Аввало Ҳақимжоннинг кулгисига, ундан кейин Мурод Али ва қолаверса қавм-қариндошнинг таънасига қолмаслик учун

Марғуба Жавлондан ажралишни хаёлига ҳам келтирмас, аксинча, унинг оёғига минг бир кишан солиш йўлини кўзлар эди. Унинг оёғига солинган ҳамма кишанлар вақт-соати билан занглади, парчаланди, эндиги янги, ҳали-вери зангламайдиган кишан Мурод Алидан қолган ҳавли-жой, машина, кассадаги нақд пул, Анварнинг онасидан қолган бир дунё тақинчоқлар эди. Анварнинг боши очиқ, Муҳайё билан муносабат пайдо қилиши бошқа ҳамма даҳшатлардан ташқари мана шу кишаннинг занглай бошлаши, вақти келиб парчаланиши хавфини туғдирар эди.

Марғуба юраги ҳовлиқиб, Анварнинг келишини ҳам кутмади, одатдагидан камроқ ва тезроқ пардоз қилди: ҳаворанг шоҳи кўйлагини, баланд пошнаси орқароққа кетган амиркон туфлисини кийди, тақимига тушадиган узун, лекин ингичка улама сочини солди, бўйнига қизил маржон, қулоғига сариқ балдоқ тақди, юзига упани қалин суркаб ёноғидаги кўк холини кўмди, гажақларини чаккасига тупук билан ёпиштирди, чамандагул дўппини сап-сариқ фарқи устига қўндирди, нопармон рўмолчага атир сепиб кўкрагига тикди-да, Муҳайёнинг онаси Муборакхонни қидириб кетди. Муборакхоним омонат кассада ишлар экан, Марғуба ёғоч панжаранинг дарчасидан бошини тикиб, салом йўқ, алик йўқ, сайраб кетди: «Мегажин қизингизни йиғиштириб оласизми, йўқми! Битта йиғитнинг шохини синдирганларинг етмасмиди, энди менинг жияним қолдим!. Гўристонда қўймаса, кўчада қўймаса!..»

Муборакхоним Марғубани илгарини кўрмаган, лекин эшитган эди, кайфи учиб кетди, мижозлар ва хизматчилардан хижолат бўлиб дарров уни кўчага олиб чиқди, хилват дарвозахонага олиб кирди; Марғуба Муҳайё тўғрисида ақлга сиғмайдиган, оғизга олиб бўлмайдиган гапларни гапираётган бўлса ҳам, қарши сўз айтса шовқин солиб одам тўплашидан қўрқиб оғирлик қилди, тезроқ жўнатилш пайидан бўлди; лекин номусларга ўлди, уйга бориб Муҳайёнинг терисига сомон тикиш учун ишининг тамом бўлишини кутди.

Марғуба Муборакхонимни «лойдай қилиб» ҳордигини чиққандан кейин «Энди қизини тергаса ҳам тергайди, тергамаса ҳам тергайди», деб хотиржам бўлди-ю, бу ҳақда Анварга индамай қўя қолди.

Шу кунини кечки овқатдан кейин кўча эшиги тақилланди. Анвар чиқди. Эшик олдида сочлари тўзиган, кўйлак ёқаси йиртилган ўша қиз қон-қон йиғлаб турар, нуқул:

«Бу қандоқ гап! Бу қандоқ бедодлик!» дер, бошқа сўз айтгани ўпкасини сира босолмас эди. Анвар не машаққат билан уни сал юпатиб гап сўради. Қиз онасига Марғуба айтган гапларни, илон пўст ташлайдиган туҳматларни айтиб берди ва «Ҳозир аммангиз билан бўлганимча бўламан», деб ичкарига интилди. Унинг аҳволини кўриб Анвар ҳам йиғлагудай бўлди, лекин йўлини тўсди, бу гапларнинг тагига етишни ваъда қилиб, автобуса элтиб қўйди.

Анвар қайтиб келганда аммаси асабий кайфиятда титроқ нафас чиқариб чой пуфлар эди.

— Ҳа, мунча ҳаялладинг, ким экан?— деди.

Ғазаб вужудини тиш оғриғидай қақшатаётган Анвар бирон дағал гап айтиб қўймаслик учун дарров жавоб бермади, бориб радионинг қулоғини бурар экан, дўнғиллади:

— Уша ўзингиз билган қиз...— деди.

Марғуба зағчадай шақиллади:

— Шунақами, жувон ўлгур сенга ҳам қизман дейдими?

Анвар бақариб берди:

— Менга ҳеч нарса дегани йўқ!!— деди ва ўзининг товуши ўзига эриш туюлиб бир оз тушди,— мен уни икки марта кўрдим холос... Отини ҳам билмайман!.. Лекин бекор борибсиз, амма! Шунақа гумонингиз бор экан, аввал ўзимдан сўрасангиз бўлмасмиди?

Марғуба келиб унинг ёнига ўтирди ва гувиллаётган радиони ўчирди.

— Мен сендан ҳеч нарсани сўрамайман, ҳаммасини ота-онангдан сўраб қолганман! Ота-онанг сени менга топшириб кетган. «Отасидан ҳовлною машинадан бошқа яна нималар қолди экан?» деб атрофингда ҳид олиб юрган битта шу мегажин эмасдир! Аҳмоқ бўлма! Мен сенга бўладиган савдони айтиб қўя қолай! Сенинг пешанангга Муаттар ёзилган. Муаттарнинг пешанасига сен ёзилгансан!

Анвар ҳайрон бўлди.

— Қанақа Муаттар?

— Муаттар битта.— Жавлон поччангнинг ўғай қизи! Отанг ётиб қолмаганда аллақачонлар фотиҳа қилар эдик, балки тўйларинг ҳам бўлар эди!

Анвар қизариб кетди.

— Бўлмаган гапни қўйсангиз-чи!

— Отангнинг васияти бўлмаган гапу бир мегажинни таксиларда олиб юришинг, у мегажин куппа-кундуз ку-

ни эшигимизни тақиллатиб келиши бўладиган гапми? Муҳайё қанақа нарса эканини биласанми ўзинг?

Марғуба Анварнинг иккала билagini маҳкам ушлаб ўтириб Муҳайё тўғрисидаги миш-мишларга ўзидан бир талай қўшиб гапириб берди, шундай гапларни айтдики, Анвар бу гапларни эшитгани юзи чидамай ўз бўлмасига кириб кетди. Марғуба ваҳимага тушди: «Муҳайё ўлгур бунинг бошини айлантриб қўйганга ўхшайди-ку», деб унинг кетидан кирди, ўрнини тузатиб берган бўлди, лекин чиқиб кетишга шошилмади; Анвар Муҳайё тўғрисидаги гапга қулоқ солмаётганини кўриб Муаттардан сўз очди. Анвар Муаттарнинг интернатда ўқиганини, кейин чет тиллар институтига кетганини билар, лекин кўрганида ҳеч қачон эътибор қилмаган эди. Марғубанинг айтишича, Муаттар ҳинд бўлимида ўқир, имтиҳонларини «аъло»га топшириб, амалий машғулот учун бир неча қиз билан Ҳиндистонга кетаётган экан. Марғуба «Муаттарга хат ёз» демоқчи бўлиб гапни кўп айлантриди, унинг сўнгги хатини, хатга қўшиб суратини келтириб берди. Анвар уни имтиҳонларини «аъло»га топширгани билан табриклаб, Ҳиндистон сафарига оқ йўл тилаб хат ёзадиган бўлди-ю, аммасининг шақиллашидан қулоғи ором олди. Марғуба хат билан суратни қўйиб чиқиб кетди.

Анвар суратни қўлига олди. Марғубанинг мақтовларидан кейинми ё ўзи илгари дурустроқ эътибор қилмагани учунми, Муаттар кўзига хунукроқ кўринди. Унинг кўз олдига Муҳайё келди. Муҳайёнинг олдида эса Муаттар анча хунук, суратда чўчиган каламушдай писиб, бақрайиб турар эди. Анвар шу дамгача Муҳайёга дурустроқ эътибор қилмаган экан, Муҳайё ҳозир, аммаси бошига шунча тош-тупроқ ёғдиргандан кейин ҳам ерга топталган олтиндай ярқираб турар эди. Унинг кўз олдига дадаси дафн қилинган куни Муҳайёнинг йиғидан шишиб кетган қовоқлари, боя эшик олдида йиғлаб тургани келди, қулоғига ўша куни «Мард бўлинг, Анвар-жон», дегани, такси кутишганда етимликка кўникиш, одамнинг тафтини одам кўтариши, ўртоқлик ва дўстлик ҳақида айтган гаплари эшитилиб кетди.

Анвар ўтириб Муаттарга хат ёзди, табриклади, оқ йўл тилади ва хатнинг охирида: «Аммам менга бир хил гапларни гапирдилар, шундан хабарингиз борми?» деди: конвертти ёпиштирганидан кейин кўнгли тўлмади-ю, бир парча қоғозга «Мен ҳали ёшман-ку», деб ёздида, буклаб-буклаб конвертнинг чеккасидан тиқиб юборди.

Уч кунга қолмай Муаттардан шамол-тўполон кўтариб узундан-узоқ хат келди. Муаттар хийла бетга чопар қиз экан, хатда Марғубани тупроққа қориб ташлабди, «Мен эрга тегадиган бўлсам даллолнинг кераги йўқ» дебди. Марғуба ўзини ерга кўтариб урди, юзини юлди, буни «пандавақи Анварнинг эти билан териси орасига кириб олган» Муҳайёдан кўрди.

Эртасига Анварни институт комсомол комитетининг секретари Раҳимжон чақиртирди ва кеча аммаси «Муҳайёнинг дастидан дод» деб келганини айтди. Марғуба қайси кун кечаси Муҳайё тўғрисида Анварга нималар деган бўлса ортиғи билан Раҳимжонга тўкиб солибди ва Анварни «Муҳайё балосидан» қутқариб беришини комсомол комитетидан талаб қилибди.

Раҳимжон Муҳайё ва унинг отасини яхши билар, Муҳайёнинг эри билан ажрашгани ва бунинг сабабидан хабардор экан, Марғуба қалаштириб тавилаган гаплар бошдан оёқ бўҳтон эканини айтиб, таассуф билдирди. Анвар бўлган воқеани тўлиқ айтиб берди. Раҳимжон Анварнинг кимга уйланиши тўғрисида отаси васият қилганига мутлақо ишонмади. «У киши бунақа одам эмас эдилар», деди, Марғубанинг жағини тийиш ҳақида чоралар кўриш нияти борлигини айтди.

Анвар бу туҳматлардан худди ўзи қутулгандай хурсандлигидан еру кўкка сиғмади, секретарнинг сўзларини айтиб Муҳайёдан суюнчи олгани шошилди; адресини олиб югурганича кетди ва ҳовлиққанича эшикни тарақлатиб очдию ҳовлининг ўртасига бориб қолганини ўзи ҳам билмай қолди. Муҳайёнинг онаси Муборакхоним тандирнинг олдида бориб-келиб нон ёпаётган экан, Анварни кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Анвар ёш боладай қувониб: «Мен... мен Анварман! Комсомол комитетининг секретари».

Муборакхоним ҳарчанд ҳовуридан тушган бўлса ҳам, Анварни кўриб яна ловиллаб кетди-да, қўлидаги учи тутаб турган косовни баланд кўтариб: «Ху амманг бошингни есин!» деб бир қувлади. Анвар кирган эшигини тополмай, ошқовоқ палаги босиб ётган девордан ошиб кетди.

ОНАИЗОР

Муборакхоним шунча гап-сўздан кейин Анварнинг ҳовлига бунчалик беибо бостириб кирганига ўзича маъно берди-ю, Марғубанинг дод-фарёд қилгани, Муҳайё-

нинг турмуши нима учун бузилганлиги тўғрисида тарқалган миш-мишларда жон бор, деган фикрга келди-да, «Муҳайё наҳот шу аҳволга, ота-онасининг оппоқ сочини оёқ ости қиладиган бир аҳволга тушган бўлса?» деб юраги орзиқди.

Яна бир тандир бўладиган нон ёпилмасдан қолди. Муборакхоним хўрлиги келди, юзини чангаллаб хўп йиғлади, кейин тутоқди; Муҳайё нимадандир қувониб ҳақкалаб-сакраб кўчадан кириб келганда эса урадиган, сочларини юладиган, ўзини ғижимлаб ташлайдиган бир важоҳат билан унга томон отилди. Муҳайё онасининг важоҳатини кўриб қўрқиб кетди, оғзидан чиқаётган пештаҳам сўзларни эшитиб, «Яна бирон чақув бўлганга ўхшайди», деб ўйлади-да, уни ҳозир жаҳлдан туширишга уриниш беҳуда эканини кўриб чўкка тушди ва «уринг» деган маънода бош эгди. Муборакхоним бирдан тўхтади, вужуди титраб қизига ўқталган муштини ўзининг кўкрагига, бошига уриб дод солди.

— Худоё бўйнинг узилмасин, болам! Бўйнинг узилмасин!

Гаранг бўлиб қолган Муҳайё унинг қўлларини тутди, суяб супага ўтқизди.

— Аяжон, ўзингизни босинг! Нима гап ўзи? Нима бўлди? Нима гуноҳ қилдим?..

Муборакхоним унинг узатилган қўлларига шартшурт урди, икки елкасидан ушлаб итариб ташлади. Муҳайё чалқанча йиқилаёзди, икки қўлига таяниб, ерга ўтириб қолди, бошидан дўпписи учиб кетди. Муборакхоним яна урмоқчи бўлиб ўдағайлади.

— Гуноҳингни билмайсанми?!

Муҳайё кўзлари жавдираб онасига қаради.

— Ўиламан, аяжон, ўиламан, гуноҳим қиз бўлиб туғилганлигим...— Хайрият, шу чоғ Ҳакимжон келиб қолди-ю, Муборакхоним можарони унга билдиришни истамди шекилли, боши оғриётганини баҳона қилиб ёнбошлади. Муҳайё бунни фаҳмлаб дарров ўрнидан турди, чопқиллаганча кириб, кўкрак бурма кўйлагини кийиб чиқди қолган нонларни ёпиб олгани тандирга ўт қалади. Ҳакимжон Муборакхонимнинг авзондан хафачилик бўлганини пайқаб, уни гапга солди. Муборакхоним бўлган воқеани касалдай инқиллаб, зорланиб айтиб берди. Ҳакимжон мийиғида кулди-ю, иссиқ нон ботириб егани Муҳайёдан бир пиёла совуқ сув сўради. Муҳайё сув келтириб дастурхонга қўйганда, Муборакхоним унга отаси олдида насиҳат қилди:

— Эрсиз хотиннинг бошига Бухородаги ювинди тўкилади, жон қизим! Анвар ҳирсдай йигит бўла туриб ҳовлимизга шундай беибо, беандиша бостириб кирганини кўрган киши нима дейди?

Муҳайё ҳайрон бўлди:

— Анвар? Нимага келибди?

Муборакхоним яна қизишди.

— Сен билсанг керак?!

— Нима деди?

— Оғиз очгани қўйган бўлсам дейди-да! Косовни олиб бир қувдим!..

Муҳайё онасига мунғайиб қаради.

— Ётимчани-я? Кўнгли яримта бир бечорадан икки оғиз гап сўрасангиз нима қилар эди, аяжон?

Ҳакимжон димоғида кулди.

— Ундан гап сўрагандан кўра сенинг юзингга қора чаплаш осонроқ-да!

Муборакхоним бир оз хижолат бўлди.

— Мен бунинг юзига қора чаплаганим йўқ, ҳар қанақа онанинг ҳам кўнглига келади...

Муҳайё унинг бошини, елкасини силади ва йиғлам-сиради.

— Аяжон, мен сиздан гина қилаётганим йўқ! Ўзингиз айтдингиз-ку: эрсиз хотиннинг бошига Бухородаги ювинди тўкилади... Тўғри, хотин-халажнинг сояси юшқа бўлади. Турмушим бузилганда фақат менинг тўғримда миш-миш чиқди-ку, Салимжон тўғрисида бир оғиз гап бўлгани йўқ! Ҳайрият ҳам маҳалла мени билади, яхши билади; ҳеч ким билмайдиган, паранжидаги хотин бўлса нима бўлар эди?

Муҳайё ўпкаси тўлиб тандир бошига қараб кетди.

Муборакхоним бирпас дами ичига тушиб кетди-ю, Ҳакимжонга ёпишди.

— Сиз шу нарсага бепарво бўлаётибсиз, бунинг охири вой!..

Ҳакимжон бир бурда иссиқ нонни совуқ сувга ботириб оғзига солар экан:

— Муҳайё билан Анвар орасида нима гап борлигини билмайман,— деди.— Ҳар нечук Марғуба ҳар ваз билан, бизни нотинч қилиш йўлини кўзлагани кўзлаган деб биламан. Сиз билмайсиз, айтсам балки ишонмас-сиз... Вақтида бу хотин ўзининг жиноятини менинг ўлим билан ёпмоқчи бўлган эди. Бўлмади, мен урушдан омон келдим; ундан кейин «мени бахтсиз қилган шу одам» демоқчи бўлиб, бошини у эшикдан бу эшикка

урди-ю калавасининг учини йўқотиб қўйди; икковимизнинг насибамиз қўшилган экан, хабарингиз йўқ, орамизни бузиш учун, сизнинг тўғрингизда ҳар хил гаплар учирди; йўқ, тинч-тотув турмуш қилдик, Муҳайё туғилди, ўсди... Муҳайёнинг турмуши бузилгандан кейин маҳаллада тарқалган миш-мишлар уруғини Марғуба сепган эмас деб ўйлайсизми? Энди қизимизни бадном қилмоқчи бўляпти! Мен унинг эрини биламан, эр ўша бўлса турмушини ҳам тасаввур қилиш мумкин!

Муборакхоним бу гапларга сукут қилиб қулоқ солди, пировардида бошини кўтариб эрига ёлворди.

— Ҳарқалай, Муҳайёни бу йўлдан қайтаринг!

Ҳакимжон бўғилди.

— Қайси йўлдан? Муҳайё бирон йўлга кирибдими?

— Аччиғингиз келмасин... Анвар ёш, ақли икки кўзида, бирон кор-ҳол бўлса умр бўйи қизимизни боши таънадан чиқмайди. Муҳайёга ит теккан!..

Ҳакимжон яна ҳам бўғилди, лекин нон ёпаётган Муҳайё эшитмасин учун қаттиқ шивирлади:

— Бу нима деганингиз? Энди Муҳайё умр бўйи бахтсиз бўлиши, хотини ўлган ё хотин қўйган одамни кутиши, ўзини унинг оёғи остига ташлаши керакми? «Муҳайёга ит теккан» эмиш! Салимжоннинг онаси ҳам ўз фарзандига шундай деб қарармикин?

— О,— деди Муборакхоним,— эркакнинг йўриғи бошқа!

— Ундоқ бўлса бошидан тушайлик: саккизта хотин битта эркакнинг чўриси бўлсин, фарзанд дегани докторхонага эмас, мозорларга қатнасин... Яна айтаман, Муҳайё билан Анвар орасида бирон гап борлигини билмайман! Лекин қизимизни ўлимдан қутқарган Мурод Алининг арвоғи ҳақи унинг яккаю ягона фарзанди Анварни бу оиладан суғуриб олиш керак! Бу тўғрида қўлимдан келганини аямайман! Агар Муҳайё Анварга кўнгли қўйса, бошимни осмонга етказган бўлади.

Муҳайё ёпган нонини саватда келтириб дастурхонга тўқди ва ёйиб қўйди, совиган нонларни саватга солиб токнинг сўрисиغا осди.

Шу билан бояги мавзуда гап тўхтаб қолди.

Муборакхоним бир оз инсофга келди: қизини маҳалладан ҳам яхшироқ билгани ҳолда унинг тўғрисида кўнглига шунақанги гапларга йўл бергани учун хижолат бўлди, бунинг устига, Муҳайё айтмоқчи, кўнгли яримта бир етимчага қилган муомаласидан кўнгли ғаш бўлди, сўз ўрни келиши биланоқ қилмишига пушаймон

эканини сўз ва ё ишора билан билдиришни эслаб қолди. Эртасига эрталаб нонушта маҳалида унинг кўзи кеча Анварга алаҳсиб тандирдан беҳабар қолганида бир оз куйган нонга тушди-ю, беихтиёр:

— Анварни кўриб қолсанг, кўнглидан чиқар, қизим!— деди.

— Э, «кўриб қолсанг» нимаси!— деди Ҳақимжон,— Анварни қидириб топиши, нимага келганини билиши керак эмасми?

Ҳақимжон бу гапни шу қадар ҳайрон бўлиб, шундай бир оҳангда айтдики, Муборакхоним сўз тополмай:

— Майли, майли,— деди ва «уни қаёқдан топади, қаерда кўришади», деб ҳам сўрамади.

КУК ПАШША

Муҳайё Анварни қаердан қидиришни билмас эди: уйига бориб бўлмайди, факультетда машғулот йўқ. У ўйлаб-ўйлаб факультет почта тахтасида хат қолдиришдан бошқа илож тополмади-да, шу мақсад билан кетаётганида нима хаёлга бориб Анварнинг кўчасидан юрди; кўчани иккига бўлган хиёбондан ўтганида муюлишдаги пивохоҳона олдидаги ариқ бўйида чўққайиб ўтирган Жавлонни кўриб қолди. Жавлон эгнида сариқ майка, носранг галифе шим, тепакал қип-қизил бошини ялтиратиб пиво ичиб ўтирар эди. Муҳайё негадир Анварни шу атрофдан қидириб уёқ-буёққа кўз ташлаб ўтиб бораётганида Жавлон кўриб қолди. У қўлидаги бир кружка пивонинг кўпигини пуфлаб ташлади-да, наридан-бери ичди, оғзини билагин билан артиб, оёғидаги каттакон калишини шалоплатганича Муҳайёга томон югурди, келиб сўрашди, қўлини қўйиб юбормасдан қайта-қайта узр сўради. Унинг қип-қизил, ялтироқ бошини майда тер босган, қисилган кўзларининг икки бурчи оқсарик, ўзидан димиққан хом тери ҳиди келар эди. Муҳайё унинг қисилган кўзлари, анқиб турган ҳидидан жирканиб, гапни чўзмаслик учун нега узр сўраётганига ҳам қизиқмади, Анварни сўради. Жавлон унинг Анварни йўқлаганидан хурсанд бўлгандай бир ҳаракат билан «Анвар шу ерда! Уч секунд!» деди-да, яна оёғидаги калишини шалоплагиб лўкиллаганича бориб, ариқ бўйидаги бутага илиб қўйган устки катак қўйлагини кийди, Муҳайёни таъзим билан пивохоҳонанинг орқасидаги қизил дарвозага бошлади. Муҳайё Анварнинг шу ерда эканига суюниб, Жавлоннинг кетидан эргашди.

Иккови ёз бўлишига қарамай балчиқ ҳиди анқиб турган ҳовлида қалашиб, сочилиб ётган яшиклар, юмалаб ётган бочкаларни оралаб ўтиб, олди дастмолқовоқ билан тўсилган пачоқ айвончага кирди. Жавлон рўла-радаги ойнали эшикни очди, четланиб Муҳайёга йўл берди. Муҳайё ичкарига қадам қўйиши билан ғира-шира ҳужранинг димчириган ҳавосидан кўнгли озиб кетди. Ҳужрага фақат эшик ойнасидан ёруғ тушар, деразаси йўқ экан. Жавлон ҳужранинг тўридаги каттакон сандиққа қоп ёзиб Муҳайёни ўтиришга таклиф қиларкан, «Уч секунд!» деб чиқиб кетди. Муҳайё кўзи қоронғиликка кўнижкандан кейин уёқ-бу ёққа қаради. Бу ер биров турадиган ҳужрадан кўра кўпроқ қазноққа ўхшар эди: бир чеккада тош-тарози, фанера ва тунука қути, қутичалар: тўла, ярим қоғоз халталар, деворда арра, ўроғлиқ сим...

Муҳайё юраги ҳовлиқиб, югуриб ташқарига отилди ва айвончадан чиқаётганида Жавлонга йўлиқди. Унинг бир қўлида газетага ўроғлиқ бир нима, иккинчи қўлида бир шиша вино.

— Ҳўш?— деди шошиб.

— Қани Анваржон?

Жавлон унинг йўлини тўсди.

— Ҳозир келади дедим-ку! Уч секунд!

Муҳайё унинг ёнидан ўтмоқчи бўлди.

— Кўчада кутаман.

Жавлон ялинди.

— Бирпас ўтиринг! Ҳозир айтиб келаман! Одамнинг сазасини ўлдирманг...

Муҳайё унинг иккала қўли бандлигидан фойдаланиб зўр билан ўтиб кетган эди, Жавлон қўлидаги газетага ўроғлиқ нарсани ташлаб, унинг билагидан ушлади.

— Сизга гапим бор. Узр сўрагани сизни қидириб тополмай юрган эдим. Марғуба сизга беадабчилик қилибди, ўласи қилиб урдим. Бу хусусда сиздан ҳали қарздор эканимни билдиришим керак! Бирпас ўтиринг!— деди ва бир томонга қараб қичқирди:— Анваржон!

— Керакмас, кирмайман!— деди Муҳайё ва жўнамоқчи бўлган эди. Жавлон нима бало қилди-ю, унинг бир пой туфлисини ечиб олди.

— Сиз шундоқ киринг, мен Анварни олиб келаман!

Муҳайё туфлисига қўл узатди.

— Раҳмат, овора бўлмай қўя қолинг! Ишингиздан қолманг...

Жавлон тиржайди:

— Мен ишни кўп қилганман. Советга меҳнатим сингган, энди дам олишим керак! Ҳаққим бор!..

Жавлон Муҳайё тўғрисида Марғубанинг айтган сўзларидан, қўни-қўшниларга шақиллашидан «Муҳайё эркак киши қўлини ушласа, юбкаси тушиб кетади», деган хулосага келган эди. Муҳайё унинг беиболигини кўриб қўрқиб кетди.

— Қочинг, ҳозир дод дейман!

Жавлон шивирлади:

— Анвар ёш бола-ку, қадрингизга етадиган одам билан гаплашсангиз-чи! Битта-иккита кўйлак олиб бериш қўлидан келадиган одам билан гаплашинг!..

Муҳайё қип-қизариб кетди ва иккала юзини ушлади.

— Вой!.. Онангизга кўйлакни бировлар олиб берармиди? Нега ҳамма хотинга бир кўз билан қарайсиз!..

Жавлон тиржайиб бўйинини қашлади.

— Гўристонда ҳам сизни шу кўйлақда кўрган эдим, бошқа кўйлагингиз йўқмикан дебман...

— Гўристонда кўрганингизда бошқа кўйлақда эдим,— деди Муҳайё туфлисига қўл узатиб,— мен бошингизнинг сирти шунақа силлиқ, пашша қўнса тойилиб тушади десам, ичи ҳам шунақа, ҳеч нарса турмайдиганга ўхшайди.

Жавлон бошдан гапирган кишини жинидан баттар ёмон кўрар эди, қизариб кетди, дам ўтмай ғазаби келди.

— Мен сизга нима дедим, ниҳоят, кўйлак олиб берай дебман! Мунча сассиқ хотин экансиз! Эрингиз шунинг учун ҳайдаб юборган экан-да!— деди ва бунга ҳам қаноат қилмай уни масхара қилди.— Шунақа денг, бошинг кал, сенга тегмайман денг?

Муҳайё ҳам калака оҳангида деди:

— Тегсам олармидингиз?

— Олар эдим!— деди Жавлон ва яна нимадир демоқчи бўлган эди, Муҳайё сўзини бўлди:

— Кўк пашша ўликка қўнгучи эди, мен тирикман-ку!

Жавлон туфлини қулочкаш қилиб улоқтирди.

— Олсам ҳам Афғонистонга олиб бориб хотин қилар эдим, биласанми, ҳар куни биттадан қовурғангни синдириб суғуриб ташлар эдим!

Муҳайё туфлисини кийгани ҳақкалаб борар экан, тўхтаб орқасига қаради, кулди.

— Афғонистонда кўришгунимизча хайр!— деди ва туфлисини кийиб югурганича чиқиб кетди.

ЕСУМАН

Муҳайё Анварнинг факультетига борди, почта тахтасида унга хат қолдирди-да, Жавлоннинг безорилигини айтиб кўнглини бўшатиш учун ҳовлига ошиқди, бироқ онасининг хушҳол чеҳрасини кўриб кайфини бузгиси келмади, индамай қўя қолди. Муборакхоним қилмишидан ҳамон хижолат бўлиб, ундан гап сўрагани ҳам ботинолмади, ўзи индамаганидан кейин «Кўришмаган бўлса керак», деб қўя қолди.

Анвар Муҳайёнинг хатини олди, якшанба куни эрталаб чойдан кейин галстугини сиқиб боғлаб чиқиб кетаётган эди. Марғуба бирдан «Қаёққа?» деб қолди. Анвар гаранг бўлиб бирон важ айтгани сўз тополмай изига қайтди, бирпасдан кейин ўз бўлмасининг деразасидан тушиб кетди.

Муҳайё шаҳарнинг нариги чеккасидаги «Роҳат боғчаси»нинг кираверишида кутиб турар эди, Анварни узоқдан кўриб қийшайганича унга қарши юрди. Анвар ёш боладай ирғишлаб-ирғишлаб чопди, етиб келгунча сабри чидамай секретарь Раҳимжоннинг гапини, ваъдасини йўлакай айтди, етиб келганида Муҳайёни қучоқлаб олаёзди. Муҳайё ўзини тортган эди, кичкина ариқчадан ўтказиб қўйиш баҳонаси билан тирсагидан ушлади, ариқдан ўтилгандан кейин ҳам қўйиб юбормади, Муҳайё биров кўриб қолишдан ҳадиксираб атрофга кўз қирини ташлади, лекин қўлини тортиб олмади.

Анвар, комсомол комитетида бўлган гапни кечгача гапириб ҳам тугатолмасман, деб ўйлаган эди, бироқ тафсилоти билан гапирганида ҳам бир неча дақиқадан ошмади. Муборакхонимнинг муомаласи тўғрисида эса гапиришни лозим кўрмади. Муҳайё бу ҳақда узр сўрамоқчи бўлиб гап бошлаган эди. Анвар тикилиб, қорнини ушлаб, қотиб-қотиб кулди. Унинг учун бу ҳодиса, афтидан, ёш боланинг шафтоли ўғирликка тушиб қувғин еганидай бир гап эди. Шундай бўлса ҳам Муҳайё онасининг ўз қилмишидан хижолатда эканини айтди. Анвар бунга жавобан негадир «раҳмат» деди. Шу билан бу гап ҳам тамом бўлди. Муҳайё Жавлон ҳақидаги гапни оғзига олгани жирканди. Унинг Анварга тикилиб турган кўзларида: «Бу қабиҳ манзарани мен кўрдим, сенга эшитишни ҳам раво кўрмайман», деган бир маъ-

по ётар эди. Муҳайё тўхтади. Анвар унинг тўхташини «энди уй-уйликка» деб тушунди-да, шошиб: «Яна бирпас юрайлик, айтадиган гапим кўп эди, эсимдан чиқиб қолди», деди

Муҳайё рад жавобини бермоқчи эди, унинг жавдираб турган кўзларига қараб оғзи бормади-да, шивирлаб полиди:

— Яна биров кўриб қолади, яна балога қоламиз.

Анвар хавотир олиб атрофга кўз ташласа ҳам сипоҳгарчиликни қўлдан бермади:

— Биров эмас, ҳозир аммамнинг ўзи кўриб қолса ҳам писанд эмас!— деди, кейин хуноб бўлди.— Нима учун мен Муаттарни олишим керак? Мен Жавлоннинг ўғай қизи Муаттарни олишим керак эмиш! Ота-онамнинг васияти шу эмиш! Ҳолбуки, онам қазо қилганларида Муаттар боғча ёшида эди. Дадамнинг кўнглида шундоқ гап бўлса, лоақал ишора қилар эдилар!

Муҳайё бу ҳақда ҳеч нарса демади. Иккови паркнинг хилват хиёбонларини узоқ кезишди. Муҳайё Анварнинг яна Муаттар тўғрисида гапиришини, унга ўзининг кўнглини яна ҳам аниқроқ айтишини истади шекилли, маслаҳат тарзида деди:

— Ота-онангиз васият қилмаган тақдирда ҳам аммангиз сизга ёмонликни раво кўрмаса керак-ку, нега ўша қизни олмайсиз!

Анвар бу гапни ундан кутмагани учун тажанг бўлиб чаккасини қашиди.

— Чунки яхши кўрмайман! Чунки кўнглимнинг кўчасидан ҳам ўтган эмас! Чунки мен уни билмайман! У ҳам менга тегмоқчи эмас!

Битта-битта қадам ташлаб бир оз жим юришгандан кейин Муҳайё сўз мавзуини четроққа тортиш учун деди:

— Қавм-қариндошларингиз, ёр-дўстларингиз сизни ёлғиз қўйишдими?

Анвар хўрсинди.

— Менинг ёшимда менга ўхшаб эрка ўсган бола ёр-дўст эмас, тенгқурларидан ўртоқ орттирар экан холос. Ўртоқ фақат ўйнагани яхши!

— Йўқ, Анваржон, қарс икки қўлдан чиқади. Эрка ўсганман деяписиз, эҳтимол ўртоқларингизга сиз ҳам фақат ўртоқ бўлгандирсиз. Ота-онаси эрка ўстирган бола кўпинча худбин бўлади... Қавм-қариндошларингиз ҳам йўқлашмайдими?

Анвар анчадан кейин жавоб берди.

— Йўқлаб туришади, йиғилиш керак бўлганда йиғилишади, йиғлаш керак бўлганда йиғлашади, менга таскин-тасалли беришади. Биласизми, бир-бирига ўхшаган, бир-биридан совуқ қуйма гапларни эшитгани юрагим безиллайди. Биронта одамнинг қалб сўзини, биронта одамнинг иссиқ нафасини сезмайман! Бунақа етимлик, бунақа кимсасизликни ҳеч кимнинг бошига солмасин! Марғуба аммам қизиқ, менга тасалли берган бўлиб: «Ҳамманинг ҳам ота-онаси ўлади» дейди! Унинг эри Жавлон поччам ундан ҳам оширади: «Ич шу аламларга!» деб менга нуқул вино тутади!.. Гамлет айтмоқчи, ё раббим, одам одамга бунчалик муҳтож бўлар экану!..

Анвар яна кимсасизлигидан, назарида ораларидан меҳр-ҳақиқат кўтарилиб бораётганидан нолиди, яна аммасининг Муаттар тўғрисидаги гапларидан хуноб бўлди. Муҳайё гап айланиб «афсуски эрга тегиб чиққан экансан, йўқса сени олар эдим» деган мазмунга яқинлашувидан қўрқиб, энди кетайлик демоқчи бўлиб тўхтади, лекин уни ташлаб кетгани кўнгли бўлмади-ю, кинога таклиф қилди.

Кино бу ердан юз қадамча нарида бўлиб, кундузги сеанс яқин орада бошланишидан радио хабар бериб турар эди. Анвар билет олди, эшик олдида четланиб Муҳайёга йўл берди. Шу чоқ тарсиллаган бир товуш чиқди-ю, Муҳайё мункиб кетди. Анвар шундоқ қараса, ёнида тирик мурдадай бўлиб ҳансираб Марғуба турибди, у шовқин солиб яна Муҳайёга ҳамла қилди. Анвар уни орқа ёқасидан ушлаб улоқтириб ташлади-да, Муҳайёни қучоғига олиб четга олиб чиқди. Марғуба нуқул: «Бу олқинди, қиз олмаган йигитнинг бошини айлантириб юрибди!» деб додлар, юлгани гоҳ Муҳайёга ҳамла қилар эди, гоҳ Анварга. Одам йиғилди, хонатлас кўйлак кийган семиз бир хотин лапанлаганича Муҳайёга яқин бориб «Ўл бу кунингдан! Сенга ўхшаганларнинг қораси юқиб, ўқиган қизларнинг ҳаммаси ҳаромга ўхшаб қолди!»— деди. Бошқа бир аёл шовқин солиб, уни итариб ташлади. Семиз хотин йиқилиб, оёқлари кўтарилиб кетди. Ғовур кучайди.

Милиция сержанти келди. Марғуба ҳаллослаганича унинг олдида борди ва бу ерда содир бўлган зўр жиноятдан жабр кўрган кимсадай арз бошлади, жабр кўрган Анварни ёқлаган бўлиб, Муҳайёнинг шаънига хотин кишининг оғзидан чиқиши мумкин бўлмаган гапларни айтди. Муҳайё юзини икки қўли билан чангаллаб йиғ-

лар, инграр, тўлганар эди. Анвар уни бағрига босиб жонини бергудай бўлар эди, ниҳоят, бор товуши билан қичқирди:

— Уртоқ сержант!— Бирдан ғовур босилди.— Ёлғон! Бу ёсуман Муҳайёга тухмат қилаётибди! Муҳайё менинг хотиним!— деди.

Ҳамма жимжит бўлиб қолди. Марғуба юзини тир-малаб, оғзини катта очганича оёқ узра туриб ҳушидан кетди.

Сержант халойиқни тарқатди.

— Қани, ўртоқлар, кинодан қолманглар,— деди, кейин Марғубага честь берди.— Сиз ҳам жўнанг! Буларку эр-хотин экан, сиз нима қилиб юрибсиз орада ёсуман бўлиб?

Марғуба бошидан тушиб кетган кўк рўмолини ёпинди, секин бурилди, нарида, хиёбонда бир-бирига суянишиб, битта-битта қадам ташлаб кетаётган Анвар билан Муҳайёга бир қаради-да, ҳозир бориб буларни бир нима қиладигандай, шошиб жўнаб қолди.

Муҳайё хийладан кейин ўзига келди, кўз ёшидан ивиб кетган рўмолчаси билан титраётган қўлларининг кафтини ишқар экан, Анварга мунғайиб қарарди.

— Анваржон ака, нега унақа дедингиз?.. Нега хотиним дедингиз! Лекин бу билан мени шунча одамнинг олдида аммангизнинг оёғи остидан тортиб олдингиз, бошингизга кўтардингиз! Раҳмат! Энди уйга қанақа борасиз?

Анвар кўкрагини кўтариб муштини тугди.

— Боравераман! Аммам бир нима десин-чи, ҳайдайман! Уйимиздан ҳайдаб юбораман!— деди, лекин Муҳайёни уйига пастқам кўчалардан, чакалакзордан ўтадиган сўқмоқдан кузатди.

Иккови чакалакзорнинг чиқаверишида тўхтади, Муҳайё хайрлашгани қўл берди. Анвар унинг қўлини маҳкам ушлаб секин ўзига тортди. Муҳайё бесаранжом бўлиб:

— И-и-и, хафа бўламан!..— деди.— Мен сизнинг бунақа қилиғингизни билсам чақирмас эдим, келмас эдим.

Анвар унинг қўлини дарров қўйиб юборди.

— Кечирасиз... Мен бетингиздан битта ўпмоқчи эдим, тўғриликча... Қўлингиздан ўпишим ҳам мумкин! Мумкинми?

Муҳайё бу содда — беғубор, ич-таши бир болага ҳавас билан қаради, агар уялмаса ҳозир ўпгани бир эмас, икки юзини тутар, балки ўзи ҳам ўпар эди. Унинг жил-

майиб турганини кўриб Анвар қўлини секин олди, хавотирлик билан лабига тегизди, кейин қайта-қайта ўпди-юзига суркамоқчи бўлди. Муҳайё қитиғи келгандай қиқирлаб қўлини тортиб олди, бурилиб ариқдан ҳатладиди, катта йўлга чиқиб қўлини силкитди, икки қўлини қанот қилиб чопқиллаганича кетди.

Анвар уйга қайтиб келганида кўча эшиги берк эди, тақиллатса, ранги мурда бўлиб кетган Марғуба очди, очмади — узун занжирни зулфинидан чиқармасдан эшикни қиялатиб қаради-да, Анварни кўриб, «хотининг билан қўшмозор бўл!» деб ўшқирди, эшикни қаттиқ ёпиб қулфлади, танбасини тикди ва қаттиқ-қаттиқ қадам ташлаб йироқлашди. Анвар эшикни яна тақиллатди, узоқ тақиллатди, бўлмаганидан кейин ёндорига тирмашиб томга чиқди, тунукани тақиллатди. Марғуба уйнинг эшигидан бошини чиқарди.

— Ҳаддингдан ошма, бола, ҳозир милиция чақираман!

Анвар тунукани тарақлатиб тепди.

— Мен ҳам милиция чақираман! Ота-онамдан қолган ҳовлига мени киргизмасликка нима ҳаққингиз бор? Ҳаққингиз йўқ! Кўчиб кетинг! Ҳозир кўчиб кетинг!

Марғубанинг жони ҳалқумига келди. Югурганича чиқиб ҳовлидаги тош борми, ғишт борми қўлига нима тушса Анварга отаверди. Анвар ҳаммасини илиб олиб ҳовлига ташлади, сўнгра яримта ғиштни илиб олиб «Бас!» деб жаҳл билан улоқтирган эди, ғишт ердан қапчиб деразага тегди ва ойнани синдирди. Марғуба «Безорининг дастидан дод, милиция, қаёқдасан!» деб шовқин солиб кўчага югурган эди, Анвар томнинг орқа томонидан тушиб қочди.

АНДИША

Анвар шу кечани бир қариндошинийкида ўтказди. Бундан дарак топган Марғуба шаҳардаги ҳамма қариндошларга учраб «Анвар Роҳат боғчасида мени урди, кўчада юрган бир итялоқни ҳамманинг олдида «хотиним» деди; томга чиқиб менга тош отди», деб зор-зор йиғлади. Шундан кейин қариндошлардан ҳеч бири Анварга рўйхуш бермади, бири «Ҳалитдан шунақа бўлсанг, ҳолингга вой», бири «Отанг сени аммангга топшириб кетган, гўрида тинч ётсин», деб дашном берди, насихат қилди. Анвар воқеани бошдан-оёқ айтиб бер-

моқчи бўлса, сўзига ҳеч ким қулоқ солмас эди. Анварга етим қолгани ҳеч қачон ҳозиргидай билинмаган эди. Қани энди онаси ё отаси бўлса-ю, бешини кўкрагига қўйиб хўнг-хўнг йиғласа! Лоақал пичагина ҳасрат қилиб юрагини бўшатгани ким бор? Анвар бу тўғрида ўйлаганида кўз олдига йиғидан қовоқлари шишиб кетган Муҳайё келар, лекин унинг ёнида учи тутаб турган косовни кўтариб турган Муборақхоним турар эди.

Уша кунни Роҳат боғчасидан қайтишда ҳаяжонни егиб, бундан кейин қачон ва қаерда кўришиш ҳақида ваъдалашиш икковининг ҳам эсига келмабди. Муҳайё жуда катта ташвишга қолди: Марғуба Анварни қандай қарши олди экан? Кўчада шундай шаллақиллик қилган бу хотин уйда Анварни не кўйга солди экан? Анвар «Аммамни ҳовлимиздан ҳайдайман» деган эди, жанжал чиққан бўлса ана у пияниста Жавлон Анварга эиён-заҳмат еткизмадимикан?..

Муҳайё икки марта унинг факультетига борди, боришда ҳам, қайтишда ҳам Анварлар кўчасидан юрди, факультет почта тахтасига қўйган хати ҳануз турганини кўриб йиғларди.

Орадан уч кун ўтгач ҳовлига институт комсомол комитетидан хат келди. Хатда комитетнинг секретари Раҳимжон Муҳайёни эртаси соат ўн бирга чақирибди. Раҳимжон одатда студентларни шунақа чақириб ҳар тўғрида суҳбатлашиб турар эди, шунинг учун Муҳайё кўнглига ҳеч гап келмасдан борди ва қабулхонада Анвар ўтирганини кўриб қўрқиб кетди: наҳот Раҳимжон ўша, Роҳат боғчасидаги воқеа тўғрисида чақирган бўлса. Унинг нимага чақирганини Анвар ҳам билмас эди. Иккови ҳол-аҳвол сўрашди. Анвар аммаси уйга киргизмаганини, дарбадар бўлиб юрганини Муҳайёдан яширди.

Муҳайё ўша кунни аммаси қандай қарши олганини сўраб улгурмади, секретарь қиз икковини кабинетга таклиф қилди. Раҳимжон одатдагича ўрнидан ҳам турмади, қовоқ-тумшугини солиб қоғоз варақлар экан:

— Нима қилиб юрибсизлар кўчаларда жанжаллашиб? Ўтиринглар!..— деди.

Анвар билан Муҳайё бир-бирига қаради. Сўзини Анвар бошлади. Бири қўйиб, бири орадаги муносабатни тўла-тўқис гапириб берди. Гап тамом бўлгандан кейин икки орадаги муносабат «тўғрилиқча» эканига Раҳимжонни ишонтириш учун, Муҳайё «ўлай агар!» деди.

— Сиз нима дейсиз, Анваржон?— деди Раҳимжон.

— Мен ҳам шу... Тўғрилиқча юрган эдик...

— Нега бўлмаса ўшанда Муҳайёхонни «хотиним» дебсиз?

Анвар дарҳол жавоб берди:

— Муҳайёхонни аммам ҳеч оғизга олиб бўлмайдиган гаплар билан ҳақорат қилдилар!

— Демак, Муҳайёхонни «хотиним» дейиш билан бу ҳақоратларга ўзингизни тутиб берибсиз-да?

Муҳайё ер остидан Анварга қараб қўйди.

Анвар чинчалоғи билан кўзининг чеккасини артди, афғидан, ўша ҳақоратлар заҳри ҳануз танидан кетмаган эди.

— Мен ўша топда ҳеч нарсани ўйлаганим йўқ...

Раҳимжон кулимсиради.

— Тўғри, ўша топда Муҳайёхондан бошқа ҳеч нарсани ўйламаган бўлсангиз керак!

Анвар қизариб кетди. Раҳимжон Муҳайёга юзланди.

— Сиз-чи, сиз нима дейсиз? Анваржон «хотиним» деганда хафа бўлганингиз йўқми?

Муҳайё ҳам қизариб ерга қаради ва эшитилар-эшитилмас деди:

— Нега хафа бўлар эканман, шундай вақтда, шундай пайтда шунақа деб ўзингиз айтмоқчи, ҳақоратларга ўзларини тутиб берадилару...— унинг ўпкаси тўлди,— ўла ўлгунимча эсимдан чиқадими...

Раҳимжон ёлғондан қовоғини солиб сўради:

— Шунда фаришталар омин деган бўлса-чи?

Муҳайёга бу гап калака бўлиб туюлди шекилли, ранги бўзариб секретарга айниқ қараш қилди, лекин унинг юзида заррача ҳам бундай ифода йўқлигини кўриб дарров ўзига келди, лекин шундоқ бўлса ҳам, эҳтиётан ўпкалаган бўлди:

— Нима қиласиз шунақа гапларни гапириб...

Раҳимжон унинг юзига қаради ва кулимсираб сўради:

— Бунақа гаплар тўғри келмайдими?

Муҳайёнинг аччиғи келди.

— Ғалати гапни гапирасиз-а!.. Билиб туриб...

— Нимани билиб туриб?— деди Раҳимжон.

Муҳайё лаби пирпираб, онасининг таъбирини ишлатди:

— Менга ит теккан-ку...

Раҳимжоннинг жаҳли чиқди.

— Ўзингизга муносиб ибора тополмадингизми? Лоақал «турмуш кўрганман, андиша қиламан» десангиз-чи!

— Албатта андиша қиламан,— деди Муҳайё ерга қараб.

— Андиша дейдиган бўлсангиз Анваржон андиша қилса бўлар эди, бироқ ҳеч қанақа андишага бормаяпти. Тўғри қилипти. Бунақа андиша Марғубадан чиқади. Биз ҳам шунақа андишага борадиган бўлсак, демак, Марғуба ҳақ экан-да! Нима, сиз оёқ-қўли юлиб ташланган қўғирчоқми?

Муҳайё титраётган қўли билан сочини тузатиб эшитилар-эшитилмас деди:

— Марғуба холага ўхшаган одамлар камми...

— Биламан!— деди Раҳимжон.— Миллион! Бу андиша бизнинг таомилимиз! Одамни хўрлайдиган бундан ҳам ёмонроқ таомилларимиз озми?

Анварга жон кирди.

— Дастлаб шу тўғрида гапирганингизда, Марғуба амманинг жағини тиямиз деган эдингиз...

— Тиямиз!— деди Раҳимжон.— Жағини кўплашиб тиямиз, лекин ҳозир ундан ҳам зарурроқ иш чиқиб турибди: аммангиз ўша кундан бери сизни уйингизга киргизмаётган эмиш-ку?

Муҳайё ялт этиб Анварга қаради.

— Энди бундоқ,— деди Раҳимжон суҳбатни якунлаб,— мен бу ишни Наимжон бошлиқ уч кишига топширдим, учовига ишнинг моҳиятини, Марғуба қанақа хотин эканини яхшилаб тушунтирдим. Эртадан кейин учови сизни уйингизга элтиб қўяди.

Муҳайёнинг қути учди.

— Вой, Марғуба холанинг феъли ёмон, жанжал чиқса... Эри пияниста, Анвар акамга бирон зиён-заҳмат етказмасмикин?

— Анвар акангиз бизга омонат, омонатга хиёнат қилмаймиз,— деди Раҳимжон ва бурнининг учини қашинган бўлиб табассумини яширди.

Кабинетдан чиқилгач, Муҳайё зўр ташвиш билан сўради:

— Анвар ака, қаерда ётиб юрибсиз?

— Ётоқда бир кун бири билан, бир кун бошқаси билан...

— Раҳимжон акам одам юборсалар аммангиз инсофга келармикин? Ё дадамга айтай, улардан олдин бориб у киши ҳам гаплашсинларми?

Анвар кулди.

— Дадангизга оғзингиздан чиқара кўрманг, аянгиз косов олиб қувган эдилар, дадангиз болта кўтариб қолмасинлар тагин!

— Йўқ, Анвар ака, аям тушунмасдан ўшанақа қилганлар... Дадам ойимга «Анваржонни у оиладан суғуриб олиш керак» деган эмишлар.

Анварнинг қалбига бу гап илиққина, юмшоққина тегди.

Анварга бу гап маъқул тушганини сезиб Муҳайё мактабга қараб югурди. Наимжонлар эртага Марғубанинг олдига боришадиган бўлса, дадаси бугун, ҳозир бориб Марғубага айтадиган гапини айтиши, Наимжонларнинг ишини осон қилиши керак эди.

Муҳайё мактабга борди, дадасининг охириги дарсдан чиқишини кутиб ўтирди: умрида ёлғон гапирмаган, айёрликка иши тушмаган бўлса ҳам дадасига ёлғон гапирди, мактаб кутубхонасига китоб олгани келганини айтди. Уйга кетаётиб йўлда гапини узоқдан айлантриб Анварга бурди-да, уни «Марғуба уйдан ҳайдаган, бола бечора ҳозир дарбадарликда юрган эмиш»,— деди ва «Шунга мен сабаб бўлдим» деб кўзига ёш олди. Анварни Марғуба уйдан ҳайдаганидан Ҳакимжон хабардор экан, бу ҳақда мактаб ўқитувчилари орасида гап бўлганини, биров унга вақтинчалик бир хона беришга розилик билдирганини, яна биров уни таътил кунларида бирон ишга жойлаб қўйишга ваъда берганини сўзлади. Муҳайё суюниб кетди ва мақсадини айтди. Комсомоллардан олдинроқ, иложи бўлса бугун кечқурун Марғубага учрашишни дадасидан илтимос қилди. Ҳакимжон бир оз жим қолди, ўйлади, Марғуба ким эканини айтгани оғиз ростлади-ю, айтмади, бунинг ўрнига «Марғубанинг таърифини эшитганман, меннинг боришимдан, комсомолларнинг боришидан ҳам ҳеч иш чиқмайди», деб кўя қолди.

ҚОРА ҚУТИ

Эртасига Наимжон бошлиқ уч кишидан иборат элчилар ҳайъати Анварни олиб белгиланган соатда Марғубанинг эшигини қоқди.

Марғуба товуш берди ва келиб қулфни очди, танбани суғурди, эшикни қия қилди; Наимжон институт комсомол комитетининг номини айтганда элчиларни битта-битта киргизди, Анвар рўпара бўлганда эса эшикни юзига қаттиқ ёпди-ю, шарақлатиб қулфлаб олди. Тушунтириш, илтимос, ёлвориш — ҳеч бири унга кор қилмас эди. Ниҳоят, Наимжон товушини йўғонроқ қилиб

«Биз расмий одамлармиз, расмий иш билан келдик», деганидан кейингина Анварга ҳам йўл берилди.

Жавлон уйда, бир оз ширакайф экан, меҳмонларни кўриб жуда суюниб кетди, дарров бир четвертда қизил вино, бир коса тузланган бодринг келтириб столга қўйди.

Марғуба ошхонага кириб жиз-биз бошлади.

Жавлон пиёлаларга қулқуллатиб вино қуяр экан:

— Мен ароқни ташлаб винога ўтганман,— деди,— бироқ вино қурғур серсувроқ нарса бўлади, сувини сиқиб ташлаш керак! Лекин етказиб ичсангиз сувини қориннинг ўзи сиқиб ташлайди!.. Қани, саломат экан-мизки ичамиз!

Меҳмонлар винога қўл уришмади. Жавлон ўзи ичиб, пиёласини яна тўлдирди. У битта ўзи ичаётган бўлса ҳам «Қатордан қолмайин» деб ичди, ҳеч ким қистамаса ҳам «сазаларинг ўлмасин» деб ичди, пиёла бир минут тўхтамаса ҳам «дами чиқиб кетмасин» деб ичди, қисқаси, хотини овқат олиб келгунча хийла тайёр бўлди, ўтирган жойида қалқиб, кўзининг қорасидан кўра оқи кўпроқ кўриниб қолди.

Марғуба қовурилган жигарни келтириб ўртага қўйди, меҳмонларнинг олдига қошиқ қўяр экан, Анварнинг олдига қошиқни жаранглатиб ташлади. Унинг сохта табассумдан кўз атрофига йнғилган ажин, пирпираган юпка лаблари, овқатга манзират қилганида титраган товуши тори таранг эканини кўрсатар эди. Наимжон бу вазиятда ҳеч қандоқ даромадга ўрин йўқлигини кўриб гапнинг пўсткалласини айтди:

— Анваржон шаҳарда маълум ва машҳур доктор Мурод Алининг фарзанди. Агар ўртоғимиз сизнинг нуқтаи назарингиздан бирон беадабчилик қилган бўлса кечиришингизни сўраймиз, чунки, шундоқ одамнинг биттаю битта ўғлини ўз уйига киритмасдан дарбадар қилиб қўйибди деган иснодни кўтаришдан кўра гуноҳини кечириш осонроқ бўлса керак, деб ўйлаймиз.

Марғуба қўлидаги қошиқни тарақлатиб столга қўйди.

— Нега дарбадар бўлар экан, хотинчасининг уйига борсин! Сизгади, Муҳайёхоннинг уйига ҳамма сизгади? Борсаларинг сизлар ҳам сизасизлар! Оби худойи...

Анвар ғазаби келиб бир нима демоқчи бўлган эди, ёнидаги шериги секин туртиб, сўзини оғзидаш олди.

— Опажон, Муҳайёхон бизнинг институтда ўқийди,

синглимиздай нарса... Бизга малол келади! Сизнинг тўғришгизда биров шунақа деса сиз нима дердингиз?

Ғазаби келиб ўтирган Наимжон сўз қотди:

— Тўғри, Муҳайёхон эрга тегиб чиққан, лекин бунақа фалокат ҳар кимнинг ҳам бошига келиши мумкин! Хўш, ўзингиз Жавлон акага қиз текканмисиз?

Бўйинини тутолмай бошини у ёққа-бу ёққа ташлаб ўтирган Жавлон бирдан худди ўқчигандай:

— Тўғри!— деди столга шаппалаб.— Ҳақиқатда қиз тскан! Бу қизлигида ўзини қуритиб олган, ҳозир ҳам қиз! И... И... Дўзахга ҳам қизлигича тушади!

Наимжон давом этди:

— Жавлон ака сизни «хотиним» деганда ҳеч ким бу кишини уйдан ҳайдаб чиқармагандир-ку, Анвар Муҳайёни «хотиним» деса сиз нега уни ўз уйдан ҳайдаб чиқарасиз?

Жавлон завқ қилиб кулди.

— Мени ўзи дон сепиб зўрға уйига олиб киргану қаёққа ҳайдайди! Менга қара, ҳой саксовул, дон сепгансан-а? Мотоцикл олиб бергансан, тилла соат олиб бергансан! Лекин ов милтиғини еб кетдинг!..

Марғуба эрини ортиқ гапиргани қўймади, вино қуйиб берди. Жавлон винони битта кўтарди-да, гандираклар бориб диванга чўзилди ва узун хуррак отди.

— Мен Анварни ҳайдаганим йўқ,— деди Марғуба бир оз бўшашиб,— уни отаси ҳайдаган! Отасининг васияти шу! Отаси айтган қизни — Муаттарни олсин, ҳовли нима экан, савдога қўйса ўн-ўн икки мингга ҳам бормайди! Бундан ташқари беш минг олти юз сўмлик янги «Волга»си, омонат кассада ўн минг сўм нақд пули, ўн саккиз минг сўмлик рўзғори, онасидан қолган, келинига аталган йиғирма уч минг сўмлик тақинчоғи бор! Мана, ўзи кўрсин!

Марғуба нариги уйдан ўймакорлик қора қутичани олиб чиқди, қопқоғини очиб Анварнинг олдига қўйди, ва унинг бўйнидан ушлаб, бурнини тақинчоқларга ишқаламоқчи бўлди. Анвар жаҳл билан қутичани суриб ташлади. Қутича ағанаб, ичидаги шода-шода марварид, тилла ва кумуш буюмларга ўрнатилган ҳар хил қимматбаҳо тошлар сочилиб, жилосидан кўзлар қамашди..

— Амма,— деди Анвар қип-қизариб,— дадам ўлим билан олишиб, нажот истаб кўзлари жавдираб ётганда сиз шу нарсаларни ўйлаган экансиз!.. Дадам васият қиладиган пайтда нима учун ҳеч кимни киргизмай эшикни қулфлаб олганингизни энди тушундим! Менга ҳеч

нарса керак эмас! Кўл қўйиб бераман, ҳаммаси, қора кути ҳам сизники! Лекин менга вақтинча битта уй бериш! Отамдан қолган ҳовли турганда мен институтдан ётоқ сўролмаман! Отамдан қолган уйга аммам киргизмаяпти дегани уяламан.

Марғуба унинг сўзини эшитмаган бўлиб тақинчоқларни қора қутига солар экан:

— Одам кўр бўлмайдимми,— деди.— Наҳот қиз олмаган йигит шунча мол-дунёни бир салқитнинг оёғи остига ташласа?!

Наимжон заҳарханда қилди:

— Бу нарсалар отасидан қолган бўлса билганини қилади-да! Анвар ворисми ахир?

Марғуба икки қўлини сонига урди.

— Анвар ворис бўлса, мен васий! Нима керак бўлса менинг қўлимдан олади! Бермасам ололмайди!

Элчилардан бири дўнғиллади:

— Сиз бермасангиз, қонун олиб беради!

Марғуба ёлғондан қаҳқаҳа урди.

— Сиз қонундан гапиргани ҳали ёшлик қиласиз, ука!— деди ва гап тамом бўлди, деган маънода столни йиғиштирар экан, охири ва узил-кесил сўзини айтди:

— Муаттар Ҳиндистондан яқинда келади, Анвар отасининг васиятини бажо келтирадиган бўлса ҳамма нарсани икковига топшираману этагимни қоқиб, ҳовлидан кўчиб кетаман: йў-йўқ отасининг арвоҳини чирқиратадиган бўлса, битта игна ҳам бермайман!

Бошқа гапга ўрин қолмади. Элчилар кетгани қўзғалишди. Анвар уйдан умид узиб кийимларини сўраган эди, Марғуба иккита эски куйлак, битта эски шим чиқариб берди ва тилхат талаб қилди. Анвар тилхат ёзишга киришди. Марғуба унинг елкасига битта эски сочиқ ташлаб, «Майли, бунга ёзмай қўя қол», деди.

— Амма,— деди Анвар кийимларини сочиққа ўрар экан,— Муаттар менга тегмоқчи эмас-ку!

Марғуба вағиллаб берди:

— Муаттарнинг ихтиёри аввало отасида, қолаверса менда! Нима, Муҳайёда ой кўрганмисан?

— Ҳа, мен Муҳайёда ой кўрганман! Дадам оламдан ўтиб дунё кўзимга қоронги бўлганда Муҳайёда офтоб кўрганман.

Марғуба зўр афсус билан сўради:

— Мен сенга ҳеч нарса қилганим йўқми?

— Қилдингиз, онам мени туққан, ўстирган, ота-онам жон берган ҳовлидан мени ҳайдадингиз!

Марғуба «сенга гап кор қилмайди», деган маънода қўл силтади, меҳмонларни кузатди, эшикни қулфлаб, ганбалаб олди.

Иўлда Наимжон Анварга тасалли берди:

— Хафа бўлма, ошна, оламиз! Ҳаммасини оламиз!

ҲАР БОШДА БИР САВДО

Наимжон бошлиқ элчилар Марғуба билан қилинган мунозаранинг натижаси ҳақида комсомол комитетининг секретари Раҳимжонга маъруза қилишди. Раҳимжон бир кампирга қарши тиф тортиб борган уч баҳодирнинг қиличи синиб қалқони тешилганига хўп кулди, бу иш билан шахсан ўзи шуғулланмоқчи бўлди.

Унинг кўзига бу иш оғзининг ели билан битадигандай кўринган эди, бироқ тобора қизишиб бир ҳафта машғул бўлганидан кейин иш узоққа чўзилишига кўзи етиб қолди. Маълум бўлишича, Марғуба ўзини Анварга васий қилиб Мурод Алидан нотариуснинг муҳри билан қоғоз ёздириб олган экан. Раҳимжон гаплашган, мурожат қилган, талаб этган, сўраган одамларнинг ҳаммаси нуқул қонундан гапирар, маълум бўлишича, бу ишни ҳал қиладиган киши Марғубанинг қўлидаги қоғозни қалқон қилиб олса, бу қалқонни ҳеч нарса тешиб ўтолмас экан. Бу орада Раҳимжон Анварга лоақал ётоқ ва стипендия олиб беришга ҳам уринди. Бироқ бунда ҳам ҳеч нарса тешиб ўтолмайдиган қалқонга дуч келди: қоидада «студентнинг уй-жойи бўлса ётоқ, оиласи ўзига тўқ бўлса стипендия берилмайди» дейилган, унинг бирон чеккасига: «Студент етим қолса, бирон сабаб билан уйда туrolмаса, стипендия ва ётоқ берилсин», деб ёзиб қўйилган эмас. Раҳимжон бўғилган пайтларида: «Секретарь бўла туриб ўзинг қонун-қоидани бузасанми?» деган таъналар ҳам эшитди.

Муҳайё Наимжондан ишнинг оқибатини эшитиб йиғлади, бироқ Анварга ёрдам қилиш қўлидан келмас, ваъда қилган одамлар унга қачон уй, иш топиб беришларини дадасидан сўрагани истиҳола қилар эди. Анвар яна бир ҳафта Ҳакимжон берган бир оз пулни еб, ётоқхонада ўртоқлари билан бир каравотда ётиб юрди. Ҳайрият бу орада пенсия чиқиб қолди-ю дармон бўлди. Шундан кейин унинг иши юришиб кетди: уй ваъда қилган ўқитувчи кичкина, қоронғироқ бўлса ҳам алоҳида уйини бўшатиб жиҳозлаб берди. Бу уй Анварга шунча ёқдики, фикр-ёди Муҳайёга кўрсатишда бўлиб қолди, бироқ

шунча қистади, Муҳайё келгани унамади, нуқул кулар эди. Иш ваъда қилган ўқитувчи шу ҳафта ичи иш ҳам топиб берди. Автоклубда механикка ёрдамчи керак экан. Анвар автомобилга хийлагина ишқибоз бўлгани учун бу ишга дарров кирди.

Оқсоқ механик чолнинг ёрдамчиси ишдан бўшаб кетганига яқин бир ҳафта бўлиб, оғир ишлар тўпланиб қолган, бундан ташқари четдан ҳам иш келиб турар экан. Анвар автомобилнинг остига кириб чол буролмаган гайкаларни бурар, кўтаролмаган қисмларни кўтарар, туширар, қанчадан қанча филдиракларни олар, қўяр, дамлар, ишнинг зўрлиги ва овқатнинг тайини бўлмагани учун кечга томон сулайиб қолгундай бўлар эди. Чол уни яхши кўриб қолди, четдан келадиган ишдан тушадиган чақадан баъзан бир сўм ярим сўм берадиган бўлди.

Бир куни бет-қўли қора, ҳориган, терга пишган Анвар кечроқ бузуқ автобуснинг соясида майкачан нон билан помидор еб ўтирган эди, дарвозада тугунча кўтарган Муҳайё пайдо бўлди. Анвар, Роҳат боғчасида бўлиб ўтган можародан Муҳайёнинг ота-онаси хабар топгани-топмаганини билмас, шунинг учун ташвишланиб юрган эди, узоқдан назарига унинг чеҳраси ғамгин кўринди-да, шу ерда турган қоғоз билан юз-қўлини наридан-бери артди, устки кўйлагини кийди. Бунгача Муҳайё уни кўриб қолиб чопқиллади, автобусни айланиб ўтди. Иккови бир-бирига қараб туриб қолди. Муҳайё жилмайди, қўлидаги тугунчани икки қўллаб унга узатди. Унинг жилмайганини кўриб Анварнинг кўнгли жойига тушди, тугунчани олиб қоғоз дастурхондаги помидор билан ноннинг ёнига қўйди. Тугунчада ош бўлса керак, иссиққина, ҳиди чиқиб турар эди. Муҳайё унинг емишини кўриб кўнгли бузилиб кетди.

— Мунча, ғарибмисиз?— деб кўзи жиққа ёшга тўлди.

Муҳайё шундоқ деб кўзига «ёш олмасдан бурун еб ўтирган овқати ғарибона экани хаёлига ҳам келмаган Анварнинг бирдан хўрлиги келиб, томоғига бир нима тиқилди, йиғи хуруж қилди, буни билдирмаслик учун юзини тесқари ўгириш ёхуд кўзини беркитиш ноқулай бўлгани сабабли миннатдорчилик маъносида Муҳайёни қучоқлаб, елкасига бошини қўйди, тез-тез киприк қоқиб ёшини ютди. Муҳайё унинг йиғлаганини пайқаб барала йиғлаб юборди. Иккови бир-бирини юпатмоқчи бўлган сайин йиғи хуруж қилиб келарди.

Иккови хўп йиғлади.

Машина ёғлаётган оқсоқ чол буларни кузатиб турган экан, чуқур хўрсиниб:

Ишқ балодир, ишқ балодир,

Ошиқ кишилар гамга мубталодир,—

деди-ю автомобилнинг остига кириб кетди.

Муҳайё Анварнинг ҳол-аҳволини, ишини сўради, ишидан гоят рози эканини билиб хотиржам бўлди-ю, узоқ ўтирмай кетди.

Шундан кейин Муҳайё ўтган-кетганида клубга кириб Анварнинг ҳолидан хабар оладиган, баъзан махсус келиб бирпас-яримпас гаплашиб ўтириб кетадиган бўлди.. Муҳайё келганда оқсоқ чол Анварга жавоб бериб, ҳар қандай оғир иш бўлса ҳам ўзи қилар, булар гоҳ бузуқ автобуснинг соясида, баъзан унинг ичида гаплашиб ўтиришар эди.

Ҳакимжон ўн икки кунлик дам олиш уйига борадиган бўлди. Шу муносабат билан уйга унинг ёр-жўралари йиғилди — зиёфатдан кейин Муборакхоним чарчаб чўзилди ва ухлаб қолди. Муҳайё дастурхонни йиғиштириб идиш-товоқни ювганидан кейин бир қарич мўлроқ қази, бир оз яхна гўшт, сомса, мева-чевани дастурхонга тугиб Анварни кўргани борди.

Анвар қорни оч бўлса керак, дастурхонни Муҳайёнинг қўлидан олиб уни бузуқ автобусга бошлади, дастурхонни дарров очди, овқат кўплигини кўриб, Муҳайёнинг ижозати билан устаси, оқсоқ чолни чақирди. Чол бир чойнак чой кўтариб кирди ва икковини алқаб ўтирди, Муҳайё манзират қилгандан кейин икки бармоғи билан битта сомсани олиб оғзига солди-да, узоқ чайнади, ҳузур қилиб ютди, таъмини олиб бош чайқади.

— Бай-бай-бай, бунақа сомсани емаганимга неча йил бўлди экан? Йўқ, умримда еган эмасман!

— Кампирингиз пазанда эмасмилар?— деди Муҳайё.

— Кампирим менинг учун узатган оёғини йиғмайди. Орамизда меҳр-муҳаббат йўқ! Қачон ўлади-ю кўзини чўқийман деб қузғундай тепамда айланади. Кичикроқ ҳовлим, кассада бир оз пулим бор.

— Қариганда муҳаббат қоладими!— деди Анвар кулиб.

— Йўқ, ўғлим, аксинча, аслида муҳаббат бўлса қариликда етилади. Айб ўзимда, ёшлик бебошлик деб

читтакдай шохдан шохга сакрай берибман, қўнимни билмабман, бир вақт кўзимни очиб қарасам олтита хотин олиб қўйибман. Бу — еттинчиси! Буларнинг бири то менга меҳр қўйгунча қўйиб юбориб бошқасини олибман. Бу хотинлардан учта фарзанд кўрганман, ҳаммаси барҳаёт, лекин ҳеч бирининг менга меҳри йўқ: аввало мендан йироқда ўсган, ундан кейин ҳаммасининг ҳам онаси мени ёмонлаган. Энди ҳамма хотинларим, болаларимнинг қарғиши тегиб шунинг қўлига қараб қолдим. Бусиз ҳам бўлмайди: бошим ёстиққа текканда лоақал тезроқ тузалиб ишга чиқсин, пул топиб келсин деган муддаода бир пиёла сув берар-ку, ўлсам одамлар беҳабар қолиб ўлигим уйнинг ўртасида кўкариб ётмас-ку! Менинг ўтган умрим бир ибрат, пенсияга чиқсам китоб ёзаман... Сизларга ҳавасим келади. Қайси куни икковинг қучоқлашиб йиғлаганда автобуснинг тагига кириб мен ҳам йиғладим! Сизларнинг кўз-ёшларинг чучук кўз ёши, менинг кўз ёшларим аччиқ кўз ёши. Мен ҳам ешлигимда чучук ёш туккан бўлсам, қариганда аччиқ ёш тукмас эдим... Энди мен ишимга борай...

Чол ўпқасини зўрға тутиб ўрнидан турди, инқиллаб-пишиллаб тушиб кетди. Анвар билан Муҳайё жим қолишди.

— Қизиқ,— деди Анвар,— ҳар бошда бир савдо, биров янглишади, бировни биров янглиштиради, биров юргани йўл тополмайди, биров бор йўлдан юролмайди... Эсимда бор, аям мени алқамоқчи бўлсалар «бошинг тошдан бўлсин» дер эдилар, ҳақиқатан, бу дунёда одамнинг боши тошдан бўлиши керак экан. Биз асримиз буюк: инсоннинг кўзи ўткир, қулоғи динг, қўли узун, қадами катта, яъни ҳар ишга қодир деймизу, одам одамга яшагани шу қадар халал беради, оламни шу қадар тор қилиб юборадики, бошимни олиб тоғу тошларга, узоқ юлдузларга кетсам дейман!

Муҳайё ҳазиллашиб унинг биллагидан маҳкам ушлади.

— Мени ташлаб номард сенга йўл бўлсин!¹

Иккови қотиб-қотиб кулди.

— Йўқ, Муҳайёхоҳ,— деди Анвар.— Сизни ҳам олиб кетаман! Ҳали мен сизга айтганим йўқ, мен учар автомобиль ихтиро қилмоқчиман!

— Вертолётми?— деди Муҳайё кулги ёшини артиб.

— Йўқ, вертолётнинг даҳмазаси кўп: паррак керак,

¹ Қўшиқдан сатр.

бензин керак, бузилса омон қолмайди. Мен оддий «Волга»ни учираман. Ҳамма нарса тахт, фақат бир нарсага қараб қолганман.

— Нима экан?

— Жисмларнинг, жумладан, «Волга»нинг ҳам оғирлиги нима деган сўз? Ернинг тортиш кучи деган сўзми? Демак, ернинг тортиш кучини кесадиган бўёқ ўйлаб топилса-ю, шу бўёқ билан бўялса тамом — «Волга» болаларнинг пуфагидай осмонга қараб интилаверади! Унинг ичида ўтирган одам деразадан қўлини чиқариб елпигич билан уни хоҳлаган томонига юргизиши мумкин! Ҳамма гап мана шу бўёқни топишда!

Муҳайё кулавериб букчайиб қолди.

— Фақат бўёққа қараб қолибсиз-да!.. Йўқ, Анваржон ака, сизга яшагани халал берган, оламни кўзингизга тор қилиб кўрсатган одамлар эмас, битта Марғуба аммангиз! Битта аммангиздан қочиш учун учар автомобиль ихтиро қилишнинг ҳожати бормикин?

— Нега битта аммам бўлар экан, урф-одатимиз-чи? Учар автомобиль қочиш учун керак бўлмаса, Раҳимжон айтмоқчи, одамни хўрлайдиган, одамнинг нафасини бўғадиган урф-одатларимизни бомбардимон қилиш учун керак! Жек Лондоннинг хаёлий бир ҳикояси бор эди шекилли, — деди Анвар. — Ҳикоя қаҳрамони хаёлий йўллар билан Америкада капитализмни йиқитиб, ўрнига социализм қуради. Лекин Америка халқи ўшанақа хаёлий қурулларни ўйлаб топгунча Россия халқлари оддий милтиқ билан курашиб капитализмни йиқитди. Биз ҳам шу йўлдан бориб, автомобилни учар қиладиган бўёқ топилмагунча рўпара келган оддий таёқни кўтариб жангга киришимиз осонроқ!

— Қани ўша оддий таёқ? — деди Муҳайё.

Анвар унинг қўлини ушлади.

— Жасорат!

Муҳайё қип-қизариб ерга қаради.

— Менинг қўлимдан нима келади...

— Қўлингиздан ҳеч нарса келмайдими? Ҳеч нарса керак эмас, менга фақат халал бермасангиз бўлди! Марғуба аммам мендан кечиб юбориши мумкин, бу жуда ҳам катта мусибат эмас! Лекин сизнинг ота-онангиз сиздан кечишмайди, қўрқманг!

Муҳайё ҳамон ерга қараганича эшитилар-эшитилмас деди.

— Дадам дурустлар, аям эскичароқ...

Муҳайё қоронғи тушиб, тераклар орасидан зўриқ-

қандай кўкимтил қизил ой кўтарилганда кетгани қўзгалди. Анвар уни хилват, ойдинда олачалпоқ йўлақлардан уйига элтиб қўйди. Улар кўчанинг бу юзидаги каттакон қайрағоч соясида тўхташди. Муҳайё хайрлашгани қўл берди. Анвар унинг қўлини қаттиқ қисиб ўзига тортди, Муҳайё яқинроқ келиб иккинчи қўлини унинг кўкрагига қўйди. Анвар ўтган сафар юзидан ўпгачи интилганда Муҳайё хафа бўламан дегани учун яна қўлидан ўпди, қайта-қайта ўпиб юзига суркади. Муҳайё бу сафар қўлини тортиб олмади, лекин хавотир олиб кўчанинг у юзига қаради. Эшик олдида онаси қоп-қора ҳайкалдай бўлиб турар эди. Муҳайё «вой ўлай!» деганича йўлкани қиялаб, онасининг рўпарасидан кўчанинг у юзига ўтди.

НОҚОБИЛ ҚИЗ

Муборакхоним эшикдан четланиб Муҳайёга йўл берди, унинг саломига алик олмади, ўзини босиш учун бир оз тўхтади, қайта-қайта «Астағфирулло!» деганидан кейин кириб, супада ўтирган Муҳайёга яқин борди; яна бир марта «Астағфирулло!» деганидан кейин, секин сўради:

— Даданг бўлмаса шунақа экан-да? Қаёқда эдинг? Муҳайё ерга қараб жавоб берди:

— Дадам борларида ҳам... Анварни кўргани борган эдим...

Муборакхоним лов этиб кетди... «Астағфирулло» дейиш ҳам эсига келмай, шовқин солди:

— Ҳеч бўлмаса ёлғон гапирсанг-чи, безбет!— деди ва оёғи остида ётган супургини олиб қулочкаш қилди.

Муҳайё кўзини юмди-ю қимир этмади.

— Аяжон, менга ёлғон гапиришни ўргатган эмас-сиз...

Муборакхоним супургини улоқтириб юборди, энгашиб қаттиқ шивирлади:

— Эрсираб қолдингми?— деди, яна бир шалақ гап айтди.

— Аяжон, бунақа гапни оғзингизга олманг, шу оғиз билан мени болам дегансиз, алла айтгансиз, суйгансиз...

Муборакхоним унинг сўзига қулоқ солмади.

— Эрсираган бўлсанг биронта хотини ўлганни топай!

Муҳайё онасининг юзига қаради.

— Аяжон, илойим ҳеч кимнинг хотини, ҳеч кимнинг

эри ўлмасин! Ҳеч кимнинг бошига Анварнинг куни тушмасин!

Муборакхоним ўзини босиб унинг ёнига ўтирди.

— Шу Анварга тегасанми?— деди.

Муҳайё индамади. Муборакхоним жуда куйиб кетди.

— Турмушинг бўлмайди, жон қизим, турмушинг бўлмайди. Айтдим-ку, сенга нт теккан!..

Муҳайё эшитилар-эшитилмас деди:

— Салимжонга нт тегмасдан тушган эдим-ку, нега турмушим бўлмади?

— Пешанангдан кўр!— деди Муборакхоним унинг пешанасига нуқиб.

Муҳайё кўзига ёш олди.

— Аяжон, ҳамма нарсани кўриб, билиб туриб яна шунақа дейсиз-а! Пешанамга нима қибди?

Муборакхоним унинг сўзига қулоқ солмади.

— Бошинг таънадан чиқмайди! Қон йиғлайсан! Мен ҳам қон йиғлатасан!

Муборакхоним шундоқ деди-ю, уйга кириб кетди, узоқ йиғлади, кейин қўшнингнинг уйига чиқиб кетди. Муҳайё онасининг келишини кутмай супанинг бир чеккасига жой солиб ётди.

Муборакхоним қўшнига кириб ҳасрат қилди. Бу ҳовлида саксон саккизга кирган бир кампир бўлиб, уни бутун маҳалла иззат қилар эди. Муборакхоним шу кампирдан Муҳайёга насиҳат қилишини сўради, «кўнмаса мен пўписа қилиб уйдан ҳайдайман, сиз кўчада туриб йўлни тўсинг, уйга олиб кириб мендан гуноҳини сўранг», деди. Кампир кўнди, эрталаб кўчага чиқиб ариқнинг бўйида кутиб ўтирди.

Муборакхоним эрталаб гап ковлади, қизини аввал қучоқлаб йиғлади, кейин урмоқчи бўлди, буларнинг ҳеч бири қор қилмагандан кейин Анварга бўлмағур тўхмаглар қилди. Муҳайё онасининг ҳамма гапига чидади-ю, Анвар тўғрисидаги тўхматларига чидолмай гап қайтарди. Муборакхоним шунга маҳтал эди, бирдан жазаваси тутиб оғзидан кўпиклар сочди: «Кет-чи, кет!» деб Муҳайёни итариб ташлади, уйга кириб унинг кийим-кечагини, китобларини деразадан улоқтирди, уйдан чиқиб яна шовқин солди. Муҳайё зор-зор йиғлаб ялинди, ёлворди, оёғига йиқилди. Муборакхоним оғзига келганини қайтармай қизини ҳақорат қилар, зоҳиран, чиқиб кетишини, аслида эса тавба қилишини кутиб тепасида турар эди. Муҳайё унинг оёғи остида узоқ йиғлаб ётганидан кейин секин ўрнидан турди, кийимларини, китобларини

қучоғига олиб индамай жўнаб қолди. Муборакхоним эшик олдида ўтирган кампир қайтариб келишини кутиб супада гердайиб ўтирди.

Бироқ кампир Муҳайёнинг чиқиб кетганини кўрмай қолди: шу чоқ эчкиси ечилиб чиқиб рўпарадаги тор кўчага кириб кетди-ю, кампир неварасини чақиргани ҳовлига кирган эди.

Муборакхоним бу гапни эшитиб фигони чиқди, юрагига ваҳм тушди-ю, идорасига бориб жавоб олди, куни бўйи Муҳайёни қидирди: факультетига борди, ҳамма қариндошларнинг уйига бир-бир бош тикди, Муҳайёнинг дугоналарига учради, узун хоначанинг учига чангак боғлаб маҳалла ҳовузини ҳам қидиртирди; тез ёрдам касалхонасига борди, милицияга арз қилди...

Икки кун ўтди. Муборакхоним икки кун ишга бормади, боролмади, учинчи куни Ҳакимжонга хат ёзиб жўнатиб келганида Муҳайёдан хат келди:

«Аяжоним! Меҳрибоним!

Соғ-саломатман. Мени нега маҳалла ҳовузидан қидирдингиз? Наҳот ўзимни ўлдиришимга, шу билан мени катта қилишдаги меҳнатларингизни, орзу-умидларингизни қора ер қаърига кўмишимга кўзингиз етган бўлса! Наинки мени шунчалик бағритош деб ўйласангиз? Сиз туққан, сиз берган, сиз ўстирган бола бағритош бўлиши мумкинми?

Ўйдан ҳайдаганингиз учун чиқиб кетганим йўқ, сиз дам олинг, ўзингизга келинг, деб кетдим.

Мен сиздан хафа эмасман, нима деб бунчалик куйишингизни биламан: ёлғиз фарзандингизман, мени ер-кўкка ишонмайсиз, болалигимда ҳам ер-кўкка ишонмай ойлаб кўчага чиқармас эдингиз. «Аяган кўзга чўп тушар» деган гап бор. Салимжон шунақа бўлди... Шундоқ бўлишини билганингизда, албатта, мени асраб-авайлаб «Қизим катта бўлиб қолди, тезроқ эгасига топширай», деб шошилмас эдингиз...

Вақтинча аразлашиб қолганимизни дадамга ёзиб юрманг, келганларида ҳам айтмай қўя қолайлик.

Кеча факультетга борган эдим, ўқиш бошланмасдан студентлар пахтага кетади, деган гап юрибди. Ҳеч бунақа бўлмас эди, об-ҳаво ёмон келаётган бўлса керак. Пахтага кетиб қолсам хавотир бўлманг.

Дугонамдан сизга салом.

Ноқобил қизингиз Муҳайё».

Қизидан дарак топилмаганидан йиғлаб, «Соғ-саломат кўрсам чурқ этмайман» деб юрган Муборакхоним Муҳайё соғ-саломат эканини билиб таънага тўла хатнинг мағзини чаққани ҳам бўлмаёй яна ловиллади, салом айтган дугонасиникида эканига ишонмай Анварни қарғади.

Муборакхоним ўтирар-турарини билмай Анварнинг факультетига борди, унинг ишхонасини билиб зимдан одам юборди, яна Муҳайёнинг яқин-йироқдаги дугоналаридан, қариндошларидан хабар олди. Ҳеч ким «Мен кўрдим» демади.

Энди бебош қизни топишнинг бирдан бир чораси студентларнинг пахтага жўнашини кутиш эди: шу кун Муҳайё қаерда бўлса факультетга етиб келади.

Муборакхоним ўша кун тонг қоронғусида факультетга борди. Одам ғич-бич, қатор турган автобусларга чиқмоқда эди. Муборакхоним елиб-югуриб ҳаммаёқни қаради, автобусдан автобусга чолиб Муҳайёни чақирди. Олдиндаги автобусдан кимдир Муҳайёни аллақанақа бир комиссия ҳайъатида кеча жўнаб кетганини айтди. Муборакхонимнинг кўнглига ғулғула тушди: «Бу комиссия ўлгурда Анвар ҳам бўлмасин тагин!»

Муборакхоним қайтишда Анварнинг ишхонасидан хабар олди. Анвар ҳовлининг ўртасида турган бир машинанинг тагида чалқанча ётиб нимадир бурамоқда эди.

Муборакхоним шу кун Муҳайёнинг қайси районга кетганини билиб, икки кундан сўнг ўз ҳисобидан отпус-ка олди ва ўша районга жўнаб кетди.

КУНДОШЛАР

Анвар қачонгача оғиз-бурнини қора қилиб машинанинг тагида ётади, қачонгача қуруқ нон еб бировнинг уйида ётиб юради, бунақа тирикчилик жонига тегар, қайтиб келар?

Марғуба шу умид билан овуниб юрган эди, Муҳайёни онаси уйдан ҳайдаб юборганини эшитиб дод, деб юбораёзди. Хайрият Муҳайё пахтага кетибди, хайрият Анвар шаҳарда қолибди! Бу ганимат фурсатни қўлдан бермаслик керак бўлиб қолди.

Марғуба мол-дунёни Анварнинг бурнига ишқаганида Анвар оғиз солмади. Ота-онасининг қаноти остида ис-сиқ-совуқни билмай ўсган бола мол-дунёнинг қадрига ётадимми? Бунинг қадрига интернатда йўқчилик кўриб

ўсган Муаттар етади, ҳиди келса оғиз солади. Муаттар Анварнинг ана у хатига жавобан «Эрга тегадиган бўлсам менга даллол керак эмас», деган бўлса, унда молдунёдан беҳабар эди.

Марғуба мана шу умид билан Муаттарни Ҳиндистондан қайтишини зориқиб кутар эди.

Муаттар сентябрнинг бошларида Ҳиндистондан қайтди, бир-икки кундан кейин Жавлон билан Марғубани кўргани келди.

Марғубанинг айтишига қараганда Жавлон бундан икки кун бурун хусуматдан ўн беш кунга қамалган, уйда битта ўзи экан.

Марғуба Муаттардан ўпкалади, ўша хатни билмасдан, тушунмасдан ёзганини, Жавлон иккови нима деб жони ҳалак эканини айтиб йиғлади; кейин Анвар гўл бўлса ҳам яхши бола эканини, гўллиги орқасида шундай ҳовли-жой, машина, кассадаги шунча пулга кўчада юрган бир исқирт ва унинг доғули онаси кўз тикканини куйиб жизғанак бўлиб гапирди; қора қутини олиб чиқиб тақинчоқларни кўрсатди, унинг бўйнига, кўкрагига осди, қулоқларига, сочига, билак ва бармоқларига тақди, узоқдан қараб: «Бу нарсалар фақат сенга ярашади», деди; назарида, Муаттар мол-дунёга учиб, ўзини Анварнинг бурнига ишқашга тайёр бўлгандан кейин эри Жавлоннинг мастлигида мақтаниб алжиган гапини айтиб ёқасини ушлади: Муҳайё Жавлонни кўчада кўриб кўзини сузган эмиш, Жавлоннинг таъби тортмабди, йўқса хужрага таклиф қилса кирар экан... Марғуба унинг комсомоллиги, институтда ўқишини масхара қилиб, ёмон фикрларга буриб гапирди. Агар бу гапларнинг мингдан бири рост бўлган тақдирда ҳам Анварнинг шўри қурибди-ку! Наинки Анвар шу қадар гўл, у жувон шу қадар шайтон бўлса? Агар ҳақиқатан шундоқ бўлса Анвар бечоранинг кўзини очиш керак. Бунинг учун аввал Муҳайёни яхшироқ билиш керак.

Эртасига нонушта маҳалида Марғуба гапни айлантириб «етим ўлгурнинг ҳолидан хабар олиш керак», деган мазмунда шама қилди. Муаттар индамади. Марғуба унинг индамаганини розилик аломати деб тушунди-да, шодмарг бўлаёзди. Муаттарнинг сочини ўз қўли билан турмаклади, қора қутидан гавҳар кўзлн олтин безакни олиб турмакнинг ёнбошига ўрнатиб қўйди.

Муаттар тўғри институтга бориб комсомол комитетига кирди ва Раҳимжонга ўзини танитиб мақсадини айтди:

— Муҳайё деган комсомол студент тўғрисида жуда хунук гаплар эшитиб, шу гаплар қай даражада тўғри эканини билгани келдим. Бизга келин бўлиши эҳтимоли бор,— деди.

Раҳимжон унга разм солиб туриб бирдан:

— Марғуба холанинг кими бўласиз?— деб сўради.

Муаттар ҳайрон бўлиб қолди.

— У кишини қаяқдан биласиз? Угай қизиман.

— Муаттархонман денг! Муҳайёни ёмонлайдиган одам шаҳарда бошқа йўқ! Сиз у кишидан, шубҳасиз жуда кўп гаплар эшитгансиз. Бу гапларнинг ҳаммасини рад қиламан десам қимматли вақтингизни кўп оларман, деб қўрқаман. Муҳайё пахтада. Бугун соат тўртда ўша томонга махсус автобус боради. Бораман десангиз — марҳамат. Келин қиладиган бўлсаларинг Муҳайёнинг ўзини кўринг, гаплашинг. Уша ерда Наимжон деган йигит бор. Анварнинг ўртоғи, бу йигит Муҳайёни жуда яхши билади.

Муаттар жилмайди.

— Анваржонни ҳам билар экансиз?

— Бу ерда нима қилиб ўтирибман!— деди Раҳимжон кулиб ва хайрлашгани қўл узатди.

Муаттар соат тўртда келди. Бино олдида автобус турар, унга икки киши ҳар хил қоп, халта, яшик ва яшикчалар юкламоқда эди. Юк ортиб бўлинганидан кейин Муаттар автобусга чиқди, юкларни оралаб олдинга юрди, олдиндаги иккита бўш жойнинг бирида қоп-қора соч ва мўйлови оппоқ бир одам ўтирар эди. Муаттарга қулайроқ ўринни бўшатиб бериш учун ўрнидан турди. Унинг қийналиброқ турганини, қаеридир гижирлаганидан оёғи ёғоч эканини билди-ю, Муаттар унинг жойига ўтирмади, қўймасдан ўзини ўтқазди.

Муборакхоним ўша кун Муҳайёни қидириб ҳеч қаердан топа олмаганидан кейин дарҳол Ҳакимжонга: «Муҳайёнинг қилмишларига панжа орасидан қараганингизнинг оқибати мана: Муҳайё Анвар деб уйдан чиқиб кетди, бундан ортиқ шармандалик бўладими?» деган мазмунда хат ёзган эди. Ҳакимжон бу гапга унча ишонмаса ҳам кўнглига гўлгула тушиб шаҳарга келди, Муборакхоним уйни ёлғиз ташлаб Муҳайёнинг кетидан пахтага кетганини қўшинларидан эшитиб кўнгли бир оз тинчиди, мувозара «Анвар борадиган бўлса, сен борма» деган гапдан чиққандир деб ўйлади, лекин шундоқ бўлса ҳам она-боланинг ҳолидан хабар олгани борадиган бўлиб институтга келган, автобусга чиққан эди.

Соат тўртдан ошганда автобус жўнади, ҳадемай шаҳардан чиқди. Ҳакимжон билан Муаттар ҳамгап бўлиб қолишди, бир-биридан пахтада кими борлигини сўради.

— Қизимиз пахтага кетган экан мен йўқ эдим, онаизор кетидан жўнабди-да!— деди Ҳакимжон.— Битта-ю битта қизи, ерга-кўкка ишонмайди. Сизнинг кимингиз бор?

— Мен, ростини айтсам, келин кўргани кетяпман. Машҳур доктор Мурод Али деганни эшитгандирсиз?

Ҳакимжон ёғоч оёғини ғижирлатиб унга томон ўғирилди.

— Эҳ-э, у кишини танимаган, эшитмаган одам борми! Хўш, хўш?

— Мен ўша кишининг узоқ қариндоши бўламан: у кишининг синглиси менинг ўғай дадамга тушган...

— Ҳа-ҳа,— деди Ҳакимжон.— Марғубахоннинг ўғайдан ўғай қизи бўламан денг! Хўш, хўш?

— Уша кишидан Анвар деган бир бола қолган, шу Муҳайё деган бир жувонни яхши кўриб қолибди...

Ҳакимжон талмовсиради.

— Қанақа жувон экан?

— Марғуба аянинг айтишларига қараганда шайтон, институт комсомол комитети секретарининг гапига қараганда фаришта!

— Қайси бирининг гапига ишонса бўлади?— деди Ҳакимжон кулимсираб.

Муаттар бир оз асабийлашди.

— Мен Марғуба опани яхши биламан! Ўзим бу оиладан аллақачонлар чиқиб кетганман, Анварнинг ҳам шу оилада туришини сира ҳам йстамайман!

Ҳакимжон унинг юзига тикилди ва елкасига қоқди.

— Баракалла, хийла ҳушёр экансиз, қизим!— деди, кейин автобуснинг деразасидан экин майдонларига, боғларга қараб бир оз жим қолгач, Муаттарга юзланди.— Ростини айтсам, Марғуба опангиз менинг кўз очиб кўрган хотиним эди. Бу хотин бошига келган ҳамма кўргуликлари учун негадир мендан қасос олмоқчи бўлади, қалбида газаклаб кетган чипқон оғриғига менинг кўз қорачиғим дори деб ўйлайди-ю, ҳар баҳона билан нуқул юзимга чанг солиб кўзимни ўйиб олмоқчи бўлади.

— Ҳимм..— деди Муаттар,— гапнинг мағзига тушуниб бу томони ҳам бор денг?..

— Яна қайси томони бор?— деди Ҳакимжон автобус силкинганда қаттиқ тебраниб.

Ҳакимжон бунчалик очилгандан кейин Муаттар ҳам кўнглидагини яширмади.

— Мен ҳам ростини айтсам, Марғуба опа Анвар икковимизни бир-биримизга ёлиштирмоқчилар. Лекин икковимизнинг ҳам кўнглимизда зигирчалик бир нима йўқ, бир-биримизнинг кўнглимизни биламиз ҳам! Сизнинг гапингиздан кейин бир нарсани ўйлаб қолдим. Анварнинг отасидан каттагина мерос қолган, Марғуба опа бир ўқ билан учта қарғани урмоқчи эканмикан: биринчидан, Муҳайёни ёмон отликқа чиқариб сизга озор бермоқчи; иккинчидан, Анварнинг Муҳайёдан кўнглини қолдириб, мол-дунё қўлидан чиқиб кетиши хавфининг олдини олмоқчи; учинчидан, мени Анварга ёпиштириб, мол-дунё тўғрисида «гилам сотсанг қўшнингга сот, бир чеккасида ўзинг ўтирасан» қабилида иш тутмоқчи.

Ҳакимжон завқ қилиб кулди.

— Қойилман! Қойилман! Яна айтаман: хийла ҳушёр, хийлагина зийрак қиз экансиз!.. Ҳаётда ўқ еб қалтис ярадор бўлган бу қашқирдан ҳар нарса кутиш мумкин! Боя жуда ҳақ гап гапирдингиз. Анвар бу оиладан чиқиб кетиши керак!

Автобус йўлнинг бузилган жойидан силкиниб, чайқалиб ўтгандан кейин Муаттар давом этди:

— Одамга алам қилади: бу хотин нима учун «Муаттар мол-дунёга учиб Анварга тегади-ю, гиламнинг бир чеккасида ўзим ўтираман», деб ўйлайди? Анвар нима учун бунинг башарасини одамларнинг кўзидан этаги билан тўсиб туриши керак?

Автобус кун ботар олдида қишлоққа кириб келди ва ёрдамчилар штабининг олдида тўхтади. Кутиб турган мутасаддилар, студентлар автобусни ўраб олишди. Юклар туширилди. Муаттар бир чеккага чиқиб турди. Ҳакимжон йўлнинг чеккасидаги баландликка чиқиб уёқ-буёққа аланглади. Қаёқдандир пайдо бўлган Муҳайё: «Дадажон!» деганича келиб унинг бўйнига осилди, сўрашиб бўлгандан кейин қулоғига «Аям нима учун келганларини сўрамай қўя қолинг», деди. Шу аснода Муборакхоним келиб қолди. Муҳайё югурганича унга қарши бориб қулоғига шивирлади: «Ўтган гапларни дадамга айтиб ўтирманг!» деди ва онаси билан бирга Ҳакимжоннинг олдига келди. Ҳакимжон унга нарида турган Муаттарни кўрсатиб «мен сенга дугона топиб келдим, қарши ол» деди. Муҳайё югуриб кетди — Муборакхоним Муҳайё ҳақида Ҳакимжонга ёзган хатини андавалашга уришиб бир нималар деди.

— Салом!— деди Муҳайё Муаттарга.

Муаттар шундай ислиқи кийимда ҳам ҳусн-жамоли ярқираб турган Муҳайёни кўриб анграйиб қолди ва дарров ҳушини ўнглаб қўл берди.

Муаттар унинг чиройли эканини эшитган, лекин «Ҳар қанча чиройли бўлса ҳам мендан хунук бўлиши керак», деган ҳаёлда экан шекилли, исқирт кийимда ҳам ҳусн-жамоли ярқираб турганини кўриб беихтиёр юраги жиғ этиб кетди ва ўзига дарҳол тасалли бериб ичида «тентаккина бўлса керак» деб қуйди-да, қўл берди.

— Муаттар!— деди ва унинг нечоғлиқ тентак эканини билиш учун кўзларига қаради.— Кундошингизман! Анваржон айтгандир?

Муаттар унинг ранги қув ўчишини, лоақал гангиб қолишини кутган эди, бироқ Муҳайё бошини бир томонга қийшайтирганича кулимсиради.

— Унақа бўлса мени юлгани келгандирсиз-да?

Муаттар бир оз ҳайрон бўлди.

— Анваржон менинг тўғримда ҳеч нарса демаганмидилар?

— Деган эдилар...— деди Муҳайё ҳамон кулимсираб. Унинг бунчалик беғамлиги Муаттарга бир оз малол келгандай бўлди.

— Анвар мени олмаслигига сизни шунчалик ишонтирганми?

Муҳайё ерга қараб оғирлигини бошқа оёғига солди.

— Йўқ, Анвар сизни олмаслигига мени ишонтиргани йўқ, сиз унга тегмаслигингизга ишонаман!

Муаттар оғзини очмасдан кулди.

— Тегмаслигингизни сўрайман денг!

— Йўқ, тегмаслигингизга ишонаман!

Муаттар ҳайрон бўлди.

— Сабаб?

Муҳайё бир-икки оғиз ростлагандан кейин деди:

— Анвар сизни қўйиб менга интилиши сизнинг иззат нафсингизга тегади, сиз бунни кечиролмайсиз, ҳеч бир қиз кечиролмайди!

Муаттар унга «балосан-ку» дегандай ялт этиб қаради.

Бу орада Ҳакимжон билан Муборакхоним англашилмовчиликни Муҳайё истаганича тинч-тотувлик билан бартараф қилиб шу томонга силжишди.

Муборакхоним бу ерга келгандан кейин бир неча кун қизи билан гаплашмади, лекин бригадага ошпазлик қилиб, бўш вақтларида пахта териб юрди. Бундан хабар топган бир мухбир «Юрак амри билан» деган хабарда

Муборакхонимни хўн мақтаганидан кейин колхоз она-болага бировнинг ҳовлисидан жой берди. Шу билан она-бола гаплашиб кетди. Муҳайё меҳмонларни шу ҳовлига олиб борди. Ҳовли жуда баҳаво, кечаси ҳам хушманзара жой экан, сўрида не маҳалгача гаплашиб ўтиришди.

Муборакхоним Муаттарнинг нима мақсадда келганини билмай, Марғубанинг ўғай қизи эканини эшитиб Анвардан сўз очди:

— Суқсурдай йигит, лекин ақли йўқ.

Муҳайё сўзнинг боришини кўриб, чой келтириш баҳонаси билан ўчоқ бошига кетди. Муборакхоним эркинлик сезиб очиқроқ гапирди:

— Мана, сизга ўхшаган қизга насибаси қўшилса ақли тезроқ кирар эди.

Муаттар ўнғайсизланди.

— Менинг насибам бошқа бир йигитнинг насибасига қўшиладиган.

Унинг очиқлиги Муборакхонимга ёқмади, ичида: «Бети қаттиқ қиз экан», деб бошқа сўз қотмади. Бир чеккада ёнбошлаб оппоқ сочини бармоқлари билан тараб ётган Ҳакимжон Муаттарга кўз қисиб деди:

— Бизнинг Муҳайёхон ҳам ақлсизгина қиз эди, тезроқ ақл кирсин деб насибасини ақлли бир боланинг насибасига қўшган эдик, оқибати кўнгилдагидай бўлиб чиқмади.

Муҳайёни Салимжонга бўлишида кўпроқ Муборакхоним шошилган эди, шунинг учун Ҳакимжоннинг бу пичинги жон-жонидан ўтиб кетди-ю, ўпкасини туюлмади.

— Мен боламга ёмонликни раво кўриб ўша ишни қилган эмасман, пешона экан!— деди ва Муаттарга арз қилди:— Қиз олмаган йигитга тегиши тўғрими?

Муаттар нима дейишини билмай, Ҳакимжонга қаради. Ҳакимжон кўкрагини ёстиқдан кўтарди.

— Хўп, Муҳайёга «ундоқ эмас, бундоқ» деб яна ақл ўргатамизми? Қайси юзимиз билан ақл ўргатмоқчи бўламиз?

Муборакхонимнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Узига ташлаб қўямизми бўлмаса!

— Ҳа, ўзига ташлаб қўямиз, ўзига ташлаб қўйишимиз керак! Қалдирғоч боласини учирма қилганида бўйнидан тишлаб учирмайди.

Муборакхоним юзини тескари ўгириб дўнғиллади.

— Ҳа, сизга бунақа нарсалар ҳеч гап эмас!

— Тўғри, ҳеч гап эмас! Оламга эшигингизнинг тир-

қишидан қарамасангиз сизга ҳам ҳеч гап бўлмас эди. Мен оламни кўрганимдан, оламга ўт қўйган, оламни гўдакдай бағрига босиб ҳалокатдан қутқарган одамларни, битта одамнинг қалбидан тортиб бутун оламни даҳшатга солган воқеаларни кўрганман! Буларни кўриб эҳтимол кўзим қамашгандир, шунинг учун сизни даҳшатга солган нарса менга ўйинчоқ бўлиб кўринар!.. Қиз олмаган йигит, йигитга тегмаган қиз... Наинки инсон инсонга фақат шу кўз билан қараса? Қиз, йигит... Инсоннинг ўзи қаёқда қолди?

Муҳайё чой олиб келди, чол-камбирнинг хомуш ўтирганини кўриб Муаттарга қаради. Муаттар: «Чарчашган, дам олишсин» деб Муҳайёни кўчага таклиф қилди.

Кўча жимжит, аллақерда радио хириллар эди. Иккови нарироқдаги каттакон дарвоза тепасидаги ёруғ чироқ шуъласи доирасида нари-бери юриб узоқ гаплашишди. Муаттар ҳозир Ҳакимжон билан Муборакхоним ўртасида бўлиб ўтган гапларни гапириб берди. Муҳайё бир суюнди, бир қайғуга қолди. Шу муносабат билан Муҳайё бошдан кечирганларини — эрга тегиб бир ўлимдан қолганини, Мурод Али домла ўлим чангалидан тортиб олганини, Анвар билан нима бўлиб танишганини, Марғубанинг қилмиш-қидирмишларини гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб гапириб берди. Муҳайё шунчалик очиқ гаплашганидан кейин Муаттар ҳам ҳеч нарсани яширмади, унинг ҳақида Марғуба нималар деганини, Анварга бўлган муносабатини, бу ерга нима учун келганини очиқ айтди.

— Йиғламанг, Муҳайёхон! — деди — ҳаммаси эсдан чиқади. Сизларга қўлимдан келадиган ёрдамимни аямайман! Йиғлоқ бўлманг.

Муҳайё дарров кўз ёшини артди ва жилмайди.

— Йўқ, Муаттархон, мен йиғлоқ эмасман, сизга йиғлаб бердим-да! Еш бола йиқилса-ю, атрофида ҳеч ким бўлмаса ўрнидан туриб кетаверади, бирон меҳрибонини кўриб қолса ўшанга йиғлаб беради. Шунга ўхшаб мен ҳам... Раҳмат, Муаттархон!

Муаттар унинг шодликдан учқун сочиб турган кўзларига қаради ва бурнини бурнига ишқагудай бўлиб: — Мунча ҳам тилинг бийрон бўлмаса? — деди ва Муҳайёни меҳр билан бағрига босди.

Муаттар бу ерга келиб кўзлаганидан ортиқроқ нарсани билди, комсомол комитетида Раҳимжон тайинлаган Наимжон деган йигит билан гаплашишга эҳтиёж қолмади, эрталабки автобусда жўнайдиган бўлди. Уни автобусга Муҳайё кузатиб чиқди.

Муаттар қишлоқдан таъби очилиб қайтди, автобус институт олдида тўхтаганида ичкарига кириб Анварнинг ишхонасини сўради, у билан гаплашгиси келди.

Муаттар борганда Анвар узун шланг билан машина юваётган экан, унга бир қаради-ю, ишини қилаверди.

— Салом!— деди Муаттар.

Анвар шлангни ташлаб сувни тўхтатди, қўли ҳўл бўлгани учун сўрашгани тирсагини тутди.

— Аммам юборгандирлар?— деди қовоғини солиб.

Муаттар қошини чимирди.

— Аммангиз юборсалар келмас эдим, ўзим келдим!

— Хуш келибсиз!— деди Анвар «яна нима дейишим керак» деган оҳангда.

Муаттар хижолат бўлди.

— Мен билан тўғрилиқча гаплашаверинг, Анваржон, ўша хатда ёзган гапим гап, мен эрга тегадиган бўлсам даллол керак эмас! Аммангизни бутун вужудим билан ёмон кўраман!

Анварнинг чеҳраси очилиб кетди, Муаттарни бостирмага таклиф қилди, курси қўйиб берди, бориб оқсоқ чолнинг мангалкасида қайнаб турган қора чойнагидан чой дамлаб келди. Бир оз жим қолишди. Анвар ундан сўз кутиб жилмайди. Муаттар ҳам жилмайди.

— Муҳайёдан салом... Мен ҳозир қишлоқдан келяпман,— деди Муаттар ва унинг ҳайрон бўлганини кўриб изоҳ берди:— Бир иш билан борган эдим, Муҳайёхонни кўриб қолдим. Муборакхоним, Ҳакимжон ака ҳам ўша ерда экан.

Анвар Муҳайёдан хат олиб тургани учун унинг аҳволдан хабардор, онаси Муборакхоним ўша ерда эканини ҳам билар эди, бироқ дам олиш уйига кетган отаси Ҳакимжон у ерда нима қилиб юрганига ҳайрон бўлди, аммо унинг нима учун борганидан кўра нималар деганига қизиқди. Муаттар унинг нимага илҳақ бўлаётганини фаҳмлаб, Муҳайёнинг биринчи турмуши хусусида Ҳакимжоннинг Муборакхонимга қилган пичингини, айтган гапларини айтди.

Анвар қониқмади.

— Яна нима деди? Йўқ, менинг тўғримда, йўқ, Муҳайё икковимиз ҳақимизда нима деди?

Муаттар унинг нима демоқчи бўлиб довдираётганини фаҳмлади.

— Бир-бирларингни яхши кўришларингни яхши билар экан.

— Шунақами!— деди Анвар ҳовлиқиб,— нимадан билдингиз? Ўзи айтдимиз?

Муаттар кулди.

— Муҳайёни шунақа яхши кўрасизми?

Анвар ерга қаради.

— Мен яхши кўриш нима эканини ҳам билмайман, лекин Муҳайёга, Муҳайё деган инсонга жуда-жуда муҳтожман. Буткул етим бўлганим, хафа бўлган пайтларимда юрагимни кимга бўшатишимни билмаганим учун бу гапни айтаётганим йўқ. Отам жон берган дамда олам кўзимга хароб, хунук кўринган, ўзим ожиз, нотавон бўлиб қолган эдим. Муҳайё бор жойда олам кўзимга чиройли, обод кўриниб қолди, ўзимни ҳар ишга қодир сезаман.

— Мана шу муҳаббат бўлса керак,— деди Муаттар.— Муҳаббат чақмоқдай кўнгилдаги ҳар қандай қора булутни ҳам тилка-пора қилади дейишди.

— Йўқ!— деди Анвар,— агар шу муҳаббат бўлса, муҳаббат чақмоққина эмас, одамга ўхшайди: туғилганда бир парча гўшт бўлади, кейин кулдиргич пайдо қилиб илжайди, кейин тил чиқариб ҳар куни янги бир гап айтади...

Иккови узоқ жим қолгандан кейин Муаттар сўз бошлаб икковининг бунақа «сен унда зор, мен бунда зор» бўлиб юриши Марғубанинг фитна-фасодига озиқ бўлишини, шаҳарда бунақа одам битта Марғуба деб қараш хато эканини айтиб, модомики, жиддий монелик йўқ экан, тезроқ қовушишни маслаҳат кўрди ва бу ҳақда қўлидан келадиган ёрдамни аямасликка сўз берди.

Анвар кулди.

— Сиз мени йўлга солмоқчисиз шекилли, мени йўлга солишнинг ҳожати йўқ ўзим тайёрман, сиз Муҳайёни йўлга солинг!

Муаттар ҳам кулди.

— Муҳайё ҳам шунақа деяпти! Хўп, икковларинг ҳам тайёр бўлсаларинг, тўйга нима тўсқинчилик қилади?

— Энг биринчи тўсиқ — бошпана йўқлиги,— деди Анвар.— Ундан ташқари икковимиз ҳам стипендия олмаймиз, майиб ё ишдан қолган одамларга ўхшаб кунимиз пенсияга қоладими? Бошпана билан бир оз пул тўғрисида Марғуба опангизни инсофга келтириш мумкин бўлса эди! Майли, бизга автомобиль ҳам, тақинчоқлар

ҳам керак эмас, ҳаммасини олсину ўзининг ҳовлисига кўчиб кетсин! Ҳовлисини ижарага қўйган. Майли бизга кассадаги пулнинг ярмини бера қолсин!

Муаттар узоқ ўйлаганидан кейин шу ишга уришиб кўришни бўйнига олиб Анвар билан хайрлашди.

Марғуба Анварнинг алоҳида ҳужра олганини эшитган эди, Муаттар кечаси келмаганига, тушга яқин, яна кечикиб кириб келганига ўзича маъно берди-да, шодликдан ўзини йўқотгудай бўлиб, унинг пешанасидан қарийб тиззасигача ўпди: ё юзидан, ё кўзларидан, ҳар бир ҳаракати, товуши ва бир-бирига қовушмайдиган бўлса ҳам ҳар бир сўзидан ўзининг гумонини тасдиқловчи аломатлар қидирди, топди. Муаттар унинг нима хаёлга борганини билиб ичида кулди, лекин шаштини қайтармай қўя қолди. Марғуба ошхонага кириб жиз-биз бошлади, лекин овқат пишгунча бироғ ўн марта чиқди, ҳар сафар Анварнинг хусусида ўтган кечанинг бутун тафсилотини билгиси келиб Муаттарни титкилар эди.

— Бу етимча гўлгина нарса эди, гапни нимадан бошлади?

Муаттар «бу аҳмоқ нега мени шунақа расво қиз деб ўйлайди» деб ғазаби келса ҳам, уялган бўлиб юзини биллаги билан тўсди.

— Боринг, шунақа нарсаларни сўрайдими киши!..

— Хўп, хўп, сўрамайман,— деди Марғуба ва ошхонага кириб кетди, ҳаял ўтмай яна чиқди.— Шунақа бўлишини ўзим билган эдим, сени шунинг учун юборган эдим-да!

Муаттар ғазабидан олов бўлиб кетди, лекин индамади, ерга қаради.

Марғуба яна ошхонага кириб кетди, ҳаял ўтмай туҳум билан қовурилган қийма олиб чиқди.

— Ешларнинг иши шу-да, рўзасини шалғам билан ҳам очаверади! Шундоқ экан, бу ёққа келмайсизларми-ю, мен яхши овқатлар егизиб сим каравотга тизза бўйи жой солиб бермайманми!

Муаттар гапни ўз мақсадига томон бургани қулайлик туғилиб қолганини кўриб:

— Сиздан Анварнинг кўнгли қолган, жуда-жуда қолган!— деди

Марғубанинг ранги бир тарзи бўлди.

— Қолган бўлса қолгандир, мен унга зигирча ҳам ёмонлик раво кўрганим йўқ, нима қилган бўлсам куйганимдан қилганман, яна топишиб кетамиз...

Муаттар ёлғондан чуқур хўрсинди.

— Топишадиган афти йўқ! Орияти кучли йигит-да, дарбадар қилиб қўйганингиз жон-жонидан ўтиб кетган экан. Ҳовлини ҳукуматга топшириб бошқа жой сўрамоқчи. Сизни ўз уйига кўчиб кетсин деяпти.

Анвар отасининг васиятига амал қилиб Муаттарни оладиган бўлса, Марғубанинг васийлиги ўз-ўзидан чип-пакка чиқар, ҳамма мерос Анварнинг ўз ихтиёрида бўлиб қолар эди, шунинг учун Марғубанинг ранги қув ўчиб йиғини бошлади.

— Шу экан-да, ҳаммамиз бир жойлик бўламиз, даданг икковимиз хизматларингни қиламиз, деб умид қилган эдик. У уй ўлгур уй бўлмай ўладими, эшигидан кирса ит тумшуғи бетга тегади. Қариган чоғимда бизни хор қилар экансизлар-да...

Муаттар қаттиқ ўйлаган бўлиб қошини чимирди, лунжларини шиширди, бир оздан кейин деди:

— Анварнинг бу ниятига албатта, мен ҳам рози эмасман!.. Биз тўйни баҳорга чиқиб қиладиган бўлдик. Унгача бирон кор-ҳол қилиб қўймасин десангиз Анвар билан ярашинг. Ўзим яраштириб қўяман.

Марғуба бундай гапни кутмагани учун шошиб қолди.

— Жон кошки эди!

— Ана ундан кейин,— деди Муаттар,— иккита уйни ясатиб Анварни кўчиртириб келинг! Анвар сизнинг қанотингиз остида бўлса, мен ҳам хотиржам бўлиб кетаман.

— Майли, иккита уй нима экан, ҳаммаси ўшаники-ку! Биз хизматидаги одаммиз, ўтган ишга саловат деб икки оғиз ширин сўзини аямаса бас...

— Ҳа, айтгандай,— деди Муаттар унинг сўзини бўлиб,— ўзингиз биласиз, бу замонда рўзғор сотиб олишдан мушкулроқ иш йўқ, пулни белга тугиб юриб учраганда таппа босмаса бўлмайди. Шунинг учун ўша кассадаги пулнинг кам деганда ярмини Анварнинг чўнтагига солиб қўйинг.

Марғубанинг кўзлари чаноғидан чиқиб кетгудай бўлди.

— Шунча пулни-я? Ёш нарса...

— Ёш бўлиб ароқни билмаса, папирос чекмаса, хотин-халажнинг олдидан паранжи ёпиниб ўтса... нима қибди?

Марғуба ночор аҳволда қолган бўлса ҳам бунга рози бўлгани юраги дов бермади.

— Муаттархон, шу ишни Анвар икковимиз қилсак бўлмасмикин?

— Қизиқсиз-а!— деди Муаттар,— сизни кўчама-кўча олиб юрадимиз? Ё бўлмаса мол топилганда устига тўпписини ташлаб сизни қидирадимиз? Сизга нима, эркак бўлса ўзи қилсин!

Марғуба бошига қўққисдан ёғилган бу фалокатлардан гангиб қолди, ўзини ўнглагани ва дурустроқ ўйлаб кўргани фурсат ўғирлаш учун столни йиғиштириб чиқиб кетди. Унинг бирон оғиз қарши сўз айтмагани дабдурустдан ва осонликча бўлмаса ҳам, ҳар нечук, рози бўлишини кўрсатиб турар эди. Муаттар ўзининг бунчалик уддабурон чиққанига ҳайрон бўлиб, ичида елкасига қоқиб қўйди.

Бирон ярим соатдан кейин Марғуба баланд пошнаси орқароққа кетган амиркон туфлисини, қарийб ичакчавоғи кўрингудай ҳарир кўйлагини, чамандагул тўпписини кийиб, пардоз қилиб чиқди, афтидан, ўйлаб-ўйлаб Анвар билан ярашгани боришга қарор берган эди. Муаттар аввал бориб Анварни йўлга солиш, ярашгани кўндириш керак эканини айтиб, бу ишни эртага қўйди. Эртасига Муаттар Анварнинг олдига бориб, Марғуба билан икки орада бўлган савдони тўла-тўқис гапириб берди. Анвар чўчиб кўзларини катта очди, оғир-оғир кнприк қоқди.

— Ҳў, боплабсиз-ку! Лекин алдаш қанақа бўлар экан!

— Аммангиз тулкилик қилмоқчи бўлди, тумшуғидан илингани яхши!

Муаттар Анвар билан гапни бир жойга қўйганидан кейин бориб Марғубадан суюнчи олди ва ярашишнинг вақтини, ўрнини айтди.

Уша куни кечки пайт белгиланган соатда давлат банкининг биноси олдига парк томондан Марғуба билан Муаттар, цирк томондан Анвар келиб, каттакон акация соясида учрашув ва сулҳ маросими бўлди. Марғуба аввал йиғлаб унинг елкасига осилди, кейин дашном берди.

— Ахир шу иш-ку шундоқ бўлар экан, нима қилар эдинг мени куйдириб!— деди икковини қучоқлаб,— буни қара, ҳар тола сочининг таърифи битта китоб бўлади-я! Анвар беихтиёр Муаттарнинг сочига қаради.

Муаттар пайт пойлаб қош ва кўз имоси билан «аммадан узр айт» демоқчи бўлган эди, Анвар буни «массада гапир» деган маънода тушунди-да, бўйинини қашиб:

— Энди бу ёғи нима бўлди!— деди.

— Бу ёғи нима бўлар эди,— Марғуба буларни кассага бошлаб,— тўйнинг ҳаракатини қилаверамиз.

Тегишли қоғозларга Анвар иккови қўл қўйганидан кейин Марғуба пулни санади-да, Анварнинг қўйини чўптагига ўз қўли билан солиб қўйди.

Анвар худди қўйнига ярим пудлик тош солингандай бир томонга қийшайиб, Муаттарга қаради. Муаттар унинг бирон ўринсиз гап айтиб қўйишидан чўчир эди, шунинг учун кассада чикилгач, Марғуба қаҳвахонага кириб бирон пиёладан қаҳва ичишни таклиф қилгандә шаҳарда иши борлигини айтиб кўнмади.

Марғуба уйни ясатиб қўядиган, Анвар эртага тушдан кейин кўчиб келадиган бўлди.

Энди Муаттар иложи бўлса, бугун, йўқса, эртага кечга қолмай шаҳардан чиқиб кетиши керак, чунки эртага Анвар кўчиб келади-ю, кечаси қоладиган бўлса бутун сир фош бўлар эди.

Муаттар эртасига эрталаб Марғуба билан «тўй кунларигача» хайрлашди. Кечқурун уни Анвар аэропортга кузатиб чиқди. Шу ерда иккови гапни бир жойга қўйди.

Муаттарнинг фикрича буларнинг тўйи мумкин қадар тезроқ бўлиши керак, чунки тўй узоққа чўзилса бирон сабаб орқасида макр-ҳийла фош бўлиб Марғуба яна бошидан тушиши, алам устида кутилмаган можаролар бошлаб юбориши, бунинг оқибатида хунук гаплар бўлиши мумкин эди. Анвар унинг фикрини маъқуллади ва тўйдан уч-тўрт кун бурунроқ келиб тайёрлик ишларига бош бўлишини сўради, чунки Марғубанинг қутқулари орқасида Анвардан хафа бўлиб юрган қариндошлар ичида бу вазифани зиммасига оладиган одам чиқмаслиги мумкин эди.

Муаттар унинг илтимосини бажону дил қабул қилди, студентлар пахтадан қайтишига етиб келгани ваъда берди, телеграмма юборадиган бўлиб, меҳмонхонадан номер олиб қўйишни сўради.

СОВЧИЛАР

Анвар Муаттарни кузатган кун эртасига азонда фириллаганича районга чиқиб борди, Муборакхонимдан ибo қилиб Муҳайё билан далада кўришди, ёнма-ён пахта терган бўлиб, Муаттар билан икки орада бўлган ҳамма гапни, унинг тўй тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларини тўлиқ айтиб берди. Иккови бемалол гаплашаверса ҳам бўлар экан, Ҳакимжон билан Муборакхоним бу

тўғрида очиқчасига гаплашган, қанча ғурбат, қанча кўз ёшидан кейин Муборакхоним тақдирга тан берган экан; Ҳакимжонни кузатишда «ҳозирги ёшлар», «пешана» деган гапларни айтибди. Лекин унинг бир қанча шартлари бўлиб, буларнинг энг биринчиси Муҳайёга совчи юборилиши экан. Ҳали бу шартларни эшитмасдан туриб, буларнинг ҳар бири Анварнинг кўзига тоғ бўлиб кўринди.

Анварнинг бирдан-бир умиди Муаттар, қолаверса гапдон Наимжон эди.

Анвар шу кечаси Наимжоннинг ётоғида ётиб қолди, унга ҳам ҳамма гапни айтиб берди. Наимжон Муаттар билан Ҳакимжондан ғоят хурсанд бўлди, тўйга тайёрлик ишига Муаттархон бош бўлса, тўйга ўзи бош бўлишни ваъда қилди.

Анвар ҳар жиҳатдан хотиржам бўлиб шаҳарга қайтди.

Марғуба унинг вақтичоғлиги, жонсарақ бўлиб қолганини кўриб ҳалитдан тўй ҳаракатида юрибди, деб хурсанд бўлиб, унга ҳар куни гоҳ нўхот, беҳи, гоҳ қази солиб ош қилиб берар эди.

Янаги ҳафтанинг охирларида студентлар пахтадан қайтишди. Шу кунларда Муаттардан телеграмма келди, Анвар меҳмонхонадан номер олиб, уни кутиб олгани аэропортга Наимжон билан чиқди. Учови меҳмонхонада ўтириб тўй режасини тузмоқчи бўлишган эди, бу режа кўп жиҳатдан Ҳакимжон айниқса, Муборакхонимга боғлиқ бўлганидан икковининг иштирокида тузиш керак бўлиб қолди. Бундан ташқари Муаттар билан Наимжон совчиликка бориб Муборакхонимнинг энг биринчи шартини бажариши, қолганларини ҳам эшитиши керак эди.

Муборакхоним буларни ёш демай совчи ўрнида иззат-икром билан қарши олди, лекин тўйдан гап очиши билан икковини бир чўқишда гаранг қилиб қўйди:

— Мурод Алининг йили ўтмасдан тўй нимаси?— деди.

Булар шуни ўйлашмаган экан, иккови бир-бирига қараб ҳайрон бўлиб қолди. Хайрият, Наимжон ботирлик қилди.

— Йўқ, хола, тўй тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас, биз ЗАГСдан ўтиб қўйиш тўғрисида гапираётибмиз. Иккови ёш, бир институтда ўқийди, тўйгача кўришманглар, деб бўлмайди... Шаҳарда Марғуба битта-микан, бири бўлмаса бири икковини гап қилиши, бўл-

мағур гаплар тарқатиши мумкин. Иккови ЗАГСдан ўтиб қўйса йўриғи бошқа...

Муборакхоним ўйлаб туриб яна айниди.

— Йўқ, булар ЗАГСдан ўтса-ўтмаса икковини Марғуба тинч қўймайди, илон бўлиб чақаверади. Тегишли идоралар тилини тийиб қўйишсин!

Бу сафар Муаттар гап топди.

— Бу ёгидан хотиржам бўлинг, хола, идоранинг ҳожати йўқ, дадамга айтиб қўйдирвораман, десам — ҳар қанақа илон бўлса ҳам инига кириб кетади!

Муборакхоним ялт этиб Муаттарга қаради, унинг юзидаги қатъиятни кўриб сўзига инонди ва ЗАГСга рози бўлди.

Иш бунақасига айлангандан кейин уёғи жуда осон кўриниб қолган эди, бироқ гап айланиб янгидан-янги қийинчиликлар вужудга кела бошлади.

Хўп, ЗАГСдан ўтишди. Шу кун кечқурун иккови беш-ўнта ўртоғини чақириб, ўртага бир чойнак чой қўйиб, шу иш шундоқ бўлганини маълум қилиш керакми, йўқми? Керак бўлса одам қаерга чақирилади? Анвар ўз уйига чақиролмайди, чунки уйи аждаҳо оғзини очиб ётган қудуқдай гап. Бу ерга чақиргани Муборакхоним кўнмади, «Одамлар нима дейди?» деб ўзининг эски андишасини пеш қилди. Бирдан-бир жой ёшлар қаҳвахонаси эди. Бунга Муборакхоним ҳам рози бўлди, лекин хўрлиги келиб хўп йиғлади.

— Қизгинамнинг пешанаси шўр бўлмаса куни қашшоқ студентлар чой ичадиган қаҳвахонага қолармиди!— деди.

Ундан кейин яна ҳам мушкулроқ муаммо юзага келди: ўтиришдан кейин келин билан куёв қаёққа боради, яқин ёр-дўстлари икковини қаёққа узатиб қўйишади? Бу тўғрида ҳам ўйлаб-ўйлаб меҳмонхонадан икки хоналик номер олишга қарор беришди. Муборакхоним бунга ҳам рози бўлди, лекин яна йиғлади.

— Шу умид билан қиз ўстирганмидим!.. Дарбадар бўлсин деб кечалари уйқумни ҳаром қилганмидим...

— Холажон,— деди Наимжон ўпкалаб,— шундай хайрли иш устида ҳам йиғлайдими киши! Ўзингиз тушунган, унча-мунча ҳам эмас, давлат омонат кассасида ишлайдиган аёлсиз! Шундай бўлгандан кейин ўйлашингиз керак: Муҳайёхон суйган йигитига тегяпти!

Муборакхоним наридан-бери кўз ёшини артди-да, уйга кириб кетди: ҳаял ўтмай тўғри илжайганича совчиларга пешкаш олиб чиқди; беқасам тўнни Наимжоннинг, бир кийимлик атласни Муаттарнинг олдига қўйди.

ЕШЛАР ҚАҲВАХОНАСИ

ЗАГС пайшанба, ўтириш жума кунига белгиланди. Наимжон қаҳвахонага бориб шу куни кеч соат ўн бирга ўн икки кишилик стол буюриб келди.

Муаттар Анварни магазинма-магазин олиб юриб қора костюм, ит тумшуқ қора туфли, қатирма ёқали оқ кўйлак, илон пўсти галстук олиб берди.

Иккови шу куни кечқурун қўл ушлашиб, уйга хандонхушхон кириб борди — Марғуба буларни кўриб ўтқизгани жой тополмай қолди, эр-хотин икки шаҳарда туриши «шунақа бўлади» деган мазмунда ҳар хил қочирмалар, ҳазил-мутойибалар қилди, ҳижронлик ҳақидаги шеърлардан бир-икки сатр ўқиди, буларнинг кечқурун театрга бориш нияти борлигини эшитиб, дарров ош-овқат қилди. Овқат вақтида Муаттар уни ғафлатга солиш учун Анварнинг оёғини секин босиб:

— Мана, опа, ҳаммамиз ҳам қутулдик, Муҳайё эрга тегаётган эмиш, бугун тўй,— деди.

Анвар бу найрангга ўзидан бир нима қўшмоқчи бўлиб:

— Тағин тўйга бориб юрманг!— деди.

Марғубанинг жиғи-бийрони чиқди.

— Вой, мен нега борар эканман! Азасига айтса, чопқиллаб бораман! Ҳу тўйидан тобути чиқсин!..

Анвар унга хўмрайиб қаради.

— Бировнинг боласини қарғаманг!..

Муаттар Анварнинг биқинига туртиб зўрга тўхтатди. Марғуба қўлидаги пиёлани тақ этиб столга қўйди.

— Биламан, сенинг кўнглинг ҳали ҳам ўшанда!— деди йиғламсираб,— қиз кўр қилади-я, ношукур, қиз кўр қилади!..

Анвар ишнинг пачавасини чиқариб қўйишидан қўрқиб Муаттар уни тезроқ олиб кетиш ҳаракатига тушиб қолди. Анвар бугун сотиб олинган кийим-бошини кийди. Марғуба унга янги рўмолча бериб, қутлуғ бўлсин қилди. Анвар ҳозиргина ўтган икки орадаги тундликка буткул барҳам бермоқчи бўлиб ёлғондан:

— Юринг, амма, ўйинга олиб борайлик,— деди.

Марғуба суюниб кетди.

— Умрларингдан барака топинглар!— деди ва кийингани нариги уйга кириб кетди.

Анвар ранги ўчиб Муаттарга қаради, Муаттар хуноб бўлди.

— Сивга нима бўлди, тек ўтирсангиз бўлмайдимиз?

Энди тўғриланг, «сизга тўғри келмайдиган ўйин — балет» дег!

Марғуба кийиниб чиққанда Анвар хатосини тўғриламоқчи бўлиб ундан баттарроқ хато қилиб қўйди:

— Лекин, амма, сизга тўғри келмайдиган ўйин — балет, эркак киши қип-яланғоч хотинни кафтинга қўйиб чиқади!

Хайрият Марғуба «бунақа экан сизлар нима учун бораётибсизлар, Муаттар нега боряпти» дегани улгурмади, иккови чиқиб кетди.

Шундай қилиб ёшлар қаҳвахонасида бўладиган кичкина ўтиришга ҳаммаёқ тахт: одамлар айтилди, столлар ясатилди, Марғубани ғафлатга солиб буёқдан ҳам хотиржам бўлинди.

Келин билан куёв, хизматдаги Муаттар билан Наимжон белгиланган вақтдан хийла олдинроқ келиб меҳмонларни кутишди. Бироқ меҳмонга ўн икки киши айтилган бўлса ҳам, Наимжон ҳол-бақудрат совға-салом кўтариб келган таниш студентлардан ўн олтитасини санаб у ёғига адашиб кетди. Уларнинг устига институт бадий ҳаваскорларидан саккизта созанда, хонанда кириб келишди. Наимжон абжирлик қилиб яна бир қанча стол буюрди. Ниҳоят, меҳмонлар турли ноз-неъматлар, ранг-баранг шарбат шишалари, анвойи гуллар билан зеб берилган столларга ўтиришди. Наимжон маросимни очиб «Бу ўтириш катта тўйнинг дебочаси» деди ва келин билан куёвга яхши тилаклар тилади. Созанда ва хонандалар бир жуфт ялла қилиб навбат рақсга келганда ўтиришни ташқарига — қаҳвахонанинг саҳнига кўчириш зарурати туғилиб қолди. Студентлар бирпасда столларни олиб чиқишди. Бир оздан кейин музыка садолари янграб, ичкаридан чиққан келин билан куёвни ранг-баранг пистонлар сочиб, ленталар отиб чапак ва олқиш нидолари билан қарши олинди. Ҳамма ўтиргандан кейин қўш чилдирма гиж-гижбанг бошлаб юборди, яна одам йиғилди.

Чилдирма мақомига йўрғалаб, кифт қоқиб, столларни оралаб юрган тўрт қиз бирин-кетин келин билан куёвнинг рўпарасига келиб, қўлларидаги гулдасталарни таъзим билан икковига тутишди, ер тепиниб яна столларни оралаб йўрғалаб кетишди. Ора-сирада биров шеър ўқиб, биров сўз билан, биров қизиқчилик қилиб келин билан куёвни табриклар эди.

Кичкина ўтириш деб бошланган иш ҳаял ўтмай туп-па-тузук тўйга айланди кетди. Йигитлар, қизлар қаҳва-

хонанинг саҳнида, ҳаракат тўхтаб қолган катта кўча ва унинг нарёғидаги хиёбонда ўйнашар, навбатма-навбат ашула, ялла қилишар эди.

Саҳнидаги даврага Анварнинг устаси оқсоқ чол тойчоқ кўтариб кирди, лапанглаб ўйнаб ҳаммани хўп кулдирди, кейин келин билан куёв қаршисида тўхтаб тойчоқни баланд кўтарди-да, ҳамма жим бўлганда: «Мен ўзим автомобилист бўлсам ҳам буларга чавандоз ўғил тилайман!» деди ва тойчоқни келинга узатди. Қийқлик — чапак, кулги кўтарилди.

Жавлон қамоқдан чиққанидан бери «озодлик учун» эрта-ю кеч ичиб тентираб юрган эди, бу кеча қаёқдандир келаётиб ёшлар қаҳвахонаси олдида бўлаётган томошани кўриб тўхтади; қаҳвахонанинг саҳнида ўйнаётган қизларни кўриб нияти бузилди-ю, яқинроқ борди. Шу чоқ қаҳвахона ичкарисидан ҳиндча кийинган, икки қошининг ўртасига қоп-қора хол қўйган хушқомат бир қиз чиқди ва созандаларнинг шавқ-завқ билан чалаётган ҳинд мақомига қўл ташлади ва даврани бир айланиб тўрдаги столда ўтирган кишиларга таъзим қилди. Кўзига одамлар иккита бўлиб кўринаётгани учун Жавлон ҳиндча кийинган қизга ҳовучи билан чап кўзини беркитиб ўнг кўзи билан қаради, қараса — Муаттар! Жавлон унинг келганидан беҳабар эди. Муаттар бу ерда нима қилиб юрибди, кимларга таъзим қилди? Жавлон чарчаган ўнг кўзини ҳовучи билан беркитиб чап кўзи билан қаради; не кўзи билан кўрсин. Столнинг ўрта ерида Муҳайё, унинг ёнида Анвар сўппайиб ўтирар эди. Жавлон ҳушёр тортиб ўзини орқага ташлади, югурганича неча жойда йиқилиб, эмаклаб уйига етиб борди-ю, кўрганларини Марғубага айтиб берди. Марғуба дон тиқилган товукдай бир товуш чиқарди-ю, бош-яланг, оёқ яланг қаҳвахонага қараб чопди, келиб, сичқонни яқинроқ келтириб чанг солмоқчи бўлган мушукдай бир чеккада писиб турди. Муаттар гоҳ бир оёғининг товонини, гоҳ бирининг учини ерга уриб, гоҳ эшилиб-буралиб, гоҳ тўлганиб хўп ўйнади. Кейин ўйнаганича бориб Муҳайёни даврага тортди. Чапак бўлиб кетди. Ҳамма жим, келиннинг ўзбекчами, ҳиндчами, ўйнашини кутар эди. Созандалар нмога маҳтал бўлиб туришар эди. Шу пайт бир жувон ичкаридан қора қути олиб чиқиб Муаттарнинг қўлига берди. Муаттар қутини столнинг чеккасига қўйиб, унинг ичидан шода-шода марварид олиб Муҳайёнинг бўйнига осди, ранг-баранг қимматбаҳо тошлар ўрнатилган тақинчоқларни бошига,

кўрагига, билак ва бармоқларига тақа бошлади. Марғуба юраги ҳовлиқиб, одамларнинг орқасидан яқинроқ келиб қора қутига тикилди. Уша! Худо урсин агар, ўша қора қути! Муаттарнинг ишораси билан созандалар биринчи зарбни берганда Марғуба бирдан додлаб юборди-да, додлаганича ўзини паркка урди. Муаттар қўрқиб кетди ва беихтиёр Муҳайёнинг олдини тўсди. Муҳайё ҳайрон бўлиб қолди. Анвар ёнида ўтирган Наимжонга бир нима деди. Наимжон дарров ўрнидан туриб, паркка томон югурди, парк томондан Марғубанинг борган сайин йироқлашиб бораётган товуши эшитиларди: «Вой-дод! Уйим куйди! Болам ўлди!..»

Кимдир одамларни тинчитди, даврани бузмасликка, ўйин-кулгини тўхтатмасликка тиришди.

Бироқ ўтиришдан файз кетди. Одамлар тарқаладиган бўлиб турганда Наимжон етиб келди ва келин билан куёв номидан ҳаммага миннатдорчилик билдирди. Одамлар кетиб бўлгандан кейин Наимжон воқеани айтиб берди: Марғуба ўша хилда додлаганича ҳовлига борибди, қўни-қўшниси югуриб чиқибди. Марғуба қазноқдан бир банка керосин олиб чиқибди-да, одамларнинг ҳай-ҳайлашига қарамай ярмини Анварнинг хонасига, ярмидан озроғини маст ухлаб ётган Жавлонга сепибди, қолганини ўзининг бошидан қуйибди-да, гугурт чақиб юборибди. Одамлар алангага кўрпа, гилам, шолча ёпиб зўрға ўчиришибди. Уйда ҳеч нарсага зиён етмабди. Фақат Марғубанинг сочи, юзи, қўли куйибди холос. Наимжон тез ёрдам машинасини чақирибди.

— Энди нима қиламиз?— деди Анвар кўзларини катта очиб.

— Марғубани «Тез ёрдам» машинаси албатта олиб кетади,— деди Наимжон,— Жавлон маст, ўзини у девордан бу деворга уриб юрибди. Мен бир-иккита хотинга тайинлаб келдим, уйларингни тозалаб қўйишади. Уша ерга борамиз.

Муҳайё ночор рози бўлди.

Улар борганда эшик олдида «Тез ёрдам» машинаси турар эди. Жавлон Марғубани даст кўтариб машинага тиқар экан, «Шарманда қилдинг, саксовул!» деди ва эшикни тарақлатиб ёпди-да, сўкиниб, гандираклаганича қоронғилик қаърига кириб ғойиб бўлди.

Наимжон келин билан куёвни ичкарига киргизиб юборди, Жавлоннинг қаёққа кетганидан бсхабар, ундан хавотир олиб ҳар эҳтимолга қарши кираверишдаги кичкина уйга кириб диванга чўзилди. Бу воқеалар Мубо-

ракхоним билан Ҳакимжоннинг қулоғига етса хавотир бўлишмасин, деб Муаттар уларни огоҳ қилгани кетди.

Бу орада тонг ёришиб, одам одамни танийдиган бўлиб қолди.

Муаттар яхши ҳам борган экан, эр-хотин қаҳвахона атрофида аллақанақа шовқин бўлганидан азонда хабар топиб, Муборакхоним ҳозиргина меҳмонхонага бориб келган, иккови, ҳайрон бўлиб турган экан. Муаттар бўлган воқеани буларга айтаётган пайтида бирдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю сочлари куйган, юз-кўзини қурум босган Марғуба отилиб кирди. Унинг афт-бошини, вазоҳатини кўрган киши қўрқар эди. Марғуба Муаттарга жиннидай бир қаради, Муборакхонимга қараб юрди, Ҳакимжон уни ушлаган эди, қўлидан чиқиб кетди-да, Муборакхонимнинг оёғи остига зарб билан ўзини ташлади.

— Қуда, қизингизнинг, невараларингизнинг орзу-ҳавасини кўринг! Дунёдан икки қўли бир тепа ўтиб кетаётиман... Раҳм қилинг...

Ҳакимжон уни дарров кўтариб олди, оёққа қўйган эди, яна ўзини ерга ташлади ва Ҳакимжоннинг ёғоч оёғини қучоқлаб бошини ураверди.

— Дод!.. Анваржоннинг онасидан қолган тақинчоқлар ичида меники, ўз-ўзимники ҳам бор эди, айтинглар, меникини беришсин!..

Ҳакимжон уни яна ердан кўтариб олди.

— Қанақа тақинчоқ?

Марғуба яна ўзини ерга ташламоқчи бўлди.

— Муҳайёхоннинг ўзлари биладилар!

Муборакхоним аранг ўзига келди.

— Хўп, берсин! Менинг қизим тақинчоқ тақиб катта бўлган эмас.

Муаттар келиб Марғубани суяб олди.

— Фақат шуми, опа?— деди.— Юринг, тақинчоқларни мана мен олиб бераман! Лекин ҳозир эмас, тушдан кейин боринг!

— Тушдан кейин икковимиз борамиз,— деди Муборакхоним,— унгача бет-қўлингизни ювинг, қолган сочингизни таранг...

Марғуба Муборакхонимга мунғайиб қаради.

Муаттар кетди. Ҳакимжоннинг кўз олдига Марғубанинг ёшлик-бебошлик чоқлари, айниқса енгсиз кофта, тор шим кийиб калтакесакдай бақрайиб тургани, семичка чақиб пўчоғини туфлар экан, «Мен тақдирнинг қўли-

да ўйинчоқман», деб илжайгани келди-да, вужудига, Марғубанинг қўли теккан ёғоч оёғига ҳам муз югургандай бўлди, индамай кўчага чиқиб кетди.

Муборакхоним билан Марғуба тушдан кейин боришди. Марғуба акаси вафот этган уйнинг деразаси олди-дан ўтишда кўнгли озган бўлиб, бирпас деворни ушлаб қолди. Муборакхоним уни суяб даҳлизга олиб кирди. Катта уйда меҳмон кўп экан, Марғуба ўзини рўпарадаги уйчага урди. Муборакхоним катта уйга кирганда ғовур бўлиб кетди. Орадан бир неча минут ўтгандан кейин уйчага Муҳайё, Муаттар, Наимжон, Муборакхоним ва бир неча нотаниш ёшлар кириб келишди, ҳамон ерга қараб ўтирган Марғубани ҳарчанд қистаб катта уйга киргани унатишолмади. Шундан кейин Муҳайё чиқиб, қора қутини олиб кирди ва қопқоғини очиб Марғубанинг тиззасига қўйди.

— Мана ўзингизга қарашли тақинчоқлардан ташқари Анваржоннинг онаси сизга атаган нарсалар ҳам бор эмиш, ҳаммасини олинг!— деди.

Марғуба тақинчоқларни титиб кўргани одамлар чиқиб кетишини кутар эди. Буни сезиб ҳамма чиқиб кетди. Марғуба тақинчоқларни дарров титкилаб кўрди, ҳамма нарса жойида, лекин қути енгилроқ бўлиб қолгандай туюлди.

Марғуба қора қутини бағрига босиб уйдан аста чиқди ва зинадан тушганидан кейин ҳеч ёққа қарамай йўрғалаб қолди. Анвар билан Муҳайё уни деразадан кўриб зинага чиққанида Марғуба кўча эшигини очгани қўл узатган эди.

— Амма,— деди Анвар,— эшикни қаттиқ ёпманг, қулфланиб қолади.

Марғуба орқасига бир қаради, чиқиб эшикни секин ёпди.

1968

МУНДАРИЖА

Олтин Юлдуз	3
Синчалак	44
Ўтмишдан эртақлар	188
Муҳаббат.	301

На узбекском языке

Абдулла Каххар

Собрание сочинений

в пяти томах

Том III

СКАЗКА О БЫЛОМ

Повести

Редактор *Х. Мансурова*

Рассом *В. Шумилов*

Расмлар редактори *М. Карпузас*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *С. Тоҳирова*

ИБ № 3749

Босмахонага берилди 14.09.87. Босишга рухсат этилди 24.12.87
Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура, Юқори бо
ма. Шартли босма л. 19,32+0,42 вкл. Шартли кр.-оттиск 11,74. Нашр
21,1+0,21 вкл. Тиражи 60000, Заказ № 1057/56. Баҳоси 1 с. 80 т. Шарт
ма № 77-87. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 70012
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давл
қисмитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида тайёрла
ган матрицадан 2-нчи босмахонада босилди. Янгийул, Самарқанд кўчаси,